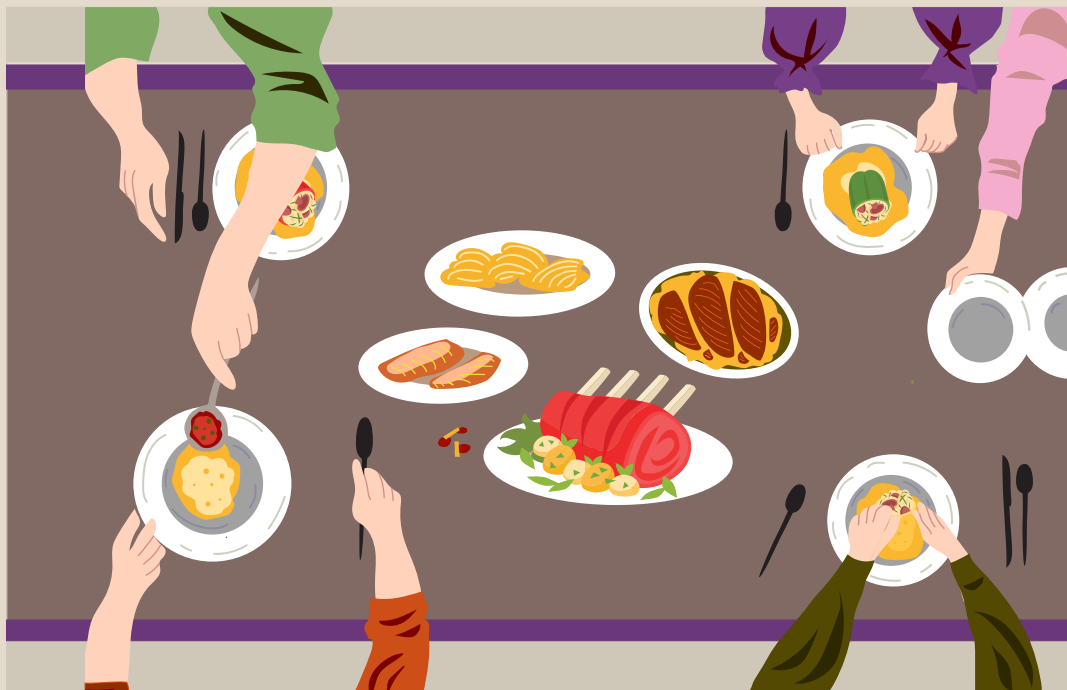

Smiljka Tomanović
Dragan Stanojević

Sociologija porodičnog života

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2024

1838

S

OCIOLOGIJA
PORODIČNOG ŽIVOTA

Smiljka Tomanović
Dragan Stanojević

Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević
Sociologija porodičnog života
Prvo izdanje, Beograd 2024.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani,
dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti

Viša naučna saradnica dr Suzana Ignjatović, Institut društvenih nauka Beograd
Docent dr Nemanja Krstić, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Prof. dr Mina Petrović, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Lektura i korektura

Teodora Todorić Milićević

Dizajn korica

Ivana Zoranović

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN 978-86-6427-326-8

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije
u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada
na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu
(broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

Sadržaj

7		Predgovor
11		1. Zašto proučavati porodicu?
16		2. Teorije o modernoj porodici
28		3. Porodica i društvene promene: različiti načini tumačenja moderne porodice u sociologiji i socijalnoj istoriji
32		4. Teorije o savremenim porodicama – promena predmeta sociologije porodice
39		5. Domaćinstvo i ekonomske osnove porodičnog života
54		6. Srodstvo i porodice u istorijskoj perspektivi
60		7. Društenost porodičnog života: neformalne mreže podrške i socijalni kapital porodica
67		8. Brak – društvena institucija i lični odnos
79		9. MODUL: Transformacija intimnosti u savremenom društvu
86		10. Rodni aspekti porodičnog života
101		11. Autoritet i moć u porodičnom životu u istorijskoj perspektivi
112		12. Vrednosti i porodični život
123		13. MODUL: Ideološki ratovi oko porodice

129		14. Detinjstvo i porodični život u istorijskoj perspektivi
134		15. Roditeljstvo u društveno-istorijskoj perspektivi
146		16. Jednoroditeljske porodice
152		17. MODUL: Specifičnosti i problemi različitih tipova jedoroditeljskih porodica
159		18. MODUL: Materinstvo i majčinstvo u savremenom društvu
166		19. MODUL: Savremene debate o očinstvu
174		20. Socijalizacija u porodičnom kontekstu
183		21. Intergeneracijski odnosi u porodičnom životu
191		22. MODUL: Teorije i modeli objašnjenja intergeneracijskih odnosa u različitim fazama porodičnog života
196		23. Dinamika porodičnog života i porodična integracija
206		24. Razvod braka
212		25. MODUL: Nasilje u porodici
222		26. Ciklusi porodičnog života i životni tokovi pojedinaca
231		27. MODUL: Porodične tranzicije
243		28. Odnos države prema porodicama
251		29. MODUL: Ravnoteža između poslovnog i porodičnog života – politike prema porodicama u evropskim zemljama i Srbiji
257		30. Savremena porodica: o čemu govorimo kada govorimo o porodici danas?
263		31. MODUL: Neheteroseksualne porodice kao izazov heteronormativnosti i ortodoksiji sociologije porodice
272		32. MODUL: Kako proučavati novu stvarnost porodičnog života? Novi pristupi i koncepti
277		Reference

Predgovor

Knjiga „Sociologija porodičnog života“ je napisana prevashodno za potrebe nastave na kursevima koji se bave porodicom u okviru osnovnih i posleddiplomskih studija sociologije. Nastala je iz potrebe da se osavremeni prethodni udžbenik koji je napisala profesorka Anđelka Milić 2001. godine (dopunjeno izdanje 2007. godine), a koji je korišćen na svim univerzitetskim kursevima sociologije porodice u Srbiji. Tekst koji je pred vama je zasnovan na programima kurseva na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a njegova okosnica su dimenzije porodičnog života koje je profesorka Milić nazvala konstitutivnim elementima porodice. U tom smislu, knjiga predstavlja izraz zahvalnosti i posvetu radu profesorke Milić, koja je postavila temelje univerzitetskog kursa sociologije porodice i kurseva o savremenoj porodici na studijskom programu sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na kojima smo mi, kao predavači i istraživači, zasnivali svoj kasniji rad.

Odlučili smo se za konceptualizaciju sociologije porodičnog života namesto uobičajene konceptualizacije i termina sociologija porodice (u jednini), koji, po našem mišljenju, nosi u sebi jedan oblik normativizma, jer upućuje na to da postoji dominantan i poželjan tip porodice s kojim se sve samerava. Pluralizam porodičnih konfiguracija i različiti načini njihovog nastanka, te mnoštvo složenih odnosa i praksi koji čine stvarnost savremenog porodičnog života, doveli su u jednom trenutku do teorijskih rasprava o svrsishodnosti samog pojma porodica koji pledira uniformnost. S obzirom na to da smo pristalice pristupa koji posmatra porodice kao mnoštvo, smatrali smo da konceptualizacija porodičnog života adekvatnije određuje polje našeg proučavanja.

Sadržaj studije delom čini razrada istih tema iz udžbenika profesorke Milić, koje smo osavremenili novim sadržajima i nekim novim pristupima i konceptima. Dodate su i obrađene neke nove teme koje su značajne za porodični život u sadašnjici. One su mahom vezane za tematiku kurseva o savremenom porodičnom životu na osnovnim i poslediplomskim studijama i posebno su obeležene.

U analizi i interpretaciji porodičnog života nastojali smo na sociološkom pristupu koji je primenjen kroz tri nivoa: dijahronijski, sinhronijski i institucionalni. Prvi predstavlja kontekstualizaciju svakog elementa porodičnog života njegovim prikazivanjem u istorijskoj perspektivi i uklapanjem u društveno-istorijski kontekst predmodernog, modernog i savremenog društva zapadne civilizacije. Drugi nivo sociološkog pristupa porodičnom životu podrazumeva prikazivanje, analizu i interpretaciju stratifikacijskih i simboličkih razlika između porodica i unutarporodičnih – rodni i generacijskih, razlika, te načina na koji te razlike generišu društvene nejednakosti. Na trećem nivou smo se bavili odnosom porodičnog života i institucionalnog sistema.

U analizi i interpretaciji svake dimenzije porodičnog života upućujemo na relevantne, prvenstveno sociološke, teorijske pristupe i koncepte, ali i na teorijske postavke koje potiču iz drugih disciplina, kao što su antropologija, socijalna istorija, demografija i psihologija, kad to zahtevaju priroda i višedimenzionalnost fenomena. Nastojali smo da u tekstu konzistentno referišemo na reprezentativne nalaze stranih i domaćih istraživanja koji su bitni za razumevanje date teme. U najvećoj meri smo koristili i rezultate vlastitih istraživanja porodičnog života u Srbiji poslednje dve i tri decenije i tekstove o tematici porodice koji su navedeni kao izvori.

Studija je nastajala interaktivno kroz samu nastavu, kroz predavanja i seminarsku nastavu na kursevima posvećenim tematici porodice na osnovnim i poslediplomskim studijama sociologije u poslednje tri godine. Rukopis je prerađivan u odnosu na komentare i predloge čitalaca, studenata osnovnih i doktorskih studija, kojima izražavamo zahvalnost, a posebno Milici Vlajić i Andriji Goluboviću. Veoma smo zahvalni kolegama s kojima godinama saradujemo, Suzani Ignjatović i Nemanji Krstiću, koji su uložili veliki trud da rukopis predano pročitaju i temeljno komentarišu, čime su doprineli njegovom kvalitetu.

Studiju smo zamislili kao živ rukopis koji će se menjati tokom vremena. Planirano je da se objavi i koristi u dve varijante: štampanoj i elektronskoj. U štampanoj varijanti koja je pred vama izostavili smo uobičajene ilustracije teksta kroz podatke, grafikone, slike i slično, jer su to materijali podložni promenama koji zastarevaju. Na sugestiju studenata kao čitalaca,

tekst je obogaćen citatima iz istraživanja tamo gde oni pomažu u razumevanju pojmova o kojima se u tom delu piše. Elektronska verzija će se koristiti kao udžbenik i biće dostupna i na internetu, kao interaktivni materijal stalno obogaćivan novim materijalima, preko koga će se komunicirati s korisnicima – studentima putem zadataka i vežbi. Nadamo se, takođe, kritičkoj recepciji i ove knjige i ostajemo otvoreni za konstruktivnu kritiku, komentare i predloge za njeno poboljšanje.

Smiljka Tomanović i Dragan Stanojević
U Beogradu, avgust 2024. godine

1.

Zašto proučavati porodicu?¹

Od početaka društvene misli do XIX veka porodica je osporavana kao pojava značajna za promišljanje. I danas postoje tendencije koje, iz različitih razloga, osporavaju da je porodica relevantan predmet sociološkog proučavanja. U ovom, uvodnom poglavlju, kroz diskusiju o pitanjima zašto i kako proučavati porodicu pokušaćemo da rasvetlimo neke od saznajnih teškoća i političkih i akademskih prepreka sociološkom promišljanju i izučavanju porodičnog života.

Porodica spada u one fenomene kojima se, zbog njihove povezanosti sa svakodnevnim, privatnim i biološkim, odriče status značajnih društvenih činjenica, te, sledstveno, i relevantnih predmeta društvenog promišljanja. Porodica je deo životnog iskustva velike većine ljudi i naše svakodnevno okruženje, pa zato svi imaju **zdravorazumsko znanje** šta je porodica, odnosno, iskustvo pripadanja porodici uzima se zdravo za gotovo ili je toliko implicitno da postaje nevidljivo, bilo empirijski ili teorijski (Daly, 2003: 773). Prisutna je i tendencija da se, zbog orijentacije interpretativne sociologije ka tumačenju konstrukcije porodičnog života kroz svakodnevno življeno iskustvo aktera, porodica svrstava u kategoriju predmeta koji su van glavnog toka (engl. *mainstream*) sociologije (Spasić, 2004).

Sledeća prepreka povezana s društvenom nevidljivošću ili skrivenošću fenomena porodice proizvod je njene **naturalizacije i univerzalizacije**. Polazi se od tvrdnje da je porodica uvek i svugde postojala, pa se smatra prirodnom i univerzalnom pojavom. Činjenica da su biološki procesi na kojima počiva – rađanje, rast i starenje – biološke i univerzalne pojave i procesi, koristi se kao osnov da se porodici osporava društvenost i naučna relevantnost (Fraser, 2009; Edwards, Ribbens, Gillies, 2012). Na mehanizam marginalizacije društvenih pojava i predmeta istraživanja putem njihove naturalizacije prve su, na primeru pola, ukazale feminističke

1 Ovo uvodno poglavlje se delimično zasniva na tezama iznetim u uvodnom delu članka „O čemu govorimo kad govorimo o porodici? Kontekstualizacija koncepta“ (Tomanović, 2019).

teoretičarke (Abbott, Wallace, 2005). To saznanje potom je primenjeno u dekonstrukciji „prirodnosti“ i „univerzalnosti“ drugih fenomena povezanih s biološkim procesima, kao što su, na primer, detinjstvo, starost, bolest i slično, a, sledstveno, i u njihovoj rekonstrukciji kao društvenih pojava i analitičkih koncepata.

Povezivanje porodičnog života s telesnim i čulnim u sferi privatnog, sa seksualnošću i procesima rađanja, starenja i umiranja, imalo je za posledicu da je tokom dugog perioda razvoja zapadne društvene misli porodica zanemarivana kao relevantan fenomen. Antičko društvo interesovala je samo javna sfera, u kojoj su učestvovala „političke životinje“ (*zoon politikon*), a to su bili samo slobodni odrasli muškarci, dok je „oikos“ – domaća, privatna sfera, izazivala prezir kao nagoniska i životinjska. Istraživanja istoričara privatnog života pokazala su da postoji velika diskrepancija između visokog nivoa proizvoda javnog delanja – politike, filozofije, likovne i dramske umetnosti, i izuzetno niskog nivoa kvaliteta svakodnevnog života ljudi.² Prezir prema privatnoj sferi kao lokusu nagoniske „grešne prirode“ nastavlja se tokom srednjeg veka i kroz hrišćanstvo, kao njegovu institucionalizaciju. Jedino je institucija braka kao „svete tajne“ imala veliki značaj u održanju i reprodukciji društvenog poretka u hrišćanskim i drugim monoteističkim društvima.

Sledeća prepreka naučnom saznanju porodičnog života je njegoa **privatnost**. Porodica se od modernog doba smatra sferom privatnosti i intimnosti. Ona treba da ostane skrivena od pogleda, jer se (sa)znanje o različitim aspektima porodičnog života smatra privilegijom onih na čiju se privatnost odnosi. Taj stav proizvodi paradoksalnu situaciju da svi imaju zdravorazumsko znanje o porodici, ali se ona štiti tako što se onemogućava sticanje posebnih saznanja o pojedinačnim porodicama, koje se shvata kao zadiranje u njihovu privatnost. Tretiranje različitih aspekata porodičnog života, kao što su, na primer, nasilje, incest, bolest ili invalidnost nekog njenog člana, kao „privatne stvari“ ili „porodične tajne“, ne samo da sprečava naučnu analizu ovih fenomena, već ih čini društveno nevidljivim i nedostupnim za registraciju u oblasti državne politike i sprovođenja mera intervencije u cilju zaštite njenih građana.

Kontradiktorno izvorima njene društvene skrivenosti i sociološke „irelevantnosti“, kao što su „poznatost“, „prirodnost“, „univerzalnost“ i „privatnost“, kao i tendencijama koje je skrivaju i „čuvaju“, javni prostor je uvek bio bremenit govorom o porodici. Porodica je jedan od društvenih fenomena koji su, zbog svojih svojstava, najčešće izloženi instrumentalizaciji u javnom i akademskom polju, ona je najviše ideologizovan

2 Pogledajte, na primer, knjigu Robera Flasilijera (Roberta Flacelier) „Grčkoj u doba Perikla“, Zagreb: Naprijed, 1979.

pojam u sociologiji (Bernardes, 1997). Sveprisutna **ideologizacija** i instrumentalizacija porodice u različite ideološke svrhe, svojevrsni „rat oko porodice“ (Berger, Berger, 1983), predstavlja otežavajuću okolnost za njevu konceptualizaciju i izučavanje. U javnom, a donekle i u akademskom govoru, prepoznaje se potreba da se porodici pristupa s paternalističkih i moralističkih pozicija, da se njome upravlja i da se njeni članovi disciplinuju propisivanjem „zdravog“ i „normalnog“ porodičnog života (Donzelot, 1979; Donzelo, 1988; Morgan, 1985; Lasch, 1986; Fuko, 2006). Takva preskriptivna familistička određenja porodice (Reiner, 2009) prisutna su s novim varijetetima u akademskom i javnom govoru i danas. U javnom, pa i u akademskom diskursu posljednjih vek i po, često se čuju lamenti konzervativnih mislilaca nad propadanjem tradicionalne ili, u novije doba, građanske porodice (npr. Popenoe, 1988; 1993), kao i sledstveni apeli da se ona sačuva i ojača.³ I danas prominentni konzervativni politički akteri s krajnje desnog pola ideološkog spektra zahtevaju očuvanje „prirodne porodice“.

Ideološke floskule ili „mitovi“ i „zablude“, posebno one o porodici kao *osnovnoj ćeliji društva i utočištu u bezdušnom svetu*, a potom i o *osnovnoj funkciji porodice* (Milić, 2007a: 37), tvrdokorno opstaju u javnom političkom i popularnom govoru. Konstruisanje laičkog poimanja porodičnog života predstavlja dijalektiku između „porodica u kojima živimo“ (engl. *families we live in*) – stvarnog svakodnevnog življenog iskustva, i „porodica prema kojima živimo“ (engl. *families we live by*) – što uključuje idealizovane mitove, verovanja i težnje (Gillis, 1996). Oni u velikoj meri određuju načine na koje društveni akteri – građani i kreatori praktičnih politika – shvataju, određuju i operacionalizuju porodicu.

Specifična vrsta prepreke naučnom saznanju o porodičnom životu potiče iz teza o „kraju“, „gašenju“ i „smrti“ porodice, jer postavlja **pitanje njenog značaja i svrhe** njenog sociološkog proučavanja. Iz ove perspektive, karakteristične za teoretičare kasne modernosti, porodica je viđena kao prevaziđen koncept u dvostrukom smislu. S jedne strane, u procesu detradicionalizacije i individualizacije, kad tradicionalni izvori pripadanja gube značaj za oblikovanje identiteta i biografija pojedinaca, porodica, zajedno s klasom, postaje „zombi kategorija“, koja je „mrtva ali i dalje živa“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203). S druge strane, prema ovim autorima, destandardizacija obrazaca ličnih veza, koja se ispoljava u velikom varijetetu oblika porodičnog i partnerskog života, stvara od porodice

3 Na drugom kraju pozicioniranja tokom ideološkog „rata oko porodice“ sedamdesetih i osamdesetih godina bili su radikalni zahtevi nove leveice i feministkinja za odbacivanjem pojma porodice kao ideološke konstrukcije (Barrett, McIntosh, 1982) koja se odnosi na prevaziđenu instituciju opresije nad pojedincem.

„instituciju ljušturu“ (engl. *shell institution*) s izmenjenim sadržajem ili ispražnjenu od sadržaja (Gidens, 2005).

U javnom govoru i konzervativnoj društvenoj misli poslednjih decenija predviđa se kraj porodice i, posledično, kriza društva, te implicira da je porodica pojedincu sve manje značajna. Nalazi međunarodnih i domaćih istraživanja pokazuju, međutim, da to nije slučaj, jer na direktno pitanje šta im je najvažnije u životu, najveći broj ljudi odgovara da im je porodica najvažnija ili veoma važna stvar u životu (vidi npr. Milić, 2010). I istraživanja koja su na indirektnan način tražila odgovor ukazuju na postojan značaj porodice za pojedinca. Tako, na primer, prema nalazima istraživanja Britanskog panel istraživanja domaćinstava (*British Household Panel Study*), u kojem je u dva talasa tokom 1991/92. godine učestvovalo oko 10.000 ispitanika, koji su članovi 5.500 domaćinstava, na pitanje otvorenog tipa da sami navedu šta im se važno desilo u prethodnih godinu dana, ispitanici na prvom mestu po značaju navode događaje u porodici (engl. *family events* – 41,4%), zatim posao (23,9%), dokolicu (slobodno vreme – 22,7%), zdravlje (19,2%), obrazovanje (13,7%), potrošnju (9,6%), preseljenje, finansije, vanporodične odnose, kućne ljubimce, događaje u zemlji/svetu (Scott, 1997). Što se tiče navedenih događaja u porodici, većina prati porodični životni ciklus (rođenja, venčanja, smrt), na drugom mestu su porodične proslave (godišnjice, krštenja, rođendani), a na kraju porodični problemi (Ibid.).

Postavlja se pitanje kako ostvariti naučno saznanje o važnim aspektima porodičnog života, odnosno **kako proučavati** – istraživati i tumačiti – porodicu? Pored njene opisane zatvorenosti za javnost, u saznajnom i teorijskom smislu, za proučavanje porodice veliku prepreku predstavlja normativizam – potreba da se odredi „normalna porodica“ i da se s tim normativom sameri ono što se proučava. Ta moralistička pozicija nije prisutna samo u javnom diskursu, kako kroz istoriju tako i danas, već su njome opterećena i akademska nastojanja teoretičara porodice⁴ i kvaziakademske pokušaji kritičara promena u porodičnom životu.

Poseban problem saznanju predstavlja to što je, u teorijskom smislu, porodica takozvani klizajući koncept, kome se pristupa ili iz mikroperpektive pojedinca, pa se sagledava kao grupa individua, ili makroperpektive, pa se tumači kao podsistem globalnog društva. Odrediti i proučiti mezonivo grupe predstavlja poseban izazov za analizu, a najnovija rešenja teže relacionom pristupu, koji porodični život sagledava – analizira i tumači – kao skup odnosa i praksi pojedinaca, kako međusobnih i tako s drugim formalnim i neformalnim aspektima društva.

4 Vidi u Tomanović, 2019.

Upravo takvu perspektivu podržavamo u ovoj knjizi, koja je motivirana namerom da se pokaže **značaj i značenje sociološkog pristupa** porodičnom životu. Nasuprot još uvek prisutnim osporavanjima sociološkog značaja porodice kao društvenog fenomena, mi ćemo nastojati da pokažemo i tumačimo **relevantnost porodičnog života za reprodukciju društvenosti**. Preko odnosa i praksi vezanih za socijalizaciju i domaći rad, uloge i položaje, reprodukuju se obrasci i strukture na kojima počiva sistem, kao što su, recimo, rodni režimi (poreci), autoritarna vlast ili klasna struktura. U čemu se ogleda sociološki pristup? Perspektiva koju zastupamo vidi porodicu kao **primarnu društvenu grupu koja je društveno-kulturno i istorijski konstruisana**. Shodno tome, sve analize u ovoj knjizi temelje se na pristupu koji podrazumeva **kontekstualizaciju porodičnog života** i njegovih pojedinačnih fenomena u društveno-istorijskim kontekstima predmodernih, modernih i savremenih zapadnih društava. Sociološka analiza i tumačenje uzimaju u obzir **stratifikacijske**, kao što su klasno-slojne, rodne, generacijske, rasne, etničke, **razlike i nejednakosti** unutar i između porodica, kao i načine na koje se one stvaraju i **reprodukuju kroz svakodnevne prakse** i utiču na **identitete** članova porodične grupe u proučavanim kontekstima. Važan aspekt sociološkog pristupa je **proučavanje porodice kao institucije** i mehanizma upravljanja, koja stupa u odnos kao akter s drugim institucijama i sistemima društva.

2.

Teorije o modernoj porodici⁵

Uzlet i turbulencije modernog društva u nastajanju inspirisali su tokom XIX veka društvene teoretičare da, u okviru istraživanja modernosti, usmere pažnju i na porodicu. U celom periodu rane moderne porodica je viđena kao faktor stabilizacije društva, ali s antimodernističkih pozicija. Naime, i branioci restauracije – Luj de Bonal (De Bonald) i Žozef de Mestr (De Maistre), i prvi istraživači porodice – Frederik le Plej (Le Play) i Vilhelm Hajnril Ril (Riehl), zastupaju stanovište da je posledica građanske revolucije „porodica u krizi“ i da je neophodno restaurirati je obnovom prethodnog modela.

Francuski sociolog **Frederik le Plej** smatra se pretečom sociologije porodice, najviše zbog svog istraživačkog poduhvata objavljenog u šestomtomnom kapitalnom delu objavljivanom u periodu od 1829. i 1855. godine pod naslovom „Evropski radnici“ (*Les ouvriers européens*). Monografije su objavljene kao rezultat zamašnog terenskog istraživanja, za koje je Le Plej razvio detaljan monografski metod, nalik današnjim studijama slučaja, kojim je prikupljao veliki broj podataka o porodičnom domaćinstvu i odnosima u njemu: od imovine, poseda, „moralnih navika“, bračnog stanja, načina života – ishrane, rashoda, stambenog prostora, rekreacije, odevanja, do „istorija porodice“ – faza života i promena, čime je u analizu uveo porodičnu dinamiku. Posebno je inovativan njegov metod analize *porodičnih budžeta* (koji se i danas koristi), zasnovan na detaljnim kvantitativnim podacima o prihodima i rashodima domaćinstva i obogaćen njegovim zapažanjima.

Za Le Pleja porodica ima ključnu ulogu u društvenoj kontroli i integraciji društva. Polazeći od tog stanovišta, razvio je klasifikaciju porodičnih struktura koja se još uvek negde koristi. Prvi tip je „patrijarhalna

5 Drugo i treće poglavlje predstavljaju dopunjen i donekle izmenjen tekst članka „O čemu govorimo kad govorimo o porodici? Kontekstualizacija koncepta“ (Tomanović, 2019), koji je pisan namenski za potrebe nastave na osnovnom kursu Sociologija porodice, pa je stoga integrisan u ovu studiju.

porodica“ – vertikalno i lateralno proširena porodična zajednica u kojoj svi oženjeni sinovi sa svojim porodicama žive u istom domaćinstvu sa zajedničkom imovinom i pokoravaju se autoritetu oca (patrijarha), karakteristična za istok Evrope i Balkan. Postoji takođe „nestabilna porodica“, koja je takva jer nije otporna na ekonomske izazove, što je karakteristično za nuklearnu strukturu porodice industrijskih radnika. Naposljetku, postoji oblik porodice koji se nalazi između prethodna dva, „porodica stablo“, gde jedan oženjeni sin nastavlja da živi u roditeljskom domaćinstvu. Ovaj oblik porodice je najstabilniji jer omogućava očuvanje očinskog autoriteta i stabilnost patrijarhalne porodice, s mogućnošću osamostaljenja sinova kao u „nestabilnoj“ porodici.

Iako se smatra pretečom statističkog pristupa, Le Plej nije smatrao da je neophodno sprovesti sistematsko uzorkovanje da bi se dobila solidna baza za induktivno zaključivanje, već treba prikupiti dovoljno empirijskih dokaza o određenim porodicama, izabranim po preporuci lokalnih uglednika, da bi se dokazala osnovna teza njegove moralne filozofije. Naime, Le Plej je bio zabrinut zbog posledica koje je, po njegovom mišljenju, industrijalizacija imala na socijalnu integraciju društva, a posebno zbog „nestabilne“ radničke porodice, za koju je smatrao da je neophodno reintegrirati je u zajednicu. Stoga se pridružio stanovištu autora rane moderne koji „nestabilnu“ građansku i „nemoralnu“ proletersku porodicu vide kao opasnost za poredak i koji se zalažu za povratak stare tradicionalne porodice „stablo“ s patrimonijalnom vlašću (vidi npr. u: Lalman, 2004; Milić, 2007a; Segalen, 2009). Za Le Pleja su, kako ističe Horkhajmer (Horkheimer), vera u jednog Boga i potčinjavanje očevom autoritetu „dva večna principa svakog društva“ (Le Play 1877–1879, prema Horkhajmer, 1936/1976: 239). Iako njegov projekat „pozitivne nauke o društvu“ ima za svrhu legitimisanje novog društvenog poretka u nastajanju, ni Ogist Kont (Comte) nije odoleo moralizatorskom lamentu nad oslabljenim očinskim autoritetom (Segalen, 2009: 13).

Izuzetke u orijentaciji antimodernizma u odnosu na građansku porodicu predstavljaju dela Aleksisa de Tokvila (De Tocqueville) i Harijet Martino (Martineau), inspirisana njihovim posetama Sjedinjenim Američkim Državama u prvoj polovini XIX veka. Tokvil uočava da je preobražaj američkog društva iz aristokratskog u novi demokratski poredak podstakao porast individualizma i promene „koje su se odigrale u porodici, tesno povezane sa društvenom i političkom revolucijom koja se dovršava pred našim očima“ (Tokvil, 2002: 534). Porodične promene u američkom društvu tumači kao egalitarizaciju odnosa između generacija, posebno po muškoj liniji, jer novi način privređivanja i deljenje porodične imovine povećavaju prisnost između oca i sina i umanjuju

bezuslovnost očevog autoriteta, stvarajući neku vrstu „jednakosti oko domaćeg ognjišta“ (Ibid.: 533–537).

Istraživanje **Harijet Martino** o novom američkom građanskom društvu, objavljeno u trotomnoj studiji „Društvo u Americi“ (*Society in America*, 1837), sadrži mnoštvo socioloških elemenata, te je Gidens, kao prvu ženu sociologa, svrstava među osnivače sociologije (Gidens, 2007). Pristup Harijet Martino u ovoj studiji predstavlja imanentnu kritiku međupovezanih elemenata modernog američkog društva i njihovih protivrečnosti (Hoecker-Drysdale, 2003: 47) i čini „prvu sistematsku makrosociologiju“ (Škorić, Kišjuhas, 2013: 215). Knjiga „Kako posmatrati moral i manire“ (Martineau, 1838/2017), u kojoj je prikazan teorijski i metodološki okvir njenih makrosocioloških istraživanja, predstavlja prvu sociološku metodološku raspravu, nastalu skoro šest decenija pre Dirkemovih „Pravila sociološkog metoda“ (Škorić, Kišjuhas, 2013: 217). Istraživačko bavljenje dotle zanemarenim pojavama kao što su porodica, brak i deca, ali i položaj žena (Yates, 1985), rasni odnosi i ropstvo, koje kombinuje s društvenim aktivizmom, smešta Harijet Martino među preteče sociologije porodice i prve feminističke teoretičarke (Hoecker-Drysdale, 2003: 42).

Konsolidacija modernosti – Dirkem: porodica kao institucija s integrativnom funkcijom

Uprkos tome što je Emil Dirkem (Durkheim) bio utemeljivač prvog univerzitetskog kursa sociologije porodice u Bordou 1888/89. godine, a porodica mu je bila jedna od omiljenih tema za proučavanje i predavanje, ova oblast ostaje prilično zanemarena tematika u analizama i sintezama njegovog opusa. Jedan od razloga leži u fragmentisanosti njegovih napisa o porodici, sadržanih u nekoliko manjih fokusiranih tekstova, u prepisci i polemičkim osvrtima na rad savremenika, kao i u delovima njegovih većih studija, koje je planirao, ali nije stigao sistematski da obradi u posebnoj knjizi (Lamanna, 2002: 2). Prepreka uvažavanju Dirkemovog doprinosa sociologiji porodice i prepoznavanju Dirkema kao začetnika strukturalno-funkcionalnog pristupa sigurno je i činjenica da funkcionalisti nisu u dovoljnoj meri priznavali nasleđe koje je predstavljalo polazište njihovih stanovišta. Tako je, na primer, Parsons svoja proučavanja porodice, nesporno zasnovana na Dirkemovim premisama, odvajao od svojih teorijskih analiza njegovog dela kojima ga je predstavio američkoj naučnoj zajednici (Ibid.: 4; Milić, 1990).

Za Dirkema, porodica je društvena, pravna i moralna institucija, a ne biološka organizacija zasnovana na krvnom srodstvu. Geneza institucije porodice prati se preko „društvenih činjenica“ – prvenstveno preko pravila

nasleđivanja, moralnih normi i običaja. Primenu Dirkemove teorije društvenog razvoja – evolucije društvene morfologije kroz stupnjeve mehaničke i organske solidarnosti, na pitanje geneze porodice predstavlja „zakon kontrakcije“ ili „progresivnog nastanka“, koji postulira da se „porodica mora sužavati kako se širi društvena sredina, sa kojom je svaki pojedinac u direktnoj vezi“ (Durkheim, 1892/1978). Sužavanje je trostruko: ono se dešava u odnosu na sastav i strukturu srodničke povezanosti – od izdiferenciranog matrilinarnog ili patrilinarnog klana, preko zajedničke agnatske, rimske patrijarhalne, pa germanske očinske, do moderne konjugalne porodice.⁶ Mnoge funkcije koje obavlja srodnička/domaća grupa prenose se na državu, a sužava se i pravo vlasništva: od kolektivnog – „porodičnog komunizma“, na individualno. Dirkem eksplicira da je osnov moderne porodice brak, te da je *konjugalna porodica* tako imenovana: „Pošto su jedini stalni elementi suprug i supruga, jer deca pre ili kasnije napuštaju roditeljsko domaćinstvo“ (Ibid.: 230). Nuklearna srodnička struktura je ipak konstitutivni element porodice, jer: „Srodničko jezgro je centralna zona porodice, okružena drugim zonama šireg srodstva“ (Ibid.). Dirkemova analiza stalno rastuće intervencije „države u unutrašnji život porodice“, koja je omogućila „transformaciju u bračnu porodicu“, tako da je država „postala faktor u domaćem životu“ (Ibid.), čini njegovu misao o porodici aktuelnom i danas. Njegovo vrednovanje moderne porodice je kontradiktorno: na istoj stranici tvrdi da „današnja porodica nije ništa manje ni ništa više savršena od nekađanje“, kao i da je ona „najsavršeniji oblik“ (Durkheim, 2008: 127).

U nastojanjima da pronade odgovore na jedno od centralnih pitanja svoje teorije – ostvarenje društvene integracije, Dirkem se bavi nekim temama uticaja modernizacije na porodicu, a posebno na održanje porodične solidarnosti u doba rastućeg individualizma, koje su i danas značajne (Lamanna, 2002: 61). Njegov stav prema snazi solidarnosti u modernoj porodici je ambivalentan, jer uočava napetosti između potreba kolektiva (primarne grupe) i pojedinca. Paralelno s progresivnim sužavanjem „porodičnog kruga“, individuacijom porodice u odnosu na obavezujuću srodničku mrežu, kao i prenošenjem većine njenih funkcija na državne institucije, u modernoj porodici dolazi do porasta „individualnih divergencija“, odnosno ispoljavanja individualnih ličnosti (Durkheim, 1892/1978). Analogno promenama u društvu, slabi solidarnost zasnovana na imovini i spoljnom arbitru – pravilima nasleđivanja, a jača organska solidarnost zasnovana na afektivnoj povezanosti „oslobođenih“ ličnosti. Jednakost – jedna od centralnih vrednosti modernog društva prema Dirkemu, u porodici se ostvaruje kroz

6 Prevažidena zbog svoje jednolinearnosti i zbog navođenja preobražaja nekih oblika porodice u druge s kojima ne postoji istorijska povezanost, Dirkemova teorija evolucije porodice ostaje, kao i Morganova i Engelsova, značajna samo zbog ukazivanja na multidimenzionalnost društvene promene.

specijalizaciju funkcija supružnika zasnovanih na rodnom razlikama.⁷ Bračna solidarnost jača upravo zato što su, zbog svoje različitosti, muž i žena u mogućnosti da razmenjuju resurse na obostranu korist.⁸ Iako uočava da u braku mogu postojati sukobi oko različitih interesa, teme konflikta, a posebno nejednakosti i moći, nisu deo Dirkemove teorije o porodici.⁹

Institucija porodice ima značajnu funkciju u moralnoj integraciji društva. Unutrašnja integracija porodice je i uslov i posledica integracije sistema: „Stupanj kohezije koji je ostvarila porodica u nekom društvu jeste interno i opšte stanje na čitavom prostoru tog društva“ (Durkheim, 2008: 119). Unutrašnja integracija – porodična solidarnost, obezbeđuje pojedincu psihološku podršku, što se očituje, na primer, podatkom da brak ima zaštitni efekat smanjenje rizika od samoubistva, pošto oženjeni muškarci imaju manje incidencije samoubistva. Upravo zbog njene afektivnosti, Dirkem nije video porodicu kao najpovoljniju sredinu za moralno vaspitanje dece (Dirkem, 1981), koje on prvi tumači kao podruštvljenje – socijalizaciju (Milić, 1982: 36). Ipak, porodica ostaje sedište moralne discipline i podstiče altruizam roditelja, koji je neophodan za odgoj dece (Lamanna, 2002: 116). Kroz takve aspekte delovanja, porodica ostvaruje vlastitu funkcionalnost za moralnu integraciju sistema modernog društva.

Sumarno možemo zaključiti da Dirkemovo poimanje porodice kao društvene *institucije*, koja se ispoljava preko *strukture* (nuklearne u slučaju konjugalne porodice) i *funkcije* u stabilizaciji – moralnoj integraciji društvenog sistema, postavlja osnove za *teorije integracije* u istraživanju porodice, dok njegov pristup karakteriše modernistički optimizam.

Kritika modernosti – marksistička misao o porodici: porodica kao poprište eksploatacije

Kritički pristup modernom društvu određuje da osnivači marksizma zauzimaju filantropsku poziciju u odnosu na modernu porodicu, nasuprot konzervativnih restauratorskih moralizacija. Nakon istraživanja položaja i uslova života radničke klase u Engleskoj u prvoj polovini XIX veka (Engels,

7 Ova ideja je kasnije razrađena u Parsonsovoj teoriji o komplementarnim segregisanim rodnom ulogama u porodici.

8 Što je jedna od centralnih tema kasnijih teorija razmene u porodici (Becker, 1981).

9 Postoji znatan broj studija i tekstova koji se bave Dirkemovim teorijskim stavom prema položaju žena u privatnoj i javnoj sferi, prema rodnom podelama u porodici i u odnosu na moralni individualizam (Cristi, 2012), kao i prema feminizmu, posebno u odnosu na Marijanu Veber (Marianne Weber). Obim ovog teksta ne dozvoljava mi da čak ni u najkraćem prikažem Dirkemovo stanovište niti polemike, pa zainteresovane čitaoce upućujemo na pomenutu studiju Meri En Lamana (Lamanna, 2002: 163–203), u kojoj su detaljno prodiskutovana.

1977), Fridrih Engels formira gledište da krizu radničke porodice generišu eksploatatorski uslovi rada u kapitalizmu, a ne „nemoralnost“ njenih članova, kako je nakon opsežnih istraživanja u istom periodu zaključio Le Plej.

U adaptaciji Morganove teorije evolucije srodstva, kroz perspektivu istorijskog materijalizma, Engels uvodi privatnu svojinu kao značajnu determinantu evolucije porodičnih oblika (Engels, 1950). Za razliku od Dirckema, koji u apologiji modernosti vidi modernu porodicu kao vrhunac evolucije porodičnih oblika, za Engelsa je ona promenljiva koja odražava promenu načina proizvodnje i zauzima izrazito kritički stav prema njoj. Polazeći od Marksovog stava da moderna porodica „sadrži u sebi u **minijaturi** sve one suprotnosti koje će se docnije potpuno razviti u društvu i njegovoj državi“ (Ibid.: 211; naglašeno u originalu), Engels za monogamnu porodicu kaže da je „ćelijski oblik civilizovanog društva, na kome možemo proučavati prirodu suprotnosti i protivrečnosti koje se u punoj meri razvijaju u tom društvu“ (Ibid.: 217). Pažnju usmerava na klasu koja je potčinjena u porodici – na ženu: „Prva klasna suprotnost koja se javlja u istoriji poklapa se sa antagonizmom muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje – sa ugnjetavanjem ženskog pola od strane muškog“ (Ibid.: 217). „Domaće ropstvo“ počinje s monogamnom inokosnom porodicom, industrijskom proizvodnjom i ženinim odvajanjem od javne proizvodnje na gazdinstvu i domestikacijom u privatnu sferu domaćinstva: „Vođenje domaćinstva je izgubilo javan karakter. Ono se više nije ticalo društva. Ono je postalo **privatna služba**; žena je postala prva služavka, isključena iz učesća u društvenoj proizvodnji“ (Ibid.: 224; naglašeno u originalu).¹⁰ Sama pozicija muža kao učesnika u proizvodnji i hranioca porodice daje mu, bez posebnih pravnih ovlašćenja, vlast nad ženinim radom kako u buržoaskoj tako i u porodici proletera.¹¹ Budući da je oslobođena tereta vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, u radničkoj porodici postoji veći potencijal za egalitarnost i bliskost polova. Prvi preduslov za emancipaciju svih žena jeste „uvođenje celog ženskog roda u javnu radinost“ (Ibid.: 225), ali ona može biti u potpunosti ostvarena tek podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju, ukidanjem najamnog rada, kao i podruštvljavanjem reproduktivnih funkcija, kao što su nega i vaspitanje dece (Ibid.: 226).¹²

10 Ukazivanje na odvajanje javnog i privatnog, kao i osvetljavanje odnosa polova u porodici i muške dominacije iz ugla eksploatacije domaćeg rada žena, kao odraza eksploatacije na tržištu rada, predstavljaju ideje klasičnog marksizma, koje su imale snažan odjek u feminističkoj misli sedamdesetih godina XX veka.

11 Ideju da strukturalno-funkcionalno ustrojstvo moderne porodice samo po sebi proizvodi asimetričnu moć i vlast muškarca nad njenim članovima razvile kasnije teoretičari kritičke teorije u okviru Frankfurtske škole.

12 Engelsova aklamacija da je puna rodna ravnopravnost moguća tek nakon podruštvljavanja i reproduktivne sfere, a ne samo vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, re-vitalizovana je u savremenoj društvenoj misli (vidi npr. Fraser, 2009).

Mada je opterećena arhaičnim evolucionizmom prilagođene Morga-
nove teorije, rizikom od ideologizacije zbog svojih emancipatorskih težnji
(White, Klein, 2008), kao i modernističkim (socijalističkim) optimizmom
(Cheal, 1991), marksistička misao imala je znatan uticaj na kasniji razvoj
misli o porodici u okviru *teorija emancipacije*. Uvođenje koncepta sukobā
kao stalnih obrazaca odnosa u porodici (Morgan, 1985) imalo je značajan
uticaj na kasnije konceptualizacije porodične dinamike, posebno u okvi-
ru kritičkih pristupa. Iz dominantne perspektive opšte konceptualizacije
strukture i promene društva kroz sukob društvenih klasa, u marksizmu,
moderna porodica nije posmatrana kao idealni funkcionalni integrišući
činilac društva, nego kao *poprište ugnjetavanja i sukoba* između polova,
kao refleksija klasnih odnosa u kapitalističkom sistemu.

Doba uzdrmane modernosti

Moderno građansko društvo se već početkom XX veka suočilo s iza-
zovima međusobno uslovljenih društvenih promena, kao što su politička
previranja u Evropi i veliki emigracioni talas iz nje u SAD, koje su kulmi-
nirale u prvim globalnim krizama kapitalističkog sistema – Prvom svet-
skom ratu u drugoj dekadi i velikoj ekonomskoj depresiji u trećoj dekadi.
Konteksti egzistencijalne ugroženosti, s jedne strane, i pojava totalitarnih
političkih režima, s druge, u kombinaciji s dominantnim misaonim utica-
jima – teorijama socijalnog bihevizma Džordža Herberta Mida (Mead)
i psihoanalize Sigmunda Frojda (Freud), usmerili su teoretičare i istraživa-
če porodice na odnos pojedinca i porodične grupe.

Interakcionizam – porodica kao jedinstvo ličnosti u interakciji

Fokus na porodicu s pozicije interakcionizma, pod uticajem teorija
Zimla i Mida, prvi primenjuju pripadnici takozvane Čikaške škole u SAD
tokom dvadesetih i tridesetih godina. S ciljem da objasne promene u obra-
scima porodičnog života nastale kao rezultat prilagođavanja na nove uslove
života imigranata iz Evrope, Tomas i Znanjecki u svojoj najpoznatijoj
studiji „Poljski seljak u Evropi i Americi“ (Thomas, Znaniecki, 1918–1920;
navedeno prema LaRossa, Reitzes, 1993) osnovne teme u analizi naslanjaju
na koncepte kao što su procesi socijalizacije, adaptacije, definicije situaci-
je, stvaranja uloga i razvoja pojma o sebi. Naglasak na unutarporodičnoj
dinamici, koja proističe iz međuodnošenja individualnih ličnosti članova
porodice, opredelila je **Bardžesa** da odredi porodicu kao „jedinstvo ličnosti
u interakciji“ (Burgess, 1926; navedeno prema LaRossa, Reitzes, 1993).

Prema Bardžesu, u malom svetu interakcija i komunikacija u kojem svaka pojedinačna ličnost utiče na svaku drugu, oblikuju se uloge i sopstva članova porodice. Praćenje porodične dinamike kao celine u perspektivi promene u vremenu veoma je zahtevan istraživački zadatak, koji ni sâm Bardžes nije ostvario, fokusirajući se pretežno na merenje prilagođavanja partnera u braku korišćenjem tehnike anketnog ispitivanja. Veliko ograničenje ovakvog pristupa jeste njegova neosetljivost na uticaje koji potiču iz društvenog konteksta, koja čini da se istraživanja doimaju kao u svojevrstnom socijalnom vakuumu. To ograničenje je kasnije delimično prevaziđeno u „teoriji stresa“ **Rubena Hila** (Hill), koja se upravo fokusira na uticaj velikih društvenih promena (kakav je, na primer, Drugi svetski rat) na kvalitet interakcija članova i integraciju porodice. Hilova nadogradnja Volerovog (Waller) kvalitativnog pristupa porodičnoj dinamici razvila se u razvojni **sistemske pristup porodici**, koji naglašava uravnoteženje porodičnog života i adaptaciju porodičnog sistema na društveni sistem (Waller, Hill 1951, navedeno prema LaRossa, Reitzes, 1993), čime se približava teorijama integracije koje je etablirao Parsons. Vrednovanje moderne porodice implicitno je sadržano i kod drugih autora koji pripadaju interakcionističkom pristupu kroz ideje integrativne funkcije porodice kao grupe za pojedinca i potrebe njenog prilagođavanja društvenom sistemu.

Kritička teorija društva – porodica kao društvena agencija za potčinjavanje

U nastojanju da protumače široku društvenu legitimaciju nacističkog totalitarnog režima, a na osnovu opsežnih istraživanja sprovedenih u Nemačkoj i u Evropi od početka tridesetih godina, predstavnici kritičke teorije (u okviru tzv. Frankfurtske škole) postavljaju modernu građansku porodicu kao jednu od centralnih tema analize i interpretacije.¹³ Horkhajmerova integracija istorijskog materijalizma i psihoanalize podrazumeva kritičku interpretaciju društvenog razvoja obogaćenu saznanjima o psihičkom ustrojstvu ljudi u raznim društvenim grupama (Horkhajmer,

13 U obimnom zborniku radova „Studije o autoritetu i porodici“ (Horkheimer, M. (ed.) (1936) ‘Studien über Autorität und Familie’, *Schriften des Instituts für Sozialforschung*, 5, 947), u prvom delu, koji prethodi iznošenju rezultata analiza empirijskih istraživanja, objavljena su tri teorijska teksta: Horkhajmerov, koji predstavlja socio-istorijsku analizu značaja porodičnog autoriteta za održanje društvenog poretka; Fromm, o psihološkoj dinamici potčinjavanja autoritetu (objavljeno na našem jeziku Fromm, 1989); i Markuzeov, o konceptima slobode i autoriteta u okviru zapadnoevropske društvene misli. Horkhajmerovo poglavlje, pod naslovom „Opšti deo“, prevedeno na srpskohrvatski i objavljeno pod naslovom „Autoritet i porodica“ u zborniku „Tradicionalna i kritička teorija“ (Horkhajmer, 1976), predstavlja osnov ovog kratkog prikaza određenja porodice u okviru kritičke teorije društva.

1936/1976a: 193), pošto ekonomski proces, kao određujuća osnova zbivanja, ne deluje mehanicistički, već „u jedinstvu sa specifičnim sposobnostima i dispozicijama ljudi koje je on sam razvio“ (Ibid.: 193). Horkhajmer je smatrao da kultura jednog društva, koja je sačinjena od običaja, tradicije, zakona i institucija, mora da funkcioniše na jedinstven način da bi bila u stanju da integriše pojedince u zajednicu zasnovanu na konzervativnim načelima. Tek onda kad se norme i vrednosti usvajaju bez prisile i preispitivanja, kad iza njih stoji autoritet koji je neupitan, autoritarnost postaje kulturni model. Sledstveno, „duboko u samoj individui, u njenim naklonostima i željama odražava se klasni poredak u kome se odigrava njegova spoljašnja sudbina“ (Ibid.: 205). Značaj prinude ne očitava se „samo u kazni protiv svakog ko narušava nametnuti poredak, nego i u gladi jedinca i njegove porodice koja ga nagoni da se stalno potčinjava datim uslovima rada u koje spada njegovo dobro vladanje u većini oblasti života“ (Ibid.: 195). Stoga je, prema Horkhajmeru, autoritet, koji se određuje kao „svesna i nesvesna sposobnost [...] da čovek prihvata svoje mesto u poretku i da se podređuje“ (Ibid.: 203), centralna istorijska kategorija.

Horkhajmer vidi uzroke autoritarnosti u porodici – njenoj strukturi, odnosima moći i sadržaju njenih vrednosti. Moderna porodica, koja prelazi s proizvodne na potrošačku jedinicu, stvara situaciju u kojoj je prihod koji obezbeđuje otac osnov njenog funkcionisanja, što obezbeđuje hranio-cu privilegovan položaj unutar porodice i moć (iako njegov položaj na tržištu rada može da bude loš) da svoju decu disciplinuje i navikava na poslušnost.¹⁴ Moderna građanska porodica je „neka vrsta *društvene agencije zadužena za stvaranje društvene prilagodljivosti*“ (Adorno, Horkheimer, 1956/1980: 124; istakli autori), koja, na osnovu vlastite strukture autoriteta, trajno vaspitava autoritarne karaktere (Horkhajmer, 1936/1976b: 251). S krizom kapitalizma u njegovoj liberalnoj varijanti, u građanskoj porodici srednje klase, a posebno u ekonomski ugroženoj radničkoj porodici, dolazi do slabljenja racionalne ekonomske osnove legitimacije očevog autoriteta, te on postaje sve više iracionalan i prenosi se na društvene institucije, a u totalitarnim režimima i na instancu vođe nacije.

Metod kritičke teorije, distinktivan u odnosu na tradicionalni po svom antropocentričnom pristupu (Horkhajmer, 1976a: 57), koji podrazumeva analizu totaliteta međusobno povezanih istorijskih oblika iz perspektive humanističke kritike sa svrhom razumevanja sadašnjosti zarad predočavanja mogućnosti alternativnih modela emancipacije u budućnosti (Ibid.: 64; Gerhardt, 1980), prepoznatljiv je i u Horkhajmerovoj i Adorno-voj analizi porodice. Pored ovog emancipatorskog pristupa, analiza

14 Više o genezi autoritarnosti u modernoj građanskoj porodici videti u poglavlju o autoritetu.

moderne građanske porodice kroz kritiku njene autoritarne strukture, ukazivanje na rodne i generacijske odnose moći i prinude, kao i na mehanizme održavanja poretka i vladanja posredstvom porodice, najvažnije su ideje kritičke teorije, koje su imale snažan uticaj na potonja izučavanja u okviru *teorija emancipacije*.

Optimizam visoke modernosti nakon Drugog svetskog rata

Uspostavljanje stabilnog društvenog poretka, s jedne strane, kao i konsolidacija sociologije u „standardnu sociološku teoriju“ (Cheal, 1991: 4) funkcionalizma, s druge, obeležavaju posleratni kontekst, posebno u američkom društvu. Jedan od načina da se porodica legitimise kao stabilna vrednost ili „familistička norma“ (Segalen, 2009) jeste traganje za univerzalnim funkcijama porodice na način na koji to čini Mardok (Murdock). Na osnovu analize dve stotine društava, Mardok zaključuje da je porodica značajna i univerzalna društvena institucija koja obavlja za društvo četiri univerzalne funkcije: seksualnu, reproduktivnu, obrazovnu (socijalizacijsku) i ekonomsku. Shvaćena kao *specijalizovana univerzalna funkcija* socijalizacije potomstva, porodica predstavlja funkcionalni preduslov održanja ravnoteže društvenog sistema. Prema Gudovim rečima: „Ako porodica ne funkcioniše adekvatno, ciljevi društva kao celine neće biti postignuti“ (Goode, 1964: 5, navedeno prema Cheal, 1991: 4). Moderna nuklearna porodica je viđena u funkcionalizmu kao preduslov ekonomske modernizacije, a istovremeno i kao najuspešnije prilagođena potrebama modernog društva, sledstveno, i kao prirodni i poželjni vrhunac društvene evolucije (Gillies, 2003).

Parsonsov „standardni teorijski paket“ – porodica kao mehanizam održanja homeostaze

U Parsonsovoj teoriji, porodica je, kao podsistem društvenog sistema, shvaćena kao jedinica posredovanja između pojedinca i društva, koja im obezbeđuje preduslove funkcionisanja. Perspektiva koja porodicu posmatra kao specijalizovanu društvenu jedinicu u transmisiji s drugim jedinicama, kao što je, na primer, radno mesto, predstavlja svojevrsan „metodološki familizam“ (Morgan, 1985).

Parsons je smatrao modernu porodicu superiornom u odnosu na prethodne: ona predstavlja idealnu adaptaciju na zahteve modernizacije, prvenstveno industrijalizaciju, koja zahteva prostornu mobilnost. Mala

„izolovana nuklearna porodica“, oslobođena od srodničke uslovljenosti i prostorno mobilna, nastaje kao produkt adaptacije na zahteve industrijskog društva. U modernoj porodici se ne dešava samo redukcija sastava na srodnički nukleus, već i redukcija i specijalizacija njenih funkcija. Porodica je napredovala od svrhe zadovoljavanja ekonomskih funkcija proizvodnje i potrošnje do svrhe obavljanja dve manje distinktivne, ali neophodne funkcije – primarna socijalizacija dece i stabilizacija ličnosti odraslih (Parsons, Bales, 1956). Ove dve „nesvodive“ funkcije porodice, koje su od primarnog značaja za integraciju, odnosno održanje ravnoteže društvenog sistema, obavljaju se na osnovu podele „segregisanih, ali komplementarnih“ uloga zasnovanih na polu: „instrumentalne“ muškarčeve uloge, koja podrazumeva materijalno obezbeđivanje porodice i medijaciju između javne sfere i unutrašnjeg života porodice, kojim upravlja žena, ostvarujući svoju „ekspresivnu“ ulogu. Nasuprot hijerarhiji intergeneracijskih položaja u porodici, gde uloga „vođstva“ roditeljskih uloga čini njihov položaj superiornim u odnosu na decu, rodne uloge su, po Parsonsu, ravnopravne. Između njih ne postoji konkurencija, jer su obe funkcionalno neophodne i komplementarno se dopunjuju. Da bi se održavala ravnoteža porodičnog sistema i izbegavali konflikti, neophodno je da rodne uloge budu jasno segregisane. To je porodični model u kom se pokazuje Parsonsov koncept o „komplementarnosti očekivanja u interakciji“ (Milić, 1990: 135). Funkcionalnost segregisanih rodnih uloga je neophodna i za proces socijalizacije u porodici, koji je, za Parsonsa, pored socijalne kontrole, jedan od ključnih mehanizama koji motivišu pojedinca da dela u skladu s društvenim očekivanjima (Ibid.: 134). U Parsonsovoj modifikaciji Frojdove teorije psihoseksualnog razvoja, naglašava se da su za različite faze internalizacije kulturnih vrednosti u formiranju Super Ega i Ega ključni prvo majka, pa otac, a potom vršnjačka grupa (Parsons, Bales, 1956).

Po Parsonsu, idealni tip „normalne“ ili „konvencionalne“ porodice ima sledeća obeležja: zasnovan je na monogamnom braku, gde je konjugalni odnos superioran, a ostvaruje se kroz odgoj dece, korezidenciju, prihodovanje van kuće i podelu dohotka između odraslih (Parsons, 1943; 1971, navedeno prema Cheal, 1991: 123). Veliki problem, koji je inicirao mnoge kritike, predstavlja Parsonsovo tretiranje ovog idealnog tipa kao empirijske činjenice, i to univerzalne, dok je zapravo u pitanju normativ povezan s modelom američke porodice srednje klase, u čijoj osnovi leži ideologija familizma (Donzelot, 1979). Pored univerzalizacije jednog modela, značajne kritike pretrpeo je i Parsonsov koncept porodice kao *mehanizma funkcionalne homeostaze sistema*, čija integrativna funkcija i zahteva i obezbeđuje njenu ravnotežu i anulira konflikte interesa između članova porodice. Kao i Dirkem, Parsons je nuklearnu porodicu video kao

moralnog (vrednosnog) integratora, zanemarujući kontradiktornu prirodu same modernosti (Morgan, 1975).

Parsonsov „standardni teorijski paket“ predstavlja vrhunac modernističke teorijske unifikacije i konsolidacije na jednom principu koji je postao monopol pedesetih i šezdesetih godina XX veka (Cheal, 1991). Njegov veliki uticaj je vidljiv u različitim teorijskim orijentacijama u proučavanju porodice u tom periodu. Tako opšta sistemska teorija Rubena Hila vidi porodicu kao adaptivni mehanizam koji teži ravnoteži kroz obavljanje porodičnih funkcija, što suštinski predstavlja funkcionalistički pristup iz ugla psihoterapije. Potom, kod interakcionista se porodica sagledava kao zajednica interesa koja tranzitira od institucije ka drugarstvu: „u novom nastajućem obliku drugarske porodice, njeno jedinstvo počiva manje na pritisku zajednice a sve više na međuličnim odnosima kao što su međusobna privrženost, saosećajno razumevanje i drugarstvo njenih članova“ (Burgess, Locke, 1945: VII; navedeno prema Sprey, 2000).¹⁵ Ideal „drugarskog braka“ (engl. *companionate marriage*) pojavio se u okviru posleratnog napora da se konsoliduje i stabilizuje porodični život i često se obnavljao kao ideologija, posebno u okviru studija zajednice (Finch, Summerfield, 1991). Tako Jang (Young) i Vilmot (Willmott), u okviru svoje teoreme o „simetričnoj porodici“, tvrde da se bračni parovi pomeću ka egalitarnijem partnerstvu zasnovanom na saradnji i pregovaranju (Jang, Vilmot, 1988). Ovi autori prihvataju tezu da modernizacija vodi standardizaciji porodičnog života, jer, prema principu stratifikovane difuzije, koji pretpostavlja kopiranje načina života sloja koji je iznad, očekuju, na primer, i da će žene iz radničke klase razviti aspiracije ka karijerama, što će, uz uticaj feminizma, voditi ka simetriji u rodnim odnosima. Sličan romantizovan pristup imaju i istraživanja srodstva unutar studija zajednica, koja su promovisala sliku porodice kao sigurne podržavajuće mreže koncentrisane oko „Mame“ (prema Gillies, 2003: 6). Ove nekritičke vizije porodice kao „uspešne priče“ (engl. *success story*), koje su ignorisale njenu mračnu stranu, napadnute su do sedamdesetih godina s više strana (Morgan, 1975).

Poseban način na koji se baštini parsonsijsko nasleđe predstavljaju teorije razmene i teorije racionalnog izbora, o kojima će biti više reči u četvrtom poglavlju.

15 Primetna je sličnost s odlikama unutrašnje integracije konjugalne porodice kod Dirkema.

3.

Porodica i društvene promene: različiti načini tumačenja moderne porodice u sociologiji i socijalnoj istoriji

Društvene i sociološke teorije XIX i prve polovine XX veka imale su kao centar svog proučavanja modernu porodicu, prema kojoj su, uklapajući njen pojam i tumačenje u svoje teorijske sisteme, imale odnos **odbacivanja** (antimodernisti), **kritike** (marksizam i kritička teorija) ili manifestne ili latentne **apologije** (Dirkem, interakcionisti, strukturalni funkcionalizam i postfunkcionalizam, teorija porodičnog sistema). Sledstveno, moderna porodica je bila konstrukt ovih teorijskih tumačenja, što je posebno vidljivo u Parsonsovoj konstrukciji „normalne“ ili „konvencionalne“ porodice, koja je deduktivno formiran model, a tretira se kao univerzalna empirijska činjenica. U prvoj polovini XX veka dolazi do suštinske unifikacije teorija o porodici i konsolidacije jedne teorije u *standardnom teorijskom paketu* Parsonsovog strukturalnog funkcionalizma.

Međutim, kao što su pokazala istraživanja socijalnih historičara, **moderna porodica** je društveni fenomen koji je kontekstualizovan u svom nastanku i trajanju. Ona je proizvod jedne epohe i sociokulturnog konteksta zapadnog modernog građanskog društva. Njen klasni nosilac je građanstvo („treći stalež“), a kao model porodičnog života širila se (emulacijom) i prema višim i prema nižim društvenim slojevima (klasama). Nastala tokom dugog perioda modernizacije, paralelno s procesima industrijalizacije i urbanizacije, promenom načina proizvodnje i vlasništva, moderna porodica se, za razliku od kolektivne svojine ili feudalnog statusa u predmodernom porodičnom životu, temelji na privatnoj svojini i preduzetništvu. U odnosu na *kućnu ili domaću zajednicu*, dešavaju se višestruke promene novog porodičnog oblika: nuklearizacija – srodničko sužavanje na srodničko jezgro roditelja i dece, i (delimična) individualizacija u odnosu na širu srodničku mrežu; prostorno sužavanje od gazdinstva kućne

zajednice na prostor doma; funkcionalno sužavanje – redukcija funkcija, od kojih su mnoge prebačene na specijalizovane društvene instance – institucije i organizacije. Uvevši u istoriju proučavanje privatnog života, teoretičari *škole nove osećajnosti* (Arijes, Šorter, Stoun) ukazali su na načine oblikovanja specifičnog *buržoaskog etosa* (vidi u Milić, 1988). Ono što na idejnom nivou odlikuje modernu porodicu je kulturološka matrica koju nazivamo *buržoaski etos* – strogo odvajanje privatne sfere od javnosti, domestifikacija porodičnog života, posebno žena i dece, i negovanje porodične intimnosti.

Porodica kao subjekat i/ili objekat društvene promene

U sociologiji porodice dosad su se iskristalisala tri stanovišta koja razmatraju odnos između društveno-istorijskih i porodičnih promena. **Prvo stanovište** polazi od toga da su istorijski procesi industrijalizacije doveli do promena u porodičnom sastavu, strukturi i odnosima, i nastanak moderne porodice posmatra kao posledicu u ovom istorijskom procesu. **Drugo stanovište** polazi s nešto drugačijih pozicija, pa se promene koje su zahvatile porodicu još pre industrijalizacije vide kao faktor koji je omogućio ili ubrzao modernizacijske procese (Milić, 2001). **Treće stanovište** je negde između i odnos istorijskih i porodičnih promena posmatra kao odnos međuzavisnosti, ukazujući na svu kompleksnost ovog odnosa tokom istorije.

Prvo stanovište ima svoje korene u samim počecima sociologije, a posebno kod onih sociologa koji su ideološki bili bliski konzervativnim idejama (poput Le Pleja). Oni pretpostavljaju da su revolucija u sferi politike, industrijalizacija i urbanizacija doveli do opadanja tradicionalne porodice, kao i do niza problema s kojima se suočava konjugalna porodica, uključujući opadanje morala, što je pretilo da sruši čitav poredak. Konzervativci uzimaju kao činjenicu da je pre revolucije dominirala proširena patrijarhalna porodica koja je uspevala da sačuva kako prave vrednosti tako i „zdrave“ odnose, i koja je činila okvir stabilnosti i sigurnosti za svoje članove. Oni smatraju da do promene u porodici dolazi zato što su procesi modernizacije izbacili porodicu iz njenog viševjekovnog načina funkcionisanja. Slične zaključke o odnosu širih istorijskih procesa i porodične promene imaju i evolucionisti, posebno Luis Morgan (1981), koji stupnjeve evolucije porodice dovodi u vezu s evolucijom oblika privređivanja, svojine i oblika upravljanja i društvene organizacije. Naslanjajući se na Morgana, i Fridrih Engels (1950) stavlja naglasak na to da se porodica menja u skladu sa širim istorijskim procesima i da su procesi industrija-

lizacije temeljno promenili karakter porodice. I funkcionalistički pristup Talkota Parsonsa (1959) može se podvesti pod ovo stanovište, s obzirom na to da polazi od toga da u predmodernim društvima dominiraju srodničke mreže koje su neophodne za preživljavanje i koje obavljaju različite funkcije. Modernizacija dovodi do specijalizacije i odvajanja različitih društvenih sfera (politike, ekonomije, obrazovanja i dr.). Porodica postaje manja, mobilnija grupa čija je primarna funkcija socijalizacija. Da bi bila funkcionalna, porodica mora da bude prilagođena spolja i integrisana iznutra. Prema Parsonsu, optimalno, funkcionalno rešenje za period moderne je nuklearna porodica.

Drugo stanovište je postalo aktuelno kad su demografi počeli da rekonstruišu istorijske promene. Istražujući veličinu porodice u preindustrijalizovanoj Engleskoj, Piter Laslet je uvideo da je ona bila relativno mala grupa, imala je u proseku manje od pet članova (Laslett, 1972). Slične rezultate je dobio i u Sjedinjenim Američkim Državama i Japanu, što ga je ubedilo ili da velika porodica nikad nije postojala ili da je do njenog smanjenja došlo pre industrijalizacije. Ovaj i slični nalazi otvorili su alternativno tumačenje, po kome su promene u porodici pripremile teren za industrijalizaciju. Ovom stanovištu treba priključiti i rad Vilijama Guda (Goode, 1963), koji i sâm navodi da je industrijalizacija iznedrila modernu konjugalnu porodicu, koja je oblikovana određenim idejama – ideologijom. Proučavajući različita društva širom sveta, u svojoj čuvenoj knjizi „Svetska revolucija i porodični obrasci“, primećuje da se ideologija nuklearne porodice i bračnog života širi i van granica industrijalizovanih društava kroz ideologiju / vrednosni sistem, koji postaje prijemčiv sve većem broju ljudi.

Promene koje su se dogodile bile su daleko brže nego što bi se moglo pretpostaviti ili predvideti samo na osnovu stepena industrijalizacije. Umesto toga, smatram da postoji nezavisna moć ideologije. Svuda se širi ideologija bračne porodice [...] koja privlači najpre one koji su u nepovoljnom položaju, mlade, žene i bolje obrazovane. (Goode, 1963: 369)

Ideologija bračne porodice obuhvata fokusiranost supružnika jednog na drugo, relativnu nezavisnost od šire srodničke mreže, romantičnu ljubav i jednakost supružnika. Iako je nastala kao posledica industrijalizacije, prema Gudiju, ova ideologija ima autonomnu snagu da u drugim delovima sveta, koji još nisu industrijalizovani (nakon Drugog svetskog rata Kina, Indija i druge ekonomski nerazvijene zemlje), utiče na promenu

bračnih i porodičnih odnosa i posledično menja i šire društvene odnose. I on smatra da promene koje nastaju na nivou porodice mogu da utiču na šire društvene odnose, uključujući privredu. Filip Arijes (1988) smatra da su promene unutar porodice, koje karakterišu i moderan odnos supružnika i odnos s decom, nastale pre industrijalizacije, te da su protagonisti promena bili aristokratski krugovi, a da su pripadnici građanske klase usvojili i dalje razvijali ovaj model.

Treće stanovište je danas opšteprihvaćeno i predstavlja *glavni tok* socijalne istorije porodice. Porodica se posmatra i kao agens društvenih promena i kao grupa koja trpi posledice društvenih promena. Iako su procesi modernizacije pokrenuli mnoge ljude ka gradovima, razdvojili javnu od privatne sfere, izmestili proizvodnju van domaćinstva, taj proces nije bio ni linearan ni univerzalan. Uticaj industrijalizacije na porodicu je varirao u zavisnosti od područja, etničke grupe i klase (Hareven, 1987). Na primer, Segalan (2009) piše da je u mnogim delovima Francuske industrijalizaciji prethodio kućni rad (porodične manufakture), koji se odvijao na selima unutar domaćinstva, ali koji je proizvodio robu za tržište i podrazumevao posebne veze s dobavljačima i trgovcima. Rad u domaćinstvu je organizovao starešina porodice, a podela rada je bila između industrijskog i onog na gazdinstvu. Čak i kad su ljudi počeli da odlaze u fabrike, nije se radilo o stalnim zaposlenjima, već su radnici bili takozvani polutani, koji su radili na zemlji i povremeno u fabrikama. U gradovima je radnička klasa zadržavala šire rodbinske i na sličnim osnovama gradila nove susedske oblike klasne solidarnosti, prkoseći ekonomskoj eksploataciji (Humphries, 1977). Dakle, prilagođavanje industrijskim procesima nije bilo trenutno, niti bez alternativnih strategija, koje su neko vreme podrazumevale očuvanje tradicionalnih porodičnih formi i odnosa.

4.

Teorije o savremenim porodicama – promena predmeta sociologije porodice

„Veliki prasak“ u društvenim naukama i dekonstrukcija pojma moderne porodice

Tokom šezdesetih godina ispoljava se iscrpljenost pozitivističkih paradigmi u društvenim i humanističkim naukama u njihovom pokušaju objašnjenja društvenog sveta koji se ubrzano menja. Ovaj antipozitivistički „veliki prasak“ (Cheal, 1991) dešava se sinhrono u psihologiji, sociologiji i istoriji. Pomeranjem pristupa od konjunkturalnog ka istoriji „dugog trajanja“ i fokusiranjem na privatnu sferu i svakodnevni život, nova generacija socijalnih istoričara putem istorijske kontekstualizacije doprinela je dekonstrukciji različitih mitova o modernoj porodici. Pristup **socijalne istorije** od početka šezdesetih godina razbija mit o istorijskoj univerzalnosti nuklearne forme i modernih tipova odnosa u porodici, o maloj mobilnoj porodici kao posledici industrijske revolucije i druge mitove na kojima se temeljila dominantna sociološka paradigma prve polovine XX veka – strukturalni funkcionalizam Parsonsa i sledbenika.

Posebna kritika ideologije moderne porodice kao „uspešne priče“ dolazi od **Fukoa** (Foucault). Fuko dekonstruiše ideju o evoluciji seksualnosti koja vodi ka njenom oslobađanju, ukazujući na to da se porodicom manipuliše u svrhu disciplinovanja tela kroz različite stručne diskurse i mehanizme moći (Fuko, 2006), dok se kroz koncept „politika prema porodicama“ sprovode biopolitike stanovništva – demografska kontrola populacije.

U istom periodu, **interpretativni pristupi** u okviru sociologije pomeraju fokus ka interpretaciji konstrukcije svakodnevnog života porodica. Fenomenologija se fokusira na zdravorazumski življeni svet i način na koji se zdravorazumska značenja stvaraju i održavaju, pa se tako i porodica tumači kroz značenja koja dele njeni članovi. Porodice dele javnu dimenziju

zajedničkog svakodnevnog sveta, ali istovremeno stvaraju svoja privatna značenja, čija je konstrukcija zasnovana na deljenoj istoriji, perspektivama i tumačenju događaja (White, Klein, 2008: 214). U kasnijem periodu, postpozitivistički vide porodicu kao mentalni konstrukt koji je proizvod porodičnih ideologija. Pojam porodice nastaje u diskursu i predstavlja proizvoljnu socijalnu konstrukciju (Cheal, 2002: 11). **Radikalni psihijatri** fenomenološke orijentacije, na čelu s Ričardom Lengom (Laing, 1977) i Dejvidom Kuperom (Cooper, 1980), pridružili su se kritici porodice kao „uspešne priče“, ukazujući na opasnost od jako upletene intimnosti nuklearne porodice koja proizvodi napetost, strah i dvostruke poruke (engl. *double binds*), pa simptomi šizofrenije predstavljaju oblik adaptacije na takvu porodičnu situaciju (Gillies, 2003: 6).

Feministička kritika moderne porodice – porodica kao ideološka konstrukcija i domen potčinjavanja žena

Tokom „velikog praska“ sedamdesetih godina XX veka raznoliki teorijski pristupi u okviru drugog talasa feminizma značajno su doprineli rekonceptualizaciji pojma porodice.

Prvi doprinos ovog teorijskog pravca sociologiji u celini jeste uvođenje **koncepta roda** kao društveno-istorijske konstrukcije polnosti i njegovo povezivanje s pojmovima **moći** (u porodici) i **nejednakosti**. Poseban doprinos uvođenja kategorije roda u proučavanju porodice vidi se u ukazivanju na normativizam koji leži u osnovi koncepta uloga i funkcija i, sledstveno, u dekonstrukciji normativa porodičnih uloga i funkcija hranioca i negovateljice. Time se dekonstruiše koncept Parsonsove „konvencionalne porodice“, koju Lič (Leach) opisuje kao „normu porodice sa kutije kornflejksa“ (engl. *the cereal-packet norm family*; prema Abbott, Wallace, 2005: 109). To je nuklearna porodica, sastavljena od zakonski venčanih partnera, koji su dobrovoljno izabrali da budu roditelji jednog deteta ili više (ali ne previše) dece (Oakley, 1972).

Drugi doprinos feminističke teorije koji je relevantan za sociologiju porodice povezan je s upućivanjem na ideološku osnovu **podele na privatno i javno** na kojoj su se zasnivale sve prethodne teorije o porodici. Prikazujući dualnost i muških i ženskih polnih uloga, feminističke teoretičarke su ukazale da je i nastojanje na dihotomiji privatno/javno jedan od načina isključivanja žena iz javne sfere. Vezivanje žena za reproduktivne funkcije predstavlja „polni ugovor“ (Pejtman, 2001), koji postulira

„odvojene ali jednake“ uloge žena i muškaraca. Pored toga što ukida mogućnost afirmacije žena u javnoj sferi, podrazumevana funkcionalna podela uloga unutar domaćinstva prikriva potčinjavanje žena moći muškaraca u obe sfere, odnosno postojanje privatnog i javnog patrijarhata (Walby, 1990). Specifičan doprinos feminističke teorije sociološkoj teoriji predstavlja uvođenje koncepta **patrijarhata**, kojim je označen sistem društvene kontrole zasnovan na dominaciji muškaraca. Teoretičarke feminističke orijentacije tvrdile su da seksizam predstavlja univerzalan obrazac, jer rod strukturise naše iskustvo; rod strukturise sva društva; žene su kao klasa potcenjene i potčinjene; porodica nije monolitna, već je centralna institucija reprodukcije potlačenosti.

Treći doprinos feminističke teorije jeste ukazivanje na **ideologizaciju koncepta porodice** kao zajednice interesa i oaze slobode u privatnosti doma. Mišel Baret i Meri Mekintoš tvrde da je taj navodno univerzalni i prirodni oblik porodice zapravo ideološki konstrukt koji nazivaju „familijarizam“. Privatna porodica kao kulturni ideal liberalnog građanskog društva je, prema ovim autorkama, antidruštvena institucija u kojoj je privatnost zatvor za žene (Barrett, McIntosh, 1982).

Četvrti doprinos feminističke teorije leži u ukazivanju na eksploataciju neplaćenog **domaćeg rada** koji obavljaju žene, a koji je ključan za održavanje kapitalističkog sistema. Ova perspektiva predstavlja revitalizaciju i nadogradnju marksističkog pogleda na porodicu. Usmeravajući fokus rasprave na ulogu domaćice i njen rad i doprinos reprodukciji radne snage u okviru domaće jedinice (Oakley, 1972), marksističke feministkinje su dokazale, nasuprot Parsonsu, da se u okviru moderne porodice odvija i proizvodna, a ne samo potrošačka funkcija.

Zasnivajući svoja istraživanja na življenom iskustvu sa ženskog staništa, ove teoretičarke su pomerile fokus sa za sistem integrišuće funkcije porodice, na domen domaćeg i njegove privatnosti, čime su otvorile **polje proučavanja sukoba** interesa, nejednakosti i nasilja unutar porodice. To takođe predstavlja snažnu i zasnovanu kritiku funkcionalističkog viđenja nuklearne porodice kao dobro adaptirane i integrisane društvene grupe s harmoničnim interakcijama. U feminističkom pristupu naglasak je na porodičnoj podeli rada kao obliku ugnjetavanja, a namesto ideološkog konstrukt porodice, autorke predlažu da se govori o lokaciji u kojoj se odvija proizvodnja i raspodela resursa i gde se sukobljavaju interesi.

Kritike koje se upućuju feminističkom pristupu tiču se preneglašavanja sukoba i negativnih aspekata porodičnog života, čime se zanemaruju značaj i značenje porodice za pojedinca i za žene različitih društvenih položaja, klasa, rasa, uzrasta, seksualnih orijentacija i drugog.

Promene oblika i načina porodičnog života u savremenosti i teorijski pluralizam u sociologiji porodice

Sinhrono s promenama paradigmi u društvenim teorijama, šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka dešavaju se promene koje se mogu okarakterisati kao kulturološka revolucija, a, pored feminističkog, uključuju i pacifističke, kontrakturne i potkulture pokrete i proteste (studentske, antiratne i sl.). Promena gledišta i diskursa o porodici, kao i omasovljenom upotrebom kontracepcije oslobođena seksualnost (tzv. seksualna revolucija), imali su za posledicu i **promenjenu porodičnu stvarnost**. Legitimacijom i legalizacijom vanbračnih veza i dece, legalizacijom i olakšavanjem razvoda braka, postepenim prihvatanjem neheteroseksualnih veza, stvoreni su uslovi za nastanak različitih netradicionalnih oblika porodičnog života koji su alternativa idealu moderne porodice. Istovremeno, moderna porodica postaje centar ideološkog „rata oko porodice“ (Berger, Berger, 1983) između dve struje u SAD: radikalne feminističke i levičarske, koja je „antiporodična“, i konzervativne, koja je „pro-porodična“. Ono što im je zajedničko s trećom – neutralnom stručnjačkom strujom, jeste stanovište da je porodica postala problem i da ima probleme.

Moderna porodica je postala problem i za sociologiju porodice, jer je empirija prevazišla teoriju i postavilo se pitanje da li je moguće stvoriti jedan teorijski okvir za proučavanje i objašnjenje porodice. U dekadnim izveštajima o različitim temama u okviru sociologije porodice koji se objavljuju u najuglednijem *Časopisu o braku i porodici* (*Journal of Marriage and the Family*), rasprave su se vodile i oko pitanja da li je uopšte potrebno, u pozitivističkom maniru, stvarati jedinstven teorijski okvir, pa makar i induktivnom metodom do teorije srednjeg obima, kako je zagovarao Ruben Hil, ili težiti teorijskom pluralizmu. Potom se osamdesetih godina došlo do zaključka da je opšta teorija porodice i nemoguća i nepoželjna. Dejvid Čil kaže da je tok razvoja sociologije porodice išao od konvergencije u monolitnom paketu funkcionalizma do divergencije u teoriji i praksi (Cheal, 1991).

Osamdesete godine XX veka donose snažan otklon od pozitivizma i orijentaciju ka **teorijskom pluralizmu**, te se otvara prostor za nove koncepte i pristupe. U interpretativnom pristupu **fenomenologije** naglasak je na značenju koje porodice imaju za njene članove. Porodice dele javnu dimenziju zajedničkog svakodnevnog sveta, ali istovremeno stvaraju svoja privatna značenja. Njihova konstrukcija značenja je zasnovana na deljenoj istoriji, perspektivama i tumačenju zajedničkih događaja. Fenomenološka

perspektiva se u skorije vreme povezuje s interakcionizmom i uvodi se relacioni pristup koji proučava kako se porodična značenja stvaraju kroz interakcije i odnose.

Dva slična pristupa (uz izvesne razlike) porodičnom polju jesu **teorija razmene** i **teorija racionalnog izbora**. Zastupnici **teorije razmene**, Homans i Blau, prikazuju ljude kao strateške aktere koji koriste dostupne resurse kako bi maksimizirali svoje koristi. Stoga tvrde da su pojedinci motivisani da donose odluke ne na osnovu tradicije, nesvesnih želja ili strukturalnih obaveza, već na osnovu racionalnog promišljanja. To uključuje procenu potencijalnih ishoda različitih postupaka u smislu očekivanog „dobitka“ u dijadnim odnosima (Appelrouth, 2011). Na nivou porodičnih odnosa, ova teorija otkriva različite proračune koji su zasnovani na resursima i moći, te omogućuje otkrivanje kakav je odnos između njih. Jedan od ključnih principa je princip minimalnog interesa u društvenim razmenama, koji znači da oni koji manje zavise od razmene za svoje osnovne potrebe imaju više moći. Na primer, u odnosu između roditelja i deteta, malo dete se gotovo u potpunosti oslanja na roditelja, što daje roditelju veću moć. Kako dete raste i postaje samostalno, ravnoteža moći se izjednačava, jer i roditelj i dete imaju slične interese u odnosu (Chibucos et al., 2004: 138). Sličan princip se može primeniti i na partnere, imajući u vidu njihove različite interese i resurse.

Teorija racionalnog izbora takođe posmatra pojedince kao racionalne i motivisane da maksimizuju dobit. Za razliku od teorije razmene, ona se bavi društvenim procesima širim od dijadnih odnosa. Iako ističe strateške odluke pojedinaca, ona je pre fokusirana na to kako interakcija među pojedincima može stvarati norme, mreže, kontrolu resursa i grupnu koheziju, te kako ovi faktori, jednom uspostavljeni, usmeravaju ili ograničavaju odluke i ponašanja pojedinaca (Appelrouth, Desfor Edles, 2011: 155). Prema ovom stanovištu, porodice ne održava ni osećanje obaveze niti osećanja, već prvenstveno zajednički interesi. U okviru svog pristupa „mikroekonomije porodice“, Geri Beker (Becker, 1981) posmatra porodicu kao „male fabrike“ koje proizvode decu i ostala dobra, uključujući zdravlje i ugled (Gillies, Edwards, Horsley, 2016). Beker polazi od pretpostavke da, kad muškarci i žene odluče da se venčaju, imaju decu ili se razvedu, to čine s ciljem da maksimiziraju svoju korist (Becker, 1981). To podrazumeva upoređivanje dobiti i troškova prilikom odlučivanja. Oni stupaju u brak ako očekuju veće koristi u odnosu na to da ostanu sami. Takođe, oni će se razvesti ako očekuju da će to poboljšati njihov ukupan kvalitet života. Ne samo ove, već i odluke u vezi s roditeljskim stilovima vaspitanja, kazni, nagrada, vrednosti, odnosa prema obrazovanju dece, uslovljene su ne samo idejom dobrobiti deteta, već i dob(rob)iti porodice kao celine

i roditelja pojedinačno. I rodnu podelu rada u porodici Beker objašnjava principima maksimizacije dobiti i minimizacije troškova: supružnici različitog pola se opredeljuju za delatnosti za koje poseduju bolje veštine – žene za negu i staranje unutar privatne sfere, muškarci za zarađivanje u javnoj sferi (Ibid.: 1981). Porodice, parovi i domaćinstva predstavljaju dobre primere na kojima je moguće izučavati načine na koje se donose odluke unutar grupne dinamike i kako ta dinamika postaje obrazac.

U srži teorije razmene i teorije racionalnog izbora je model racionalnog izbora. Porodica je shvaćena kao interesna zajednica, a članovi porodice se i u porodičnom domenu ponašaju kao racionalni akteri, s težnjom da ostvare maksimalnu dobit s minimumom gubitaka. Ovaj pojednostavljen individualistički pristup ne uspeva da odgovori na pitanje: kako se onda ostvaruje saradnja i harmonija u porodici i briga za blagostanje drugog?

Interdisciplinarni pristup **teorija porodičnog razvoja i životnog toka** (Tamara Hareven, Elder, K. Gerson) uvodi dinamičku dimenziju time što naglašava da su za razumevanje porodica neophodni i važni razvojni procesi. Članovi porodice, interakcije između njih, struktura porodice i norme koje oblikuju očekivanja od uloga, menjaju se tokom vremena. Vreme je shvaćeno višedimenzionalno: vreme društvenih procesa, porodična istorija, individualni životni tok. Svi ti aspekti vremena utiču na različite aspekte porodičnog života. Prema ovom pristupu, porodica kao grupa je pod uticajem svih nivoa analize – od društvenih normi celog društva i njegovih posebnih delova kao što je klasa – a kao institucija, nalazi se iznad pojedinca.

Porodica u doba kasne modernosti: „prazna ljuštura“ ili „izabrana zajednica“

Postpozitivističko preispitivanje kraja centralnih ideja moderne – racionalizacije poretka i napretka, ima svoju kulminaciju u teorijama kasne ili refleksivne modernizacije. U okviru tumačenja implikacija procesa i promena savremenog „rizičnog društva“ (Bek, 2001) na lične živote društvenih aktera, ovi teoretičari uvode takozvanu **tezu o individualizaciji**. Primenjena na porodicu, ona postulira tri međusobno isprepletene obeležja i procesa porodičnog života: **demokratizaciju, detradicionalizaciju i destandardizaciju**. Teoretičari refleksivne modernizacije tvrde da se u društvima kasne modernosti odvija demokratizacija porodice (Beck, 1997), zasnovana na novom vrednovanju principa autonomije, jednakosti, uvažavanja i komunikacije, čije prihvatanje predstavlja osnove za

promenu regulacije porodičnih odnosa. Preduslov za normativnu i relacionu promenu u porodici predstavlja detradicionalizacija – proces „oslobađanja“ od imperativa da se u oblikovanju ličnih odnosa slede obrasci (tradicije) ranijih generacija. Prema tezi o individualizaciji, ljudi su sad u mogućnosti da kreiraju nove partnerske veze „očišćene“ od pravila regulacije seksualnosti i reprodukcije (Giddens, 1992). Transformacija ličnih odnosa u pravcu samorealizacije sopstva kroz intimnost vodi do „čistih veza“ (Ibid.), „fluidne ljubavi“ (Bauman, 2003) i sličnog. Partnerski odnosi u porodici „oslobodeni“ su sadržaja pripisanih rodnih uloga i postaju predmet pregovaranja. Individualizacija ličnih odnosa je neupitna među odraslima, ali ima ograničenje u intergeneracijskim odnosima. Po Bekovima, međutim, u normalnom haosu ljubavi (Beck, Beck-Gernsheim, 1995), odnosi ljubavi uključuju decu kao izvor samorealizacije pojedinaca. Naime, odnos roditelja s detetom je dubok i trajan kao „sidro nečijeg života“ (Ibid.: 73) i sve više predstavlja stožer koji omogućava kontinuitet identiteta i žena i muškaraca (Jenks, 1996) u „rizičnom društvu“ (Bek, 2001), gde su svi ostali odnosi „fluidni“ (Bauman, 2003).

Proces detradicionalizacije, koji umanjuje značaj tradicionalnih aspekata društvenosti poput porodice, srodstva i porekla, koji gube prinudni karakter u odnosu na pojedinca, proces individualizacije, koja pomera fokus na lične odnose i intimnost, kao i destandardizacija obrazaca ličnih veza, koja obuhvata veliki varijetet oblika porodičnog i partnerskog života, dovode u pitanje svrsishodnost samog koncepta porodice. Tako Bekovi vide porodicu kao jednu od „zombi kategorija“, koja je „mrtva ali i dalje živa“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203), a Gidens kao „instituciju ljušturu“ (engl. *shell institution*) s izmenjenim sadržajem ili ispražnjenu od sadržaja (Gidens, 2005).

Teza o individualizaciji je kritikovana zbog njene visoke apstraktnosti, odnosno neutemeljenosti na empirijskim činjenicama, jer empirijski nalazi ne podržavaju tezu o individualizaciji ni kao opis sadašnjeg stanja porodičnih odnosa niti pravca u kojem se kreću (Jamieson, 1998). Ovom pristupu, posebno u varijanti Bekovih i Baumana, zamera se i vid moralističke zabrinutosti za sudbinu savremene porodice u kontekstu fragmentisanih i fluidnih ličnih odnosa sobom opsednutih individua (Chambers, 2012). U tom smislu, možemo zaključiti da je teza o individualizaciji porodice, čak i kad je sagledana kao idealni tip, ne samo teorijski, već još jedan ideološki konstrukt savremene sociološke misli.

5.

Domaćinstvo i ekonomske osnove porodičnog života

Pojam domaćinstva i određenje u odnosu na porodicu

Etimologija reči kojom se označava domaćinstvo ukazuje na prostor (sr. *dom*; ital. *domestico* od lat. *domus*, centralno mesto u hramu; boravište, prebivalište; engl. *household*) i na zajedništvo (fr. *ménage*). Domaćinstvo je određeno korezidencijom i domaćim aktivnostima, pa se može odrediti kao socioekonomska organizacija zajedničkog života u istom rezidencijalnom prostoru, koja uključuje deljene resurse, obaveze i aktivnosti.

Za sociologiju porodice značajno je razlikovanje porodice i domaćinstva, odnosno porodičnih domaćinstava koja uključuju srodnike i nesrodničkih domaćinstava (prijatelja i poznanika), kod kojih je takođe prisutna korezidencija i deljenje obaveza. Za komparativna istraživanja problem predstavlja to što sistemi zvaničnih statistika raznih zemalja na različite načine određuju šta je domaćinstvo, pa se i unutar iste zemlje određenja menjaju tokom vremena. Državna statistika u Srbiji ima šire određenje domaćinstva, koje uključuje i nesrodnička domaćinstva,¹⁶ a beleži i analizira porodična domaćinstva kao jednorodnička (s jednim srodničkim jezgrom – nuklearna), proširena (s jednim srodničkim jezgrom, a vertikalno ili lateralno, odnosno bočno, proširena nekim srodnikom) i višeporodična (s više porodičnih nukleusa, vertikalnih – višegeneracijska, ili lateralnih). Ovi oblici konstituisanja porodičnih domaćinstava su kulturološki, istorijski

16 „Domaćinstvo je svaka porodična ili druga zajednica lica koja zajedno stanuju i zajednički troše svoje prihode za podmirivanje osnovnih životnih potreba (stanovanje, ishrana i dr.). Domaćinstvom se smatra i tzv. samačko domaćinstvo, odnosno lice koje živi samo u mestu popisa i nije član nekog drugog domaćinstva u drugom mestu u Republici Srbiji ili u inostranstvu. Domaćinstvom se smatra i kolektivno domaćinstvo, tj. domaćinstvo sastavljeno od lica koja žive u verskim ustanovama, ustanovama socijalne zaštite za zbrinjavanje dece i odraslih i drugim ustanovama za privremeni ili trajni smeštaj“ (Zavod za statistiku Republike Srbije).

i klasno određeni, pa su tako proširena i višegeneracijska domaćinstva zastupljenija u južnim evropskim državama,¹⁷ dok su ranije bila zastupljena u radničkoj klasi nekih zapadnoevropskih društava, kao rana faza u porodičnoj tranziciji, zasnivanju samostalne porodice (Gittins, 1989).

Kvalitativnim istraživanjem – studijom slučaja jedne afroameričke funkcionalno proširene porodice u više domaćinstava u Čikagu – Robin Džeret je pokazala kako tri sestre, samohrane majke s niskim prihodima, svakodnevno udružuju resurse i međusobnu pomoć u domaćinstvu svojih roditelja (Jarret, 1992). Takva „fleksibilna organizacija“ proširene porodice ublažava težak ekonomski položaj jednoroditeljskog domaćinstva kojim upravlja majka (engl. *mother-headed single-parent household*), kako ih tretira državna statistika, kao i rizike socijalne isključenosti povezane s položajem potklase, kako su predstavljene u sociološkoj literaturi (Wilson, 1989). Ovo istraživanje je pokazalo razliku između pripadnosti funkcionalno proširenoj porodici i strukture domaćinstva i ukazalo na nedostatke kvantitativnog pristupa koji se bazira isključivo na pojmu domaćinstva iz zvanične statistike.

Porodični život i lični partnerski odnosi se takođe mogu odvijati u više međusobno svakodnevno ili svake sedmice povezanih domaćinstava, kao što je to slučaj kod takozvanih brakova na daljinu, gde partneri zbog prirode posla žive odvojeno (npr. tokom radne nedelje tzv. *commuting marriages*), ili partnera u emotivnoj vezi koji žive odvojeno (engl. *living-apart-together*, LAT).

Ekonomski značaj modernog domaćinstva

Predmoderna domaćinstva kućne (domaće) zajednice bila su nad-determinisana svojom dominantnom ekonomskom funkcijom prirodne proizvodnje. Po Veberu, ona su bila najrasprostranjeniji oblik „privredne zajednice“, koju je odlikovala „solidarnost u odnosima sa spoljnim svetom“, a iznutra su odnosi predstavljali „komunističku zajednicu potrošnje svakodnevnih dobara (kućni komunizam)“, u kojoj „pojedinaac doprinosi prema svojim mogućnostima, a uzima prema svojim potrebama (ukoliko je zaliha dobara dovoljna)“ (Veber, 1976: 296).

Objašnjenja nastanka i obeležja domaćinstva moderne porodice određena su teorijskim paradigmama XX veka. Funkcionalistička teorija, koja je dominirala sociologijom porodice u njegovoj prvoj polovini, počiva

17 Specifičan kulturološkom tradicijom određen obrazac predstavljaju afroamerička proširena domaćinstva u SAD i afro-karibijska višegeneracijska matrilokalna porodična domaćinstva u Velikoj Britaniji kojima upravlja najstarija žena (Reynolds, 2005)

na dva postulata koji su relevantni za određivanje ekonomskih aspekata porodice, odnosno modernog domaćinstva. Prvi postulat glasi da je za nastanak moderne porodice ključna redukcija njenih funkcija i sastava, iskazan u Dirkemovom „zakonu pozitivne kontrakcije“ i Parsonsovoj teoremi o „izolovanoj nuklearnoj porodici“. Drugi postulat je teza o maloj, mobilnoj nuklearnoj porodici kao idealnom proizvodu adaptacije na zahteve industrijalizacije, iskazana kod Parsonsa i Guda. Redukcija i specijalizacija funkcija moderne porodice kao preduslov procesa industrijalizacije ekonomskog sistema i modernizacije društvenog sistema, podrazumevaju jasnu podelu na privatnu i javnu sferu i izlazak ekonomskih, prvenstveno radnih, aktivnosti u potonju. Porodici ostaje svedena, ali po funkcionalistima ključna, uloga u reprodukciji društvenog sistema – socijalizacija potomstva i odraslih članova.

Iako je odvajanje rada od domaćinstva kao posledica industrijalizacije u suštini i marksističkog pogleda na modernu porodicu, Engles je prvi ukazao na eksploataciju aktivnosti koje se svakodnevno odvijaju u domaćinstvu, a obavljaju ih isključivo žene, koje naziva „domaće ropstvo“. Međutim, povezujući proizvodnju isključivo s javnim sektorom, Engels ove aktivnosti ne prepoznaje kao deo procesa socio-ekonomske reprodukcije društva: „Vođenje domaćinstva je izgubilo javan karakter. Ono se više nije ticalo društva. Ono je postalo **privatna služba**; žena je postala prva služavka, isključena iz učešća u društvenoj proizvodnji“ (Engels, 1950: 224; naglašeno u originalu).

Ideju o eksploataciji neplaćenog kućnog (domaćeg) rada koji obavljaju žene revitalizovale su teoretičarke drugog talasa feminizma. One dalje pomeraju fokus ka prepoznavanju domaćih aktivnosti, koje su dotle u sociologiji tretirane kao samorazumljiv deo polom određenog paketa „ekspresivne uloge“ žene, kao kućnog rada,¹⁸ ključnog za održavanje kapitalističkog sistema putem reprodukcije radne snage u okviru domaće jedinice.

I postfunkcionalistički teoretičari, nastavljajući parsonsijanskog nasleđa, kao što je Gari Beker sa svojim pristupom „mikroekonomije porodice“ (Becker, 1981), prepoznaju porodicu kao mesto društvene proizvodnje, a odgajanje dece kao proizvodni rad, koji, prema logici racionalnog izbora, obavljaju žene.

Imanuel Volerstin (Wallerstein) pridaje poseban značaj domaćinstvima kao ključnim jedinicama analize u svojoj socio-istorijskoj analizi svetskog sistema. Domaćinstvo određuje kao relativno stabilnu strukturu čija je osnovna karakteristika prikupljanje prihoda i redistribucija resursa, odnosno „neka vrsta obaveze da se pribave primanja za grupu i

18 Na primer: Oakley, 1974b.

da se podijeli potrošnja dobara koja se mogu kupiti od ovih primanja“ (Valerstin, 2005: 57). Volerstin smatra da domaćinstva prikupljaju, akumuliraju i distribuiraju pet vrsta dohodaka („gotovo sva domaćinstva žele i dobavljaju svih pet vrsta, iako u različitim razmjerama“, Ibid.: 58): nadnice (plate i penzije); dohodak od domaćeg, kućnog rada, koji nije monetarno izražen kroz novac; zarade od neformalnog rada ostvarenog u domaćinstvu, sitne proizvodnje dobara, uključujući i intelektualni rad, koja su prodajom unovčena na tržištu; dohodak od rente – vlasništva nad dobrima (nekretninama, ali i vrednosnim papirima); i, naposljetku, od novčanih transfera „dohodak koji individua ostvaruje putem definisane obaveze nekog drugog da obezbijedi ovaj dohodak“ (Ibid.: 57): od bliskih osoba (alimentacija, porodične penzije, donacije, pokloni) ili države (različiti oblici socijalne pomoći). Značajno je Volerstinovo ukazivanje na povezivanje najamnog i neformalnog rada u domaćinstvima i sledstvenih prihoda od njih, što ih čini fleksibilnim akterima u ekonomskom sistemu, koji svojom promenljivošću i adaptacijom omogućavaju promenu ponude – smanjenje ili povećanje radne snage na tržištu. Obezbeđujući nivo ponude radne snage na nacionalnom i globalnom nivou, domaćinstva postaju nerazdvojni element institucija svetskog sistema. Pored ukazivanja na njihovu ulogu u socioekonomskoj reprodukciji, Volerstinov doprinos razumevanju ekonomskih aspekata domaćinstava leži i u upućivanju pažnje na različite oblike domaćeg i neformalnog rada koji se u njemu odvija i obezbeđuje prihode njegovim članovima.¹⁹ Volerstin takođe ukazuje na značaj domaćinstva za društvenu stratifikaciju: „Očigledno je da domaćinstva, ne individue, određuju pripadnost klasi“ (Ibid.: 62), što je teza koju zagovaraju pristalice pristupa „strategija domaćinstava“ (engl. *household strategies*) (vidi u Wallace, 2002).

Nadovezujući se na saznanja iz istraživanja neformalne ekonomije, prvenstveno u nerazvijenim zemljama takozvanog Trećeg sveta, kao i feministička proučavanja domaćeg rada, teoretičari koji su uveli pristup „strategije domaćinstava“ tokom osamdesetih godina u Velikoj Britaniji proširili su pojam rada tako da se odnosi na svaku smislenu aktivnost uklopljenu u društvene odnose, što nije bilo karakteristično za ekonomska i sociološka istraživanja tog vremena. Ostavljajući na stranu sociološke debate oko pojma strategija i njegove racionalnosti i planske intencionalnosti akcija koju pledira, možemo se prikloniti mišljenju Alana Vorda (Warde) da se činjenica da domaćinstva uspevaju da organizuju različite oblike

19 Jedan od problema s Volerstinovim poimanjem domaćinstava jeste u tome što ga izjednačava s pojmom porodice, pripisujući mu funkciju institucije socijalizacije u svetskom sistemu, a potom i značaj za transmisiju različitih aspekata „statusno grupnog identiteta, nacionalnost, rasu, religiju, etnicitet, seksualne običaje“, koje prenosi potomstvu (Valerstin, 2005: 64).

formalnog, neformalnog i kućnog rada može uzimati kao dokaz strategija, bilo da je ta organizacija svesno planirana ili nije (Warde, 1990). Prednost pristupa strategija je u tome što posmatra domaćinstvo i kao društvenu, a ne samo kao ekonomsku jedinicu, te što, pored radnih, uključuje i aktivnosti redistribucije resursa, kao i norme, kulturne obrasce i vrednosti na kojima oni počivaju. U tom smislu, strategije domaćinstva prevazilaze „ekonomske akcije“²⁰ i mogu obuhvatati strategije vezane za školovanje, karijeru, planiranje porodice, stanovanje, migracije i slično. Za Kler Volas, to je snažan dokaz da domaćinstvo, a ne pojedinca, treba uzimati kao jedinicu sociološke analize (Wallace, 2002: 281).

Nakon ovog kratkog pregleda teorijskih objašnjenja značaja modernog domaćinstva posvetićemo se razmatranju njegovih ekonomskih funkcija, koje određujemo kao radne, reproduktivne, redistributivne i potrošačke.

Oblici radnih aktivnosti u modernom i savremenom domaćinstvu

Postoji nekoliko oblika radnih aktivnosti koje se obavljaju u porodičnom domaćinstvu. Najpre, tu je regulisani **formalni rad** za dohodak (platu, honorar) koji se obavlja od kuće i koji je nekada bio izuzetak u savremenom porodičnom životu, vezan za neke specifične, najčešće takozvane slobodne profesije (engl. *freelance*). S izbijanjem pandemije virusa korona postaje deo svakodnevice mnogih porodica, a nakon proglašenja kraja pandemije, neki poslodavci i zaposleni biraju da nastave ovakav rad na daljinu, van kancelarija. Obavljanje formalnog profesionalnog rada od kuće podrazumeva izdvajanje prostora i pregovaranje s drugim članovima domaćinstva oko vremena za ovu individualnu aktivnost unutar zajedničkog prostora domaćinstva.²¹

U okviru domaćinstva se obavljaju različiti oblici **neformalnog rada**, koji, za razliku od prethodnog, obuhvataju skrivene i neinstitucionalizovane oblike rada koje mogu obavljati članovi domaćinstva za tržište ili druge osobe za to domaćinstvo. Iz pozicije prihoda, jedan aspekt neformalnog

20 Kako ih određuje Marija Babović: „Pod socio-ekonomskim strategijama domaćinstava ovde se podrazumevaju relativno stabilni obrasci ekonomske akcije usmerene na prikupljanje i (re)distribuciju ekonomskih resursa (uključujući i konvertovanje različitih oblika kapitala), čija je funkcija obezbeđivanje socijalne reprodukcije domaćinstava na postojećem socijalnom položaju, odnosno promena socijalnog položaja domaćinstva.“ (Babović, 2005: 73).

21 Morgan, D. H. J. (2020: 738). Prakse pregovaranja pokazalo je i naše istraživanje porodičnih praksi u Srbiji u vreme epidemije covid-19: Томановић, С. (2021) Томановић С., Крстић, Н., Станојевић, Д. (2022).

rada u domaćinstvu je, prema Volerstinu, proizvodnja „sitnih dobara“ (uključujući i intelektualna dobra, kroz tzv. *freelancing*) koja se prodaju na tržištu. Volerstin je, međutim, prevideo drugu vrstu neformalnog rada koji se odvija u domaćinstvima, a predstavlja neformalno, u smislu institucionalizacije i pravne regulacije, angažovanje osoba izvan domaćinstva za obavljanje različitih poslova u njemu, na primer održavanje domaćinstva (kućne pomoćnice, majstori raznih profila) ili čuvanje dece („bejbisotovanje“). Najčešće ga obavljaju osobe u zavisnom ekonomskom položaju (žene bez kvalifikacija, mladi). S obzirom na to da je pravno neregulisan, ovaj rad na crno u domaćinstvu je izuzetno rizičan (prekaran). On je nadeksploatisan – potplaćen je, a ne obezbeđuje nikakva prava iz radnog odnosa (plaćena bolovanja, odmora, socijalnu i penzionu zaštitu). Na međunarodnom nivou, zabeleženi su slučajevi ilegalnih migranata u statusu takozvane domaće posluge u imućnim domaćinstvima, kojima su oduzeta osnovna ljudska prava, kao što je pravo na kretanje, čime dolaze u ropski položaj u odnosu na poslodavce.

Domaći ili kućni rad

Uprkos ranom ukazivanju na njihov značaj u Engelsovim radovima, jedna vrsta domaćih aktivnosti je pod uticajem dominantne sociološke paradigme funkcionalizma ostala skrivena kao deo „ekspresivne uloge žene“. Različite aktivnosti reprodukcije svakodnevnog života kroz obezbeđivanje ishrane, održavanje higijene članova domaćinstva, održavanje rezidencijalnog prostora i slično, zbog svoje „prirodnosti“, zdravorazumske samozumljivosti vezane za sferu privatnosti i ženski pol,²² te „funkcionalnosti“, ostajale su društveno i sociološki nevidljive kao predmet analize. Tek s drugim talasom feminizma tokom sedamdesetih godina feminističke teoretičarke materijalističkog opredeljenja preokrenule su fokus i učinile da aktivnosti koje žene obavljaju u domenu domaćinstva budu prepoznate kao rad, a ne kao prirodni poziv žene izvan produktivne sfere.

U svojoj značajnoj studiji indikativnog naslova,²³ Kristina Delfi i Dajana Leonard pokazuju da domaćinstvo, ideološki konceptualizovano u moderno doba kao utočište od sveta rada, za žene zapravo samo po sebi predstavlja ekonomski sistem – zonu proizvodnje, cirkulacije, potrošnje i reprodukcije, gde se domaći rad smatra doživotnom obavezom žena, a finansijska moć muškaraca pretvara u izvršnu kontrolu nad porodicom.

22 O različitim teorijama i debatama o podeli rada po polu biće reči u poglavlju o rod-nim aspektima porodičnog života.

23 Delphy, C., Leonard, D. (1992) *Familiar Exploitation: A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Cambridge: Polity Press (igra reči u naslovu, jer se reč *familiar* može čitati i kao poznato i kao porodično).

Ovaj rodno određen rad rutinskih aktivnosti svakodnevne reprodukcije ostaje nevidljiv unutar oreola etike brige i postaje vidljiviji tek kad se ne izvršava. Zapravo je u pitanju neregulisan i, za razliku od neformalnog rada u domaćinstvu, neplaćen rad. Budući da je „neproizvodan“ i da nema tržišnu i razmensku vrednost, on je ekonomski marginalizovan, kao što je i društveno marginalizovan, jer je društveno obezvređen, nekreativan i repetitivan.

Prepoznavanju, konceptualizaciji i valorizaciji kućnog rada doprinele su studije rada „domaćica“ koje je početkom sedamdesetih godina sprovedla britanska sociološkinja En Oukli (Oakley), koja ovaj rad tretira i interpretira kao posao i poredi s poslom industrijskih radnika (Oakley, 1974a; 1974b). Prema iskazima ispitanica u istraživanju koje je sprovedla, odlike posla domaćica su: monotonija, fragmentacija, ubrzan tempo rada, duga radna nedelja (sve izrazitije u poređenju s fabričkim radnicima), dok su se izražena nezadovoljstva ticala usamljenosti, monotonog kućnog rada i njegove trivijalizacije, kao i nipodaštavanja njihovog statusa („ona je samo domaćica“). Kao prednosti su navedene autonomija rada („sama sam svoj gazda“) i zadovoljstvo zbog vlastite odgovornosti i sposobnosti da se organizuju i sistematizuju rutine i rasporede radne aktivnosti (Oakley, 1974b: Conclusion).

„Otkriće“ kućnog rada kao radne aktivnosti ili posla potaklo je tokom sedamdesetih godina debatu o njegovom ekonomskom vrednovanju. S jedne strane, izražen je zahtev da se domaćica prizna kao profesija i da bude plaćena „platom za kućni rad“ (engl. *housework wage*), kao i da se monetarno valorizuje sav kućni rad drugih žena. Po mišljenju Anđelke Milić, ova debata teorijski nije donela objašnjenje zašto je domaći rad krucijalno važan za reprodukciju kapitalizma, niti zašto se vezuje za ženski rod (Milić, 2007a: 92). S druge strane, ona je imala veliki ideološki i politički značaj – kućni rad je prepoznat kao rad, koji se može proceniti kao deo zvaničnih statistika kroz analize budžeta vremena (engl. *time-use surveys*) i vrednovati kroz učešće u BDP-u, kao deo šire kategorije neplaćenog reproduktivnog rada (engl. *care work*).²⁴

Reproduktivni rad – briga

Veliki broj tekstova, istraživanja i studija danas je posvećen različitim (ekonomskim, političkim, sociološkim, filozofskim) aspektima aktivnosti pružanja brige, nege i staranja (engl. *caregiving activities*) u porodici, na nivou nacionalnih ekonomija i na transnacionalnom i globalnom nivou. Feminističke teoretičarke su nanovo zaslužne za demistifikovanje brige u

24 Procena je da je ekonomska vrednost ovog rada učestvovala sa 40% u BDP-u na globalnom nivou tokom pandemije 2020. godine; Dugarova, E. (2020).

porodici kao „prirodne“, pokazujući da je u pitanju socijalno konstruisan skup aktivnosti koje podrazumevaju značajno trošenje resursa: vremena, energije i emocija, kao i rad, koji ćemo ovde nazvati **reproduktivnim radom** u porodičnom domaćinstvu. Kao i kućni rad, briga omogućava zadovoljavanje potreba pojedinaca na nivou svakodnevice, čime dodaje vrednost individui kao proizvodu, a i proizvodi vrednost kroz biološku i socijalnu reprodukciju. U pitanju su aktivnosti koje su više mentalnog nego fizičkog karaktera i obuhvataju lične usluge koje podrazumevaju kognitivnu procenu potreba („voditi brigu o“), planiranje i raspored aktivnosti (staranje – „brinuti se za“) i konkretne akcije nege. Iako to nije uvek manifestno, ove aktivnosti zahtevaju mnogo vremena na svakodnevnom nivou, tako da, ako kućni rad predstavlja „drugu smenu“ (Hochschild, Machung, 1989; 2012), reproduktivni rad brige mogao bi činiti „treću smenu“ zaposlenih roditelja (žena). Proučavanja i politike usklađivanja rada i porodice (engl. *work-family balance*) ili produktivne i reproduktivne sfere života (engl. *work-life balance*) otvaraju i analiziraju veliki broj tema i podataka, o čemu će biti reči u jednom od kasnijih poglavlja.

„Prirodnost“ reproduktivnog rada zasniva se na etici brige koja podrazumeva porodičnu solidarnost, moralnost obaveza i reciprocitet primanja i davanja oko kojih se pregovara, ali koje su izrazito rodno obeležene (Finch, Mason, 1993), odnosno, smatraju se delom ženskih porodičnih uloga. S druge strane, u pitanju je veoma zahtevan psihofizički angažman usmeren mahom na potrebe dece različitog uzrasta, starije i bolesne, ali i na sve članove porodičnog domaćinstva i širih porodičnih konfiguracija, jer obuhvata i aktivnosti koji se, u okviru ekspresivne uloge žene, nazivaju afektivnim menadžmentom. U tom smislu, briga (reproduktivni rad) uključuje i emocionalni rad (Hochschild, 1979; Dunscombe, Marsden, 1993), kao što je upravljanje emocijama, stanjima i odnosima među članovima porodice, održavanje odnosa sa širim srodničkim i drugim mrežama neformalnih odnosa, bavljenje problemima drugih (partnera, dece, roditelja), staranje da se sve odvija bez problema i sukoba i slično.

Pošto briga podrazumeva emocionalni rad i povezivanje, otvara se pitanje šta se dešava kad ove aktivnosti postanu deo plaćenog najamnog rada. Tako Arli Hohšild piše o „globalnim lancima brige“ (Hochschild, 2000), situaciji kad žene iz nerazvijenih zemalja odlaze u razvijene zemlje da budu dadilje u imućnim porodicama, istovremeno šaljući novac kojim se u njihovim zemljama porekla plaćaju žene koje čuvaju njihovu decu. Pored problema klasnog i rasnog aspekta brige, ova studija otvara pitanje emocionalnog ulaganja ovih žena u odnos s tuđim detetom, dok nepoznata žena na sličan način vodi brigu o njihovom detetu.

Tema emocionalnog ulaganja kroz aktivnosti brige povezana je s konceptom *emocionalnog kapitala*, koji se može razumeti kao još jedan značajan aspekt socijalne reprodukcije u okviru porodičnog domaćinstva. Emocionalni kapital je uopšteno vezan za okvire afektivnih odnosa u porodici i s prijateljima i obuhvata emocionalne resurse koje delite s onima do kojih vam je stalo. Pojam emocionalni resursi odnosi se na: „znanja, kontakte i odnose kao i pristup emocionalno vrednim veštinama i dobrima, koja postoje u bilo kojoj društvenoj mreži koju obeležavaju afektivne veze“ (Nowotny, 1981: 148; prema Reay, 2000: 572). Autorke koje koriste ovaj koncept vide emocionalni kapital kao oblik socijalnog kapitala, koji je deo privatne pre nego javne sfere, gde je u reprodukciji veći udeo žena nego muškaraca. Emocionalni kapital se može razumeti i kao skup emocionalnih resursa koji su tokom vremena izgrađeni u porodici i na koje deca mogu da se oslone. Pomoć u učenju je veoma česta „kvaziprofesionalna“²⁵ (uključuje neka roditeljska znanja) aktivnost brige za koju je vezano ulaganje emocionalnog kapitala. Prema nekim istraživanjima, podrška, strpljenje i posvećenost posebno su vidljivi u načinu na koji su majke posvećivale vlastite veštine stečene u formalnom obrazovanju napredovanju svoje dece (Allatt, 1993: 143).

Kad se govori o reproduktivnom radu brige, važno je naglasiti njegovu ambivalentnost. Pojedinač ga može doživljavati i kao nagrađujući rad i kao neprijatnu obavezu, kao osnov povezanosti s članovima porodice, ali i kao težak i dosadan rad. Može se takođe govoriti o eksploataciji ove vrste rada kako na nivou pojedinačnih porodičnih domaćinstva tako na nivou globalnih nacionalnih i transnacionalnih ekonomija.

Domaćinstva kao redistributivne i potrošačke jedinice

Moderna domaćinstva imaju značajnu ulogu u raspodeli na makro-nivou i unutrašnjoj preraspodeli (redistribuciji) ne samo finansijskih prihoda, nego i dobara, odnosno resursa kojima domaćinstvo raspolaže. Resurse treba konceptualizovati tako da uključe i socijalne (kroz odnose i mreže), emocionalne i materijalne resurse, odnosno kapitalne domaćinstva: ekonomski, kulturni, socijalni, humani. Ovi resursi posreduju između pojedinaca i struktura, uključuju procese ili skupove odnosa, a

25 Anđelka Milić u udžbeniku navodi četiri stepena diferencijacije funkcije brige: 1. neizdiferencirana (u okviru uloge); 2. kvaziprofesionalna (uključuje znanja); 3. poluprofesionalna (plaćena, ali ne i profesionalna); 4. profesionalna (plaćeni stručnjaci) (2007: 99).

njihova redistribucija unutar domaćinstva je integralno povezana s raspodelom moći.

Pristup resursima unutar domaćinstva je stukturisan normama ponašanja koje su posledice odnosa moći koji su i sami strukturisani rodnom, klasom i rasom. Ništa se, bilo to rad, novac, pomoć rođaka, hrana ili vreme, ne deli jednako među članovima domaćinstva. Ipak, norme, kao izraz dominantnih ideologija, često služe da zamagle raspodelu resursa u domaćinstvima i porodicama. (Brannen, Wilson, 1987: 16)

Jedan od mogućih pristupa je istraživanje načina na koji se formira budžet porodičnog domaćinstva i načina na koji se njime upravlja. Britanski sociolozi Karolin Vogler i Jan Pal ispitivali su rasprostranjenost pet osnovnih tipova alokacije prihoda: 1. budžet kojim upravlja žena; 2. budžet kojim upravlja muškarac; 3. novac za održavanje domaćinstva (deo prihoda dat na raspolaganje ženi domaćici od strane hranioca porodice koji upravlja ostatkom); 4. zajednički budžet (engl. *pooling*); 5. nezavisni budžeti (Vogler, Pahl, 1994). Ustanovili su da su prva tri tipa, vezana za radničku klasu i domaćinstva s nižim primanjima, u velikoj meri prevaziđena, da dominira tip zajedničkog budžeta, a da su nezavisni budžeti veoma retki (bili su zastupljeni sa svega 2% u Britaniji početkom devedesetih, da bi početkom XXI veka dostigli oko 10% ili 17% parova koji zadržavaju deo prihoda izvan zajedničkog budžeta za sopstvene potrebe) (Lauer, Yodanis, 2014: 345). Njihove analize su pokazale, međutim, da postoje razlike između parova koji zajedno upravljaju zajedničkim budžetom, u smislu izvršnog odlučivanja – svakodnevne potrošnje, i onih u kojima to čini jedna osoba. Te razlike se očituju i u donošenju odluka, koje su ispitivali preko pokazatelja ko ima odlučujuću reč kad je u pitanju donošenje velikih finansijskih odluka (strateško odlučivanje). Tamo gde muškarac upravlja budžetom (u bilo kojoj varijanti tipa alokacije), on ima i veću moć u strateškom odlučivanju, a tamo gde budžetom upravlja žena (u različitim tipovima alokacije), odluke se češće donose zajednički.

Jedno britansko kvalitativno istraživanje, sprovedeno u porodicama u kojima su se majke vratile na posao nakon prekida rada po rođenju deteta, pokazalo je da je relevantno ispitivati i raspodelu prihoda domaćinstva na različite aspekte potrošnje (Brannen, Moss, 1991). Naime, iako su ženini prihodi znatno doprinosili budžetu i porastu standarda domaćinstva, oni su u raspodeli bili usmereni na „sekundarnu“ potrošnju, prvenstveno na troškove oko čuvanja deteta (koji ne bi postojali da se ona nije vratila na

posao), a potom na druge detetove i njene troškove. Da različiti prihodi imaju različito simboličko značenje i značaj, pokazalo se kad su parovi u intervjuima iskazali da se muževljeva primanja raspoređuju za pokrivanje najvećih (time i primarnih) troškova domaćinstva, a to su stambeni kredit (engl. *mortgage*), ishrana i transport.

Analize potrošnje i redistribucije resursa takođe pokazuju nejednakosti u raspodeli unutar porodičnog domaćinstva prema polu i uzrastu, od najosnovnijih dobara, kao što je hrana (gde se, u oskudici, meso ostavlja za muškarce koji rade najteže poslove, dok deca i žene dobijaju iznutrice), do najskupljih tehničkih dobara (o čijoj kupovini i upotrebi odlučuju „hranioci porodice“). Pored toga, istraživanja o rasporedu i korišćenju stambenog prostora pokazuju da se on ne deli ravnomerno kao što pokazuju statistički izveštaji (broj članova domaćinstva po površini prostora), već da deca imaju niži standard stanovanja nego odrasli (Sgritta, Saporiti, 1989: 101). Prve analize potrošnje domaćinstava u Srbiji, rađene u okviru pripreme Strategije za smanjenje siromaštva početkom dvehiljaditih godina, pokazale su da su najsiromašnija domaćinstva s decom najviše novca trošila na hranu. Pokazalo se takođe da se više novca trošilo na alkoholna i bezalkoholna pića (5%) i na duvan (3,3%) nego na obrazovanje dece (3,1%) (UNICEF, 2006: 19), što ukazuje na to da se i u najsiromašnijim porodicama forsiraju prioriteta onih koji su nosioci patrijarhalnog autoriteta, odnosno oca porodice. I druga domaća istraživanja su ukazala na neophodnost uvođenja *ekvivalentne jedinice potrošnje* – potrošnje koja je kategorizovana i analizirana po specifičnim potrebama različitih članova, jer se na taj način vide rodne i uzrasne nejednakosti unutar porodičnog domaćinstva (Cvejić et al. 2010).

Zbog navedenih primera nejednakosti u unutarporodičnoj (re)distribuciji resursa i potrošnji, važno je da se u analizu socioekonomskih strategija uključe svi njeni aspekti, kao i vrednosti i norme, jer one određuju „način na koji domaćinstva *opažaju* resurse oko kojih organizuju svoje strategije“ (Wallace, 2002: 285; naglašeno u originalu). Videli smo i da je i kategorija moći značajna za razumevanje svih ekonomskih aspekata domaćinstva, jer raspodela moći, u čijoj su osnovi normativni obrasci, određuje i rad i upravljanje resursima i potrošnjom.

Na makroekonomskom nivou, gde se porodična domaćinstva pojavljuju kao značajni akteri na tržištu roba, obrasci potrošnje postaju jedan od pokazatelja životnog stila (shvaćenog u širem smislu kao način života) i na različite načine su povezani sa stratifikacijskim položajem domaćinstva (Petrović, 2010). U tom smislu, može se govoriti o minimalnoj potrošnji deprivilegovanih domaćinstava, na jednom kraju, i statusnoj potrošnji kojom se prikazuje i legitimiše visok materijalni status, na drugom. U kontekstu masovne potrošnje koja briše razlike između standardne i luksuzne robe i čini potonju dostupnijom širem spektru stanovništva, distinkcija se

pravi između većine, koja može da priušti robu „normalnog“ standarda, i siromašnih, kojima je ona nedostižna.²⁶ Dok radnički i niži srednji slojevi nastoje da emulacijom (oponašanjem) u oblasti potrošnje dostignu položaj sloja koji se nalazi iznad njih, domaćinstva viših slojeva nastoje da održe simboličku distinkciju na osnovu specifičnih znanja o načinima odabira unutar tržišta robe masovne potrošnje. Te slojno distinktivne strategije uključuju, na primer, poznavanje većeg broja dostupnih opcija, pa se odabira ona koja je manje dostupna, odnosno koja je prestižnija,²⁷ potom izbori potrošnje koji imaju ideološku konotaciju: antikonzumerističku ili ekološku, na primer reciklirana i roba koja može da se reciklira, organska roba i slično, podržavanje određenih proizvođača – na primer lokalnih (engl. *buycotting*) ili odbijanje da se kupuje roba određenih proizvođača (engl. *boycotting*).

Uloga domaćinstava da vrši selekciju i da se orijentiše ka potrošnji određenih roba na specijalizovanim tržištima prepoznata je od strane marketinga, koji svojim kampanjama cilja određene njegove članove kao potrošače. Tako su, na primer, reklame za proizvode za održavanje domaćinstva ciljane na žene kao aktere domaćeg rada, a automobili i tehnička roba na muškarce, kojima, po stereotipnom opisu sadržaja rodnih uloga, više odgovaraju ti proizvodi. Prema jednom britanskom istraživanju, podele se pojavljuju u celom tehnološko-tržišnom lancu – od stvaranja i dizajniranja proizvoda, preko njegove proizvodnje, reklamiranja i prodaje (u segregisanim segmentima „bele“ i „braon tehnike“ – HiFi, TV i kompjuterski uređaji), do kupovine, gde se kupci opredeljuju za rodno specijalizovane proizvode (Cockburn, Ormrod, 1993). U tom smislu, pokazuje isto istraživanje, marketinški stručnjaci su napravili grešku kad su prve mikrotalasne pećnice, za koje su smatrali da su namenjene muškarcima samcima, dizajnirali i smestili u sekciju „braon tehnike“, gde prodaja nije išla, jer je sama delatnost pripremanja hrane snažno obeležena rodnim stereotipima, te aparatima povezanim s njom nije mesto u prestižnim delovima prodavnica tehničke robe.

Rezidencijalni i svojinski aspekti domaćinstva

Domaćinstvo kao rezidencijalni prostor i prostorni lokus porodice doživelo je velike promene kroz istoriju. Prostor kućne zajednice u predmodernom doba je karakterisala, s jedne strane, otvorenost ka spolja

26 Ibid.: 128. Na primer, aparati za domaćinstvo, odnosno „bela tehnika“, postali su standardna oprema domaćinstva, pa i u Srbiji, gde se stratifikacijske razlike prepoznaju u starosti uređaja (Ibid. 134), a verovatno i u njihovom kvalitetu i brendu.

27 Takav primer su, recimo, mobilni telefoni, koji su sad dostupni većini (u Srbiji ih je 2018. godine posedovalo 93,6% domaćinstava [Manić, Mirkov, 2019: 60]), ali se njihovi modeli znatno razlikuju i predstavljaju simbol statusne stratifikacije.

i propustljivost ka sferi javnosti: osobe koje nisu bile njeni članovi lako su primane da obitavaju u njenom prostoru. S druge strane, unutrašnji prostor je bio podeljen na takav način da je u velikoj meri onemogućavao bilo kakvu privatnost.²⁸ U tom smislu, u pravu je Karel Turza kad navodi istraživanja o specifičnoj arhitekturi unutrašnjeg prostora palata bogatih bankarskih i trgovačkih porodica, koja je obezbeđivala izdvojenost i privatnost bračnog para kao jedan od dokaza o začecima modernosti u gradovima državama na prostoru današnje Italije (Turza, 1996).

Privatnost i intimnost su, kao deo „buržoaskog etosa“, konstitutivni elementi za određenje moderne porodice, a njih obezbeđuje građanski dom. Industrijalizaciju – odvajanje rada od sfere privatnog doma, pratio je proces povlačenja žena i dece iz javnog prostora, odnosno njihova domestikacija (Donzelot, 1979).²⁹ Struktura građanskog („salonskog“) stana upravo reflektuje težnju da se obezbedi prostorna segregacija privatnosti porodice od javnosti. Samo prednje prostorije – predsoblje (antre), salon i velika trpezarija – bile su otvorene gostima, dok su roditeljska spavaća soba (engl. *master bedroom*) i dečja soba čuvale privatnost porodičnog života. Da bi se obezbedilo snabdevanje bez ugrožavanja privatnosti, salonski stanovi su imali poseban ulaz, često i stepenište, preko kog su se unosile namirnice i druge potrepštine za domaćinstvo, direktno povezane s kuhinjom i ostavama, blizu kojih je živela posluža (tzv. devojačka soba), čime se takođe ostvaruje klasno izdvajanje građanske porodice od osoba nižeg položaja koje su je služile.

Dom moderne porodice ima višestruki simbolički značaj i različita značenja. On se prvenstveno doživljava kao prostor koji obezbeđuje pripadanje i stoga je deo identiteta pojedinca. Njegovo značenje kao oaze privatnosti i „utočišta od bezdušnog sveta“ rada i javnosti (Lasch, 1977) predstavlja konstrukciju zapadnoevropske srednje klase koja je deo ideologije familizma. Naime, „dom“ nema isto značenje u različitim kulturama. Njegovo značenje je klasno, rasno i etnički, rodno i uzrasno izdiferencirano, jer ne mora biti utočište za pripadnike deprivilegovanih društvenih slojeva i marginalizovanih etničkih zajednica, za žene koje u njemu provode vreme radeći monotone i teške domaće poslove, za žene i decu žrtve nasilja i tako dalje.

28 Jedan od argumenata Filipa Arijesa za dokazivanje teze o neprepoznavanju detinjstva u premodernom dobu i porodičnom životu jeste i odsustvo ikakvog zazora od ispoljavanja seksualnosti i seksualnih odnosa odraslih pred decom s kojom su danonoćno delili isti prostor. Vidi u: Arijes, 1989.

29 Proces domestikacije je veoma važan za konstruisanje moderne ideje i prakse detinjstva, kao i konstrukta moderne žene s dominantnom „ekspresivnom ulogom“ (Edwards, 2001: 5).

Zaseban dom – samostalno domaćinstvo, ima, pored toga, simbolički značaj kao dokaz zrelosti mladih i obeležje odraslosti u tranziciji u odraslost. Dom ima sentimentalnu vrednost ako povezuje više generacija preko nasleđivanja (ili njihovog zajedničkog života), pa tako ima značnije održanja tradicije a time i ugleda i prestiža, na primer, stare gradske porodice. Ugled i prestiž ne donosi samo stambeni prostor, već njegova lokacija u prestižnim naseljima ili delovima grada.

U savremenosti, dom predstavlja individualizovan i personalizovan prostor, on je deo identiteta vlasnikā koji u njemu ispoljavaju kreativne potencijale. Zato je za neke društvene grupe dom simbol uspeha i statusa koji se preko medija prikazuje drugima da bi bio legitimisan kao takav („posetili smo dom...” u popularnim magazinima).

Opremanje unutrašnjeg prostora domaćinstva predstavlja jedan od mehanizama kojim se, prema Burdijeu, ostvaruje distinkcija u odnosu na druge: od izbora nameštaja (rustičan „narodski“ – za radničku klasu, onaj masovne proizvodnje – za srednju, klasičan i antikvaran za višu klasu) (Bourdieu, 1984), preko ispoljavanja otelovljenog kulturnog kapitala kroz umetničke predmete i knjige, do distinktivnosti kroz prikazivanje porodičnog života preko porodičnih fotografija ili porodičnih portreta, prikazivanje porodičnih vrednosti preko ikone sveca zaštitnika porodice i slično.

Pored pomenute nejednake raspodele prostora kao resursa unutar domaćinstva, u samom stambenom prostoru se stvaraju i simboličke podele i granice koje se reprodukuju kroz svakodnevne prakse, pre svega rodne, koje se odnose na domaći rad (npr. prostor kuhinje naspram prostora dvorišta ili garaže), i generacijske: zajednički naspram intimnog (individualnog) prostora vlastite sobe (vidi u: Krstić, 2018), koje iziskuju različite strategije pregovaranja između članova porodice.

Obezbeđivanje (adekvatnog) stambenog prostora jedan je od značajnih porodičnih ciljeva. Nekretnina u vlasništvu porodičnog domaćinstva može takođe biti njen značajan ekonomski kapital, kojim se može upravljati na tržištu i koji se, po potrebi, može konvertovati u neki drugi oblik kapitala. Ona najčešće predstavlja najznačajniju imovinu u procesu nasleđivanja.

Pravni osnov domaćinstva čine razni, tokom istorijskih perioda različito definisani oblici porodične svojine i na različite načine (običajno, religijskim dogmama i pravom ili pozitivnopravno) institucionalizovane norme njihovog nasleđivanja. U predmodernoj kućnoj zajednici nije postojao institut nasleđivanja dobara, već zajedničko posedovanje i uživanje ne samo materijalnih već nematerijalnih dobara date loze, roda, klanā, „kuće“ – kao što su porodično ime, obredi (npr. slava), ugled, titule, službe, mreža odnosa. Najteža sankcija koju je starešina patrimonijuma

(nasleđenog poseda) mogao da primeni bilo je isključivanje iz domaće grupe (kućne zajednice), što je povlačilo gubljenje prava na sve navedene aspekte njene svojine, uključujući i ime, čime je neposlušni pojedinac ostajao bez socijalnog uporišta. Prilikom transformacije u patrijarhalnu porodicu zajednica koje su počivale na kolektivnoj svojini, kao što je na Balkanu bila porodična zadruga, nije se sprovodilo nasleđivanje materijalne imovine, već je dolazilo do njegove deobe između muških potomaka, a nematerijalna dobra su se nasleđivala po muškoj liniji (prezime, slava i ostalo), dok su ženska deca materijalno obezbeđivana udajom s mirazom, koji je mogao uključivati neki deo imovine domaćinstva.

Privatna svojina nad zemljišnim posedom i domom predstavlja osnov moderne porodice od građanske revolucije naovamo. Dirkem je isticao značaj slabljenja obavezujućih naslednih normi i običaja u prelasku iz društava mehaničke u društva organske solidarnosti, kao jedan od ključnih elemenata za konstituisanje moderne konjugalne porodice i njenu individualizaciju od srodničke mreže, kao i individualizaciju unutarporodičnih odnosa. Međutim, čak i u uslovima kreiranja individualizovanih životnih putanja u savremenom društvu, pokazalo se da se mladi u tranziciji u odraslost u nekim društvima, kao što je slučaj u Srbiji, u velikoj meri oslanjaju na resurse roditeljske porodice, i to prvenstveno stambene.³⁰ Takva situacija proizvodi potencijalne osnove da se institucija nasleđivanja imovine i dalje koristi za kontrolu i sankcionisanje ponašanja ekonomski zavisnih članova domaćinstva, pa i otvara mogućnosti za manipulaciju i diskriminaciju (prvenstveno rodnu, u izraženije patrijarhalnim društvima).³¹ Poseban problem može predstavljati neregulisanost ili nedovoljna regulisanost prava nasleđivanja svojine povezane sa zajedničkim domaćinstvom za osobe koje žive u netradicionalnim oblicima porodičnog života (npr. vanbračne ili neheteroseksualne zajednice).

30 Nekoliko domaćih istraživanja je pokazalo da su nasleđivanje, deoba ili prodaja roditeljskih nekretnina glavni način obezbeđivanja stambenog prostora za osamostaljenje mladih i njihovih porodica u osnivanju, vidi npr: Petrović, 2004; Tomanović S. et al., 2012.

31 Vesna Miletić-Stepanović (2004) piše o odricanju sestara od nasledstva u korist braće.

6.

Srodstvo i porodice u istorijskoj perspektivi

Srodstvo je jedan od konstitutivnih elemenata za definisanje porodice u modernoj društvenoj teoriji. Značenje samog pojma u velikoj meri je kulturno-istorijski određeno i, kao takvo, više je bilo predmet proučavanja socijalne antropologije. Usled velikih promena koje doživljava porodični život u savremenosti, pa i samo zasnivanje porodice primenom različitih novih bio-medicinskih metoda u reprodukciji, u savremenoj sociologiji je koncept srodstva analitički u velikoj meri napušten i razvijeni su novi pristupi analizi odnosa porodičnog života i mreže srodničkih i drugih neformalnih društvenih veza.

Ovo poglavlje predstavlja pregled značaja i značenja srodničkih odnosa za odvijanje porodičnog života, kako odnosa unutar porodice tako i odnosa porodice s društvenom okolinom – institucijama i vaninstitucionalnom društvenošću. Ostavljajući po strani evolucionističke tipologije razvoja srodstva u istoriji društvene misli, pažnju ćemo posvetiti promeni pomenutih aspekata u istorijskoj perspektivi predmoderne, moderne i savremene porodice. Govorićemo i o novijim konceptualnim i analitičkim rešenjima za tumačenje značaja srodničkih odnosa za savremenu porodicu, kao i o rodnim i generacijskim razlikama u ovom domenu i potencijalnim nejednakostima koje se iz njih javljaju i reprodukuju.

Pojam i vrste srodstva

Srodstvo je pojam kojim se opisuje vrsta društvenog odnosa i sistem grupisanja i klasifikacije pojedinaca, najčešće na osnovu stvarnog i zamišljenog porekla od zajedničkog pretka, ali i na osnovu drugih vidova njihovog povezivanja. Ono nije „prirodan“ odnos, jer genealoška povezanost na osnovu porekla može biti, ali i ne mora biti početak za pripisivanje odnosa srodstva i grupisanje u šire srodničke skupine, kao što su pleme,

bratstvo, rod, klan, loza, familija i slično. Dokaz da je u pitanju bio-socijalna konstrukcija je, pored brojnih primera različitih srodničkih sistema klasifikacije koje su u istorijskoj i kroskulturalnoj perspektivi dokumentovale antropologija³² i istorijske nauke, postojanje, pored krvnog (*konsagvinalnog*) srodstva zasnovanog na rađanju, i drugih tipova srodstva, kao što su zakonsko (adopcija ili zakonsko starateljstvo), afinano (nastalo povezivanjem preko braka – supruga i supruge, njihovih roditelja tzv. tazbinsko i srodnika) i duhovno (kumstvo, posestrinstvo i pobratimstvo).

Nasuprot teorijama evolucionizma (Morgana i sledbenika – od Engelsa do funkcionalista), antropološka istraživanja nisu dokazala vezu između tipa ekonomskih aktivnosti (i svojine i nasleđivanja) i vrste srodstva. Takođe, za razliku od tehnologije, srodnički odnosi ne podležu evolutivnom kumulativnom razvoju, te se ne može govoriti da je jedan sistem srodstva napredniji od prethodnog (Segalen, 1988: 44). Štaviše, u okviru istog načina računanja srodstva³³ postojao je širok spektar varijacija u srodničkom organizovanju, koje su u velikoj meri određivale elemente onoga što danas možemo imenovati kao porodični život tadašnje domaće zajednice: norme i očekivanja vezane za rodne i uzrasne položaje i uloge, raspodelu moći i autoriteta, odgovornost za dete i načine odgoja deteta i slično.³⁴

Prodiskutujmo sad istorijsku promenu značaja srodstva za porodični život: od obavezujućeg formalnog sistema veza povezanog s brakom i sistemom nasleđivanja u prošlosti, do različitih tipova porodične povezanosti s društvenim okruženjem u razvijenim društvima današnjice.

32 Jedan od najpoznatijih primera socio-kulturne konstrukcije srodstva je tzv. institucija „sociološkog oca“ o kojoj piše Bronislav Malinovski na osnovu svojih terenskih istraživanja na Trobrijandskim ostrvima. U ovom matrilinearnom društvu očinstvo je potpuno društvena kategorija, koja se ne dovodi u vezu s fiziološkim očinstvom, već s bliskošću i intimnošću između muža i žene, što muškarca čini požrtvovanim i toplim ocem. Prema Malinovskom, Edipov kompleks stoga nije okrenut prema ocu, već prema majčinom bratu (ujaku), koji je centralna muška figura nosioca autoriteta (Malinovski, 1927).

33 Kao osnovini sistemi računanja i nasleđivanja navode se: patrilinearni (jedna od najčešćih varijanti je agnatski princip prenošenja nasleđa s oca na najstarijeg sina), matrilinearni – po majčinoj liniji, bilinierani, gde obe linije porekla (patrilinearna i matrilinearna) vrše različite specifične funkcije, i neizdiferencirana veza po poreklu (kognativna), gde se može nasleđivati (od prezimena do imovine) od srodnika bez obzira na liniju porekla (kao u današnjim sistemima nasleđivanja).

34 Istraživanja su tako demantovala Bahofenovu tezu o „materinskom pravu“, odnosno matrilinearnom i matrilokalnom ustrojstvu zajednica kao osnovi za postojanje matrijarhata – vladavine žena i njihovog upravljanja zajednicom, kao nepostojeću, odnosno kao mit.

Značenje i značaj srodstva za porodicu u istorijskoj perspektivi

Antropolozi strukturalisti su posebno naglašavali **značaj srodstva za konstituisanje i ustrojstvo prvobitnih društvenih zajednica**. Najpre, Levi-Stros konstatuje da srodnička grupisanja čine prve oblike društvenosti, a **zabrana rodoskrvnuća – incesta**, odnosno zabrana seksualnog opštenja i reprodukcije između muškaraca i žena koji imaju istog pretka, predstavlja prvi kulturni čin kojim se zajednica uvodi u kulturni poredak (Levi-Strauss, 1969: 12). Za razliku od britanskih strukturalnih funkcionalista, koji su naglašavali linearne odnose srodnika po poreklu, za Levi-Strosa srodstvo nije „prirodna“ veza po krvi, već sistem značenja za koji je ključna društveno konstruisana veza između muža i žene koja se ostvaruje brakom (Ibid.: 26). **Pravilom egzogamije** – sklapanja braka izvan srodničke grupe, ostvaruje se osnov strukturalizacije – proširivanje društvene grupe uključivanjem članova koji nisu srodnički povezani, a ono obuhvata odnose razmene (jezika, dobara, žena). Brak, kao prvi razmenski odnos po „principu reciprociteta“ razmene žena između grupa muškaraca, predstavlja, po Levi-Strosu, osnovni mehanizam kojim se uspostavlja ključni značenjski odnos – lateralno srodstvo, koje on naziva bračnom vezom i savezom (Ibid.: 26).

Za razliku od Levi-Strosa, koga zanima prvenstveno unutrašnja logika strukturalizacije srodničkih odnosa, Morisa Godlijea u njegovom strukturalno-marksističkom pristupu zanima povezivanje srodstva i drugih instanci društvene zajednice – načina proizvodnje, upravljanja i slično (Godelier, 1982). **Srodnička organizacija je bila dominantna društvena struktura** koja je determinisala ekonomske i političke odnose u predmodernim društvima. Drugim rečima, principi srodstva nisu određivali samo mogućnost ostvarenja seksualnih i bračnih odnosa, već su definisali mogućnost i poželjnost ostvarenja ekonomskih odnosa razmene i saradnje (po vertikalnom i horizontalnom principu), raspodelu moći, vlasti i upravljanja (hijerarhijski – po starešinstvu), prenošenja običaja, rituala i tradicije, vojne organizacije, brige o potomstvu i druge aktivnosti, nadležnosti i odnose.

Iako je Godlije u kasnijim radovima korigovao ove svoje stavove u odnosu na srodničku organizaciju kao centralnu osu društvene strukturalizacije u prvobitnim zajednicama (Godelier, 2004; navedeno prema: Segalen, 2009: 68), možemo konstatovati da ona jeste predstavljala osnovni strukturalizacijski i stratifikacijski princip organizacije predmodernih društava u Evropi. Pozicioniranje aktera u širem društvenom polju nije bilo individualno, već je bilo određeno njihovim pripadanjem „kući“ (kućnoj zajednici, domaćoj grupi) (Segalen, 2009: 76), koja je, mada nije uključivala samo

srodnike već i nesrodnike – poslugu, nadničare i druge, bila povezana s nekom širom srodničkom grupacijom (bratstvom – npr. zadrugom, lozom, klanom i sl.), te je, u tom smislu, srodničko pripadanje bila obavezujuća determinanta koja je nadilazila značaj porodičnog života.

Tumačenja i istraživanja odnosa srodstva i moderne porodice

Dirkemova primena evolucionističkog pristupa kroz „**zakon pozitivne kontrakcije**“ postulira da se sa širenjem i usložnjavanjem društvene sredine (povećanjem njene „moralne gustine“) u prelasku s mehaničke u organsku solidarnost dešava kontrakcija srodničkog sastava porodice, kao i slabljenje srodničkih veza uporedo s jačanjem nesrodničkih oblika povezivanja (radnih, ekonomskih, političkih). Prema autorima evolucionističko-funkcionalističkog pristupa, prekretnicu u promeni značenja i značaja srodstva za porodični život predstavlja formiranje građanskog društva, koje **ukida hijerarhije porekla i prinudnosti srodstva** („kuće“, „loze“ itd.).

Evolucionističku tezu o uklapanju industrijalizacije i nuklearizacije porodice, kao i o slabljenju srodničkih veza i kontakata kao preduslovu njenog prilagođavanja industrijskom načinu proizvodnje i tržištu rada, osnovano su kritikovali i demantovali socijalni istoričari. Njihova istraživanja pokazuju da su u periodu protoindustrijalizacije porodice s većim brojem članova kombinovale rad u poljoprivredi, zanatsku proizvodnju (porodične manufakture) i, po potrebi, rad pojedinačnih članova u lokalnoj industriji: „Održavanje velikih porodica bilo je način da se siromaštvo подели na veći broj glava“ (Segalen, 2009: 100).³⁵

Parsonsova **paradigma o „izolovanoj nuklearnoj porodici“** koja ostvaruje kontakte sa srodničkom mrežom prema svojim potrebama i afinitetima, kritikovana je od strane sociologa koji su se bavili proučavanjem porodičnog života različitih klasa. Oni su u svojim istraživanjima pokazali da izolovanost nije karakteristična ni za radničku, ni za srednju, ni za višu klasu. Tako su Jang i Vilmot pokazali da, prema rezultatima njihovog poznatog anketnog istraživanja porodičnog života u istočnom Londonu i novom naselju opštinskih stanova za radnike u Betnal Grinu, novoformirane radničke porodice često žive u domaćinstvima ženinih roditelja, gde je centralna figura njena mama, a da se ova matricentrična povezanost ćerke i majke održava i kad se mladi bračni par osamostali u svom stanu (Young, Willmott, 1957).³⁶ Značaj i stratifikacijsku uslovljenost mreža

35 Vidi takođe radove navedene u Milić, 1988b: 23–25.

36 Martin Segalen navodi istraživanja u francuskim industrijskim i rudarskim regionima, koja pokazuju „familijarizam“ – jaku srodničku povezanost i nepotizam između radničkih porodica (Segalen, 2009, op. cit., str. 114–116).

porodičnih odnosa polovinom XX veka pokazalo je poznato istraživanje Elizabet Bot (Bott, 1971). Veći broj istraživanja je dokumentovao da za višu klasu održavanje jakih srodničkih odnosa predstavlja osnov „porodičnog kapitalizma“, reprodukcije privilegovanosti dominantne klase, kao i politički kapital, tako da obaveznost srodstva u ovim dinastijama u savremenosti podseća na predmoderni značaj „loza“ i „klanova“.³⁷

Na primeru studije slučaja afroameričke porodice u Čikagu (Jarret, 1992), videli smo da se porodični odnosi proširuju svakodnevnim saradnjom i razmenom između članova koji žive u više domaćinstava, a da su ove „funkcionalno proširene porodice“ ili „**modifikovano proširene porodice**“ karakteristične za različita društvena okruženja i kontekste.³⁸

Relevantnost Parsonsove teze je u ukazivanju na značaj velikih promena u srodničkom sistemu za strukturu modernog društva, koje podrazumevaju **gubitak hijerarhičnosti i prinudnost srodničkog odnosa nad pojedincem**. Odnosi porodice sa srodnicima postaju difuzne i rastegljive matrice – neformalne mreže odnosa pojedinaca i porodica, a ne običajno institucionalizovan obavezujući odnos. Naglasak se pomera ka razmeni i brizi i odnosima odgovornosti.

Značaj i značenje srodničkih odnosa i mreža za život savremenih porodica

U sumiranju različitih uvida i stanovišta o značaju i značenju srodničkih odnosa i mreža za život savremenih porodica, možemo izneti par zaključaka. Prvi zaključak je da odnosi savremene porodice sa srodničkom mrežom ne gube na značaju, ali menjaju karakter i značenje. Srodničke mreže se sužavaju, dok se odnosi zgušnjavaju. Gubi se formalno obavezujući karakter veza, na šta ukazuje i činjenica da su srodničke mreže sve manje

37 Ovo pokazuju istraživanja čuvenih američkih porodica industrijalaca – dinastija kao što su Rotšildovi (sve navedeno prema Segalen, 2009), vladajuće elite u Francuskoj (Bourdieu, 1989) [navedeno prema Segalen, 2009, potom klan Kenedijevih u SAD i druga. Postoje i ekranizacije u popularnoj kulturi, kao što su, na primer, serije „Dinastija“ (*Dynasty*, https://www.imdb.com/title/tt0081856/?ref_=nv_sr_srsrg_0_tt_8_nm_0_q_Dynast) ili „Naslednici“ (*Succession*, https://www.imdb.com/title/tt7660850/?ref_=nv_sr_srsrg_0_tt_8_nm_0_q_Succ).

38 Američki sociolog Judžin Litvak bio je jedan od prvih kritičara Parsonsove teze o izolovanosti nuklearne porodice. Početkom 60-ih uveo je u mnoga istraživanja empirijski zasnovan koncept „modifikovano proširene porodice“, kojim pokazuje da srodnički odnosi razmene između roditeljske porodice porekla i novoformirane porodice opredeljenja opstaju uprkos njihovoj prostornoj mobilnosti; vidi npr. Litwak, 1960. Ova istraživanja su predstavljala početak istraživanja intergeneracijskih odnosa između porodica, o kojima će biti reči kasnije.

patrilinarnost i postaju dominantno bilinarnost. Odnosi koji su zasnovani na srodničkim položajima bivaju zamenjeni onima koji nastaju putem izbora na osnovu afektivnosti i intimne bliskosti, čime počinju da nalikuju na prijateljstva. Duži životni vek ljudi i starenje stanovništva, kao i manji broj dece u porodicama, u kontekstu urušenih socijalnih država, koji je obeležen procesima produženog školovanja i nestabilnog tržišta rada, uslovili su da pomoć i podrška porodice dobijaju poseban značaj, ne samo u svakodnevnom životu različitih generacija, već dospevaju u fokus istraživačkih projekata i programa državnih politika. Ojačavanjem takozvanih novčanih i nenovčanih transfera, kao i intergeneracijske solidarnosti u višegeneracijskim porodicama koje ne žive zajedno, rešavaju se različiti problemi vezani za životne cikluse porodica i krizne trenutke unutar njih, kao što su na primer prelazak od obrazovanja do zaposlenja (Kovacheva, 2004), zasnivanje porodice i roditeljstvo (Wallace, Kovacheva, 1998; Du Bois Reymond, 2009), penzionisanje, udovištvo i briga o starima. Ostareli roditelji se ne prepoznaju samo kao korisnici porodične nege i podrške, već i kao davaoci podrške i pomoći, bilo mladim roditeljima ili, kao bake i deke, unucima (Silverstein, Marenco, 2001; Hank, Buber, 2007).

Naposletku, strukturalne i funkcionalne promene u savremenim porodicama povezane s dekompozicijom nuklearnog srodničkog jezgra, jednoroditeljstvom, usložnjavanjem postrazvodnih struktura u rekonstituisanim porodicama, usložnjavaju i porodične odnose, menjajući sadržaj i fokus porodičnih veza i mreža, koji se pomera ka većem značaju prijateljskih i profesionalnih odnosa (Gillies, 2003). Pored navedenog, socijalno roditeljstvo u istopolnim porodicama i potomstvo nastalo uz pomoć novih metoda začeca kod heteroseksualnih i roditelja istog pola otvaraju nova bioetička pitanja srodstva i predstavljaju izazov za sociološku analizu i tumačenje savremenog porodičnog života.

7.

Društvenost porodičnog života: neformalne mreže podrške i socijalni kapital porodica

Neformalne mreže odnosa moderne i savremene porodice

Pojam neformalnih mreža odnosa potiče iz pristupa analize mreža (engl. *network analysis*) u različitim ekonomskim, politikološkim i sociološkim istraživanjima. U ovoj analizi akteri se pozicioniraju, zavisno od učestalosti razmene, na različitim stepenima udaljenosti od drugih aktera u mreži odnosa, a mere se pravci, smer i intenzitet primanja i davanja unutar mreže, kao i kvalitativne odlike razmene: vrsta pomoći i odlike aktera koji su uključeni u mrežu. Prema Bariju Velmanu, socijalne mreže su „mnogostruke, specijalizovane, interesne ali i emocionalno zasnovane veze i odnosi“ u društvenoj realnosti (Wellman et al., 1988: 87).

Tradicionalna i moderna društva mogu se razlikovati i prema dominaciji „produkcijских“ mreža, koje su utilitarnog karaktera i omogućavaju preživljavanje pojedinaca i porodica, odnosno „reprodukcijских“ mreža odnosa, koje imaju karakter emocionalne podrške (Ibid.). Pored toga, u modernim društvima diferencijacija socijalnih mreža je povezana sa stratifikacijom, pa su tako kod nižih društvenih slojeva (poljoprivrednika i radnika) prisutnije tradicionalne mreže – zasnovane na srodničkim i susedskim odnosima, dok kod viših društvenih slojeva dominiraju moderne socijalne mreže zasnovane na prijateljskim i profesionalnim kontaktima i odnosima.

Ovo ukazuje da pravac razmene, a posebno tip neformalnih mreža i dobara koja se razmenjuju, mogu proizvoditi i reprodukovati društvene nejednakosti, o čemu će biti reči kasnije.

Socijalni kapital i njegov značaj za porodični život

Socijalni kapital je koncept koji se odnosi na društvene procese i mreže, koje uključuju deljene norme, vrednosti i shvatanja koja olakšavaju saradnju unutar ili između grupa. Pod uticajem neoliberalne politike, koncept je doživeo snažnu proliferaciju u društvenim naukama i socijalnoj politici država Zapada u poslednje dve decenije XX veka. Postoje dve vrste definicija i pristupa proučavanju socijalnog kapitala. Prva grupa definicija vidi socijalni kapital kao **svojstvo mreža i zajednice** i stavlja naglasak na institucije, norme i odnose, posebno poverenje i participaciju, koji oblikuju kvalitet socijalnih interakcija u društvu i produkuju socijalnu koheziju. Tako Robert Putnam smatra da socijalni kapital uključuje društvene mreže u zajednici, građansko angažovanje i participaciju, identitet zajednice i osećanje pripadanja, kao i norme saradnje, recipročnosti i participacije unutar zajednice (Putnam, 1993). Njegovo određenje je od manjeg značaja za tumačenje porodičnog života, mada je u sklopu stanovišta o razaranju lokalne zajednice iskazao stav da su promene u porodicama doprinele opadanju nivoa socijalnog kapitala zajednice.

Druga grupa definicija posmatra socijalni kapital kao **svojstvo pojedinaca i njihovih odnosa**. Tako je za Kolmana socijalni kapital „značajan deo struktura odnosa između osoba i među osobama“ (Coleman, 1990: 302), koji uključuje očekivanja i obaveze, norme i sankcije. Za nas je važno njegovo stanovište da je socijalni kapital resurs unutar porodice koji je deo odnosa između roditelja i dece. On povezuje socijalni kapital s ljudskim kapitalom, dajući poseban značaj ulozi roditelja, koji svojom podrškom učenju povećavaju ljudski kapital dece kroz njihovo obrazovno postignuće (Coleman, 1988; 1990). Socijalni kapital se uvećava i izvan porodice održavanjem kontakata s lokalnim okruženjem (školom, crkvom, organizacijama), čime se stvara jaka povezujuća struktura normi, obaveza i poverenja u zajednici.

U drugu grupu određenja pojma socijalnog kapitala spada i Burdijevo stanovište, pošto on smatra da se socijalni kapital sastoji od društvenih mreža i veza pojedinaca: „kontakata grupnog pripadanja koji, putem akumulacije razmene, obaveza i deljenih identiteta, pružaju aktuelni ili potencijalni pristup vrednim resursima“ (Bourdieu, 1986: 143), kao i društvenosti – odnosa preko kojih se mreže održavaju. U ovom stanovištu, naglasak je na društvenoj nejednakosti i njenoj reprodukciji, pošto je Burdije smatrao da vrednost veza nekih pojedinaca (ili „obim socijalnog kapitala koji poseduje dati akter“) zavisi od broja veza koje mogu da aktiviraju i obima kapitala (kulturnog, socijalnog i ekonomskog) koji poseduje svaka veza. Polazeći od ovog stanovišta, može se reći da je socijalni

kapital jedno dobro koje je nejednako distribuirano, ali i mehanizam koji može da izaziva dalju nejednakost.

Druga grupa određenja je konzistentna s Vulkokovom **podelom na: „vezujući“** (engl. *bonding*) socijalni kapital, koji se odnosi na veze između sličnih ljudi u sličnim situacijama, kao što su neposredna porodica, bliski prijatelji i susedi; potom **„premošćujući“** (engl. *bridging*) socijalni kapital, koji obuhvata udaljenije veze sličnih osoba, kao što su drugarstva i kolege; i **„povezujući“** (engl. *linking*) socijalni kapital, koji dopire do nesličnih ljudi u različitim situacijama, kao što su oni koji su sasvim izvan zajednice ali su na pozicijama moći, koji omogućava učesnicima da upotrebljavaju širi spektar resursa od onog koji je zajednici na raspolaganju (Woolcock, 2001). Uži pojam socijalnog kapitala („vezujući“) – zasnovan na primarnim vezama i snažnoj solidarnosti – ima kompenzujuću ulogu za ekonomski deprivilegovane i važan je deo „strategija preživljavanja“. Prema nekim gledištima, ovaj tip socijalnog kapitala može biti prepreka društvenom napretku. S druge strane, socijalni kapital shvaćen u širem smislu („premošćujući“) može da promoviše nejednakost, jer je pristup različitim vidovima mreža nejednako distribuiran – veze nekih ljudi su vrednije od veza drugih.

Pošto definicije socijalnog kapitala obično potenciraju njegovu instrumentalnu funkciju – ostvarenje interesa preko socijalnih kontakata i mreža, i na taj način zanemaruju važan aspekt društvenosti (Gillies, 2003), njegovo određenje je korisno dopuniti kao što to čini Nan Lin, koji govori o **dva efekta ili dve vrste dobiti od socijalnog kapitala – ekspresivnoj i instrumentalnoj** (Lin, 1999: 36). Prema ovom autoru, ekspresivni socijalni kapital uključuje: fizičko zdravlje, mentalno zdravlje, zadovoljstvo životom (osećaj pripadanja, uklopljenosti, poverenja, podrške – rečju, psihološko blagostanje pojedinca), dok instrumentalni obuhvata bogatstvo, moć i ugled. Ekspresivne akcije koje se odvijaju unutar „jakih veza“ (Granovetter, 1973) i počivaju na uzajamnosti, normativnom reciprocitetu i poverenju, usmerene su na održanje resursa koje akter već poseduje, dok su instrumentalne akcije, za koje su korisnije „slabe veze“, usmerene ka sticanju resursa koje akter ne poseduje (Lin, 1999: 40).

Stanovišta o transformaciji društvenosti porodica u savremenom društvu

Promene odnosa porodica s neformalnim okruženjem i njihova društvenost ne procenjuju se jednoznačno, već se u njihovom tumačenju i proceni mogu izdvojiti tri stanovišta (Edwards, Franklin, Holland, 2003). Zastupnici **prvog stanovišta** smatraju da dolazi do sloma i demoralizacije

u porodičnom životu. Oni ukazuju na to da detradicionalizacija, s pratećim procesima individualizacije društvenog života i dezintegracije moralnih okvira, smanjuje značaj vrednosti i identiteta koji su povezani s porodičnim životom, slabeći društvene veze i oštećujući socijalnu koheziju (Ibid.). U argumentaciji se često pominju razvod, rastava, vanbračnost i celibaterstvo kao dokaz da su izolacija i individualni interesi postali jači nauštrb principa odgovornosti i obaveza prema porodici. Klasični teoretičari socijalnog kapitala (Kolman, Patnam) kao izvor njegovog slabljenja često pominju primer sve većeg učešća žena na tržištu rada. Kolman veruje da socijalni kapital slabi zbog procesa koji su prekinuli srodničke veze, kao što su razvod i rastava ili migracije. Kao jednu od osnovnih karakteristika koja smanjuje socijalni kapital on vidi promene u strukturi porodice: same majke, „odsutne očeve“, majke koje rade izvan kuće i smanjenje broja proširenih domaćinstava (Coleman, 1988).

Drugo stanovište zastupaju teoretičari individualizacije, koji smatraju da je u pitanju pozitivna transformacija koju odlikuju demokratizacija i egalitarizam kao rezultat veće raznolikosti životnih stilova (Beck, Beck-Gernsheim, 1995, 2002; Beck-Gernsheim, 2002; Giddens 1991, 1992). Tako teza individualizacije Ulriha Beka i Elizabet Bek Gernšajm pokazuje da je novo doba radikalne modernosti zamenilo stare predvidljivosti sigurnosti industrijskog društva, donoseći nove rizike i mogućnosti (Beck, Beck-Gernsheim 1995, 2002). Oni tvrde da su ove promene fundamentalno izmenile iskustva ljubavi, seksualnosti i porodičnog života, stavljajući intimnost u samo srce detradicionalizovanog života. Kako su tradicionalne veze oslabile, ljubav i intimnost postaju sve važniji pojedincu u olakšavanju izolacije izazvane ovom novom autonomijom. Ljudi stvaraju odnose koji ih ispunjavaju i grade nove veze zasnovane na demokratskim vrednostima poštovanja i dogovora, pre nego zadatih pravila i obaveza. Zastupnici ove teze tvrde da je individualizacija izmenila pre nego uništila praksu poverenja i reciprociteta. Namesto da određuju reciprocitet kao obavezu koja održava poverenje, poverenje se razume kao dinamičan i stalno promenljiv odgovor na rizik. Bez sigurnosti srodstva i zajednice, poverenje se ne može uzimati zdravo za gotovo već se mora refleksivno stvarati između individua u intimnim odnosima i pregovarati u demokratskom procesu. Promene u porodičnim odnosima se mogu tumačiti kao pomeranje od „zajednice potrebe“ (engl. *community of need*) ka „izabranim srodnostima“ (engl. *elective affinities*). Od ključnog značaja postaje takozvana porodica izbora, a prijateljstvo, koje pruža društvenu i emocionalnu podršku i osećaj kolektiviteta, dobija centralno mesto u ljudskim odnosima. Teoretičari refleksivne modernosti procenjuju ove promene kao pozitivne, jer oslobađaju pojedinca tradicionalno obavezujućih odnosa (Edwards, Franklin, Holland 2003).

Treće stanovište, poteklo iz burdijeovske tradicije, naglašava kontinuitet podela, socijalnih diferencijacija (prema rodu, etnicitetu, klasnom poreklu i sl.), odnosa moći i nejednakosti kao ključan za razumevanje intimnih veza i socijalnog kapitala (socijalne veze i mreže pojedinaca nisu jednake vrednosti i značaja) i tako dovodi u pitanje postojanje bilo kakvih suštinskih promena u ovoj sferi.

Razlike i nejednakosti koje se reprodukuju kroz društvenost porodičnog života

U istraživačkom smislu, otvara se pitanje razlučivanja ko je nosilac (socijalnog) kapitala: domaćinstvo, porodica kao grupa ili pojedinac? To je posebno važno u odnosu na pitanje roda i generacija (uzrasta), što je zanemarivano u dosadašnjim istraživanjima (Edwards, 2004). Za ostvarenje instrumentalnih ciljeva važno je da li se porodica prema socijalnoj mreži odnosi kao grupa ili su interesi nekih članova nadređeni interesima drugih. Stoga je potrebno ispitati da li postoji rodna i uzrasna nejednakost u instrumentalnoj vrednosti društvenih kontakata koji potiču iz porodice. Naime, ponekad se porodica sa svojim društvenim odnosima, kontaktima i mrežama javlja kao dobro sama po sebi (Milić, 2004b; Kovacheva, 2004), a ponekad je socijalni kapital nejednako distribuiran unutar porodice u odnosu na rodne i uzrasne podele.

Percepcija i očekivanja recipročnosti od primarnih društvenih veza i mreža, kao i stepen zadovoljstva odnosima, predstavljaju takođe važna obeležja društvenosti (Finch, Mason, 1991, 1993; Finch, 1993, 2006). Moguće je da neki odnosi predstavljaju više opterećenje nego zadovoljstvo, posebno za one osobe (npr. žene u porodici) kojima se održavanje društvenosti nameće kao obaveza (Milić, 1994), a koje, osim lične psihološke gratifikacije, osećanja samorealizacije kroz aktivnosti brige, ne ostvaruju svoje instrumentalne interese kroz ove kontakte.

Što se tiče instrumentalnog socijalnog kapitala, onog koji omogućava ostvarenje nekih interesa („premošćujući“), a posebno kontakt s nosiocima moći („povezujući“), postavlja se pitanje da li je on ravnomerno distribuiran na porodice različitih slojeva, odnosno da li su veze i kontakti istog društvenog značaja. Burdijeovska teza da se kroz socijalni kapital porodica reprodukuju slojne (ali, kao što smo ukazali, i unutarporodične – rodne i generacijske) nejednakosti, dobija poseban značaj u društvima u kojima su nepotistički i klijentelistički obrasci bili razvijeni i tokom osamdesetih godina (Milić, 1991), a posebno dobijaju na značaju u periodu postsocijalističke transformacije, koji karakteriše institucionalni deficit, odnosno nedovoljno razvijene a korumpirane institucije društvenog

sistema (Tomanović, 2008; Stanojević, Stokanić, 2014). Na reprodukciju slojnih nejednakosti kroz nejednako distribuiran instrumentalni socijalni kapital porodica ukazalo je više skorijih kvantitativnih i kvalitativnih socioloških istraživanja u Srbiji (Milić, 2010; Tomanović, 2010a, 2010b).

Neformalne mreže podrške i socijalni kapital porodica u Srbiji

U istraživanju društvenih nejednakosti u Srbiji koje je sprovedeno krajem osamdesetih, Anđelka Milić je ispitivala ulogu socijalnih mreža u „genezi, oblikovanju i održavanju slojne hijerarhije u jugoslovenskom društvu“ (Milić, 1991: 116). Uključujući novu konceptualizaciju – neformalne socijalne mreže, autorka je analizirala njihov sastav preko četiri vrste odnosa: srodničkih, prijateljskih, susedskih i kolegijalnih, kao i protok aktivnosti pomoći i podrške: „reprodukcijских“ (brige i nege), „održavanja domaćinstva“ (pozajmice i popravke), „sticanja strateških resursa“ (pomoć kod zapošljavanja i obezbeđivanja stana), i aktivnosti „intimnog poverljivog karaktera“ (poveravanje, savetovanje, emotivna podrška) (Ibid.: 119). Najopštiji zaključak bio je da su neformalne socijalne mreže pretežno zasnovane na primarnim odnosima i vezama: u svim oblicima razmene dominiraju srodnici, dok se prijatelji pojavljuju u interakcijama razmene znatno manje, susedi još manje, a kolege učestvuju skoro neznatno. Pošto srodnici imaju prednost u davanju i primanju pomoći i podrške u odnosu na nesrodnike, oni su i krajem osamdesetih bili neupitan oslonac u recipročnoj razmeni porodice. Srodnički odnosi, međutim, više nisu patrilinearno hijerarhijski određeni, već postaju bilinearni, zasnovani na bližim i na afektivnosti zasnovanim odnosima, a za njihovo održavanje dominantno su zadužene žene. Na osnovu analiza, autorka uočava i neke stratifikacijske razlike: specijalizacija unutar socijalne mreže je veća što je viši socijalni položaj ispitanika – kod nižih dominiraju srodnici. Krećući se naviše po društvenoj lestvici, oni se zamenjuju nesrodnicima, najčešće prijateljima, a ređe susedima i kolegama (Ibid.:133). Pošto u razmenama iz sfere intime (podrška) i privatnosti (čuvanje dece) dominiraju srodnici, a u rešavanju materijalno-egzistencijalnih pitanja nesrodnici, autorka zaključuje da je kod nas situacija inverzna u odnosu na druge zemlje i da takvim ustrojstvom odnosa prijateljstva dobijaju na obaveznosti (Ibid.: 133).

Za porodice u Srbiji, održavanje srodničkih mreža podrške i pomoći oduvek je imalo specifičan značaj, bez obzira na strukturalno slojne razlike u njihovom tipu i sadržaju (Milić, 1991). Po tome, porodice u Srbiji pripadaju južnoevropskom kulturnom modelu koji karakteriše posebna

vrsta intergeneracijske povezanosti, zasnovana na jakoj moralnoj obavezi roditelja da pružaju podršku svojoj deci tokom čitavog života (Wallace, Kovatcheva 1998: 147). Ta pomoć se odnosi na finansijsku pomoć tokom školovanja, obezbeđivanje stambenog prostora, zasnivanje domaćinstva i čuvanje i negu dece. Međuporodične veze tako ostaju čvrste tokom celog životnog toka pojedinca, protežu se preko oba tipa porodice i zasnovane su na jakom principu reciprociteta. Rezultati istraživanja pokazuju ključnu ulogu žena u održavanju i razvijanju neformalnih mreža podrške i pomoći (Milić, 1994). Reč je o specifičnoj vrsti investiranja „emocionalnog kapitala“ u reprodukciju i razvijanje socijalnog kapitala, što je istovremeno jedan od bazičnih izvora samorealizacije žena u još uvek dominantno patrijarhalnom društvu.

U postsocijalističkom periodu, osnova sigurnosti koju je obezbeđivao socijalistički sistem se narušava, pa porodica postaje možda još važniji izvor resursa (materijalnih i nematerijalnih). Sva novija istraživanja stvarnosti porodica u Srbiji ukazuju na sve veći značaj primarnih veza i mreža „vezujućeg“ (engl. *bonding*) kapitala za održanje pojedinaca i grupa (porodica), ali i na istovremenu konfliktnost unutarporodičnih odnosa. Trend povećanog značaja primarnih veza društvenosti i srodničkih mreža pomoći i podrške tokom 90-ih i početkom XXI veka pokazan je rezultatima nekoliko anketnih, ali i kvalitativnih istraživanja (Bolčić, Milić, 2002; Milić et al., 2004a; Tomanović, 2004c). Intergeneracijska srodnička saradnja posebno dobija značenje u proširenim višegeneracijskim porodičnim domaćinstvima, čiji visok udeo u strukturi porodičnih domaćinstava u Srbiji opstaje tokom celog perioda. Pored neospornih funkcionalnih prednosti koje taj vid udruživanja resursa donosi pojedincima i domaćinstvima (Milić, 2004a), neke autorke vide ovaj tip porodične strukture kao socijalno kapitalno dobro *per se* (Milić, 2004b). Novija istraživanja emigracije i dijaspore ukazuju na značaj socijalnog kapitala unutar srodničkih mreža transnacionalnih porodica koje transferom resursa (finansijskih i znanja) smanjuju rizik od siromaštva porodica u lokalnoj sredini (Vesković Anđelković, Bobić, 2015). S druge strane, postoje stanovišta da je reč o „prijudnoj solidarnosti“ više generacija pod istim krovom (Tripković, 2009), kao i konstelaciji odnosa koja sprečava individualizaciju partnerskih i roditeljskih odnosa, autonomiju mladih i drugih aspekata porodičnog života (Miletić-Stepanović, 2004; Tomanović, 2006; 2008a). Bez obzira na dvostrukost efekata, srodnički odnosi su najjača podrška roditeljstvu, što je pokazalo nekoliko istraživanja (Petrović, 1993; Blagojević, 1997; Tomanović, 2004c, 2010c; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

8.

Brak – društvena institucija i lični odnos

Brak možemo najšire odrediti kao društveno regulisan emotivno-seksualni odnos najčešće dve osobe. Već u ovom određenju vidi se složenost pojma u njegovoj dvostrukosti: brak je i društvena institucija i lični odnos i iskustvo. Institucijom braka se, pored legitimacije odnosa partnera, preko običajnih, religijskih ili pravnih aranžmana regulišu različiti aspekti njihovog života (ekonomske razmene, obaveze i prava). To upućuje da je brak kao odnos ne samo lični već i društveni odnos pojedinaca. Brak kao lično iskustvo čini složen i često protivrečan splet biološko-seksualnih i afektivno-psiholoških odnosa između partnera, koji moraju da se uklope u normativna očekivanja i društvenu regulaciju.

U ovom poglavlju ćemo analizirati promene braka kao institucije i kao ličnog odnosa i iskustva, prateći ih u istorijskoj perspektivi.

Brak kao institucija

Društvene funkcije braka u istorijskoj perspektivi

Iako se, uporedno gledano, u kulturološkoj i u istorijskoj perspektivi sreću različite njegove forme, brak je sve do druge polovine XX veka bio jedna od najjačih društvenih institucija (pored incest zabrane), koja je obavljala značajne funkcije za društvo: regulaciju seksualnosti, legitimaciju odnosa para i njihovog potomstva, i socijalnu reprodukciju.

Brak je **institucija** kojom se **reguliše seksualno ponašanje odraslih članova i prokreacija** unutar zajednice i to je **prva funkcija** koju obavlja za društvo. Ovaj proces istorijski teče od uvođenja pravila egzogamije, preko različitih mehanizama ograničavanja vanbračne seksualnosti, do modernog normativnog propisivanja „normalnih“ i poželjnih seksualnih odnosa u braku od strane stručnjaka. Kao mehanizmi regulacije seksualnosti u istorijskoj perspektivi javljaju se: običajne norme, religijske dogme

i stručno znanje pomažućih profesija (Lasch, 1986). Imajući u vidu poslednje, Fuko (Foucault) pokazuje da je regulacija seksualnosti u periodu moderne putem autoriteta znanja način da se manipuliše porodicom u svrhu disciplinovanja tela kroz različite stručne diskurse i mehanizme moći (Fuko, 2006).

Zapadna hrišćanska društva su sve do polovine XX veka insistirala na predbračnoj seksualnoj apstinenciji, posebno za žene (devojke), dok se muškarcima (mladićima) predbračna seksualnost tolerisala, čak i preporučivala u za to predviđenim lokacijama (javne kuće i sl.). U kontekstima različitih zajednica razvijane su prakse kontrolisanog ispoljavanja i praktikovanja seksualnih aktivnosti kod mladih, kao što je, na primer, običaj „strndženje“ u vlaškoj seoskoj zajednici u istočnoj Srbiji (Divac, 2003), a u gradskim sredinama „zabavljanje“ s ograničenim seksualnim kontaktom (engl. *dating and petting*).

Sledeća važna društvena funkcija braka je **legitimacijska** – njime se daje legitimacija odnosu osoba koje su u braku i priznaje potomstvo nastalo iz njegove kopulacije (seksualnog opštenja). Većina društava u istoriji je kao bračnu zajednicu priznavala samo monogamni heteroseksualni zajednički život, ali neke zajednice poznaju i poligamne (poliginijske – češće i poliandrijske – ređe) brakove, dok su grupni brakovi bili veoma retki i u prošlosti. Venčanje kao obred ulaska u instituciju braka predstavlja čin legitimacije odnosa para. Prema načinu na koji se vrši ta legitimacija, možemo razlikovati običajni, crkveni i građanski brak. **Običajna legitimacija** i njen simbolički ritualni izraz – svadba s mnoštvom i varijetetom običaja u različitim kulturama, vezana je za priznavanje veze para od strane društvene zajednice. Zanimljivo je da je svadbeni ritual venčanja ostao i danas značajan simbolički način prikazivanja pred zajednicom, ali se promenilo njegovo značenje. On više nije simbol statusa odraslog i ritual tranzicije u odraslost, već je za neke simbol ekonomskog prestiža i veliki događaj potrošnje (s prethodnim ritualima momačke i devojačke večeri). „Venčanje u belom“ sve manje biva lični intimni čin, jer se komercijalizuje i profesionalizuje,³⁹ a zapisi o njemu ostaju trajan način prikazivanja značaja porodičnog života (kako mladenaca tako i njihovih roditelja) za buduća pokolenja.

Sve institucionalizovane religije daju legitimaciju braku kroz **obred crkvenog venčanja**, a kroz religijske dogme se osigurava trajnost i neraskidivost bračne zajednice. U hrišćanskoj religiji brak je jedna od svetih tajni preko koje se hrišćanin i hrišćanka sjedinjuju uz božju pomoć⁴⁰ i

39 Zanimljivo je da se kao jedan od razloga za ostajanje u kohabitaciji navodi da se brak odlaže zato što ispitanice i njihovi partneri ne mogu da uštede dovoljno da sebi priušte venčanje kakvo žele (McRae, 1999).

40 „Sveta tajna braka ili venčanje je sveta tajna kroz koju Sveti Duh sjedinjuje u jedno biće hrišćana i hrišćanku koji pred sveštenikom nepokolebljivo izjave da će se ceo

stoga je neraskidiva („Što je Bog sastavio, čovek da ne rastavlja“). Ovim činom se dvoje u prisustvu sveštenog lica obavezuju na trajnu vezu („dok nas smrt ne rastavi“), na vernost i na stvaranje potomstva, čime su određene i norme i svrha braka.

Od XVIII veka i nastanka građanske države, građanski brak predstavlja **ugovorni odnos** para s državom u prisustvu njenog predstavnika i pravnih svedoka. Potpisivanjem u matične knjige, supružnici se obavezuju na poštovanje pravila – obaveza i prava kako su definisana zakonicima i pozitivno-pravnim propisima date države. U zapadno-hrišćanskom svestu naglasak na paru u građanskim zakonicima bilo je nasleđe hrišćanske doktrine kojom se legitimise potomstvo, pravo nasleđivanja i pravo muža nad ženom i decom. U predratnom periodu u Kraljevini Jugoslaviji pitanja braka i porodičnog života bila su regulisana Srpskim građanskim zakonikom iz 1844. godine, koji je ženu, kao suprugu i majku, stavljao u položaj u potpunosti potčinjen suprugu. Ulaskom u brak žena je izjednačavana s maloletnikom – gubila je poslovnu sposobnost (pravo zapošljavanja), a nije imala ni pravo nasleđivanja pokojnog supruga, koje je garantovano samo muškim naslednicima. Diskriminacija je bila prisutna i u roditeljskom pravu: nakon razvoda su sin stariji od četiri godine i ćerka starija od sedam godina pripadali ocu, a majka je lišavana majčinskog prava. Nad vanbračnom decom je, međutim, sva roditeljska prava i obaveze imala samo majka, a utvrđivanje očinstva je bilo zabranjeno, čime su vanbračne majke stavljane u izuzetno nepovoljan društveni i ekonomski položaj (Draškić, Popović-Obradović, 1998).

Tek krajem XIX veka, a negde i početkom XX, vraćena su ekonomska prava udatim ženama, a ono što možemo primetiti kao reziduu prethodnog građanskog braka danas jeste preuzimanje muževljevog prezimena prilikom sklapanja braka.

Noviji pravni režimi priznaju **individualne ugovore** (tzv. prenupcijalni ugovor) kojima parovi međusobno regulišu obaveze i prava, pitanja imovine i prava nasleđivanja, kao i vlastite odnose. Partneri kroz ovakvu vrstu pravnog sporazuma osiguravaju da budu prepoznati kao legitimna vanbračna zajednica, koja je u zakonodavstvima većine razvijenih zemalja izjednačena s bračnom, ili da, u slučaju građanskog braka, detaljnije i preciznije definišu aspekte svoje zajednice.

Brak kao institucija ima još jednu značajnu funkciju, mada možda manje manifestnu u savremenim društvima koja postuliraju individualizovanu slobodu izbora. U pitanju je **funkcija održanja socijalne strukture**

svoj život uzajamno voleti i jedno drugom biti verni, i koji primaju blagoslov za rađanje i vaspitanje dece.“

ili socijalna reprodukcija stratifikacijske matrice putem bračne endogamije u ranijim periodima, a kasnije preko bračne homogamije. Brak je dugo vremena predstavljao povezivanje srodničkih grupa pre nego pojedinaca koji čine par, počevši od principa reciprociteta i razmena žena i dobara o kojima piše Levi-Stros. Nasuprot strukturacije pravilom egzogamije – preko proširivanja društvene grupe uključivanjem članova koji nisu krvno povezani, u istoriji su poznati različiti primeri reprodukcije socijalne strukture preko bračne endogamije – dozvola sklapanja braka isključivo unutar iste kaste, rasne (rasna segregacija), etničke i religijske grupacije, ranije staleža ili esnafa i slično. Nastavljanje tradicije ugovorenih brakova unutar nekih etničkih grupa (kao što je, na primer, Bengali zajednica u Velikoj Britaniji), proizvodi sukob kulturnih obrazaca koji ima poguban uticaj na identitete i sudbine devojaka (koje su asimilovale britanski identitet i nove životne poglede, vrednosti i aspiracije).

Iako danas postoji sloboda i mogućnost izbora partnera, **bračna homogamija** ostaje jedan od snažnih mehanizama socijalne reprodukcije. O bračnoj homogamiji polovinom XX veka svedoče rezultati istraživanja u SAD, koja navode kulturne i društvene faktore privlačenja supružnika kao što su rasa, etnička grupa, veroispovest, obrazovanje i klasa, kao i Francuskoj, u kojoj je ustanovljen visok stepen ujednačenosti između supružnika prema društvenom poreklu, obrazovanju i religijskom opredeljenju.⁴¹ Budući supružnik se bira unutar istih socijalnih krugova – sličnih lokaliteta (univerzitet, radno mesto, izlasci, krug prijatelja), afiniteta i kulturnog ukusa i slično. Klasni habitus, dakle, nastavlja snažno da deluje iz pozadine uprkos normativu individualizma i pretpostavljenoj detradicionalizaciji o kojoj pišu teoretičari refleksivne modernizacije. Štaviše, u okviru nekih društvenih grupacija i danas možemo govoriti o bračnim strategijama kao jasnom obliku socijalne reprodukcije, koje svaka grupa primenjuje da bi prenela nasleđenu moć i privilegije, kako je opisivao Burdije u svojoj etnološkoj studiji jednog sela u Francuskoj (Bourdieu, 1972). Kod pripadnika viših slojeva ili dominantne klase sreću se slučajevi udruživanja i rekonverzije različitih tipova kapitala preko braka, kao na primer u poznatom slučaju „braka statusa i prestiža i novca“ Žaklin Buvije i Džona Kenedija, gde je ona unela simbolički kapital aristokratskog porekla koji je nedostajao ekonomski jakom novoobogaćenom klanu Kenedijevih da bi osigurali svoj politički kapital – moć i uticaj u američkom društvu.

41 Hollingshead, A. D. (1950) Cultural Factors in the Selection of Marriage Mates, *American Sociological Review*, 16: 619–627.; Kerckoff, A. C., Davies, K. E. (1962) Value Consensus and Need Complementarity in Mate Selection, *American Sociological Review*, 27: 295–303; Girard, Alain (1964) *La Choix du Conjoint*, Paris: PUF. Navedeno prema Segalen, 2009: 140.

Delegitimacija institucije – deinstitutionalizacija braka u savremenosti

Pošto su dovele do radikalne liberalizacije seksualnosti, uobičajeno je da se promene koje su se dešavale šezdesetih godina XX veka nazivaju „seksualnom revolucijom“. Pod uticajem spleta društvenih faktora – emancipatorskih, antirasističkih i antiratnih pokreta u SAD, drugog talasa feminizma i ekonomske emancipacije žena, kontrakulturnih i studentskih protesta, dostupnosti pilule protiv začeca i novih kontraceptivnih metoda, ali i dejstva snažnih mehanizama tržišne ekonomije, uništava se „poslednja odbrana konzervativizma – stara porodica sa njenom instrumentalnom reproduktivnom seksualnošću“ (Giddens, 1996: 241; navedeno prema: Milić, 2007a: 127). Usled kontrole rađanja, seksualni odnosi su „oslobođeni“ od reprodukcije.⁴² Brak prestaje da bude jedini društveno prihvatljiv okvir za seksualno opštenje pojedinaca, te možemo govoriti o **delegitimaciji ili deinstitutionalizaciji braka kao regulatora seksualnog ponašanja**.

Jedno istraživanje promena stavova o seksualnoj moralnosti u SAD i Velikoj Britaniji u poređenju sa četiri zemlje različitih društveno-kulturnih konteksta (Irska, Nemačka, Švedska i Poljska) u vremenskim serijama od šezdesetih do devedesetih godina XX veka, ustanovilo je da se najveća promena desila u prihvatanju predbračne seksualnosti, da je prihvatanje homoseksualne seksualnosti išlo sporije, dok se vanbračna seksualnost i dalje nije prihvatala, odnosno i dalje se cenila vernost partnera (Scott, 1998). Džeklin Skot, autorka ovog istraživanja, zaključuje da promena, u smislu propasti tradicionalnih vrednosti, nije bila tako revolucionarna kao što se tvrdilo (a bitno je i određena kontekstom datog društva, posebno uticajem religije), ali da su promene ukinule dvostruku moralnost u odnosu na žene i muškarce.

Rast učestalosti formi partnerskog života koje su alternativa braku, kao što su vanbračne kohabitacije, kao i opredeljenje jednog broja žena da samostalno odgajaju decu, doprineo je značajnom porastu vanbračnih rađanja.⁴³ Ovaj fenomen nazivamo **natalitetna dekompozicija braka**, jer brak u stvarnosti prestaje da bude okvir biološke reprodukcije, odnosno

42 Termin koji Giddens koristi da opiše ovaj fenomen je „plastična seksualnost“ – *plastic sexuality* (Giddens, 1992: 2).

43 Učešće vanbračnih rađanja u SAD je utrostručeno: s jednog u deset na jedno od tri od 1970. do 1995. godine (Kinneer, 1999; prema Feltey, 2003). Visoke stope vanbračnih rađanja imaju i Kanada, Francuska, Ujedinjeno Kraljevstvo, a u Evropi se jasno izdvaja region severnoevropskih zemalja s visokim učešćem vanbračnog rađanja – preko 40%, npr. Island sa 64% ili Norveška sa 55%, kojima se pridružuje Estonija sa 59%, podaci iz 2008. godine.

legitimacije potomstva. On je prepoznat u zakonodavstvima većine razvijenih zemalja koja po statusu i pravima izjednačavaju decu rođenu van braka s onom rođenom u braku i kao legalnu prepoznaju vanbračnu zajednicu partnera.

U pravnom tretmanu porodice u odnosu na predratni period oličen u Srpskom građanskom zakoniku, Ustav FNR Jugoslavije iz 1946. godine, Osnovni zakon o braku iz 1946. godine i Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece iz 1947. godine predstavljaju pravnu revoluciju. Ovi pravni dokumenti bili su napredniji od većine u tadašnjem evropskom zakonodavstvu, jer su pravljani po ugledu na sovjetske zakone, kao refleksija o novom poimanju porodičnog života iz ugla socijalističke ideologije, čiji je osnovni princip jednakost i ravnopravnost žena i muškaraca. Ravnopravnost se operacionalizovala kao jednakost roditeljskih prava i obaveza majki i očeva. Novi zakoni, s jedne strane, izjednačavaju, u odnosu na roditelje, pravni položaj vanbračne dece i one rođene u braku, garantujući pravo na socijalnu zaštitu svim majkama i deci, a uvodi se i utvrđivanje očinstva i pozakonjenje vanbračne dece. S druge strane, zakon liberalizuje razvod braka „relativizacijom“ razloga za razvod: ukidanjem krivice i uvođenjem nemogućnosti zajedničkog života kao razloga i sporazumnog raskida. Ustav SFR Jugoslavije iz 1963. godine i Zakon o braku i porodičnim odnosima iz iste godine dalje izjednačavaju vanbračnu decu, uključujući u nasledno-imovinska prava i obaveze širi srodnički sistem te dece. U Porodičnom zakonu iz 2005. godine sledi dalje izjednačavanje vanbračne zajednice („trajnije zajednice života žene i muškarca“), jer se partneri u njoj izjednačavaju sa supružnicima kako ih definiše zakon (član 4), a dete rođeno van braka ima jednaka prava kao dete rođeno u braku (član 6).

Natalitetnu funkciju braka opovrgava i činjenica o narastajućem broju brakova bez dece, kao i to što parovi i pojedinci koriste alternativne medicinski asistirane oblike začeća, koji mogu uključivati i treću osobu.

Da li brak postaje prevaziđena institucija?

Da li dolazi do deinstitucionalizacije braka?

U demografiji je na globalnom nivou identifikovano opadanje univerzalnosti braka, što možemo videti preko ključnih demografskih pokazatelja – opadanje stope sklapanja braka (nupcijaliteta) i rasta učestalosti fenomena kao što su samački život (celibaterstvo), vanbračni život para (kohabitacija) i razvod braka. Uzroci promene bračnosti su već pomenuta seksualna revolucija, emancipacija žena, individualizacija pojedinaca koji razvijaju i neguju drugačija očekivanja od onih koja su bila vezana

za tradicionalni brak.⁴⁴ Jedan od dokaza za tezu o deinstitucionalizaciji braka može biti i pluralitet formi partnerskih zajednica u savremenosti, koji uključuje, pre svega, heteroseksualne, ali i istopolne vanbračne kohabitacije.⁴⁵

S druge strane, postoji konstantna borba neheteroseksualnih parova da se njihova zajednica legalizuje kao istopolni brak (engl. *same-sex marriage*).⁴⁶ U vezi s pitanjima koncepta i suštine braka, u literaturi postoji debata o tome da li je institucionalizacija istopolnih brakova izazov heteronormativnosti ili pobjeda heteroseksualnih normi (Ribbens McCarthy, Edwards, 2011: 41).

Pored toga, u nekim zemljama s visokim stopama razvoda prisutne su i visoke stope ponovnih sklapanja braka, što ukazuje na takozvanu serijalnu ili sekvencijalnu bračnu monogamiju. Očigledno je da se značajnije braka menja razdvajanjem seksualnih odnosa, partnerskih odnosa i rađanja. Postoje mišljenja da se značenja braka proširuju, pre nego da se on napušta (Ibid.: 41). Time prelazimo u drugo polje razumevanja pojma brak – značenja koje ima kao lični odnos.

Brak kao lični odnos partnera

Bračni odnosi u modernoj porodici i društvu

Brak je suštinski element moderne (građanske) porodice – on je centralna osa (Dirkem, Parsons) porodičnog života, nastala njegovom individualizacijom od šire srodničke mreže i usmerenošću na unutrašnji, afektivni život i odnose u porodici.

44 Postoji mišljenje da je serija čuvenog švedskog reditelja Ingmara Bergmana „Prizori iz bračnog života“ iz 1973. godine (https://www.imdb.com/title/tt0070644/?ref_=nm_filmg_wr_34) ne samo odlično prikazala dileme i previranja savremenog braka, već i inicirala „lavinu“ razvoda.

45 Istraživanja stavova i praksi u zapadnom svetu pokazuju da je kohabitacija značajno legitimisana, ali da „otvoreni brakovi“, komunalno življenje i poliamorija i druge prakse koje su alternative monogamnosti nisu prihvaćene.

46 U ovom trenutku je 29 zemalja na svetu legalizovalo istopolne brakove (poslednja je Švajcarska – referendumom krajem septembra), uključujući Tajvan u Aziji, latinoameričke države – Kostariku, Urugvaj, Brazil, Kolumbiju i Ekvador, i u Africi – Južnu Afriku. U Evropi trenutno 31 od 50 zemalja i 8 nezavisnih teritorija prepoznaju neku vrstu istopolnih zajednica, uključujući 23 od 27 članica EU; 16 evropskih zemalja priznaje istopolne brakove, dodatnih 13 prepoznaju neki oblik građanske zajednice, a Poljska i Slovačka prepoznaju ugovorne kohabitacije (koje ne definišu po polu ili drugoj vrsti veze). U ustavima nekih evropskih zemalja, u koje spadaju Srbija, Hrvatska i Crna Gora, brak je određen kao zajednica muškaraca i žene, mada potonje dve priznaju istopolna partnerstva.

Nakon ugovorenih – aranžiranih (provodadžisanih) brakova pred-modernog doba, kojima su se povezivale srodničke grupe, u konceptu građanskog braka hipostazira se sloboda izbora između budućih bračnih partnera. Ispitivanju snage povezanosti i kvaliteta izbora služe faze bračnog ciklusa kao što su faza zabavljanja i vereništva. Da bi se legitimisala sloboda izbora kao uslov ulaska u građanski brak, ali i obezbedilo njegovo trajanje (odvojeno od dogmatske regulacije *svete tajne*), po Gidensu, u modernom dobu, odnosno u XVIII i XIX veku, stvoren je i dominirao je jedan novi normativni ideal, koji on naziva „**kompleks romantične ljubavi**“. On predstavlja vrednosno-afektivni obrazac koji veliča ljubav (Giddens, 1992). Romantična ljubav je ljubav koja nije povezana s interesima, ali je i sublimirana, odvojena od strasti (seksualizovane ljubavi). Brakovi se sklapaju u građanskom društvu zbog ljubavi, a njihov početak obeležava jedan simbolički ritual nazvan „međeni mesec“ – izraz kojim se obeležava faza uživanja u nepomućenoj ljubavi. Sklopljeni iz ljubavi, brakovi traju zbog ljubavi – ona je **mehanizam** („formula“) kojim se održava brak. Ovakav normativni obrazac postulira vernost partnera, ali se on u stvarnosti ispoljavao kao više obavezujući za žene. Gidens piše da građansku porodicu odlikuje povezivanje ljubavi s domestikacijom žena u privatnoj sferi doma: „Sa podelom sfera, međutim, gajenje ljubavi je postalo prvenstveno zadatak žena. Ideje romantične ljubavi su bile jasno povezane sa ženinom podređenošću u domu i njenom relativnom izdvojenosti od spoljašnjeg sveta“ (Ibid.: 43). Ograničavanje seksualnosti na brak je bilo odličje pristojne i poštovane žene,⁴⁷ a povezivanje ljubavi s privatnošću dozvoljavalo je muškarcima da svoje seksualne potrebe zadovoljavaju van doma (s prostitutkama i sl.). Održavanjem „distance od bujajućeg carstva intimnosti“, muškarci održavaju stanje „da je biti u braku prvenstveno cilj za žene“ (Ibid.: 47). Ova dvostrukost morala prikazana je u mnogim književnim delima koja se odnose na tu epohu, a na nju ukazuju i planovi građanskih kuća i stanova na kojima se jasno vide odvojene gospodinova i gospođina spavaća soba, koju „gospodin prestaje da posećuje čim obezbedi željeni broj dece, i nakon čega postaje klijent javne kuće“ (Segalen, 2009: 173).

U okviru napora da se konsoliduje i stabilizuje porodični život posle Drugog svetskog rata, pojavio se **ideal „drugarskog braka“** (engl. *companionate marriage*) (Finch, Summerfield, 1991). Tako Jang (Young) i Willmott (Willmott), u okviru svoje teoreme o „**simetričnoj porodici**“, tvrde da se bračni parovi pomeraju ka egalitarnijem partnerstvu zasnovanom na saradnji i pregovaranju (Young, Willmott, 1975). Ovi autori prihvataju tezu

47 Fuko piše o posebnom pritisku na kontrolu seksualnosti žena kroz njihovu „histerizaciju“ (Fuko, 2006).

da modernizacija vodi standardizaciji porodičnog života, jer, prema principu stratifikovane difuzije, koji pretpostavlja oponašanje načina života sloja koji je iznad, očekuju, na primer, da će žene iz radničke klase razviti aspiracije ka karijerama, što će, uz uticaj feminizma, voditi ka simetriji u rodnim odnosima različitih a jednakih bračnih partnera. Rastuće stope razvoda nisu viđene kao pokazatelji slabljenja ideala braka i porodice, nego kao odlika izmenjene prirode braka. Bračni odnosi su sad povezani s višim očekivanjima, koja održavaju težnju za zadovoljavajućim drugarskim partnerstvom. Pored intimnosti i povezanosti para u provođenju slobodnog vremena, seksualno ispunjenje i zadovoljstvo je u drugoj polovini XX veka postalo značajna komponenta ideala srećnog braka.⁴⁸ Danas postoji procena da je ideologija „drugarskog braka“ bila uvedena kao „protivotrov“ da se umiri narastajući individualizam žena i stvori nova vrsta porodice jednakih (Finch, Summerfield, 1999), ali tad je smatrano da bračni par može da izvrši taj poželjni prelaz samo uz pomoć stručnjaka (Cheal, 1999). Drugim rečima, s opadanjem ekonomskih pritisaka i društvene kontrole, medikalizacija braka od strane stručnjaka postaje način upravljanja ponašanjem para (Morgan, 1985; Lasch, 1986).

U naučnom i u javnom diskursu, kroz ovaj normativni ideal bračne sreće, dolazi do **pomeranja od viđenja braka kao institucije ka viđenju braka kao lične veze**.⁴⁹ Ovu promenu stanovišta prati veliki broj istraživanja različitih elemenata bračnog odnosa, uključujući seksualnost (čuveni Kinsijevi izveštaji iz istraživanja seksualnosti muškaraca i žena u SAD).⁵⁰ Međutim, istraživanja koja se sprovode već od sedamdesetih godina prošlog veka svedoče da normativni ideal bračne sreće nije lako dostići i da je u realnosti u pitanju emocionalno ulaganje (*emocionalni rad*; Duncombe, Marsden, 1993), koje se rodno različito opaža i doživljava, a različita očekivanja od veze leže u osnovi bračnog konflikta. Demistifikujući ovaj ideal kroz žensko iskustvo braka, feministkinje uvode perspektive koje nazivaju „njen brak“ i „njegov brak“.⁵¹

48 Fuko piše o *ekonomiji zadovoljstva* koja je produbljivala i jačala povezanost partnera u braku (Fuko, 2006).

49 Govoreći o transformaciji američke porodice kao odgovoru na dezintegraciju tradicionalnih sistema kontrole od strane šire srodničke grupe, interakcionista Bardžes i Lok svojoj čuvenoj studiji daju naslov koji oslikava ovaj ideal: Burgess, E., Locke, H. (1945).

50 Proučavanjem kvaliteta bračnog odnosa i intimnosti kod nas se bavila Mirjana Bobić, istražujući ih kroz dimenzije: seksualnih odnosa (kvantitet i zadovoljstvo), komunikacije, odlučivanja, ponašanja u konfliktima i zadovoljstva odnosom (Bobić, 2008; 2010).

51 Na primer: Jessie Bernard, *The Future of Marriage. His and Hers*; navedeno prema Milić, 2007a: 130.

Dakle, da rezimiramo: „kompleks romantične ljubavi“, „drugarski brak“, „simetrična porodica“ predstavljaju normativne ideale koji služe kao **mehanizmi** preko kojih društvo kontroliše moderan brak – njegovu održanje i trajnost.

Transformacija partnerskih odnosa u savremenom porodičnom životu

U novom posleratnom poimanju braka, zakonska zajednica (institucija) i ljubav su se dopunjavali, ali su potom idealna ljubav i potraga za njom, kao i visoka očekivanja, u drugoj polovini XX veka razorile tradicionalni brak. Preduslov novom opažanju braka, partnerskih odnosa i intimnosti bili su procesi deinstitucionalizacije braka, odnosno ukidanje njegovih funkcija regulacije seksualnog ponašanja i legitimacije rađanja i potomstva, o čemu je bilo reči ranije u tekstu. Usled ekonomske emancipacije žena, brak više nema ekonomsku važnost, niti je preduslov društvenog statusa, a natalitetnom dekompozicijom braka sistem društvenih očekivanja vezanih uz roditeljstvo ne uključuje više kalkulaciju o dugoročnosti partnerske veze. Detradicionalizacija, kao oslobađanje od očekivanja nametnutih od strane zajednice i tradicije, izražava se i kao oslobađanje od etike žrtvovanja za drugog, pa i u bračnom odnosu. Individualizacija partnerskih odnosa podrazumeva da brak prestaje da bude doživotna moralno obavezujuća zajednica i postaje odnos u koji se ulaže srazmerno očekivanjima od drugog.

Bekovi tvrde da su te promene fundamentalno izmenile iskustva ljubavi, seksualnosti i porodičnog života, stavljajući intimnost u centar detradicionalizovanog života. Oslobođeni od uputstava i konvencija, pojedinci postaju autori svojih životnih scenarija, ali dok proces individualizacije slabi tradicionalne veze srodstva i braka, ljubav i intimnost se traže sve više da bi olakšale osećaj izolacije u ovoj autonomiji.

Da bi prikazao nove idealne tipove partnerskih odnosa i intimnosti, Entoni Gidens je konstruisao koncept „čistih veza“ (engl. *pure relationships*). Izraz čista odnosi se na njihovu detradicionalizovanost – one su „pročišćene“ od sputanosti tradicije, nužnosti i obaveza i zasnovane su na ispunjenju ličnih potreba (Giddens, 1992). Odraz su „čišćenja“ prostora intimnosti od društvene regulacije, u njih se ne ulazi zbog očekivanja okoline i običaja već zbog njih samih: „Odnosi se na situacije kada se u društveni odnos ulazi zbog njega samog, zbog onoga što svaka osoba može da izvuče iz održavanja udruživanja sa drugim, i koji se nastavlja samo dok

obe strane smatraju da on pruža dovoljno zadovoljstva da svaki pojedinac u njemu ostane“ (Ibid.: 58).

„Čista veza“ se održava isključivo dok svaka strana nastavlja da od nje dobija dovoljno ličnog zadovoljstva. Ona predstavlja idealni tip intimnog povezivanja u savremenom postindustrijskom društvu. Temeljna obeležja „čiste veze“ su sloboda izbora, ravnopravnost partnera i usredsređenost na ljubav kao razlog njenog postojanja (Štulhofer, Miladinov, 2004). Premda je reč o složenoj kombinaciji emocionalnih, seksualnih, kognitivnih i kulturnih procena, *mehanizam* izbora na kojem se temelji čista veza nazivamo ljubavlju. Ljubav se, međutim, ovde poima kao **samoostvarenje**. Za razliku od „kompleksa romantične ljubavi“ moderne, koji je braku nametao imperativ (održanja zarad) ljubavi, ljubav o kojoj pišu teoretičari refleksivne modernizacije je dinamičan odnos nastao iz uzajamnog promišljanja (refleksivnosti) veze između dva refleksivna aktera, a izrazi koje koriste su: „**fluidna ljubav**“ (engl. *liquid love*, Bauman, 2009) ili „**slivajuća ljubav**“ (engl. *confluent love*): „Slivajuća ljubav je aktivna, promenljiva ljubav, te se stoga sukobljava sa ‘zauvek’, ‘jedna jedina’ kvalitetima kompleksa romantične ljubavi“ (Giddens, 1992: 61).

Premda je „čista veza“ neodvojiva od ideologije romantične ljubavi, ona više ne počiva na očekivanju večnosti – „dok nas smrt ne rastavi“. Ona nije bezuslovna zbog obavezujuće ljubavi, već je refleksivna. S obzirom na to da partneri ulaze u vezu s prećutnim znanjem da ona nema važnost po sebi, već isključivo prema onome što pruža, „čista veza“ je predmet njihovog stalnog promišljanja. Za razliku od tradicionalnog braka, „čista veza“ počiva na nevidljivom ugovoru – predanosti (engl. *commitment*) – sklopljenom među ravnopravnim strankama, koji njeno trajanje vezuje uz međusobni doprinos samoprojektima partnera (Štulhofer, Miladinov, 2004). „Čista veza“ se prekida u trenutku kada jedan ili oba partnera „prestanu da vole“, odnosno zaključe kako ponašanje i zahtevi drugog nisu više u skladu s očekivanjima njihovog samoprojekta ili ga čak ugrožavaju.

Postavlja se pitanje koliko ideal „čiste veze“ predstavlja rizik za stabilnost braka i porodičnog života. Sam Gidens uočava da je „društvo rastava i razvoda“ danas više efekat pojavljivanja slivajuće ljubavi, nego njen uzrok.⁵² I bračni par Bek uočava svojevrzne rizike unutar onoga što

52 Giddens, 1992, op. cit. str. 61. U tom smislu, zanimljivo je pogledati seriju skoro prikazivanu na HBO, „Scene iz braka“ (https://www.imdb.com/title/tt12682218/?ref_=nv_sr_srsrg_0), koja predstavlja nešto drugačiji rimejk Bergmanove pomenute serije „Prizori iz bračnog života“ iz 1973. godine, a koja je ponovo podstakla debate o braku i očekivanjima od bračnog odnosa (<https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2021/oct/08/you-upgrade-your-phone-why-not-your-marriage-the-tv-show-set-to-send-divorce-rates-soaring>).

nazivaju „normalni haos ljubavi“. U novom kontekstu, porodične veze postaju uslovne i odlikuju ih rizici i lomljivost naspram pravila i rituala. Pojedinci su stoga usred neke vrste paradoksa: ljubav i intimnost postaju centralni ideal, ali ih je istovremeno sve teže obezbediti i održati (Beck, Beck-Gernsheim, 1995).

Iznete teze o transformaciji intimnosti izazvale su i izazivaju različite polemike i kritike, čime je otvoreno jedno novo polje sociološkog proučavanja, koje razbija ideologiju heteronormativnosti porodičnog života. Da li partnerski odnosi u istopolnim porodicama, koji nisu zasnovani na rodnoj podeli emocionalnog rada (Duncombe, Marsden, 1993), proizvode novu detradicionalizovanu intimnost „porodica izbora“ (engl. *families of choice*) (Weeks, Heaphy, Donovan 1999)? O ovome će detaljnije biti reči u poglavlju o transformaciji intimnosti u savremenom porodičnom životu.

MODUL:

9.

Transformacija intimnosti u savremenom društvu

Promene u poimanju braka i partnerskih odnosa

U teorijama o porodici u kojima je fokus na sistemskoj integraciji i ravnoteži (konsenzusu), u strukturalnom funkcionalizmu (Talcot Parsons), i teorijama porodičnog sistema (Reuben Hill) i teorijama racionalnog izbora (Gary Becker), dominantna je familistička ideologija braka i porodice kao „zajednice interesa“. Nakon „velikog praska“ u društvenim naukama početkom sedamdesetih godina u okviru teorija emancipacije, prvenstveno feminizma i nove levice, dolazi do kritičkog preispitivanja porodičnog života i takvog modela porodice. Kritičke procene porodice pojavljuju se u kontekstu promena u porodičnom životu: rasta stopa razvoda, kohabitacija i vanbračnih rađanja, što je mnoge ponukalo da predvide konačni kolaps nuklearne porodice kao institucije.

Možemo razlikovati tri vrste reakcija na promene i „propadanje porodice“. Feministkinje i radikalna nova levica smatrali su da su promene dobrodošle, jer će slomiti instituciju opresije prema pojedincu, posebno ženi. Drugi tip reakcije došao je od „pesimista“ – tradicionalnih konzervativaca nove desnice. Oni smatraju da, s jedne strane, emancipovane žene stavljaju svoje potrebe iznad porodičnih, dok, s druge strane, feminizam i pomoć države blagostanja smanjuju opredeljenost muškaraca da rade i budu odgovorni domaćini. Zavisnost od pomoći države blagostanja kao argument koriste teoretičari nove desnice, kao što je na primer Čarls Mari (Charles Murray), čija teorija potklase (engl. *underclass*) tvrdi da povećanje „nelegitimnog“ vanbračnog i samostalnog roditeljstva proizvodi odgoj novog pokolenja promiskuitetnih mladih sklonih kriminalu, koji su odrasli u „kulturi zavisnosti“ (Murray, 1994). Samo vladina politika koja

podržava i ojačava tradicionalnu porodicu može sprečiti rast „potklase“ koja vodi ekonomskom padu (Murray 1990, 1994). Treću vrstu javnog i naučnog diskursa možemo nazvati „optimističnom“. Nakon Drugog svetskog rata, ideal „drugarskog braka“ (engl. *companionate marriage*; Finch, Summerfield, 1991) pojavio se u okviru posleratnog napora da se konsoliduje i stabilizuje porodični život.⁵³ Tako Jang (Young) i Vilmot (Willmott), u okviru svoje teorije o „simetričnoj porodici“ tvrde da se bračni parovi pomeraju ka egalitarnijem partnerstvu zasnovanom na saradnji i pregovaranju (Young, Willmott, 1975; Jang, Vilmot, 1988). Ovi autori prihvataju tezu da modernizacija vodi standardizaciji porodičnog života, jer, prema principu stratifikovane difuzije, koji pretpostavlja kopiranje načina života sloja koji je iznad, očekuju, na primer, da će i žene iz radničke klase razviti aspiracije ka karijerama, što će, uz uticaj feminizma, voditi ka simetriji u rodnim odnosima. S ove optimističke pozicije, rastuće stope razvoda nisu viđene kao pokazatelji slabljenja ideala braka i porodice, nego kao odlika izmenjene prirode braka. Bračni odnosi su sad povezani s višim očekivanjima, koja održavaju težnju za zadovoljavajućim drugarskim partnerstvom. U naučnom i javnom diskursu dolazi do pomeranja od viđenja braka kao institucije ka viđenju braka kao lične veze.

Otkrivanje intimnosti

S pojavom ideala drugarskog braka, javlja se i shvatanje da se **intimnost** mora postići i održavati, jer ne dolazi prosto s bračnim statusom. Veći broj istraživanja je naglasio značaj koji bračni parovi pridaju svom partnerstvu, a uspešan brak se povezuje s naporom uloženim u njega. Tokom osamdesetih, sociološko istraživanje se pomerilo ka intimnim vezama bračnih parova, praveći otklon od ranije preokupacije strukturama i funkcijama porodice i srodstva.

Kako se sociološki određuje pojam intimnosti? Reč intimnost se pojavila da zameni termin primarne veze/odnosi, što ukazuje na pomeranje fokusa sa strukture na kvalitet tih odnosa. Intimnost se odnosi na kvalitet bliskih veza između ljudi i na proces izgradnje tog kvaliteta. Prema Lin Džejmison (Lynn Jamieson), kvalitet bliskosti na koju se odnosi pojam intimnost može biti emocionalni i kognitivni, a uključuje povezivanje koje odlikuje otvorenost, razmena misli i izražavanje osećanja (Jamieson, 1998). Subjektivna iskustva mogu uključivati osećanja deljene ljubavi,

53 Pogledajte kako je taj model braka prikazan u odličnom filmu Sema Mendeza (Sam Mandes), iz 2008. godine „Revolutionary Road“ (https://www.imdb.com/title/tt0959337/?ref_=nv_sr_srsrg_3).

srodnosti umova i to da smo posebni jedno drugom. Bliskost može, ali ne mora da uključuje telesni kontakt, seksualni odnos može biti odvojen od intimnosti. „Razotkrivanje intimnosti“ (Jamieson, 1998) dalo je novi pravac sociološkim istraživanjima. Alternativno određenje intimnosti pojavilo se i usled konstatacije da su značaj istopolnih veza, bliskih prijateljstava i dejstvenosti dece unutar i izvan porodice bili zanemareni u istraživanjima, pa je novi koncept obuhvatio i ove šire odnose.

Pregovaranje intimnosti u kasnoj modernosti

Grupa teoretičara je početkom osamdesetih ustanovila da se, usled promena globalnog društva, u zapadnim društvima dešava i promena svesti, te da nastaje novi društveni poredak „refleksivne modernosti“. Jedan od procesa u osnovi ovog ideacionog poretka je detradicionalizacija – slabljenje značaja ranijih strukturalnih i kulturalnih obrazaca (normi, pravila i sl.) za oblikovanje individualnih biografija pojedinaca.

Shodno tome, teoretičari refleksivne modernizacije ukazuju da su strukturalne matrice koje su se nalazile u osnovi heteroseksualnih partnerstava popustile i izbledele tokom godina. Tako Entoni Gidens opisuje posttradicionalno društvo u kome se muškarci i žene progresivno oslobađaju uloga i ograničenja povezanih s tradicionalnim društvenim odnosima i prinuđeni su da stvaraju sopstvo kroz svakodnevne odluke (Giddens, 1992). Ovaj svesni proces biografske konstrukcije proteže se i na lične veze, koje se procenjuju i sprovode iz pozicije samosvesnosti. Prema Gidensu, ljudi sve više traže intimna povezivanja s drugima, koja se održavaju na osnovama zajedničkog znanja i razumevanja (engl. *self-disclosure*).

Intimnost se razvija oko aspiracija ka *čistim vezama*, konceptu koji je konstruisao Gidens (Giddens, 1992) da bi prikazao nove idealne tipove partnerskih odnosa i intimnosti. „Čiste veze“ (engl. *pure relationships*) „pročišćene“ su od sputanosti tradicije, nužnosti i obaveza, i zasnovane su na ispunjenju ličnih potreba. Odraz su „čišćenja“ prostora intimnosti od društvene regulacije: u njih se ne ulazi zbog očekivanja okoline i običaja već zbog njih samih. Takođe, seksualni odnosi su, usled kontrole rađanja, „oslobođeni“ od reprodukcije (termin koji se koristi da opše ovaj fenomen je „plastična seksualnost“, engl. *plastic sexuality*, Giddens, 1992).

„Čista veza“ se održava isključivo dok svaka strana nastavlja da od nje dobija dovoljno ličnog zadovoljstva. Ona predstavlja idealni tip intimnog povezivanja u savremenom, postindustrijskom društvu. Temeljna obeležja „čiste veze“ su sloboda izbora, ravnopravnost partnera i usredotočenost na ljubav kao razlog njenog postojanja. Za razliku od „romatičnog kompleksa“

moderne, koji je braku nametao imperativ (održanja zarad) ljubavi, ljubav o kojoj teoretičari refleksivne modernizacije pišu je dinamičan odnos nastao iz uzajamnog promišljanja (refleksivnosti) veze između dva refleksivna aktera, a izrazi koje koriste su: „slivajuća ljubav“ (engl. *confluent love*, Giddens, 1992) ili „fluidna ljubav“ (engl. *liquid love*, Bauman, 2009).

Savremeni partnerski odnosi, „očišćeni“ od rizika spoljnih očekivanja, sa sobom nose pounutrašene rizike ili „napetosti“ (Štulhofer, Miladinov, 2004). Prva od njih je usklađivanje dva, po važnosti ravnopravna, samoprojekta, kroz stalno promišljanje veze i samorefleksivnost partnera. Sledeća je napetost između želje za bliskošću i pripadanjem (što veza podrazumeva) i težnje za slobodom i nezavisnošću (što traži samoprojekt) vezane za moderni imperativ *lične potrage za srećom*.⁵⁴ Autori identifikuju i napetost između želje da veza bude jedinstvena i originalna, kao odraz individualističke kulture, i neminovnog uklapanja u svakodnevnu rutinu i komercijalizovane životne stilove.

U okviru svoje **teze o individualizaciji**, bračni par Bekovih posvetio je posebnu pažnju transformaciji ličnih i porodičnih odnosa. Prema ovim autorima, novo doba modernosti zamenilo je predvidljivost stabilnosti industrijskog društva novim rizicima i mogućnostima (Beck, Beck-Gernsheim, 1995, 2002). Oni tvrde da su te promene fundamentalno izmenile iskustva ljubavi, seksualnosti i porodičnog života, stavljajući intimnost u centar detradicionalizovanog života. Oslobođeni od uputstava i konvencija, pojedinci postaju autori svojih životnih scenarija, ali dok proces individualizacije slabi tradicionalne veze srodstva i braka, ljubav i intimnost se traže sve više da bi olakšale osećaj izolacije u ovoj autonomiji.

Za pojedince koji moraju da izmisle ili pronađu svoje vlastito društveno okruženje, ljubav postaje centralni stožer koji daje značenje njihovim životima.

(Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 170)

Unutar onoga što nazivaju „normalni kaos ljubavi“ (Beck, Beck-Gernsheim, 1995), autori uočavaju svojevrzne **rizike**. U novom kontekstu, porodične veze postaju uslovne i odlikuju ih rizici i lomljivost naspram

54 Ovo je nesumnjivo najpoznatija protivrečnost, u popularnoj umetnosti (posebno filmskoj) prisutna već više od pola stoleća. Vidi na primer filmove kao što je *Chasing Amy* (K. Smith) ili televizijske serije poput *Sex and the City*, koji prikazuju napetost između bliskosti i nezavisnosti.

pravila i rituala. Pojedinci su stoga usred neke vrste paradoksa: ljubav i intimnost postaju centralni ideal, ali ih je istovremeno sve teže obezbediti i održati. U „narcističkoj kulturi“ (Lasch, 1986), krhki Ego oseća strah od intimnosti i istinskog otvaranja te ljubav postaje rizična. U dobu nakon „seksualne revolucije“ seks više nije rizičan, on postaje vid zabave, komunikacije, pa i povezivanja bez obavezivanja, te se javljaju novi odnosi i veze zasnovani na zameni intimnosti seksom (engl. *hookup relationships*).

Trendove ka životu u kohabitaciji, razdvajanju i ponovnom sklapanju veza Bekovi tumače kao posledicu pomeranja porodičnih odnosa od „zajednice potreba“ (engl. *community of needs*) ka „izbornim afinitetima“ (naklonostima, engl. *elective affinities*) (Beck-Gernsheim, 2002). Pojam intimnosti je proširen da uključi i neheteroseksualne veze, prijateljstva, odnose s decom. Individualizam je pak izgleda u konfliktu s potrebama porodice: on podrazumeva individualne izbore, a porodica posvećenost, stabilnost i trajnost.

Pristup, teze i argumenti koji se tiču transformacije intimnosti i porodičnih odnosa, razvijeni unutar različitih varijanti teorija refleksivne modernizacije, kritikovani su po više osnova. Postoji kritika koja kaže da su ove velike teorije porodičnog života apstraktne u odnosu na stvarni kontekst ličnog i porodičnog života. Nalazi istraživanja ne potvrđuju ove teze, mnogi autori dovode u pitanje tvrdnju da su lične veze postale više uslovne, pregovarane i usmerene ka sopstvu.

Jedna vrsta kritika je usmerena na fokus ovih teorija: autori koji se bave intimnošću prevashodno se koncentrišu na odrasle i njihove, mahom seksualne, odnose, teorijski ih tumačeći u smislu individualizovanih i pregovaranih interakcija, nasuprot prethodnom modelu, koji naglašava rodne uloge, odgovornosti i obaveze. Dodatna kritika potencira da je u novim teorijama intimnosti hipostazirana individualnost i lična dejstvenost: i u „čistim vezama“ i u „normalnom haosu ljubavi“ i u „fluidnoj ljubavi“ zanemaruju se rodni i klasni aspekti koji utiču na odnose individua.

Teza o detradicionalizaciji intimnih odnosa može se kritikovati i zbog zanemarivanja društvenog konteksta. Tako refleksivnost i otvorenost u partnerskom odnosu u vezama koje su po su po nastanku detradicionalizovane u odnosu na konjugalnu heteroseksualnu normu (npr. kohabitacije i istopolna partnerstva), može biti motivisana manjom društvenom prihvaćenošću a većom ekonomskom nesigurnošću njihove zajednice (Jameison, 1998: 156). I Kuhar i Švab smatraju da odnose unutar istopolnog para treba tumačiti u okviru šireg društvenog konteksta, koji je i u savremenom društvu dominantno heteronormativan. Tako su, na primer, odluke o sklapanju braka heteroseksualnog i homoseksualnog para motivisane bitno različitim razlozima (Kuhar, Švab, 2005: 90).

Rezultati mnogih savremenih empirijskih istraživanja pokazuju da u porodičnim odnosima i dalje postoji posvećenost, posebno u odnosima staranja o deci i starima, što su predominantno sadržaji ženskih uloga (Jamieson, 1998). Pored toga, u porodičnom životu se takođe zanemaruju rodni i klasni aspekti i faktori. U kontekstu porodičnog života, novi koncept intimnosti zamagljuje odnose međuzavisnosti njenih članova, posebno intergeneracijskih, koji su i dalje rodno obeleženi (Ribbens McCarthy, Edwards, 2002). Potom, rezultati istraživanja pokazuju da se ljudi još drže „porodičnih moralnosti“ i da su interesi porodice ili interesi dece primarni u odnosu na individualne interese (Ribbens McCarthy, Edwards, Gillies, 2003).

Procena uticaja transformisane intimnosti

I u odnosu na procenu uticaja transformisane intimnosti na porodični, ali i širi društveni kontekst, opet možemo razlikovati dva pristupa: „optimistični“ i „pesimistični“. Prema optimističnom pristupu, u pitanju je pozitivna promena, koja u novim diskursima o intimnosti vidi novi oblik emancipacije pojedinaca (Plummer, 1995), koja u praksi proizvodi novu egalitarnost između pojedinaca oslobođenih od tradicionalnih očekivanja i stega (Giddens, 1992). Pesimistični pristup, nasuprot tome, potencira pad moralnosti: kao posledica detradicionalizacije i individualizacije javlja se egoistični narcistički individualizam, koji vodi demoralizaciji zapadne kulture (Fevre, 2000), jer ostajemo zbunjeni, nesrećni i bez osećaja svrhe.

Prema Ralfu Fevru (Ralph Fevre), postoji velika emocionalna cena savremenih veza u individualizovanom i detradicionalizovanom svetu: muškarci i žene postaju žrtve svoje potrage za ljubavlju i intimnošću, pate od frustracija, razočaranja i nesigurnosti. On tvrdi da su povećana očekivanja od veza rezultirala „malim ratom i mentalnom surovošću“, gde se „nesrećni brakovi sve više zamenju razvodom, jer ljudi kreću da iskušaju sreću drugi, treći ili četvrti put u nadi da će naći nekoga ko razmišlja na pravi način“ (Ibid.: 101). Ovaj autor, ali i Lasch (1977) i Sennett (1998), smatraju da je ekonomska racionalnost prodrla u sferu domaćeg i iskvarila način na koji se doživljavaju intimni društveni odnosi. Žrtve ovog kulturnog preokreta su poverenje i socijalna kohezija. Oni tumače rastući značaj intimnosti kao simptom sobom opsednute i atomizovane potrošačke kulture. Pozitivne vrednosti ljubavi, brige i odgovornosti predstavljaju se kao neodržive u kulturi koja promovise izbor i ličnu slobodu nauštrb dugoročnih obavezivanja porodici i roditeljstvu. Jedan od argumenata za tezu koji koriste ovi autori jeste sve veća prodaja knjiga psihološke samopomoći, rešavanja problema u odnosima partnera i tako dalje.

Između ove dve krajnosti: optimistične i pesimistične, postavljaju se pitanja koliko su drastične i dramatične promene u sferi intimnosti, kao i koliko su široke i duboke, rasprostranjene i značajne promene porodičnog života? S jedne strane, statističke analize trendova u formiranju porodice koji ukazuju na sve više varijeteta životnih porodičnih aranžmana, mogu se takođe koristiti da se podvuče kontinuitet tradicionalnih veza, s obzirom na to da većinu porodica i dalje čini heteroseksualni par. Budući da je ranije bilo malo istraživanja ličnih veza, a nema ih ni sada, teško je ustanoviti koliko je promena u intimnosti i ličnim vezama stvarno dramatična. Ipak, ova promena se uzima kao premisa u savremenoj literaturi o ličnim i porodičnim vezama, iz koje se izvlače teorije, modeli, norme i uputstva. Jedna od mogućnosti za istraživanje podrazumevala bi primenu Morganovog (Morgan, 1996, 2011) koncepta porodičnih praksi na oblast intimnih odnosa. Koncept „prakse intimnosti“ se odnosi na prakse (postupke) koje omogućavaju, stvaraju i održavaju subjektivni osećaj bliskosti, usklađenosti i da su osobe posebne jedna drugoj.

10.

Rodni aspekti porodičnog života

Pojam roda i njegov značaj za proučavanje porodičnog života

Rod je pojam koji su u društvene nauke uvele teoretičarke drugog talasa feminizma da bi ukazale na suštinsku sociokulturnu determinaciju polnosti u različitim društvenim, kulturnim i istorijskim kontekstima. Pojam *pola* se odnosi na biološke – anatomske, fiziološke i funkcionalne (pre svega reproduktivne) razlike između žena i muškaraca. Međutim, i u ontologiji svakog pola postoji dvopolnost bića i na nivou fiziologije i na nivou identiteta. S druge strane, polnost se ni u jednom društvu ne iskazuje kao ista, univerzalna biološka činjenica, već joj se daju socijalne i kulturne konotacije. Upravo na društveno-kulturnu konstruisanost polnosti ukazuje koncept roda. *Rod* nije svojstvo osobe koje je refleksija njenog pola, već je *odnos* koji proističe iz (rodne) strukture društvenosti – očekivanja i interakcija.

Društveno-kulturna determinacija polnosti kroz rod sadrži četiri osnovna elementa (Scott, 1986). Prvi je *kulturna simbolizacija* polnosti, koja se odnosi na kulturne reprezentacije polnosti od arhaičnih prikaza muških i ženskih (stereo)tipova, preko religijskih, umetničkih prikaza, do masovne kulture danas. Drugi element je *normativna konceptualizacija* polnosti – normativno definisanje uloga polova i njihovih društvenih polja. Na osnovu prethodnog, oblikuje se *socijalna organizacija* polnosti, odnosno institucionalni okviri za delovanje muškaraca i žena, kao što su na primer brak i porodica. Poslednji element se odnosi na internalizaciju prethodnih u *subjektivni identitet*, odnosno na individualno identifikovanje s polom.

Da ne bi došlo do objektivizacije rodnosti kao univerzalne činjenice, feministička teorija je insistirala na tome da ona uvek mora da se dovede u vezu s društvenošću, povezivanjem s dve ključne kategorije: *razlikom i društvenom moći*. Naime, društvena kategorija roda zasniva se

na društvenim odnosima koji počivaju na opažanju *razlike*. U različitim društvenim kontekstima te razlike se pretvaraju u odnose *nejednakosti* u količini moći koju akteri poseduju. U ovome leži najznačajniji doprinos feminističke teorije sociologiji, jer je upućivanjem na kategoriju *društvene moći* kao ključne za objašnjenje odnosa polova uvela jedno novo polje stratifikacije, koje je pandan klasnoj ili slojnoj i rasnoj. Uvođenje kategorije roda ima dvostruku saznavnu funkciju u sociologiji: na deskriptivnom nivou, ona omogućava empirijsko proučavanje manifestovanja polnih razlika, dok na eksplikativnom nivou omogućava objašnjenje društvenih nejednakosti u čijoj su osnovi polne razlike (Milić, 2007b). Počevši od ovog perioda, u sociologiji je postepeno, a danas potpuno, prihvaćeno da je pol obavezna varijabla u društvenim analizama, a da izvor informacija o porodičnom životu i domaćinstvu više nije „glava porodice“ (engl. *head of household*).

Značaj feminističkih uvida za razumevanje rodnih odnosa u porodici je u rasvetljavanju i objašnjavanju različitih načina reprodukcije rodne nejednakosti.

Simbolička nejednakost se reprodukuje počevši od prve antropološke binarne opozicije priroda naspram kulture kao žensko naspram muškog (Ortner, 1972; Papić, Sklevicky, 1980). Priroda i kultura nisu kategorije istog ranga i vrednosti, jer je *homo sapiens* postao društveno biće upravo odvajanjem od prirode. Žena, koja pripada svetu prirode, vezana je svojom biološkom funkcijom reprodukcije (trudnoća, rađanje i dojenje) za ognjište (dom) i domen privatnog, te joj „prirodno“ pripadaju uloge brige, nege i staranja, dok je muškarac „prirodno“ odgovoran za obezbeđivanje sfere domaćeg i zaštite slabijih („nejači“) od opasnosti spolja, kao hranilac i branilac porodice. Koncepti privatnog i javnog koji ishoduju iz ove „prirodne“ podele domena navode se kroskulturalno i istorijski kao osnov podređenosti žene u domenu domaćeg nasuprot moći muškaraca u javnom domenu, a značajan su deo *rodnih poredaka* (engl. *gender regimes*), o kojima će biti više reči kasnije.

Simboličku reprezentaciju ovih normativa polnih uloga reprodukcije i proizvodnje (privatno/javno), kao i potčinjenosti žene muškarcu, nalazimo još u Bibliji u knjizi Postanja, u Božjoj kazni koja prati isterivanje iz Raja zbog prvobitnog greha. Dok je Adam kažnjen mukotrpnim radom sve do svoje smrti,⁵⁵ žena (ne imenuje se Eva) dobija kaznu koja utiče na

55 17 A Adamu je rekao: „Zato što si poslušao glas žene svoje i jeo s drveta za koje sam ti zapovedio: ‘Ne smeš jesti s njega, zemlja neka je prokleta zbog tebe. S mukom ćeš se od nje hraniti sve dane života svojega. 18 Trnje i korov će ti radati, a ti ćeš jesti bilje poljsko. 19 U znoju lica svojega hleb ćeš svoj jesti dok se ne vratiš u zemlju, jer od nje si uzet. Jer si prah i u prah ćeš se vratiti.“

dve njene primarne uloge: majke – rađanje (u mukama), i supruge – potčinjenost suprugu.⁵⁶

Ovo nas dovodi do drugog značajnog doprinosa feminističke teorije proučavanju rodnih odnosa u porodici – kroz koncept *patrijarhata*, koji dodatno rasvetljava odnose rodnih nejednakosti, eksploatacije i sukoba u porodičnom životu na koje su ukazale radikalne i marksističke feministkinje. Izraz patrijarhat izvorno označava „vladavinu oca“, ali se kao koncept odnosi na (institucionalizovan) sistem društvenih odnosa koji obezbeđuje dominaciju muškaraca nad položajem i moći žena (Ribbens McCarthy, Edwards, 2011: 100). Prema **Silviji Volbi**, patrijarhat se reprodukuje kroz šest struktura, odnosno konstelacija odnosa i praksi u različitim društvenim domenima: u načinu proizvodnje, u plaćenom radu i raspodeli, u državi, u muškom nasilju, u seksualnim praksama i u kulturi (Walby, 1990: 20–21). U osnovi *privatnog patrijarhata* dominantnog u XIX veku, koji podrazumeva odnose moći unutar domaćinstva i počiva na isključivanju žena iz javne ekonomske sfere i na eksproprijaciji rezultata ženskog rada od strane muškaraca/domaćina, i *javnog patrijarhata*, koji dominira u XX veku i počiva na segregaciji radne snage na osnovu pola i kolektivnoj eksproprijaciji rezultata rada žena koju garantuje tržište i/ili država (Ibid.: 24), leži normativno vrednosni obrazac koji obezbeđuje dominaciju muškaraca.

Jedan od načina objašnjenja toga kako koji se internalizuje, podupire i reprodukuje (patrijarhalni) sistem muške dominacije dao je **Pjer Burdije** u okviru svoje teorije generativnog strukturalizma, povezujući koncepte habitus, polje, ekonomski, socijalni, kulturni i simbolički kapital. Po njemu, rod je jedna od društvenih struktura internalizovana u habitus kroz proces rodne socijalizacije posredstvom ključnih institucija društva: porodice, obrazovnog sistema, crkve, države. Društveni poredak kojim dominiraju muškarci predstavljen je kao prirodni poredak na osnovu biološke razlike između muškaraca i žena. Sva društvena i kulturna značenja se naturalizuju kroz telo i telesne razlike tako da pojedinci ne dovode u pitanje svoj pol kao svoju „prirodu“. Na taj način, naturalizovani poredak društveno konstruisane dominacije muškaraca ne zahteva opravdavanje – legitimaciju i racionalizaciju, ali podrazumeva simboličko i stvarno prihvatanje od strane žena. Usvajanje odgovarajućih jezičkih praksi je mehanizam, odnosno, prema Burdijeu, osnovni instrument saznanja, koji odnose dominacije čini prirodnim i tako uspostavlja *simboličko nasilje*: „Simboličko nasilje se uspostavlja posredstvom odobravanja koje potčinjeni ne može a da ne dâ vladajućem [...] jer raspolaže samo instrumentima saznanja koji

56 16 A ženi je rekao: „Trudnoći tvojoj muke ću veoma umnožiti, u bolovima ćeš decu rađati. Za mužem ćeš svojim žudeti, a on će nad tobom gospodariti.“

su mu zajednički sa njim i koji [...] čine da ovaj odnos izgleda kao prirodan“ (Burdje, 2001: 51). Poredak dominacije funkcioniše kao „simbolička mašina“ čiji je primarni cilj da legitimiše vladavinu muškaraca koja se manifestuje u rodnoj podeli rada, strukturi vremena, mesta, raspodeli resursa i drugom (Ibid.: 17).

Osnovni procesi reprodukcije patrijarhalnog sistema dominacije u porodičnom životu su podela domaćeg rada i socijalizacija, o čemu će biti više reči u daljem tekstu. Porodica je sfera iz koje potiče i kroz koju se reprodukuje rodnost, jer je ona centralna zona društvenosti i u njoj dolazi do sučeljavanja i prožimanja polova. Možemo identifikovati više međusobno isprepletanih i uslovljenih dimenzija ispoljavanja rodnosti u porodičnom životu: kroz rodne odnose, rodne podele, rodne uloge i rodne identitete. Rodni odnosi u porodici su dvostruki: s jedne strane postoji saradnja i homogenizacija, što naglašavaju funkcionalisti, a, s druge, sukobi, dominacija i eksploatacija, što naglašavaju marksisti i feministički orijentisani/e autori/ke.

Rodne uloge, podela rada i aktivnosti brige u domaćinstvu

Sociologija je dugo polazila od polnosti kao prirodnog svojstva čoveka, pa je i podela rada zasnovana na polu uzimana kao univerzalna činjenica. Teorije koje plediraju biološke determinacije podele rada kao argumente navode: univerzalnost i prirodnost podele osobina i veština (sve do „polnih karaktera“), kao i razlike u sferama delanja privatno–javno. Nasuprot tome, teza koja polazi od rodnosti, odnosno društveno-kulturne determinacije polnosti, ukazuje na nejednakost i dominaciju koji nisu prirodni.

Parsonsov „standardni teorijski paket“ objašnjava strukturu društvenog podsistema „konvencionalne“ nuklearne porodice preko dve osnovne ose diferencijacije porodičnih položaja i uloga: vertikalne – intergeneracijske, i horizontalne – među polovima (Parsons, Bales, 1956: 22, 23). Potonja je iskazana *paradigmom o „komplementarnoj podeli segregiranih uloga“*. Muškarčeva (očeva) uloga je *instrumentalna* – on je hranilac porodice koji obezbeđuje zaradu učešćem u radnom podsistemu i preko njega se ostvaruje kontakt porodičnog i drugih društvenih podsistema. Ženina (majčina) uloga je *ekspresivna* – uključuje brigu o deci i drugim zavisnim članovima porodice i emocionalno upravljanje unutar domaće sfere. Po Parsonsu, ove uloge nisu biološki determinisane već su funkcionalno oblikovane, one obezbeđuju da porodica obavlja svoje „osnovne

i nesvodive“ funkcije primarne socijalizacije dece i stabilizacije ličnosti odraslih (Ibid.: 16).

Nasuprot hijerarhiji intergeneracijskih položaja u porodici, gde funkcija „vođstva“ roditeljskih uloga čini položaj roditelja superiornim u odnosu na decu, rodne uloge su, po Parsons, ravnopravne, kao „jedinstvo segregiranih ali komplementarnih uloga“. Između njih ne postoji konkurencija, jer su obe funkcionalno neophodne i komplementarno se dopunjuju. Neophodno je održati segregisanost polnih uloga i podele rada i sfera, pošto je ona funkcionalna – za pojedince, tako što stvara stabilnost (kao socijalizacijski okvir i kao osnov ličnosti) za porodicu, jer se jasno odeljenim ulogama i harmoničnim odnosima polova održava homeostaza porodičnog podsistema i izbegavaju konflikti i disfunkcionalnost porodičnog života; i za društvo u celini – sinhronizacijom segregiranih komplementarnih polnih uloga vrši se integracija institucije porodice i industrijskog podsistema.

Parsons je problem funkcionalne ograničenosti ženske ekspresivne uloge i problem redukovanosti uloge domaćice (kao pseudozanimanja) pokušao da prevaziđe predlažući načine na koje žena može da se uključi u javnu sferu i time simbolički poboljša svoj položaj u društvu. Jedan način je *glamur obrazac*, po kojem žena svojom lepotom i stilom u javnom prostoru može da parira mužu i doprinese porodičnom prestižu, a drugi je *humanistički obrazac*, koji podrazumeva negovanje kulture i rad u humanitarnim organizacijama, čime se ostvaruje veza između porodice i društvene zajednice.⁵⁷ „Nezadovoljstvo“ žena vlastitom ulogom Parsons tumači freudijanski – kao individualni neurotični obrazac, a ne kao društveni problem nejednakosti.⁵⁸ Pored negiranja mogućnosti nezadovoljstva i konflikta oko podele uloga, jedan od problema s Parsonsovom paradigmatom komplementarnih segregiranih uloga polova leži u tome što nije pružio dokaze na koji način su muški i ženski pol predodređeni za obavljanje ovih funkcionalno nezamenljivih uloga, ako nisu biološki, što on negira. Pored toga, oštra segregacija na kojoj insistira negira potrebu saradnje među polovima i funkcionalne zamene u ulogama.

Jedan vid parsonsijanskog nasleđa predstavlja **teorija racionalnog izbora** primenjena na podelu rada u porodici. Prema Bekeru, podela rada u porodici je posledica racionalnog odlučivanja između aktera koji imaju različite veštine na tržištu rada: supružnici različitog pola se opredeljuju za delatnosti za koje poseduju bolje veštine i u njih investiraju – žene u negu i staranje unutar privatne sfere, muškarci u veštine značajne za zarađivanje

57 Ovo korespondira s Kolmanovim viđenjem uloge žene domaćice i majke u izgradnji i održavanju socijalnog kapitala; Coleman, 1988.

58 Setimo se Fukoove teze o „histerizaciji“ žena (Fuko, 2006).

u javnoj sferi (Becker, 1981). Ovom specijalizacijom uloga – muškaraca za rad na tržištu, žena za domaći rad, maksimizuje se dobit – prihodi koje muškarac ostvaruje su veći, jer on ima veštine koje se više vrednuju na tržištu rada. Pored toga, prema teoriji razmene, žene razmenjuju domaći rad i seksualne usluge za ekonomsku sigurnost koju obezbeđuju muški partneri, dok muškarci razmenjuju svoj ekonomski doprinos porodici za održavanje domaćinstva i brigu koju obezbeđuju žene. Ni ovaj pristup ne objašnjava zašto je za žene racionalnije da se specijalizuju za domaći rad ili je to „prirodno“.

Slična perspektiva racionalnog izbora u rodnoj podeli rada javlja se u **teoriji resursa**, koja podrazumeva da zadatke obavlja osoba koja ima najbolje resurse (veštine) koji odgovaraju zadatku. Prema ovoj teoriji, kad žene počnu da rade izvan doma, muškarci će se uključiti u domaći rad, odnosno doći će do pomeranja ka funkcionalnoj zamenljivosti uloga u podeli rada u domaćinstvu, koju Jang i Vilmot imenuju kao kretanje *ka simetričnoj porodici* (Young, Willmott, 1975; Jang, Vilmot, 1988).

Parsonsova paradigma podele rada u porodici, kao i njeni kasniji derivati, doživeli su svoje prve **kritike** kroz drugi talas feminizma, kada su teoretičarke „normalnu“ nuklearnu porodicu, koju Parsons prikazuje kao empirijsku činjenicu, demistifikovale kao ideološki konstrukt (vidi na primer: Oakley, 1972, ili Pejtman, 2001) koji legitimise model muškarca hranioca porodice unutar asimetrične patrijarhalne strukture. Nasuprot funkcionalističkom i postfunkcionalističkim stanovištima, koja insistiraju na harmoničnosti usaglašenih polnih uloga i integrativnoj funkciji polne podele rada u porodici, **feministička stanovišta** naglašavaju da je upravo rodna podela rada izvoriste svih ostalih rodnih podela i nejednakosti. **Prvi tip** objašnjenja, koji zastupaju marksističke feministkinje, povezuje ekonomsku eksploataciju u kapitalizmu i rodnu podelu rada u porodici. One tvrde da je ugnjetavanje žena rezultat kapitalističke eksploatacije neplaćenog rada žena kroz njihove uloge u porodici. Kapitalisti profitiraju od besplatnog rada žena u domaćinstvu i aktivnosti brige i odgoja dece, jer ne bi mogli ekonomski da opstanu ukoliko bi morali da plaćaju žene za ovaj rad kojim se obnavlja radna snaga. Krenuvši od Engelsove teze da ekonomski zavisne žene u braku prodaju, pored seksa, i kućni rad, negu dece i emocionalnu brigu u zamenu za ekonomsku sigurnost, Kristin Delfi i Diana Leonard posmatraju odnos muža i žene kao klasni – analogno odnosu poslodavca i najamnog radnika (Delphy, Leonard, 1992). Ovaj način tumačenja rodne podele rada u domaćinstvu upada u ekonomski redukcionizam – svođenje svih odnosa (pa i seksualnih) na ekonomsku razmenu.

Drugi tip objašnjenja rodne podele rada i brige u porodici stavlja naglasak na moć muškaraca i njihovu vladavinu koju im obezbeđuje

patrijarhat. Patrijarhalni sistem muške dominacije nije vezan za kapitalizam i ugnjetavanje žena i neće nestati s njegovim nestankom, kao što su pledirale marksističke feministkinje. U privatnom patrijarhatu, domaćinstvo je okvir egzistencije žene i eksploatacije njenog rada, koja je povezana s ograničavanjem seksualnosti i nasilnim ponašanjem muža. Rodna podela rada i rodna socijalizacija stavljaju porodicu na centralno mesto reprodukcije rodnih nejednakosti u društvu. U savremenosti, ugnjetavanje žena se pomera ka javnom patrijarhatu – primarna eksploatacija njihovog rada se odvija na makroplanu tržištu rada (Walby, 1990). U ovom pristupu ostaju nerazjašnjeni mehanizmi koji povezuju patrijarhalnu moć s ekonomskom eksploatacijom.

Feminističke teoretičarke su, fokusiranjem analitičke pažnje na isključenost žena iz javne sfere na osnovu njihovih obaveza i odgovornosti za reprodukciju unutar privatne sfere porodice, pokazale da je dihotomija privatno–javno ideologija koja podržava i održava rodno zasnovan klasni sistem. Uprkos masovnijem zapošljavanju žena i njihovom rastućem učešću u javnoj sferi, ovaj normativni obrazac „žene negovateljice“ i „muškarca hranioca“ reprodukuje se i danas, jer se u različitim aspektima porodičnog života i dalje postulira dominantna reproduktivna uloga žene (majke/supruge) i produktivna uloga muškarca (oca/supruga).

Rodni odnosi i raspodela moći u porodici

Raspodela moći u porodici se može posmatrati i analizirati kroz nekoliko distinktivnih dimenzija rodnih odnosa i tumačiti putem različitih teorijskih pristupa.

Stepeni simetričnosti i asimetričnosti u podeli domaćeg rada, aktivnosti brige i staranja (reproduktivnog rada), usklađivanja radne i porodične sfere (engl. *work-family balance*) ukazuju na različite rodne obrasce raspodele moći u porodici. Oni su raspoređeni na skali, kao rezultat praksi nastalih na osnovu neupitnog i bespogovornog prihvatanja patrijarhalnog obrasca, na jednom kraju, do ispregovarane izrazite rodne egalizacije – simetričnosti i ravnopravnosti, na drugom.

Kao što smo pokazali u poglavlju o porodičnom domaćinstvu, **raspodela resursa** je značajno povezana s različitim aspektima moći. Normu „deljenja“ u domaćinstvu, karakterističnu za teorijske pristupe kao što su funkcionalizam i postfunkcionalizam, koji porodicu vide kao usklađenu zajednicu interesa, demistifikovale su teoretičarke drugog talasa feminizma, ukazujući na nejednakosti u raspodeli resursa. Indikativan primer je opstajanje, u nekim kulturama i društvenim slojevima, obrasca raspodele

hrane u toku obroka tako da muškarac dobija najbolje komade mesa, pošto se opaža i razumeva kao „prirodno“ da onaj ko radi treba da jede „jaču“ hranu, bez obzira na to što data osoba sad radi u kancelariji. Ovaj obrazac muške dominacije je internalizovan na način koji Burdje imenuje kao „simboličko nasilje“ (Burdje, 2001), on se uzima zdravo za gotovo i ne dovodi u pitanje.⁵⁹

Upravljanje novcem u porodičnom domaćinstvu je, kao što smo videli u ranijem poglavlju, direktno povezano s normama i različitim obrascima raspodele moći po rodnoj osnovi. Modeli od „porodične plate“ (engl. *family wage*) kao jedinog prihoda porodice, kojim je mogao upravljati samo muškarac (češće) ili samo žena (ređe) ili se jedan deo alocirao za vođenje domaćinstva, a drugi (nepoznat) deo muškarac je zadržavao za svoje potrebe (najčešće), preko združenih budžeta (danas najčešćih), do nezavisnih budžeta, ukazuju na različite obrasce rodnih odnosa u istorijskoj perspektivi (Vogler, Pahl, 1994).

Simboličke aspekte muške dominacije mogu pokazati rezultati istraživanja koja se bave alokacijom finansija iz prihoda oba odrasla člana porodičnog domaćinstva (engl. *dual-earner households*) na različite aspekte potrošnje. Pomenuto britansko kvalitativno istraživanje, sprovedeno u porodicama u kojima su se majke vratile na posao nakon prekida rada po rođenju deteta (Brannen, Moss, 1991), pokazalo je da su ženini prihodi bili usmereni na „sekundarnu“ potrošnju, prvenstveno troškove oko čuvanja deteta (koji ne bi postojali da se ona nije vratila na posao), a potom druge detetove i njene troškove, dok se muževljeva primanja raspoređuju za pokrivanje najvećih (time i primarnih) troškova domaćinstva, a to su stambeni kredit (engl. *mortgage*), ishrana i transport. Ovde se može prepoznati i simbolička muška dominacija u odlučivanju o raspodeli prihoda na „primarne“ i „sekundarne“, koja je prihvaćena kao prirodna.

Oblast **odlučivanja** je veoma značajna za proučavanje različitih aspekata porodičnog života, uključujući rodnu (i generacijsku) raspodelu moći, ali je istovremeno veoma složena za istraživanje. Metodološki problem predstavlja pristrasnost perspektive člana porodice koji izveštava o

59 Na simboličkoj ravni je zanimljivo proučavati kako se vrši rodna raspodela pripreme obroka: u tradicionalnim porodicama, muškarci su se uključivali samo iznimno u toku porodičnih svetkovina, i to isključivo u pripremu velikih količina mesa (svinjokolj, pečenje na ražnju i slično). U modernim porodicama imamo ostatke ovog obrasca kroz specijaliziranje muškaraca za pripremu roštilja (najčešće u otvorenom prostoru doma ili na izletima) kod porodičnih proslava, dok su ostala ritualna jela: pečenje iz rerne, razna druga jela, a posebno kolači i torte, specijalizacija žena. Zanimljivo je posmatrati i ko je zadužen za sečenje pečenja kada se iznese na sto. Prihvatanje savremenih načina ishrane je u velikoj meri promenilo i rodne odnose u ovoj oblasti.

odlučivanju, kao i izbor dimenzija – koje se odluke analiziraju kao ključne. Obično se kao dimenzije uzimaju „izvršno odlučivanje“ – o svakodnevnoj potrošnji u domaćinstvu, kao i „strateško odlučivanje“ – donošenje velikih finansijskih odluka. U pomenutom istraživanju alokacije budžeta koje su sprovedli Karolin Vogler i Žan Pal, pokazalo se da se za samo jednu petinu ispitivanih domaćinstava može tvrditi da predstavljaju egalitarne jedinice gde se zajedno upravlja resursima (zajedničkim budžetom) i odluke donose zajednički, kao i da se rodne i klasne nejednakosti ovde ukrštaju u povećavanju razlika i neravnopravnosti između muškaraca i žena (Vogler, Pahl, 1994: 286). Istraživanje koje je u Srbiji početkom dvehiljaditih sprovedla Marija Babović otkrilo je daleko manji udeo domaćinstava (1,6% naspram petine u britanskom istraživanju) (Babović, 2006: 98) za koje bi se moglo zaključiti da neguju egalitarni model ravnopravnog pristupa sredstvima i zajedničkog izvršnog i strateškog odlučivanja. U ostalima postoji rodna segregacija, tako da je svakodnevna potrošnja u većoj meri domen odlučivanja žene, a o strateškim ulaganjima znatno više odlučuju muškarci. Autorkine analize su pokazale da se u Srbiji, za razliku od britanskog istraživanja, ne pokazuju razlike u pogledu klasno-slojne pripadnosti domaćinstva, niti dominantne socioekonomske strategije (Ibid.: 99). Činjenica da dvostruka zaposlenost (npr. u formalnom i neformalnom sektoru) žena i njihovi dvostruki prihodi ne poboljšavaju njihovu poziciju u raspodeli moći u domaćinstvu očituje se u i dalje izraženoj asimetričnosti podeli kućnog rada i brige (Babović, 2009), kao i u opisanoj neravnopravnosti u odlučivanju. Ovi nalazi ukazuju da je za tumačenje takvih obrazaca nedostatna teorija resursa, koja pledira da će žena, ukoliko poseduje više resursa, uključujući ekonomske – zaposlenje i primanja, imati više moći da ispregovara svoje obaveze u okviru domaćinstva,⁶⁰ te da je nadjačavaju ukorenjeni obrasci patrijarhalne matrice, pošto je varijabla koja je najjače povezana s neravnopravnošću u podeli kućnog rada i u odlučivanju podrška patrijarhalnim vrednostima (Babović, 2009: 143, 148).

Odlučivanje je proces, koji najčešće uključuje različite taktike pregovaranja, što je teško, ako ne i nemoguće rekonstruisati anketnim istraživanjem.⁶¹ U porodičnom životu, bračni partneri donose veliki broj odluka

60 Coltrane, S. (2000) Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1208–1233; Knudsen, K., Wærness, K. (2008) National context and spouses' housework in 34 countries, *European Sociological Review*, 24, 97–113; navedeno prema Stanojević, D. 2018: 35.

61 Drugo domaće anketno istraživanje porodičnog života, koje je uključivalo dimenziju odlučivanja o „materijalnim i nematerijalnim potrebama članova domaćinstva“, otkrilo je dve dominantne strategije: „deljeni autoritet“ na osnovu demokratskog dogovora svih, i „autoritarni model“ patricentrični ili matricentrični; Bobić, 2010: 129.

koje se ne tiču samo finansija, raspodele prihoda i potrošnje, već i porodičnih ciljeva, ličnih karijera, školovanja dece, zapošljavanja ili prekida rada nekog od članova, usklađivanja profesionalnih i ličnih aspiracija i porodičnih obaveza i drugog. U pomenutom kvalitativnom britanskom istraživanju o porodičnom životu, parovi su opisivali kako je odluka povratka majke na posao dok je dete malo najčešće ostavljena njoj, jer osoba koja donese neku odluku snosi odgovornost za njene posledice, pa tako u ovom slučaju, i za troškove čuvanja dece koji nastaju zaposlenjem majke (Brannen, Moss, 1991).

Rodna raspodela moći u porodici može se analizirati i preko različitih modela ili taktika koje se primenjuju u procesu razrešenja sukoba (Bobić, 2010). Jedna od taktika – „podeljene sfere uticaja“, upućuje nas na raspodelu autoriteta i moći prema liniji privatne i javne sfere koja se često sreće u sociološkoj literaturi. Činjenica da žene upravljaju sferom domaćih odnosa preko svoje „ekspresivne uloge“ ili reproduktivnim radom – aktivnostima brige i emocionalnim radom (Hochschild, 1979; Duncombe, Marsden, 1993), kao i da u njihovu sferu nadležnosti spada održavanje srodničkih mreža i vezujućeg socijalnog kapitala,⁶² postaje izvor njihove lične i identitetske samorealizacije koja im donosi osećaj povećane moći (engl. *empowerment*).⁶³

Najozbiljnija posledica nejednake raspodele moći u porodici i patrijarhalne autoritarnosti jeste pojava različitih oblika porodičnog nasilja, najčešće usmerenog ka ženi, a potom ka deci i starijim članovima porodice.

Rodni poreci (režimi) i normativni obrasci

Značaj roda kao društvene strukture vidi se u društvenoj posledici rodnosti, kao što pokazuje pojam **rodni poredak** (engl. *gender regime*). Silvija Volbi koristi ovaj koncept da bi prikazala i analizirala različite složene institucionalne obrasce odnosa između produktivne i reproduktivne sfere, odnosno domaćeg i javnog, i s njima povezane različite stepene rodne nejednakosti u različitim domenima ekonomskog (uključujući i domaćinstvo), političkog i građanskog, koji određuju rodne prakse i rodne odnose unutar društvenog sistema (Walby, 2004). Važna dopuna ovom određenju su normativni rodni poreci – normativna očekivanja

62 Vidi na primer: Finch, Mason, 1993, i kod nas: Milić, 1991.

63 Marina Blagojević je ovu pojavu imenovala sintagmom „žrtveni mikromatrijarhat“ (Blagojević, 1997), mada je pre reč o „pseudomikromatrijarhatu“, jer je ženina moć ograničena i nedovoljna da bi se govorilo o nekoj vrsti njene vladavine.

od rodnih uloga u različitim domenima: radnom, političkom, porodičnom (u partnerstvu i roditeljstvu).

Moderni ideal buržoaske porodice počiva na njenoj detecentričnosti, koja je usmerena na investiranje u decu i njihovu budućnost. **Normativni obrasci modernog roditeljstva** su, prema tome, konstruisani na etici roditeljskog žrtvovanja za dobrobit dece i u njihovom najboljem interesu. Oni su takođe rodno određeni kroz dva obrasca ispoljavanja staranja (engl. *care*): ženski, koji počiva na etici majčinske brige; i muški, koji počiva na etici očinskog obezbeđivanja porodice. U Parsonsovoj teoriji, centralna porodična funkcija – socijalizacija, počiva na javnoj instrumentalnoj ulozi oca i privatnoj ekspresivnoj ulozi majke, čije su jasna odeljenost (segregiranost) i komplemetarno dopunjivanje neophodni za „normalan razvoj ličnosti“.

Kad govorimo o aspektima rodnih poredaka u različitim društvima, važno je konstatovati da između **normativnog i praktičnog** nivoa (ponašanja i aktivnosti) ne mora postojati preklapanje. Na primer, rodne norme u nekim tradicionalnim društvima bile su izrazito neegalitarne, a praksa je bila egalitarnija, zasnovana na saradnji i međuzavisnosti u ekonomskoj sferi naturalne proizvodnje (Jang, Vilmot, 1988). Nasuprot tome, u nekim društvima postojao je proklamovani rodni egalitarizam (npr. u socijalizmu), dok je u privatnoj sferi opstajala asimetrična podela domaćeg rada, aktivnosti brige i odlučivanja. Međutim, ideološke promene i konteksti imaju uticaja na promenu praktičnih obrazaca rodne neravnopravnosti u porodici, kao što ćemo videti kroz prikaz različitih idealno-tipskih hipotetičkih modela zapošljavanja i obezbeđivanja brige i njihovog odnosa s politikama prema porodici.

Prvi je **model „muškog hranioca“** (engl. *male breadwinner model*), dominantan u Evropi u XVIII, XIX i prvoj polovini XX veka, prema kome dohodak (ponekad „porodičnu platu“, engl. *family wage*) zarađuje muškarac, a sve aktivnosti brige u porodici obavlja žena. Od polovine XX veka u većini evropskih zemalja prihvata se na nivou stavova i praktikuje neki od modela zapošljavanja žena, koji varira u odnosu na društvenu klasu, etničku pripadnost i regione koje karakterišu različite politike zapošljavanja žena. Uobičajeno se razlikuju opisani tradicionalni model „muškarca-hranioca i žene-negovateljice“; potom varijacije modela, gde žena u kraćem ili dužem periodu radi **skraćeno** (engl. *part-time*) **radno vreme**, ali i dalje preuzima svu brigu o članovima domaćinstva, i **model dvostruke zaposlenosti** (engl. *dual-earner*), u kome oba supružnika rade puno radno vreme, a aktivnosti brige su asimetrično rodno podeljene i povremeno se angažuju državne službe ili se usluge obezbeđuju na tržištu; i, naposljetku, netradicionalni **model dvokarijernih porodica** (engl. *dual-career model*),

gde oba partnera rade puno radno vreme i posvećeni su razvoju karijera, a aktivnosti brige prepuštaju drugima (srodnicima, državnim ili plaćenim službama na tržištu) (Lewis, 2001: 157) ili ih ravnopravno dele među sobom (Crompton, 2001: 268).

Rodni identiteti i njihovo formiranje u porodici

Polne podele i nejednakosti ne mogu se održavati spoljnim pritiskom, one se moraju internalizovati i usvojiti kao deo ličnog identiteta. Rodni normativni obrasci poželjne femininosti i maskulinnosti, odrasle žene i majke, odraslog muškarca i oca, predstavljaju sadržaje rodno poretka koji se prenose socijalizacijom. **Teorija socijalnog učenja**, koja je zasnovana na Bandurinom bihevioralnom pristupu stimulacije rodno odgovarajućih oblika ponašanja (i izbegavanja suprotnih), postulira proces učenja polnih uloga direktnom socijalizacijom i učenjem po modelu – identifikacijom s roditeljem istog pola. Empirijska istraživanja su opovrgla osnovne pretpostavke sadržane u ovoj teoriji, a glavna manjkavost ticala se toga što su deca posmatrana kao pasivni primaoci spoljnih uticaja. Naime, pokazalo se da su deca aktivno uključena u proces socijalizacije, te da isti stimulusi ne moraju dovesti do istih reakcija, kao što je usvajanje rodno stereotipnih obrazaca ponašanja. Pored pomenute teorije socijalnog učenja, u literaturi se navode još tri teorijska pristupa rodnoj socijalizaciji: teorija kognitivnog razvoja, teorija rodne sheme i psihoanalitička teorija (Kretchmar, 2011). **Teorija kognitivnog razvoja** ističe razvojnu karakteristiku procesa socijalizacije i aktivnu ulogu dece u konstrukciji sopstvenih rodnih identiteta, a Lorens Kolberg (Lawrence Kohlberg) prvi je primenio ovu teoriju u pokušaju razumevanja razvoja rodno identiteta kod dece. On je tvrdio da mlađa deca (5–8 godina) imaju rigidne definicije roda, te oštro sankcionišu prekoračenja rodni normi, a kako postaju starija, tako razvijaju kompleksnija i fleksibilnija shvatanja roda. Takođe, Kolberg je smatrao da jednom kad deca razviju stabilnost sopstvenih rodnih identiteta, teže da ispolje rodno tipične obrasce ponašanja. Kritičari su ukazali na dve krupne manjkavosti ove teorije – prvo, istraživanja su pokazala da deca često demonstriraju rodno tipična ponašanja već sa dve i tri godine, mnogo pre nego što uspostave stabilnost svojih rodnih identiteta, i, drugo, nije najjasnije zašto deca koriste rod, a ne neki drugi konstrukt, da organizuju svoj pogled na svet koji ih okružuje. U pokušajima da uvaži prethodne kritike, Sandra Lipsic Bem je razvila **teoriju rodne sheme** (Lipsitz Bem, 1993). Autorka tvrdi da u kulturama gde su izražene distinkcije između muškaraca i žena, deca koriste rod da procesiraju informacije o svetu. Drugim

rečima, deca u takvim kulturama razvijaju rodne sheme kao kognitivne strukture koje im služe da organizuju informacije i održe osećaj konzistencije i predvidljivosti. Rodne sheme imaju dve ključne osobine – prvo, one su polarizovane, tako da deca smatraju da ono što je prihvatljivo za žene nije primereno muškarcima i obrnuto, i, drugo, one su androcentrične, što znači da deca internalizuju poruku da je muškost norma koja se više vrednuje od ženskosti.

Načinima na koje se u porodici prenose i internalizuju rodne razlike posebno se bavila **psihanalitičarka** i feministkinja Nensi Čodorov. Uoprednom analizom kroskulturalnih istraživanja, zaključila je da su dve činjenice presudne za formiranje ženskog i muškog identiteta u detinjstvu (Chodorow, 1971). U slučaju devojčica, obe se mogu sažeti pojmom *domaći kontekst* socijalizacije, koji obuhvata odrastanje u stalnom prisustvu osoba istog pola i rano uključivanje u radne aktivnosti domaćinstva, preko kojih stvaraju odnose intergeneracijske saradnje i vertikalno se integrišu u svet odraslih (kontinuirana socijalizacija). S druge strane, dečaci koji u detinjstvu imaju manje obaveza skloniji su da stvaraju takmičarske veze s vršnjacima i da, odvajajući se od doma, prodiru u takozvanu javnu sferu života. Pored toga, za formiranje ženskog identiteta od velikog je značaja što majke rade u blizini, što devojčice razumeju njihove aktivnosti i učestvuju u njima od ranog uzrasta. Nasuprot tome, od dečaka se očekuje da u izvesnom trenutku „stvori“ sebe, najčešće se odvajajući, ritualno ili stvarno, od porodice i prelazeći, uz pomoć oca i drugih muškaraca, u javnu sferu života. Nensi Čodorov nalazi osnovnu distinkciju između ženskog i muškog identiteta u dihotomiji između *bivanja* (engl. *being*) i *činjenja* (engl. *doing*); devojčice i žene *jesu*, dok dečaci i muškarci *čine*, ženski identitet je *pripisan*, muški identitet je *postignut*.

Tragedija ženske socijalizacije nije u tome što njoj ostaje nejasan, kao muškarcu, njen osnovni polni identitet. Taj identitet je pripisan i ona ne mora da dokazuje sebi ili društvu da ga je zaslužila ili da nastavlja da ga poseduje. Njen problem je u tome što je taj identitet jasno devalviran u društvu u kome živi. (Chodorow, 1971: 268)

Pripisan identitet devojčice koji nastaje kontinuiranim preuzimanjem ženskih uloga u ženskom okruženju, na psihonalitičkom nivou stvara drugačiju sliku sebe u svetu i unutrašnjeg sveta objekata (Chodorow, 1978). Relaciono – okrenuto ka drugom (briga i nega), integrisano

je u identitet mlade žene: ženski identitet se oblikuje kao relacioni – u odnosu na drugog. Na nivou nesvesnog, majčinstvo je integrisano u identitet, ono se doživljava kao sudbina i na taj način se odvija reprodukcija majčinske uloge. Odsustvo iskustva majčinstva žene doživljavaju na subjektivnom nivou kao problem identiteta, na način na koji odsustvo iskustva očinstva ne ugrožava identitet i subjektivitet muškarca (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

Rodni identitet se odnosi na sliku o sebi u odnosu na polnost, koja predstavlja odraz onoga što osoba opaža kao rodno poželjno u datom društvenom kontekstu. Rodni identitet je oblikovan ukupnim rodnom portretom, posebno njegovim normativnim aspektom, a posredovan je porodičnim habitusom. **Rodni subjektivitet** predstavlja način na koji osoba sebe doživljava i ispoljava u odnosu na (pripisan) identitet i kako se oseća (Bjerrum Nielsen, 2017: 10). Psihodinamika porodičnih odnosa je značajna za razumevanje oblikovanja rodni identiteta i subjektiviteta, bilo da se mlada osoba ugleda na ili suprotstavlja roditelju istog ili suprotnog pola. To su pokazali i rezultati domaćeg istraživanja Smiljke Tomanović, koja se bavila oblikovanjem rodni identiteta i subjektiviteta kroz analizu biografija mladih osoba u Beogradu koje su bile subjekti longitudinalnog istraživanja od 1993. do 2014. godine (Tomanović, 2020; 2021a).

Kod Branke su roditelji na tom uzrastu od 12 godina razvijali samostalnost i podsticali rodni obrazac staranja, kroz brigu o maloj sestri. Ona je tu obavezu prihvatila bez otpora, što se može videti iz opisa tipičnog jutra koji daje majka:

U 7 i 20 polaze, ona nju odvede, skine joj jaknicu, cipelice, i odatle pravo u školu. Jako je naporno za nju, vidim da je teško, ali ni jednom se nije požalila. Nosi svoj ranac, kesu za fizičko ili likovno, sestrine stvari, ali ne žali se. Ona zna nekad da bude i neposlušna, hoće na ulicu, Branka brine, pazi da bude sa leve strane, ona je i pripremi ujutro, baka ili ona je obuku, velika je to obaveza. S jedne strane to je jako lepo, ali opterećujuće je. Nije se ni jednom žalila, ponekad kaže da je nemirna. (2000) (Tomanović, 2021a: 91)

Rodni identitet, ali i klasni habitus, usmeravaju i njene aspiracije za budućnost koje kombinuju odgovornost i ljubav – stabilno zaposlenje i porodični život, odnosno materijalnu sigurnost i afektivnost i brigu:

Jako mi je važna ljubav, neću da lažem, to mi je jako bitno, pošto sam provalila, u stvari, meni je to u životu najviše upečatljivo, zato što sam ja... takva sam osoba i meni to uvek treba, pažnja nečija, da se osetim da nekom značim, da neko meni znači, da nekom trebam, da o nekom brinem i to. (Ibid.: 99)

Mirko je, nakon što se otac pokazao nepouzdanim, preuzeo ulogu muške glave koja se brine o materijalnom obezbeđenju porodice. Iako se na planu dejstvenosti i delanja ova promena rodnog identiteta ka ulozi opskrbljivača porodice desila još pre njegove 20 godine, kada je napustio školovanje i počeo da radi da bi finansijski pomagao, nije je eksplicirao do poslednjeg intervjua:

Zbog svega toga što se oko mene dešava, oko porodice i finansijske situacije, da kažem životne egzistencije i svoje i moje porodice, sestre, tako da, ne znam zašto, ali preuzeo sam na sebe da je, ono, možda ja tu budem malo oštećen, u smislu da već nisam završio fakultet a trebao sam, po tu cenu da, eto, na kraju ostanem bez tog završenog fakulteta, da bi moja porodica koliko-toliko bolje i lepše živela. (2014)

Prihvatanje maskulinog identiteta zasnovanog na etici obezbeđivanja i osećanju odgovornosti i požrtvovanosti za porodicu predstavljaju osnov i njegovog subjektiviteta – zadovoljstva sobom. (Ibid.: 129)

Ponekad u formiranju identiteta postoji prožimanje rodnog i klasnog. Na primer, neke majke koje su iskusile odrastanje u siromaštvu, neizvesnosti i emocionalnoj napetosti, žele sigurnost i sreću za svoje ćerke i trude se da one ne ponove takve obrasce odrastanja (McLeod, 2015). I same ćerke žele bolji život za sebe, ali u tom nastojanju imaju potrebu da se diferenciraju od figure majke, sanjareći o bekstvu od porodice, lokalne zajednice, društvene i emocionalne zatočenosti.

Rodni identiteti i subjektiviteti su relacioni koncepti – njihovo oblikovanje i međusobna dinamika nastaju u suodnošenju s okruženjem u kome se osoba nalazi i koje se menja tokom njene biografije. Ulasci u nova društvena polja, kao što je roditeljstvo, zahtevaju adaptaciju rodnih identiteta da u sebe inkorporiraju normative i etiku roditeljskih uloga – materinstva i očinstva, o čemu ćemo govoriti u poglavlju o roditeljstvu.

11.

Autoritet i moć u porodičnom životu u istorijskoj perspektivi

Pojam i vrste autoriteta

Porodica je društvena grupa koja (najčešće) uključuje rodne i međugeneracijske odnose i podrazumeva koordinaciju određenih aktivnosti (potrošnja, planiranje budućnosti i sl.). Odluke koje je potrebno doneti mogu uključivati sve članove porodice, ali i isključiti neke od njih, čime se otvara pitanje ko u porodici ima moć da donosi odluke, ko poseduje ključne resurse, kako se zadovoljavaju potrebe, očekivanja i interesi članova porodice i na čemu počiva (kako se opravdava) ovakva raspodela moći. Istorija porodičnog života nam ukazuje da postoje dve ose neravnomerne distribucije moći – između roditelja i dece, i između supružnika.

Pre nego se upustimo u izlaganje o specifičnostima navedenih odnosa, definisaćemo pojam autoriteta i napraviti distinkciju od sličnih pojmova, poput moći i vlasti. Pojam **moć** se, prema Veberu, odnosi na „izgleda da se u nekom društvenom odnosu sprovede sopstvena volja uprkos otporu, bez obzira na čemu se zasnivaju ti izgledi“ (Veber, 1976). Moć je nečija sposobnost da ispolji svoju volju nad nekim drugim. Moć se može ispoljiti na različite načine, a u krajnjoj instanci počiva na pukoj sili. Pojam **vlast** se odnosi na legitimnu upotrebu moći.⁶⁴ Državni aparat, na osnovu zakona koji su doneti u skladu s legitimnim procedurama, sprovodi odluke i ima pravo da sankcioniše prestupe. Pojam **autoritet** se odnosi na legitimnu i (opšte)prihvaćenu moć. Ljudi slušaju autoritete jer smatraju da ti pojedinci imaju kompetencije, zato što su vredni poštovanja ili zato što zauzimaju položaje koji podrazumevaju poštovanje. Smatramo da su zahtevi autoriteta racionalni, legitimni i korisni. Autoritet podrazumeva

64 Sâm Veber je razlikovao tri tipa vlasti: tradicionalnu, koja počiva na položaju koji je garantovala tradicija; harizmatsku, koja počiva na ličnim osobinama pojedinca; i pravno-racionalnu, koja počiva na birokratskim pravilima (Veber, 1976).

saglasnost da se donese određena odluka u naše ime ili za nas zato što imamo poverenja i/ili smatramo da ta osoba (ili institucija) ima dovoljno znanja da vidi šta je za nas najbolje (na primer lekar).

Autoritet u porodici je legitimna moć koja ima kako društveno odobrenje tako i legitimitet koji se temelji na prihvatanju od samih članova porodice (Milić, 2001: 195). S obzirom na to da je deo porodičnih odnosa, autoritet je zasnovan na emocionalnom naboju koji ga prati, posebno između dece i roditelja, i harizmi koja se pripisuje nosiocu autoriteta.

Sve do šezdesetih godina dvadesetog veka pitanje unutar porodične raspodele moći i autoriteta bilo je zanemarivano. Talkot Parsons je pokušao da reši ovo pitanje u svojoj funkcionalističkoj perspektivi strukture odnosa u porodici neutralizacijom kategorije moći i korišćenjem pojma *socijalizacije* (Parsons, 2009; Parsons, Bales, 1956). On je smatrao da su uloge unutar porodice komplementarne i segregirane, što je značilo da je sfera muškaraca javna, a njihova uloga instrumentalna, dok je sfera žena kuća, a njihova uloga ekspresivna. Te uloge su međusobno komplementarne, bez hijerarhije, i obezbeđuju ravnotežu i harmoniju. Između roditelja i dece se uspostavlja hijerarhijski odnos tako što roditelji imaju više moći u odnosu na decu, a njihove različite uloge omogućavaju deci da se identifikuju s roditeljem istog pola.

Istorijski razvoj autoriteta u porodici

U rimskom porodičnom pravu vlast koju muškarac, kao glava porodice, ima nad decom, daljim muškim potomcima, ali i usvojenicima, nazivala se *patria potestas* (u prevodu *vlast oca*). U ranim fazama razvoja rimske države i prava, ova vlast oca nad članovima svoje porodice bila je potpuna i uključivala je kako kontrolu nad ponašanjem tako i pravo na lišavanje života. Deca su bila svojina oca i, iako je on mogao da dâ deo imovine na korišćenje potomcima, prema pravu, imovina je i dalje pripadala njemu. Vlast oca je za muške potomke prestajala njegovom smrću ili davanjem „oslobođenja“ deci, dok su ženska deca prestajala da budu pod njegovom vlašću udajom, odnosno s dolaskom pod vlast svog muža. Tokom trajanja Rimskog carstva, moć oca je opadala i polako se od vlasti nad životom i smrću članova porodice smanjila na mogućnost izricanja lakših kazni. Deca su mogla da imaju sopstvenu imovinu, koju su sticala svojim radom ili koju su nasleđivala od drugih srodnika. Ipak, položaj oca kao starešine porodice bio je neupitan i garantovan tradicijom i zakonima.

Nakon propasti Rimskog carstva, na evropskom kontinentu dominira *patrimonijalna vlast* starešine kućne zajednice. Maks Veber je shvatao

patrimonijalizam⁶⁵ kao oblik tradicionalne dominacije u porodici koja se zasniva na vlasti oca. Ova vlast je omogućena značajnom proizvodnom autonomijom zajednice, činjenicom da je otac bio vlasnik poseda i imovine.

Od „vladanja porodice“ do „vladanja posredstvom porodice“

U periodu predmoderne, u Evropi, dok je dominirao *patrimonijalni oblik* (monarhističke) vlasti, porodica je preko starešine porodice bila deo sistema lanca vladanja. Na porodicu je, preko njenog starešine, vladar delegirao određenu količinu vlasti. Žak Donzelo je nazvao ovaj tip vladavine *vladavina porodica* (Donzelo, 1988: 143). Porodica je istovremeno subjekat i objekat vladanja. Subjekat je jer su članovi kućne zajednice (srodnici i nesrodnici) podređeni starešini kuće, pa tako porodica kao grupa i njen starešina predstavljaju nosioca dela vlasti. Objekat vladanja je pošto je porodica preko starešine u spoljašnjoj zavisnosti prema vladaru. Starešina integriše porodicu u šire mreže solidarnosti (stalež, seosku zajednicu, prema feudalcu) i vladanja, na čijem je čelu suveren. Suveren garantuje starešini vlast unutar kućne zajednice, dok starešina njemu garantuje poslušnost i pokornost članova, što proizvodi direktnu vertikalnu distribuciju moći odozgo nadole. Porodica se pojavljuje kao najmanja politička jedinica u kojoj starešina ima određene zadatke – da kontroliše svoje članove kućne zajednice i sprovodi zahteve vladara, da plaća porez, da pruži određeni broj radnih ruku kad je potrebno ili regrute za vojsku, ali ima i određene ruke da vrši vlast u svojoj kući tako što članove svoje porodice može (fizički) kazniti, proterati, lišiti nasleđstva i porodičnog imena, zatvoriti u različite institucije u slučajevima prestupa i neposlušnosti. Starešina jedino nije imao pravo da liši života članove kućne zajednice.

Medijacija između ova dva vladara, jednog na zemlji i drugog u kući, ostvarivana je putem čitavog niza formalnih i neformalnih ovlašćenja koja je starešina porodice dobijao kao protivuslugu za bespogovornu poslušnost vlastima. Paralelno s ispunjenjem zadatka održavanja mira u porodici, a preko porodice i u zajednici, **zadatak oca** bio je „**vaspitanje za autoritarno ponašanje u društvu**“ (Horkhajmer, 1936/1976). „Starešina porodice“ iz doba apsolutizma, premda je sva odgovornost za reprodukciju i vaspitanje novih i poslušnih članova društva ležala na njegovim „plećima“, imao je

65 Veber primarno koristi ovaj pojam da opiše strukturu vlasti u državi u kojoj se pokoravanje zasniva na ličnoj odanosti onome koji vlada, bilo da se radi o njegovom vrlinama, harizmi ili poziciji koju zauzima i koju mu garantuje tradicija (Veber, 1976).

apsolutnu moć da odlučuje o životnom putu dece, kretanju žene, zanimanju svojih srodnika, zaključivanju brakova, ali je isto tako imao slobodu da određuje kazne za neizvršavanje porodičnih obaveza i da, ukoliko proceni da neki član njegove porodice svojim nemoralnim ponašanjem ruši ugled domaćinstva, tog člana razbaštini i protera iz porodičnog okrilja.

Nakon Francuske buržoaske revolucije i ukidanja ličnih oblika vlasti nastaje novi metod upravljanja stanovništvom, koji Donzelo naziva *vladanje posredstvom porodice* (Donzelo, 1988: 143). Nestankom ličnih lanaca vladanja i zavisnosti, porodica prestaje da bude direktan akter u sistemu vlasti. Novi mehanizmi vladanja prepoznaju pojedince (i to u početku samo odrasle muškarce) kao političke aktere. S obzirom na to da porodica više nije mogla da integriše pojedince u svoje okrilje, postaje problem sve veći broj gradske sirotinje s kojom vlasti moraju nekako da izađu na kraj jer velike socijalne razlike, nastale usled ubrzane industrijalizacije i urbanizacije, prete da ugroze liberalno društvo. Rešavanje siromaštva je u novom društvenom poretku podrazumevalo odsustvo direktne državne brige, jer sada su pojedinci bili odgovorni za sebe, ali je ipak postojala neophodnost da se na neki način disciplinuje radnička klasa, koja više nema mehanizme kontrole iz prethodnog poretka. Kao rešenje se javlja filantropija, kojom je populaciji koja je u riziku trebalo da se obezbede radije saveti nego direktna materijalna pomoć, i gde javne institucije koje pružaju pomoć ne nanose štetu liberalnoj državi. Za razliku od obaveza koje je nametala monarhija, republikanski poredak ne obavezuje već savetuje, ali time postavlja i standarde funkcionisanja članova porodice. Kontrola se uspostavlja preko novog morala, koji se usađuje, prenosi i normalizuje kroz, kako bi Fuko nazvao, prakse disciplinovanja unutar porodice i uz pomoć pomažućih profesija i institucija. Porodica kao akter u vršenju vlasti nestaje zajedno s poretkom koji je počivao na lancima lične vlasti i postaje mehanizam prenošenja društvenih zahteva kroz socijalizaciju svojih članova.

Na sličan način i Mišel Fuko posmatra odnose moći unutar i van porodice tokom istorije. Kao i Donzelo, on prepoznaje da je porodica tokom perioda moderne postala instrument, relej društvenih zahteva. Moć, prema Fukou, ne funkcioniše od gore na dole, već se pojavljuje unutar složenih društvenih odnosa, uključujući i porodične odnose. U porodici je moć decentralizovana, prožima sve interakcije i manifestuje se tako što članovi porodice usvajaju društvene vrednosti i norme, te vrše kontrolu jedni nad drugima. Članovi porodice su pod uticajem društvenih zahteva kojima regulišu sopstveno ponašanje i ponašanje drugih, a sama porodica nije izolovana jedinica, već je deo šireg mehanizma kontrole (koji se sastoji od obrazovnog, zdravstvenog, pravnog sistema i dr.) koji može intervenisati i regulisati odnose, seksualnost, zdravlje i ponašanje ukoliko

je potrebno. Principi po kojima ovaj mehanizam radi su nadziranje i disciplinovanje. Institucije koriste ove mehanizme indirektno i veoma suptilno, postavljajući standarde normalnosti (prihvatljivog ponašanja), dok se kroz internalizaciju društvenih zahteva porodica i roditelji vide kao značajni prenosioci tih standarda. Ova kontrola ne počiva na direktnim zahtevima za pokoravanjem, već ima za cilj da se individue oblikuju u skladu sa potrebama društva i funkcionalno uključe u društveni sistem (Fuko, 2006; Fuko, 2011).

Objašnjenje autoriteta i autoritarnosti u modernoj porodici u okviru kritičke teorije

Unutar moderne porodice, **konstelacija odnosa moći** je i dalje bila patrijarhalna. Otac je i dalje imao nadmoć nad ženom i decom, samo što se ta nadmoć više nije crpela iz bioloških osobenosti odraslog muškarca, već iz činjenice da on, prodajući svoj rad na tržištu, omogućuje egzistencijalne preduslove opstanka porodice. Položaj na tržištu rada i više resursa garantovali su i veću moć unutar porodice. Da liberalna država neće rešiti problem asimetrije moći u porodici posebno su apostrofirali pripadnici *kritičke teorije (u okviru Frankfurtske škole)*.

Baveći se istorijskom dinamikom očinskog autoriteta, Horkhajmer vidi „malu“ modernu porodicu kao izvanrednu školu za specifičan autoritaran odnos u građanskom društvu, jer se svesne mere vaspitanja koje razvijaju duh potčinjavanja, karakteristične za vladavinu autoriteta u predmoderno doba apsolutističkih monarhija, dopunjavaju „sugestivnim delovanjem situacije u maloj porodici“ (Horkhajmer, 1936/1976b: 235). Naime, prelazak porodice s proizvodne na potrošačku jedinicu društva stvara „sudbonosnu“ ekonomsku zavisnost svih članova porodice od novca koji donosi otac. Sama funkcija hranioca i medijatora s javnom proizvodnom sferom, svakom građanskom ocu, „ma koliko bedan bio njegov položaj“, daje moć da bude gospodar kod kuće i da „navikava decu na skromnost i poslušnost“ (Ibid.: 236). Strukturalno i funkcionalno ustrojstvo moderne porodice uslovljava da ženin položaj ekonomske zavisnosti unutar nje predstavlja osnov reprodukcije patrijarhalnog autoriteta u dvostrukom smislu. Ona neposredno jača autoritet poretka pojačavajući očevo osećaj društvene i ekonomske odgovornosti za decu, što je jedna od najjačih kohezivnih sila u porodici, i time ga usmerava na „mirenje sa sudbinom“, odnosno poretkom (Ibid.: 245). Žena/majka deluje i indirektno, s obzirom na to da svojim zavisnim i submisivnim položajem sputava važne psihičke energije. Direktno se povezujući s Frojddovom teorijom, Horkhajmer ukazuje na represiju

seksualnosti u maloj građanskoj porodici, što su u okviru svojih verzija „froidomarksizma“ (Džej, 1974; Palmije, 1977) razvili psihoanalitičari Vilhelm Rajh (Reich; vidi posebno Reich, 1933/1973) i Erih From (From, 1964). Povinovanjem zakonima patrijarhalne porodice žena reprodukuje autoritet, istovremeno podržavajući osnovni „princip patrijarhalnog građanskog sveta: onaj koga sudbina pogodi i jeste kriv“ (Horkhajmer, 1936/1976b: 247). Horkhajmer pronalazi osnovni intrapsihički mehanizam za održanje autoritarnosti i formiranje autoritarnog karaktera u internalizaciji krivice za neuspeh: deca se „uče da ne povezuju neuspeh sa njegovim društvenim uzrocima, nego da ostanu pri individualnim uzrocima i da ih hipostaziraju, ili verski kao krivicu ili naturalistički kao nedostatak obdarenosti“ (Ibid.: 237).⁶⁶ Moderna građanska porodica je „neka vrsta društvene agencije zadužena za stvaranje društvene prilagodljivosti“ (Adorno, Horkheimer, 1956/1980: 124), koja, na osnovu vlastite strukture autoriteta, trajno vaspitava autoritarne karaktere (Horkhajmer, 1936/1976: 251). S krizom kapitalizma u njegovoj liberalnoj varijanti, u građanskoj porodici srednje klase, a posebno u ekonomski ugroženoj radničkoj porodici, dolazi do slabljenja racionalne ekonomske osnove legitimacije očevog autoriteta, te on postaje sve više iracionalan. Autoritet se prenosi iz porodice na društvene institucije: „Autoritet postaje apstraktniji, a to znači više nehuman i nemilosrdan“, a u totalitarnim režimima, i na instancu vođe nacije: „Hitler i moderna diktatura su zapravo proizvod društva u kome nedostaje očev lik“ (Adorno, Horkheimer, 1956/1980: 135, 136).

Porodica ima posebno mesto, s obzirom da putem svesnih i nesvesnih mehanizama utiče na karakter velike većine ljudi. Procesi koji se odvijaju u porodici oblikuju dete od prvih godina i igraju odlučujuću ulogu u razvoju njegovih stavova. Dete prilikom odrastanja doživljava društvenu stvarnost kao da je ona refleks porodičnog života. Porodica se stara da se formira ona vrsta karaktera kakvu društveni život zahteva, i daje ljudskom biću neophodnu prilagodljivost za ponašanje orijentisano na autoritet, od koga buržoaski poredak umnogome zavisi. (Horkheimer, 1975: 98)

66 Ovo je jedno od mesta u Horkhajmerovoj teorijskoj analizi koje dobija posebnu aktuelnost u interpretaciji sadašnjih društveno-političkih konteksta, u kojima do dolazi izražaja amalgam podrške vrednostima individualizma u okviru neoliberalnog kapitalizma i rastućeg legitimiteta populističke autoritarnosti u Evropi i na globalnom nivou.

Mehanizam reprodukcije poretka je u internalizaciji krivice za lični ili porodični neuspeh. Deca se uče ne da prepoznaju uzroke u društvenim okolnostima, već da ih vide kao deo ličnih (ne)uspeha. Ovaj autoritet se prenosi i na druge društvene institucije i tom prilikom postaje apstraktniji i nehumaniji. U totalitarnim i autoritarnim režimima, ideja oca nacije, jednog vladara, postaje prihvatljiva, jer je ovaj model usvojen kao prirodan tokom socijalizacije. Dakle, u ovoj teorijskoj perspektivi, sama **struktura moderne porodice i podela na privatnu i javnu sferu garantuju autoritet ocu.**

Roditeljska moć i delegitimacija autoriteta

Patrijarhalna moć ima dva kraka: 1. rodni, koji podrazumeva potčinjavanje žene muškarcu, i 2. uzrasni, koji podrazumeva potčinjavanje dece roditeljima (Milić, 2001: 204). Tokom istorije, svedočimo eroziji patrijarhalne moći i autoriteta, kako u supružničkim odnosima, tako i roditeljskog (posebno očevog) u odnosu na decu. U antici i tokom predmoderne, moć muškaraca bila je gotovo apsolutna, a autoritet neupitan. Otac se javlja kao moralni autoritet, predstavnik u odnosu na širu zajednicu i zaštitnik porodice. Period moderne doveo je do značajnog smanjenja autoriteta muškaraca jer porodica gubi veliki broj funkcija i više ne participira u vlasti. Pa ipak, prvi građanski zakonici u Evropi postavljaju muškarca za dominantnog u braku i vide ga kao primarnog roditelja (kome, u slučaju razvoda, pripadaju deca), što predstavlja kontinuitet sa dotadašnjim shvatanjem podele uloga u porodici. S daljom liberalizacijom politike i tržišta rada, sticanjem prava glasa žena, dobijanjem građanskih prava i uključivanjem u sferu rada (kao i zadobijanjem materijalnih resursa), žene su postepeno smanjivale zavisnost od svojih supruga i ostvarivale ravnopravniji položaj u braku.

Gubitak određenog broja funkcija u porodici, kao i njihovo preuzimanje od strane institucija, zajedno sa egalizacijom rodničkih odnosa, doveli su do značajnog smanjenja autoriteta roditelja nad decom. Dok funkcionalisti poput Parsonsa smatraju da je ovaj proces zapravo pozitivan za roditelje, decu, ali i društvo u celini, njegovi kritičari veruju da on može biti štetan po decu, ali i po društvo. Posmatrajući samo srodnički sistem i raspodelu autoriteta, Parsons prepoznaje da je u modernoj, nuklearnoj porodici autoritet primarno kod roditelja, za razliku od tradicionalnih oblika porodice, gde je bio raširen duž srodničke mreže. U modernoj porodici, autoritet roditelja, posebno očeva, ključan je za socijalizaciju dece, ali po njemu, ovaj odnos ne karakteriše autoritarnost, već pre vođstvo, kako bi se dete adekvatno socijalizovalo, uključilo u šire društvene mreže i osamostalilo od roditelja. Prema njemu, i otac i majka poseduju autoritet koji proističe iz njihovih uloga (Parsons, 1959).

Autoritet oca počiva na njegovoj ekonomskoj ulozi, jer on omogućava materijalno blagostanje porodice, ali ta uloga ima i značajnu simboličku dimenziju u procesu socijalizacije. Tokom socijalizacije, deca treba da nauče da se ponašaju primereno i razumeju granice prihvatljivog, a otac je figura koja otelotvoruje ovaj proces. Njegova uloga je da pomogne deci da usvoje ključne vrednosti, ali, budući da je uglavnom na poslu, on predstavlja tzv. „prisutnu odsutnost“, koja simbolizuje zahteve društva unutar porodice. Majke su uključene u svakodnevnu brigu, negu i pružanje emocionalne sigurnosti deci, te predstavljaju autoritet jer omogućavaju adekvatan socijalni i emocionalni razvoj. Međutim, kako deca rastu i postaju samostalnija, roditelji se postepeno povlače. Parsons primećuje da je moderna era dovela do oduzimanja određenih funkcija roditeljima, poput ekonomske proizvodnje, i stvorila podelu na privatnu i javnu sferu. Muškarci više nemaju potrebu da se ponašaju kao „gazde“ u procesu proizvodnje, već postaju saveznici svojim suprugama u obezbeđivanju ekonomskog opstanka porodice i adekvatnoj socijalizaciji dece (Parsons, 1955).

Za razliku od Parsonsa, koji ovo vođstvo roditelja vidi kao funkcionalno, Horkhajmer smatra da je moderna stvorila kontradikcije između društva i porodice, koje se reflektuju i na autoritet roditelja. Najpre, usled gubitka proizvođačke funkcije domaćinstva, lojalnosti članova porodice pomeraju se ka spolja, ka tržištu rada. Iako su tržište i javna sfera primarno obojeni idejama individualizma, porodica je i dalje ustrojena kao aristokratska institucija sa ocem na čelu, što dovodi do sukoba dva principa – individualnosti i kolektiviteta. Autoritet oca, iako je oslabio, nije nestao, već se promenio od neposredno prisutnog do odsutnog i apstraktnog. Horkhajmer smatra da je, za razliku od tradicionalnog oca, sa kojim je postojala direktna komunikacija i identifikacija, moderna donela apstraktan autoritet koji decu čini submisivnijom i sklonijom konformizmu, što omogućava prihvatanje autoritarnosti u političkoj sferi (Horkheimer, 1959).

Vrlo značajan kritičar Parsonsa bio je Kristofer Leš (Lasch, 1977). Parsons smatra da je gubitak funkcija porodice tokom modernizacije, kao deo funkcionalne specijalizacije, u osnovi pozitivan jer značajan deo porodičnih obaveza prebacuje na institucije (pedijatre, psihologe, psihijatre, pedagoge i dr.) i vršnjačke grupe, čime porodica postaje bolje integrisana u društveni sistem. On smatra da su ključne funkcije porodice socijalizacija i pružanje emotivne sigurnosti, koje dovode do stvaranja emotivno stabilnih i autonomnih ličnosti. Leš upravo ovaj deo njegove teorije dovodi u pitanje, zastupajući tezu da ove promene zapravo vode ka stvaranju emotivno nestabilnih i neautonomnih ličnosti. Gubitak funkcija porodice i oslanjanje na stručnjake ne prolazi bez gubitka autoriteta roditelja. Leš smatra da ovaj proces dovodi do abdikacije roditeljstva – gubitka roditeljske odgovornosti i osećaja

da roditelji nisu sposobni da vaspitavaju decu bez pomoći, dok kod dece dolazi do razvoja narcističke ličnosti (Lasch, 1977: 111–133). Razvoj narcističke ličnosti deo je dinamike moderne porodice u kojoj dominira permisivan obrazac vaspitanja, gde je otac fizički odsutan, a majka nesigurna jer se previše oslanja na savete stručnjaka, što dovodi do odsustva autentične emocije. Posledica toga je nerazvijen zdrav superego, odsustvo (samo) discipline i nemogućnost kritičkog preispitivanja roditeljskih i društvenih normi, odnosno razvoj nesigurnosti, samokritike i oscilirajućeg samopoštovanja kod dece – ličnosti koje postaju zavisne od drugih (institucija, društvenih grupa, pojedinaca i sl.) (Leš, 1986).

Ovo nas dovodi do čuvenih istraživanja američke socijalne psihološkinje Dajane Baumrajnd (Diana Baumrind), koja dovode u vezu različite **vaspitne stilove**, tipove autoriteta i osobine ličnosti. Ispitujući prisustvo četiri osnovne dimenzije ponašanja: kontrola, jasnost komunikacije, zahtevi zrelosti i briga, ustanovila je da postoje tri osnovne kombinacije (klastera), koje je nazvala obrascima ili vaspitnim stilovima (Baumrind, 1967). *Autoritativni* ili *demokratski* stil praktikuju kontrolišući i zahtevni roditelji, ali koji su i topli, racionalni i prijemčivi za komunikaciju s detetom. Ova jedinstvena kombinacija kontrole i pozitivnog ohrabrivanja detetovih autonomnih stremljenja stvara decu koja su najsamopouzdanija, najzadovoljnija, najradoznalija i s najviše samokontrole. *Autoritarni* stil primenjuju roditelji koji su kontrolišući i strogi, ali udaljeni i manje topli, a deca vaspitana na takav način uglavnom su nezadovoljna, povučena i nepoverljiva. *Permisivni* ili popustljivi stil neguju roditelji koji su nekontrolišući, nezahtevni i relativno topli, a pokazalo se da deca vaspitana na taj način imaju najmanje samopouzdanja, radoznalosti i samokontrole. Opisani su, naravno, samo idealni tipovi kojima pojedini roditelji inkliniraju u vaspitanju. U daljim istraživanjima, autorka je usložnila analizu uvođenjem 15 varijabli roditeljskog ponašanja i 9 varijabli roditeljskih stavova, a rezultati su se grupisali u 8 klastera koji predstavljaju varijetete roditeljskog autoriteta (Baumrind, 1971).

Promene autoriteta u porodicama u Srbiji

Tokom devetnaestog veka među balkanskom populacijom je dominiralo balkansko porodično domaćinstvo. Ova domaćinstva su se odlikovala patrilokalnošću i patrilinearnošću, s patrijarhalnom strukturom autoriteta zasnovanom na polu i uzrastu. Kao i većina premodernih kućnih zajednica, i ova je istovremeno bila proizvodna i potrošačka jedinica. Svojina je bila kolektivna ali u vlasništvu muškaraca, koju su oni delili i nasleđivali (Kazer, 2002). Žene su bile podređene muškarcima, stvarno i

simbolički, a autoritet muškaraca je bio neupitan bez obzira na njihov uzrast. Patrilinearni sistem računanja srodstva je žene isključivao iz nasleđivanja i činio ih nesigurnim članovima domaćinstva jer su prilikom udaje napuštale dom i menjale mrežu lojalnosti (Ibid.: 361). Rodna podela uloga je značila različite izvore identiteta za muškarce i žene, pa je identitet muškaraca počivao na „ulozi starešine porodice, njenog hranitelja i zaštitnika“, a identitet žene na ulozi majke, supruge i domaćice (Vuletić, 2006: 117).

Srpski građanski zakonik, donet 1844. godine, prvi je zakon kojim se uređuju porodični odnosi u srpskoj modernoj državi. Duh Zakonika je bio izraz familističke ideologije koja je bila dominantan vrednosni okvir shvatanja rodnih i porodičnih odnosa tokom XIX veka u Evropi (Vučetić, 2007). Njime je dominantna pozicija muža i pravno kodifikovana, pozicionirajući ženu pravno zavisnom od muža. Srbija je pratila evropske trendove jer se „većina zakonodavstva zasnivala na Napoleonovom *Code Civile*, u kojem je ženska pravna sposobnost bila izjednačena sa pravnom sposobnošću maloletnika. U Francuskoj su žene i muškarci bili izjednačeni u pogledu pravne sposobnosti tek 1938. godine, u Poljskoj 1921, Sovjetskom Savezu 1932, a u Italiji 1919. godine“ (Marković, 2007: 103).

Prema Građanskom zakoniku, žena nije imala pravo nasleđivanja imovine svojih roditelja (sve do 1955. godine ova odredba je bila na snazi), a u slučaju da ostane udovica, mogla je samo da koristi, ali ne i da otuđi imovinu supruga. Muškarac/otac bio je i glavni staratelj dece, pa, ukoliko bi došlo do razvoda, deca bi ostajala da žive s njim (muška deca koja su starija od četiri i ženska koja su starija od sedam godina). Muškarac je mogao da ograniči supruzi pravo na rad. Naslanjajući se na dominantne patrijarhalne poglede na svet i religiju muškarac je bio neupitni autoritet kako deci tako i ženi (Timotijević, 2011). Građanski zakonik je ostao na snazi sve do druge polovine XX veka i uspostavljanja socijalističkog državnog uređenja. Tokom čitavog perioda je bilo malo pomaka ka modernizaciji rodnih i porodičnih odnosa. Izvesni pomaci su se dešavali isključivo u gradskim sredinama u kojima su žene imale više šansi da rade, ali u kojima su postojale i organizacije koje okupljaju žene i utiču na prepoznavanje sopstvene pozicije i artikulaciju emancipatorskih ideja.

Socijalistička revolucija je donela niz zakonskih novina i ubranu modernizaciju u porodičnom domenu. Već 1946. godine u Ustavu FNRJ rodna ravnopravnost je prepoznata kroz jednaka prava muškaraca i žena. Žene su dobile pravo glasa, pravo na rad, pravo na jednaku zaradu za istu rad. Zakon o braku je ukinuo pravnu zavisnost žene od muža. U pogledu starateljstva i obaveza prema deci, roditelji su postali izjednačeni, razvod je liberalizovan (uvedena je opcija sporazumnog braka), a ukoliko do njega dođe, žena je imala pravo na imovinu (Gudac-Dodić, 2006: 36–37).

Zakoni su čak posebno naglašavali zaštitu majki, za koje su dizajnirane posebne mere u sistemu socijalne zaštite (na primer plaćeno porodijsko odsustvo). Šezdesetih godina se omogućuje abortus, da bi u Ustavu iz 1974. godine ovo bilo definisano kao ustavno pravo. Žene su dobile pravo nasleđivanja imovine, pa su mogle da nasleđuju roditelje ili supruga u slučaju njegove smrti (Ibid.: 18–22). Iako je tokom socijalizma došlo do modernizacijskih promena u porodičnoj sferi, patrijarhalne vrednosti i autoritet muškarca su opstajali. Žene su izlaskom na tržište rada dobile mogućnost da raspolažu izvesnim resursima, ali to nije direktno vodilo egalitarnim odnosima, već su žene najčešće bile dvostruko opterećene, pored svih domaćih i roditeljskih obaveza, sada su išle i na posao. Muškarci su zadržavali moć i strateško upravljanje nad resursima porodice, i donosili su ključne odluke u porodici.

12.

Vrednosti i porodični život⁶⁷

Vrednosti porodičnog života

Zašto je proučavanje normi i vrednosti značajno za sociologiju porodice? Najpre, porodica kao grupa može da bude posebna vrednost i, kao takva, predstavlja centralni deo konzervativnih ideologija. U ovoj vizuri, porodica ima primat nad pojedincem i saobražavanje porodičnim ciljevima preferira se nad pojedinačnim. Sve svetske religije postuliraju značaj braka i porodice kao grupe za održanje društva, tradicije i religije same. Sekularna varijanta porodične ideologije tokom perioda moderne bila je posebno uobličena kroz takozvanu ideologiju familizma, o kojoj će biti reči kasnije u tekstu.

Vrednosti određuju ciljeve porodice, odnosno šta je bitno (na primer, srodnička solidarnost ili individualno postignuće), šta je svrha (na primer, prokreacija ili individualizacija) i njima se određuju odnosi u porodici, odnosno sadržaj uloga (rodnih i generacijskih). Vrednostima se daje sadržaj porodičnoj dinamici i osmišljava i simbolizuje svaka nova lična životna faza, kao i faza porodice kao grupe.

Vrednosti predstavljaju apstraktne ideale (Giddens et al., 2018), koji nam govore koji su lični i društveni ciljevi poželjni, kakvo je ponašanje adekvatno i čemu vredi težiti u životu. Vrednosti pružaju orijentir prilikom izbora između različitih ciljeva ili koncepcija ličnog života i društvenih odnosa. Sumirajući različita viđenja koncepta vrednosti, Pavlović ističe da vrednosti: 1. predstavljaju koncepte, uverenja; 2. odnose se na poželjne ciljeve (krajna stanja) ili ponašanja; 3. prevazilaze posebne situacije (radi se o opštim smernicama); 4. upravljaju selekcijom i procenjivanjem ponašanja; 5. mogu da se rangiraju u odnosu na značaj koji imaju; 6. relativno su stabilne dispozicije ličnosti (iako ne i nepromenljive) (Pavlović, 2009: 7–11).

⁶⁷ Delovi ovog poglavlja se oslanjaju na knjigu Dragana Stanojevića *Novo očinstvo u Srbiji. Sociološka studija o praksama i identitetima očeva* (2018). ISI FF: Beograd.

Tako je, na primer, moguće analizirati **patrijarhalnu vrednosnu maticu** kao sistem ideja kojim se uređuju idealni muško-ženski odnosi u javnoj i privatnoj sferi. Podela sfera na mušku i žensku, kojoj korespondiraju i podele na javno – privatno, kultura – priroda, racionalno – emocionalno, instrumentalno – ekspresivno, predstavlja opšti okvir smeštanja muškaraca i žena u makro, mezo i mikro društvene odnose, i utiče na formiranje ličnih identiteta. Inglehart i Velzel⁶⁸ predlažu podelu na dve ključne ose prilikom analize vrednosti u savremenom svetu: na prvoj je podela između *vrednosti preživljavanja* nasuprot *vrednostima samoizražavanja*, a na drugoj je podela između *tradicionalnih* nasuprot *sekularno-racionalnim vrednostima*.

Vrednosti se formiraju tokom procesa socijalizacije, u čemu je uloga porodice veoma velika, i zavise od društvenih, strukturnih i istorijskih okvira u kojima pojedinci žive. Iako vrednosti prepoznajemo na individualnom nivou, s obzirom na to da se javljaju kao deo ličnih dispozicija, često su povezane s društvenim grupama, odnosno zavise od društvenog položaja pojedinaca i porodice (na osnovu, na primer, društvene klase), te je sociološko bavljenje ovim fenomenom više nego opravdano (Pešić, 2018).

Idealna porodica

Porodica nije neutralno polje od kog društvo (preko različitih institucija, organizacija i društvenih grupa) ne očekuje ništa, već je jedno od centralnih mesta borbe oko značenja onog što je suštinski vredno. Tako istorijski prepoznajemo dominantne vrednosti povezane s porodicom, vrednosti koje oblikuju njen poželjan oblik, strukturu, odnose u porodici i odnose sa svetom van nje. *Konzervativci* (od Berka, pa sve do danas) slažu se da pojedinac ne može da funkcioniše van društvenih grupa i da su organske grupe poput porodice mesta sigurnosti i mogućnosti ostvarenja sreće. Ove grupe se vide kao trajne, jer su izraz božje volje ili tradicije, i pojedinci ne mogu da ih menjaju (ili mogu uz velike štete). Prvi zadatak društva je čuvanje onoga što je pokazalo otpornost i praktičnost tokom vremena. Zato konzervativci glorifikuju porodicu, brak i prokreaciju, i protive se razvodu, pravu na abortus, istopolnoj zajednici/braku i slično. S druge strane, feminizam zauzima potpuno drugačiji odnos prema porodici,⁶⁹ koju vidi kao prostor unutar kog se stvara i reprodukuje moć muškaraca. Emancipacija žena podrazumeva radikalno preoblikovanje

68 <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

69 Iako postoje značajne razlike među savremenim feministkinjama u kojoj meri i na koji način kritikuju porodicu kao mesto subordinacije žena.

porodičnih odnosa u pravcu egalitarnosti. U savremenom svetu, možemo da razdvojimo dva dominantna i suprotstavljena ideala porodice. Prvi, *kolektivistički*, u kom je osnovni zahtev podređenost pojedinca porodičnoj grupi, i drugi, *individualistički*, u kom se porodica primarno vidi kao okvir ostvarenja individualnih potencijala ili se porodici kao grupi pristupa kritički (jer ograničava individualizaciju).

Familizam i individualizam

Familizam predstavlja kulturni obrazac kojim se privileguje privrženost porodici kao grupi pre nego gajenje i potenciranje individualnih odnosa. Iako je ovaj pojam sličan pojmu kolektivismu, on je nešto uži. Ova ideologija porodičnog života počiva na ideji privatnosti i emocionalne povezanosti članova porodica, te shvatanja da ljudi koji su u srodstvu ili braku imaju poseban, gotovo prirodan odnos (Killian, Ganong, 2002). Ideologija familizma se razvija uporedo s razvojem građanske porodice i tokom moderne upravo nju postavlja kao ideal koji uključuje: a) *nuklearnu porodicu*, b) *monogamni brak*, c) *heteronormativnost*, d) *rodno segregirane sfere*, e) *detecentričnost* (Tomanović, 2017). Nuklearna porodica je sačinjena od roditelja i dece i uključuje međusobnu povezanost i solidarnost među generacijama. Osnov ove porodice je monogamni brak, koji država legitimise i favorizuje njegove funkcije povezane sa seksualnošću, biološkom reprodukcijom i socijalizacijom. Heteronormativnost je shvatanje roda u binarnim kategorijama (muško – žensko) i preferiranje heteroseksualnosti u partnerskim odnosima. Veze između muškaraca i žena se vide kao normalne i dopuštene, dok se drugi oblici partnerstava (na primer istopolna partnerstva) doživljavaju kao devijantni. Legitimisanje heteronormativnosti se vrši kroz instituciju braka, kojim se regulise ko može stupiti u brak i koja prava i obaveze proističu iz njega. Bračni odnosi podrazumevaju podeljenost sfera na privatnu i javnu, i shvatanje da različite kompetencije proističu iz različitih, prirodnih sklonosti karakterističnih za muškarce i žene. Tako se smatra da su ključne uloge žene uloge majke i supruge, koje su povezane s privatnom sferom, dok je primarna uloga muškarca hraniteljska. Žena je usmerena na brigu i negu članova porodice, a posebno dece, i zadužena je za održavanje domaćinstva. Muškarac je usmeren na javnu sferu, primarno tržište rada, i njegova uloga je da materijalno obezbedi porodicu i da je zastupa prema spolja – institucijama (školi, zdravstvenom sistemu i dr.) i drugim grupama (porodicama). Ključna funkcija ove porodice je socijalizacija dece tako da roditelji postaju centrirani (*detecentričnost*) oko

ispunjenja zahteva koji se od njih očekuju (da dete bude uspešno), a deca postaju roditeljski i društveni projekti. Roditeljski obrazac koji odgovara ovim zahtevima je *žrtvujuće roditeljstvo* (videti detaljnije u poglavlju o roditeljstvu).

Istorijski, familizam nastaje s građanskim društvom i industrijskom revolucijom i odgovara mu konkurencija u javnoj i kooperacija u privatnoj sferi. Razvoj demokratije i tržišnog modela poslovanja je u periodu ranog građanskog društva isticao značaj konkurencije i ličnog interesa, ali samo u javnoj sferi. Privatna, porodična sfera je nastavila da funkcioniše pod uticajem starih hijerarhija i nejednakosti – rodne i uzrasne. Ali, za razliku od spoljašnjeg okruženja, gde su lični interesi legitimni i predstavljaju vodeću silu funkcionisanja sistema, unutar privatne sfere se podrazumevala saradnja i zaštita.⁷⁰

U Srbiji se ovaj ideal manifestuje kroz nekoliko obeležja. Prvo, postoji visoko vrednovanje porodice kao grupe kako za emocionalnu i psihološku tako i za stambenu i finansijsku sigurnost članova porodice. Potom se porodična tranzicija opaža kao ključna za normativno priznanje statusa odraslosti. Tek kad zasnuje svoju porodicu, odnosno kad preuzme odgovornost za svoju decu, smatra se je mlada osoba prešla u svet odraslih. Zatim je veoma izražena heteronormativnost braka, koja se ogleda kako u značajnom otporu prema neheteroseksualnim zajednicama tako i u visokim stopama bračnosti. Izraz familizma u Srbiji je i jasna podeljenost rodničkih sfera, koja se ogleda u dvostrukoj opterećenosti žene, s jedne strane, i jakom modelu muškarca kao hranitelja porodice, s druge. Nasleđe socijalizma je ostavilo ideal zaposlenosti žena s punim radnim vremenom, ali ni socijalizam nije razbio (nije ni pokušao u domaćem kontekstu) patrijarhalnu matricu u domaćoj sferi. Tako da, iako se smatra da je poželjno da žena radi, njena primarna uloga je i dalje briga o porodici, a njen prihod se shvata kao dodatni, dok je primarna uloga muškarca da materijalno obezbedi porodicu. Naposljetku, „žrtvujući model“ predstavlja dominantan ideal i praksu roditeljstva. U njemu roditelji sve svoje resurse usmeravaju ka detetu, prati ga narativ odricanja zarad dečjeg dobra, a neretko i osećanje krivice kad roditelji ne mogu da ispune ono što smatraju da se od njih očekuje (Tomanović, 2017).

U sociologiji porodice je identifikovana revitalizacija ove ideologije u savremenom, kasno modernom kontekstu. *Novi familizam* nastaje tokom konzervativnog zaokreta osamdesetih godina dvadesetog veka i podrazumeva ponovno jačanje ideje porodice. Međutim, on nastaje u kontekstu u kom su ideje individualizma već široko prihvaćene, pa se zato i razvija u

70 <https://familyjrank.org/pages/481/Familism-New-Social-Order-Revolution.html>

posebnom ključu, gde se porodica posmatra kao privilegovano mesto za zadovoljenje ličnih potreba, želja i individualnog razvoja, a manji je naglasak na srodničkoj solidarnosti i roditeljskom autoritetu.⁷¹

Individualizam

Promene koje karakterišu savremeno društvo ukazuju na to da je, usled povećanja materijalnog blagostanja, sekularizacije, urbanizacije, produženja obrazovanja, a posebno usled obrazovanja žena i njihovog izlaska na tržište rada, došlo do promena u načinu doživljavanja porodice, braka i dece. Porodični domen se odlikuje sve kasnijim stupanjem u brak i istovremeno smanjenjem značaja braka, što dovodi do povećanja alternativnih formi partnerstva (kohabitacija, homoseksualnih zajednica i dr.), odlaganja ili odustajanja od roditeljstva, većeg broja razvedenih brakova i veće simetrije unutarporodičnog života. Ove promene dolaze s novim vrednostima, koje podrazumevaju individualizaciju i izbornost pripadanja društvenim grupama, uključujući tip i sadržaj partnerskih i porodičnih odnosa.

Neki autori i autorke objašnjavaju ove promene u porodici promenama vrednosnog sistema, koji je danas u sve većoj meri baziran na individualnim slobodama, izboru, samoaktuelizaciji i slično (Van de Kaa, 1997; Van de Kaa, 2002; Lesthaeghe, Neels, 2002; Bobić 2013; Petrović, 2009).⁷² To dovodi do još intenzivnijeg opadanja značaja tradicionalnih zajednica koje uključuju nuklearnu porodicu i šire srodničke mreže. Zastupajući ideju o detradicionalizaciji tokom kasne moderne, Bek smatra da je individualizacija postala naša sudbina i da modeli za život i društvene odnose iz prošlosti ili ne postoje ili više nisu korisni (Bek, 2003: 223). Tako u kasnoj modernosti, modeli društvenih grupa postaju „prazne ljuštore“, pa i nacija, klasa, etnicitet i (moderna) porodica nemaju onaj značaj niti direktivnu snagu kao nekada. Istovremeno etika individualizma postaje ključna motivaciona osnova funkcionisanja pojedinaca.

Promena stavova ljudi prema porodici, rađanju i odnosu roditelja prema deci bila je povezana s opadanjem stope fertiliteta tokom prve i druge demografske tranzicije. Tokom prve demografske tranzicije (PDT), koja je trajala tokom XIX i prve polovine XX veka, došlo je do prvog intenzivnijeg pada fertiliteta koji je bio posledica značajnijeg „emocionalnog i finansijskog investiranje u decu“. Tokom druge polovine

71 <https://family.jrank.org/pages/483/Familism-New-Familism.html>

72 Ova promena je u Inglehartovom ključu predstvaljena kao prelazak s materijalističkih i tradicionalnih na posmaterijalističke vrednosti.

XX veka, perioda druge demografske tranzicije (DDT), došlo je do dodatnog pada fertiliteta usled intenzivnije individualizacije i povećanja broja ljudi koji odustaju od roditeljstva (Van de Kaa, 2002: 4–5). Van de Ka smatra da PDT karakteriše „model građanske porodice“, koji je praćen familističkom vrednosnom matricom, dok drugu demografsku tranziciju karakteriše „model individualističke porodice“, koja je posledica individualizma. U prvom periodu, porodica je i dalje bila stabilna i veoma značajna institucija s kojom se njeni članovi identifikuju. U drugom periodu porodica nema više tako veliki značaj, a pokazatelji toga su sve veći broj razvoda, manje stope bračnosti, više stope samačkog života, povećanje brakova bez dece i vrednosti populacije, koje se u sve većoj meri zasnivaju na individualizmu. U istom periodu se težište u porodici od dece pomera ka partnerima i fokus je na intimnosti i razmeni između partnera, čemu „rađanje dece može ali i ne mora da doprinese“ (Van de Kaa, 2002: 6).

Vrednosne orijentacije značajne za porodični život

Vrednosti i norme povezane s rodnim odnosima

U društvima u kojima postoji visok stepen materijalne nesigurnosti dominiraju tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja koje, između ostalog, podrazumevaju vrednovanje materijalne izvesnosti, poštovanje autoriteta, povinovanje jakom vođstvu, socijalnom statusu koji se nasleđuje i lojalnost neinstitucionalizovanim vezama (najčešće srodnim). Ovakva struktura odnosa reflektuje se i na porodične odnose i podrazumeva niz stavova prema porodičnom životu, koji uključuje jasnu podelu rodnih sfera, poštovanje autoriteta i dominaciju muškaraca. Najčešća podela uloga podrazumeva muškarca-hranitelja i ženu-suprugu-majku. Žena se idealizuje kao majka i supruga i, sledstveno tome, postoji nizak stepen odobravanja abortusa, razvoda, samostalnog života (van porodičnog okvira) (Inglehart, Norriss, 2005: 16). Muškarci su, kao očevi, zaduženi za komunikaciju sa spoljnim svetom i materijalno obezbeđenje porodice, i eventualno predstavljaju moralni (neretko odsutni) autoritet deci. Iako su procesi modernizacije rezultirali intenzivnim promenama u sistemu vrednosti (i, sledstveno, praksama) koje se odnose na rodne uloge, rezidue patrijarhata prisutne su u različitim društvima u manjem ili većem obimu.

S procesom modernizacije, prelaskom s agrarne na industrijsku proizvodnju i uvođenjem distinkcije privatno – javno, žene su čvršće postale vezane za porodicu i decu i bile isključivane iz sfere rada. Čak i kad su se uključivale na tržište rada, poslovi koje su obavljale bili su niže plaćeni i s visokim rizicima. Ovakva podela rodni sfera je bila deo zakona, javnih politika i građanskog morala, i nametala se kao ideal svim društvenim slojevima. Žene su takođe bile isključene iz političkog života, pa ih nije bilo na mestima gde se donose odluke, niti su imale pravo glasa. Vrednosti i norme su uobličavale rodne odnose, tako da su ključne uloge žene bile uloge supruge, domaćice i majke, odnosno uloge čiji je sadržaj ekspresivan, a uloge muškarca hraniteljska i predstavnika porodice u javnosti, odnosno uloge koje su instrumentalne. Ove uloge su bile deo i javnih politika, koje su favorizovale muškarce na tržištu rada i njihovu hraniteljsku ulogu kroz koncept *porodične plate* (prihoda koji nije individualan već porodični, ali koji zarađuje muškarac).

Dvadeseti vek (posebno druga polovina) doveo je do značajnih pomaka u rodnoj ravnopravnosti između muškaraca i žena u javnoj sferi. Žene su dobile jednako pravo na rad i pravo glasa i, kroz proces obrazovanja, uspevale su da smanjuju rodni jaz u politici i ekonomiji. Ove promene su bile moguće promenom shvatanja, odnosno promenom vrednosti koje se pridaju ženi u javnoj sferi.

Prema Inglehartu i Norris, ekonomski razvijene zemlje Zapada karakteriše pojavljivanje novog vrednosnog obrasca (postmaterijalizma), koji nastaje usled relativno dugog perioda političke i ekonomske stabilnosti i prosperiteta tokom druge polovine XX veka (Inglehart, Norriss, 2005). Za razliku od materijalističkih vrednosti, gde su osnovni ciljevi bili materijalna sigurnost, prosperitet i sigurnost oličena u pripadanju društvenim grupama (porodici, klasi ili naciji), generacije koje su stasavale u relativnom blagostanju nakon Drugog svetskog rata razvile su drugačije životne stilove, koji su uključivali hedonizam, samoekspresiju i odbacivanje autoriteta. Odbacivanje institucionalnih i političkih autoriteta vodilo je odbacivanju i porodičnih. Povezivanje pojedinaca nije više podrazumevalo posredovanje grupa (uključujući i porodicu), već odnosi u društvu postaju individualizovani i izborni (samo ukoliko neko želi da u njih stupa). Postindustrijska faza podrazumeva izrazitiji korak ka rodnoj ravnopravnosti kako žene počinju da zauzimaju sve viša mesta u hijerarhiji na tržištu rada i politici. Najveći broj društava još nije ušao u ovu fazu i zato i postoje značajne razlike u vrednostima i praksama između globalnog zapada/severa i istoka/juga (Inglehart, Norriss, 2005).

Tabela 1: Odnos vrednosti, podele rodni uloga i strukture porodice

	Od agrarnog ka industrijskom društvu	Od industrijskog ka postindustrijskom
Struktura porodice	Od proširene ka nuklearnoj porodici; smanjenje stopa fertiliteta	Erozija nuklearne porodice, rast netradicionalnih tipova domaćinstava, promena obrasca bračnosti i povećanje razvoda braka
Rodne uloge	Ulazak žene na tržište rada	Rastuća jednakost rodni uloga u podeli rada unutar kuće, porodice i na poslu i porast učešća žena (posebno udatih žena) na tržištu rada
Vrednosti	Materijalna sigurnost, tradicionalni autoritet i obaveze prema grupi (porodici)	Pitanja kvaliteta života, samoekspresija, individualizam i postmaterijalizam

Izvor: (Inglehart, Norriss, 2005: 14).

Vrednosne promene uključuju drugačiji odnos prema *obavezama prema porodici kao grupi*, odnosno smanjenje nepogovornog prihvatanja mišljenja članova porodice, a posebno roditelja i muškaraca. Zatim, menja se odnos prema *muško-ženskim ulogama u javnoj i privatnoj sferi*. To podrazumeva generalno prihvatanje da ne postoje značajne razlike između muškaraca i žena, te da žene mogu da budu podjednako dobre na poslu, da mogu da preuzmu upravljačke uloge i da u političkom polju mogu da budu podjednako uspešne kao i muškarci, uključujući mogućnost da obavljaju (visoke) političke funkcije.

U privatnoj sferi, promena se dešava u postepenom prihvatanju toga da domaće obaveze i roditeljska briga nisu isključivo obaveza žene/majke, već da ih u istom obimu mogu i treba da obavljaju i muškarci. Egalitarnost u privatnoj sferi podrazumeva komplementarnost uloga majke, supruge i zaposlene žene bez neophodnosti biranja, odsustvo biologističkog opravdanja veze majke i deteta (gde je majka „prirodni“ roditelj) i odsustvo shvatanja da dete, ukoliko njegova majka obavlja i druge uloge (primarno ukoliko radi), nužno trpi zbog toga. Ove vrednosti su deo šireg procesa demokratizacije društvenih odnosa, procesa koji se odvija i u porodici, i to na nivou supružničkih i odnosa roditelja i dece.

Vrednosni sistemi supružnika utiču i na raspodelu obaveza i poslova u domaćinstvu. Tako je, na primer, u jednoj studiji u SAD utvrđeno da, ako supružnici imaju vrednosti koje izražavaju rodnu ravnopravnost, i podela kućnih poslova je ravnopravnija (Bianchi et al., 2000). U navedenoj studiji je uočeno da su vrednosne orijentacije žene značajnije povezane s podelom rada nego muškarčeve. Egalitarniji stavovi supruge činili su da

se muškarci češće uključuju u kućne obaveze, bez obzira na vrednosni sistem supruge. Do malo drugačijih rezultata su došli Babović i Stanojević u istraživanjima sprovedenim u Srbiji. Babović je analizirala odnos patrijarhalnih vrednosti i podele kućnog rada i došla do zaključka da je bolji prediktor ravnomernije podele domaćeg rada vrednosni sistem muškarca, odnosno da tamo gde su muškarci manje patrijarhalni, spremniji su da se uključe u domaće poslove (Babović, 2009). Stanojević dolazi do sličnih rezultata analizirajući odnos patrijarhalnih vrednosti i stepena uključenosti očeva u obaveze oko dece i pokazuje da se manje patrijarhalni muškarci češće uključuju u sve aktivnosti oko dece u poređenju s onima koji su više patrijarhalni (Stanojević, 2018).

Odnos prema seksualnosti je još jedna značajna komponenta vrednosti kad govorimo o rodnim odnosima. U tradicionalnim društvima, ali i tokom perioda moderne, čednost je primarno bila vrlina za devojke. Seksualno eksperimentisanje pre braka je bilo dozvoljeno mladićima, ali ne i devojka. Nakon sklapanja braka, vernost se postulira kao ključna norma koja obezbeđuje održanje modernog braka. Međutim, neverstvo muškarca se prećutno tolerisalo, dok je neverstvo žena osuđivano. Ispoljavanje seksualnosti žena je strogo bilo vezano za brak i intimnost bračnog života. Procesi kasne moderne rodno ujednačuju odnos prema seksualnosti, pa se tako i predbračni seksualni odnosi kako za mladiće tako i za devojke podrazumevaju, čak i vrednuju kao deo ličnog iskustva. Iako vernost partnera i dalje ostaje značajan razlog postojanja veze, javljaju se i „otvorene veze“, u kojima partneri nisu u ekskluzivnim seksualnim i emotivnim odnosima.

Vrednosti povezane s generacijskim aspektom porodičnog života

U ovom delu ćemo se fokusirati na to kako vrednosti oblikuju međugeneracijske odnose i kako se različite generacije međusobno percipiraju. Prvi aspekt je odnos prema deci, koji obuhvata vrednovanje deteta i normativizaciju poželjnih osobina dece, a drugi način na koji se vrednuju i doživljavaju stari i šta je (vrednosni) generacijski jaz.

Kao što je već nekoliko puta navođeno, Filip Arijes nam je pokazao da se odnos prema deci menjao tokom istorije. Takođe, deca su u premodernim društvima imala instrumentalnu vrednost, dok su tokom perioda moderne sve manje bila vredna zbog ekonomskog doprinosa porodici i postaju vrednost po sebi. Menja se i odnos prema poželjnom broju i polu dece. U premodernim društvima se pozitivno gledalo na veći broj dece,

jer se radilo o više potencijalno radnih ruku. Favorizovana su muška deca jer su ostajala na imanju, dok se smatralo da su ženska deca izvestan trošak, jer će se nakon udaje odseliti, za šta je potrebno obezbediti miraz. Period moderne donosi porodice s manjim brojem članova, s manje dece i izjednačavanje poželjnosti muškog i ženskog deteta, dok kasna moderna relativizuje odnos prema deci uopšte, te život bez dece postaje legitimna opcija, bilo da ljudi žive sami ili u paru.

Kao što smo već pokazali, Ronald Inglehart koristi klasifikaciju različitih tipova društava u odnosu na dominantni sistem vrednosti – tradicionalne nasuprot sekularno-racionalnim i materijalističke nasuprot postmaterijalističkim vrednostima – za koji smatra da određuje i odnos prema deci. U društvima koja gaje tradicionalne vrednosti dominiraju shvatanja da deca primarno treba da budu poslušna i da poštuju starije, a u onima u kojima dominiraju sekularno racionalne vrednosti da deca treba da budu odgovorna, štedljiva i odlučna. Tamo gde dominiraju materijalističke vrednosti akcenat je na materijalnoj sigurnosti, pripadanju grupi i značaju porodice, dok postmaterijalistička društva stavljaju akcenat na individualnost i ličnu ekspresiju dece.

Generacije su pojam koji se koristi dvostruko, da izrazi sličnosti u iskustvu ljudi koji su sličnog godišta (po kom se razlikuju od drugih generacija) i da ukaže na odnos između generacija u porodici, između roditelja, dece, baka i deka, tzv. genealoške generacije (Milić, 1987; 2001). Generacije u prvom smislu mogu biti u izvesnom raskoraku shvatanja onog što je društveno vredno i taj raskorak nazivamo generacijskim jazom. Tako su generacije rođene posle Drugog svetskog rata tokom kulturne revolucije šezdesetih godina dovele u pitanje vrednosti koje su bile stub prethodnih generacija – vrednost autoriteta (uključujući autoritet roditelja i, posebno, oca unutar porodice), značaj braka, heteronormativnost i čednost, i postulirale demokratske odnose u društvu i porodici, kao i slobodniji odnos prema seksualnosti. Generacije su na nivou društva stajale jedna naspram druge, s različitim vrednostima i u sukobu oko dominantnih tumačenja društvenih i porodičnih odnosa.

Dok su tradicionalna društva apriori vrednovala starija lica i u kojima se poštovanje prema roditeljima, babama i dedama čak i ritualno iskazivalo, period moderne i, naročito, kasne moderne, menja ovaj odnos. Prema teoriji modernizacije, razvitak tehnologije i medicine je doveo do produženog životnog veka i smanjenja broja mlađih kohorti, što je vodilo prevrednovanju starih osoba. Od relativno malog broja ljudi koji su u prošlosti dočekali starost, te imali status onih sa superiornim predispozicijama, danas se demografska piramida sve više pomera ka starijima, te se kao vrednost vide pre deca i mladi. Procesi širenja obrazovanja omogućili

su da deca budu bolje obrazovana od svojih roditelja, što je vodilo višem statusu mlađih generacija i još većem jazu, a procesi urbanizacije su doveli do toga da deca rano napuštaju roditeljski dom i ređe ih posećuju nego što je to bio slučaj u prošlosti. Poseban sukob nastaje kad se raspravlja o prioritetu socijalnih davanja – da li treba podržati zapošljavanje mladih ili zdravstvenu i socijalnu sigurnost starih? Generalna posledica je da se smanjuje moć, status i vrednovanje starih lica na nivou društva, a neretko i na nivou porodica. Poseban koncept kojim se razmatra negativan odnos između generacija je *ejdžizam* (Ayalon, Tesch-Römer, 2018). Njime se opisuje negativan odnos jedne starosne grupe u društvu prema drugoj grupi. Taj odnos može da bude prema starima, ali može i da označava negativan odnos prema mladima.

MODUL:

13.

Ideološki ratovi oko porodice

Od XVIII veka u evropskim društvima dominira nekoliko ideologija koje, pored odnosa prema političkom i društvenom uređenju, razvijaju i ideje koje se odnose na porodicu, na njenu poželjnu strukturu, idealne porodične odnose, vrednosti i norme kojih bi njeni članovi trebalo da se pridržavaju. Tri velike ideologije, koje su i danas najuticajnije, jesu konzervativizam, liberalizam i levo orijentisane ideologije (socijalizam, komunizam, anarhizam). Njihova viđenja porodice se donekle preklapaju i menjaju, ali u svakoj epohi postoje i ključne tačke oko kojih se ne slažu, posebno kada dođe do kreiranja zakona i sprovođenja javnih politika.

Konzervativizam je nastao kao odgovor na promene koje je iznedrila Francuska revolucija, braneci *monarhistički poredak* i ulogu porodice u društvu kao osnove (zdravih) društvenih odnosa. Glavni protagonisti ove ideologije, poput Edmunda Berka, smatrali su da je porodica „osnovna ćelija društva“ i da ljudi prirodno traže sigurnost u grupi – porodici, zajednici, društvu, jer im ona, a porodica primarno, garantuje bezbednost i pruža osećaj pripadnosti, kao i emocionalnu i materijalnu sigurnost. Zato su porodična solidarnost i poštovanje autoriteta osnovne vrednosti koje treba čuvati i prenositi novim generacijama. Konzervativne ideologije su veoma često pod uticajem religije koje svojim teološkim objašnjenjima daju primat tradicionalnim porodičnim odnosima (Hejvud, 2005). Ideologija familizma o kojoj je bilo reči deo je konzervativne ideologije, jer se porodica posmatra kao vrednost po sebi, a jedan oblik, nuklearna heteroseksualna porodica, postavlja se kao ideal. Rodni odnosi podrazumevaju jasnu podelu uloga, a značaj tradicije je u tome da poveže pojedince i grupe s prošlošću i budućnošću. *Savremeni konzervativizam* se u velikoj meri naslanja na klasičnu varijantu, ali, usled promene društvene stvarnosti, koja uključuje različite oblike porodičnog života, prihvata postojanje različitih porodičnih formi – jednoroditeljske porodice, kombinovane porodice i slično, ali i dalje zastupajući shvatanje da je nuklearna porodica

ideal. Ključna veza s tradicionalnim konzervativizmom je pretpostavka da je porodica veoma značajna za društveni poredak, individualnu sigurnost i adekvatnu socijalizaciju dece (Cooper, 2017). U pogledu praktičnih politika i uloge države, konzervativci podržavaju politike koje pružaju ekonomsku sigurnost porodicama, čuvaju brak, porodične odnose, ali oni smatraju da roditelji treba da imaju značajnu autonomiju u pogledu načina vaspitanja svoje dece u odnosu na institucije (Hejvud, 2005).

Liberalna ideologija počiva na idejama ljudske slobode i prava građana (Alexander, 2015). S obzirom na to da postulira slobodu pojedinaca kao vrhunsku vrednost, ona podržava različitost oblika društvenih odnosa u koje pojedinci ulaze i različite identitete. Zato liberali prihvataju različite porodične oblike, koji uključuju i netradicionalne, poput kombinovanih i jednoroditeljskih porodica, homoseksualnih parova s decom i drugih, ali i odustajanje od roditeljstva i samački život. Prema njima i muškarci i žene treba da imaju iste mogućnosti da se školuju, rade i odlučuju o svom životu, a kućne i roditeljske obaveze mogu i treba podjednako da dele. Politike liberala uključuju davanje slobode pojedincima da odlučuju o sebi, svom telu (pitanja prava na abortus), bračnim i porodičnim aranžmanima (na primer homoseksualnim brakovima), politike podrške porodicama i pojedincima, ali i veliki značaj tržišta u realokaciji resursa potrebnih porodicama (Hejvud, 2005).

Ideje *levice* najčešće polaze od uverenja da sama porodica, a posebno njena nuklearna forma, predstavlja izvor opresije i autoritarnosti kako na individualnom nivou tako i u društvu.⁷³ I savremena levica, kao i liberali, jasno podržava ideje varijabilnosti porodičnih formi, kao i slobode da pojedinci odluče da li će i s kim ući u brak ili partnerstvo. Za razliku od drugih ideologija, levica češće akcentuje socijalnu pravdu i jednakost te ističe da javne politike treba da obuhvate različite potrebe koje nastaju na osnovu materijalnih nejednakosti koje mogu imati i etničku komponentu. Dekonstrukcija patrijarhata kako u javnoj sferi – rodni jaz u stepenu aktivnosti, pozicijama u firmama, platama na tržištu rada, nejednakost moći u politici, tako i u privatnoj sferi – neplaćeni kućni rad, predstavljaju prioritete savremene levice. Savremena levica značajan deo napora ulaže u dekonstruisanje tradicionalnih rodničkih identiteta i binarnih rodničkih uloga, te je veoma aktivna u zaštiti LGBTQ+ prava (Hekma et al., 1995).

Debata o pravima dece i fizičkom kažnjavanju dece

Debata o pravima dece je deo šire debate o ljudskim i građanskim pravima. Dečja prava prvi put se jasno definišu 1959. godine u okviru *Deklaracije o pravima deteta* Ujedinjenih nacija, koja je doneta nakon *Ženev-*

73 Vidi više u poglavlju gde se raspravlja o stanovištu kritičke teorije.

ske konvencije i deo je istih napora da se zaštite prava svih ljudi.⁷⁴ Ipak, i dalje postoje rasprave o tome koja su prava roditelja, a koja prava dece i kada deca postaju dovoljno autonomna da donose odluke za sebe. Na primer, kada deca mogu da počnu da rade, da glasaju na izborima, da kupe i konzumiraju alkohol i sl. Konzervativci (uključujući i mnoge religijske institucije) protive se preteranom uplitanju države u roditeljstvo, smatrajući da je roditeljsko pravo prirodno pravo, da je starije od države kao institucije i da je, kao takvo, neotuđivo čak i od strane države. U drugom taboru su liberali i pripadnici levih ideologija, koji smatraju da su dečja prava ljudska prava i da država ne samo da treba, nego i da ima obavezu da sprovodi zakone koji su u najboljem interesu svih, uključujući i decu (Woodhouse, 1996). U Sjedinjenim Američkim Državama konzervativci smatraju da roditelji imaju pravo da vaspitavaju i obrazuju svoju decu u skladu sa (religijskom) tradicijom kojoj pripadaju. S obzirom na to da sistem daje mogućnost javnog, privatnog i kućnog obrazovanja,⁷⁵ roditelji u trećem slučaju mogu da odlučuju o načinu, ali i o sadržaju obrazovanja⁷⁶ (Dwyer, 1994; Apple, 2000). U Evropi liberali i socijal-demokrate, s druge strane, smatraju da je obrazovanje javno dobro, da je neophodno da bude isto za sve, da bude zasnovano na naučnim kriterijumima i nalazima i da sva deca imaju pravo na kvalitetno obrazovanje kako bi bila integrisana u društvo na adekvatan način.

Debata o dozvoljenosti **fizičkog kažnjavanja dece** u javnim diskursima deo je širih rasprava o pravima dece i pravima roditelja. Barbara Benet Vudhaus (Woodhouse, 1996) prepoznaje da u savremenim društvima postoji tenzija između želje roditelja da svoju decu odgajaju u skladu sa svojim vrednostima, koristeći one metode koje smatraju adekvatnim vaspitnim praksama, s jedne strane, i zahteva države da zaštiti prava svih građana (uključujući decu) i omogući adekvatan razvoj dece, s druge strane. Pitanja granice između ova dva zahteva – zahteva roditelja i zahteva države, pripadnici različitih ideoloških grupa postavljaju drugačije. Određenje najboljeg interesa dece u savremenim debatama se odvija u velikoj meri oko toga da li je dozvoljeno koristiti fizičko kažnjavanje dece kao vaspitnu praksu. Savremeni konzervativci ističu da se odbranom prava roditelja da fizički kažnjavaju decu brane roditeljska prava i nepovredivost privatnosti, i štiti od paternalizma države. Oni smatraju da roditelji imaju pravo da vaspitavaju decu kako oni smatraju da je najcelishodnije i, ukoliko roditeljske prakse ne prelaze granicu *nasilnosti* (za koju smatraju da je lako

74 <https://www.humanium.org/en/declaration-rights-child-2/>

75 Zanimljiv istorijat fenomena dalje Stivens (Stevens, 2003).

76 Kućno obrazovanje koje daje veću mogućnost izbora sadržaja obrazovanja u SAD češće biraju pripadnici različitih religijskih tradicija.

vidljiva), takve prakse su legitimne. U Engleskoj savremeni konzervativci ističu da se radi o pravu roditelja, o privatnosti porodičnog doma, ali da ipak treba biti oprezan, pa najčešće savetuju da se ne prelaze granice, jer prepoznaju da se odnos populacije prema ovom pitanju menja u pravcu sve manje tolerancije na tradicionalne metode vaspitanja.⁷⁷ U Sjedinjenim Američkim Državama pripadnici evangelističke religije odbranu prava roditelja baziraju na božanskom autoritetu i uputstvima kako treba vaspitavati decu koja pronalaze u Svetom pismu. Ovo pravo se doživljava i kao pravo na kulturnu i religijsku različitost te osnov identiteta i očuvanja tradicije društvenih grupa (Ellison, Bradshaw, 2009). Liberalne, socijaldemokratske, levičarske ideologije i grupe najčešće se zalažu za iskorenjivanje svih nasilnih vaspitnih praksi koje, pored fizičkog kažnjavanja, uključuju i druge nasilne metode, poput vikanja, nazivanja pogrdnim imenom, i sl. Prema njima, roditeljsko pravo je manje značajno od prava deteta na adekvatan razvoj, za koji su neophodne stimulativne vaspitne prakse koje ne mogu uključivati fizičko kažnjavanje. Broj zemalja koje uvode potpunu zabranu fizičkog kažnjavanja dece je u porastu.⁷⁸

Kad je reč o Srbiji, fizička kazna nije zakonski prepoznata niti sankcionisana ukoliko se odvija kao vaspitna praksa roditelja u porodici. Prilikom pokušaja formulisanja Građanskog zakonika pre desetak godina, jedno od spornih mesta je bilo i uvođenje člana kojim se zabranjuje fizičko kažnjavanje dece. Ovo pitanje je podelilo učesnike debate kako po ideološkim linijama tako i na osnovu argumenata koje su koristili,⁷⁹ te predstavlja lokalnu varijantu savremenih debata na ovu temu.

Debata o LGBTQ+ pravima

Debate o LGBTQ+ pravima odvijaju se u svetu oko tri ključne teme: 1. prava na slobodno ispoljavajne seksualnosti, 2. prava na sklapanje brakova osoba istog pola i 3. prava na usvajanje dece istopolnih parova. Kad je reč o prvoj temi, u mnogim zemljama Evrope i severne Amerike homoseksualnost je dekriminalizovana tokom XX veka i odbačena je ideja da se radi o bolesti.⁸⁰ Ali čak i danas se homoseksualizam smatra krivičnim

77 <https://www.theguardian.com/society/2022/apr/21/england-should-follow-scotland-and-wales-and-ban-smacking-says-childrens-tsar>

78 Više o promenama na globalnom nivou možete videti ovde: <https://endcorporalpunishment.org/>.

79 Neke izraze ove debate možete naći ovde: <https://www.politika.rs/sr/clanak/314480/Paternalizam-moralna-anomija-i-vaspitne-cuske>; <https://www.politika.rs/sr/clanak/183912/Srbija-razgovara-Kaznjavanje-dece>; <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/telesno-kaznjavanje-dece-da-ali-razumno.html?alphabet=l>.

80 <https://www.humandignitytrust.org/lgbt-the-law/a-history-of-criminalisation/>

delom u mnogim zemljama Severne Afrike i Bliskog istoka. Druga i treća tema su deo debata u zemljama u kojima postoji određeni stepen prihvatanja i tolerancije prema različitim oblicima ispoljavanja seksualnosti. Većina konzervativaca odbacuje ideje davanja istih prava seksualnim manjinama kao heteroseksualnim parovima (Boily, Epperson, 2020; Kordsmeier, 2011). S obzirom na to da se brak posmatra kao prirodna zajednica kojoj je ključna funkcija dobijanje potomstva, konzervativci ne prihvataju da se homoseksualna partnerstva legitimišu na isti način. Istovremeno smatraju da je usvajanje dece od strane homoseksualnih parova štetno za razvoj deteta te da potencijalno vodi usvajanju istih ili sličnih (homoseksualnih) rodnih identiteta (McCreery, 2020). Religijske institucije su najčešće ključni kritičari bilo kog oblika afirmacije LGBTQ prava, iako postoje i religijske institucije koje pokazuju toleranciju i otvorenost (Fuist et al., 2011).

Konzervativne tendencije su ispoljene tokom konzervativnih vlada u Poljskoj i Italiji (ali i Mađarskoj, Slovačkoj, Češkoj), i u drugim delovima Evrope (Guasti, Bustikova, 2023). Najveća politička partija u Poljskoj (Zakon i pravda) je donela zakon kojim se ograničavaju prava neheteroseksualnim osobama i promovišu tradicionalne porodične vrednosti.⁸¹ U Italiji se politička partija (Severna) Liga protivi istopolnim brakovima, a premijerka Meloni je ograničila roditeljska prava istopolnih roditelja.⁸² U Srbiji, konzervativne partije, Srpska radikalna stranka, Dveri, Demokratska stranka Srbije, između ostalih, smatraju da treba čuvati tradicionalne porodične vrednosti i protive se ideji istopolnih brakova i usvajanju dece od strane istopolnih parova. Za razliku od njih, liberali i levica polaze od toga da se radi o ljudskim pravima i da ona, kao takva, ne treba da se dovede u pitanje, uključujući i pravo na sklopanje braka (podrazumevajući sva prava koja proizilaze iz bračne zajednice) i pravo na usvajanje dece.

Debata o rodnim ulogama

Pored neslaganja koja postoje o seksualnim i rodnim identitetima, razlike između ideoloških pozicija su vidljive i kad je reč rodnim ulogama u javnoj i privatnoj sferi. Konzervativne partije i grupe (uključujući i religijske institucije) neretko smatraju da postoje prirodne razlike između muškaraca i žena i da se one manifestuju tako što su muškarci uspešniji u javnoj sferi (rad i politika) a žene u privatnoj sferi (dom i roditeljstvo), te da politike treba formirati u skladu sa takvom raspodelom. Na primer u

81 <https://www.amnesty.org/es/wp-content/uploads/2021/08/eur370022005en.pdf>

82 <https://www.pbs.org/newshour/world/italian-far-right-government-limits-parental-rights-of-same-sex-couples>

Evropskom parlamentu konzervativne partije okupljene oko grupe Evropski konzervativci i reformisti (ECR) u velikoj meri svoju poziciju formiraju upravo oko rodni tema, tako što se zalažu za revitalizaciju tradicionalnih porodičnih vrednosti, protive se reproduktivnim (pravo na abortus) i LGBTQ+ pravima. Iako postoje razlike između partija (gde su britanski konzervativci liberalniji o ovim pitanjima od poljskih i italijanskih kolega) dominantan ton uključuje kombinaciju tradicionalnih porodičnih vrednosti i nacionalističkih ideja gde je uloga porodice (a posebno žene) ključna za očuvanje nacije (Gaweda et al, 2022).

Socijaldemokratske vlade u skandinavskim zemljama (najpre u Švedskoj) prve su uvele rodno neutralne politike sa ciljem da osnaže i muškarce i žene i podrže model porodice koji počiva na tome da oba roditelja i rade i učestvuju u odgajanju dece. To su postigli podsticanjem žena da rade, a očeva da se uključe u svakodnevnu brigu o deci (muškarcima je omogućeno da koriste roditeljsko odsustvo). Ideološka pozicija uključivala je rodnu jednakost kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi. Socijaldemokrate su razvijale politike podrške brige o deci, uvele relativno dugo roditeljsko odsustvo i sprovele poreske reforme koje su podsticale i muškarce i žene da rade (Sörensen & Bergqvist, 2002). Iako i u Srbiji postoji mogućnost da očevi preuzmu jedan deo roditeljskog odsustva, s obzirom na to da ne postoje jasne ideologije i politike koje to podstiču, relativno mali broj muškaraca koristi ovu opciju (Stanojević, 2018).

14.

Detinjstvo i porodični život u društveno-istorijskoj perspektivi⁸³

Jedna od dve ose strukturacije u svim porodicama, pored polne (rodne), jeste i starosna (generacijska). Odnos roditelja i dece jedan od bazičnih odnosa, ali se roditeljstvo i detinjstvo mogu posmatrati i kao izdvojeni konstrukti, koji su ipak tesno povezani – to su **relacioni koncepti**. Dete i detinjstvo kao **društveni konstrukti** – ideje i prakse u istorijskoj perspektivi i u sadašnjoj stvarnosti – postoje i mogu se proučavati samostalno, za sebe i van konteksta porodice, za razliku od roditeljstva, koje je konstrukt koji ne može postojati nezavisno od objekta roditeljavanja – deteta. U sociologiji porodičnog života, konstrukte deteta – ideje i prakse detinjstva – sagledavamo u kontekstu porodičnog života, u istorijskoj perspektivi od premodernog do savremenog društva.

Detinjstvo kao društveni konstrukt – ideja i praksa

Sociologija se do sedamdesetih godina bavila detinjstvom skoro isključivo kroz teorije socijalizacije, preuzevši nekritički koncepte i modele iz psihologije. Baveći se njime, pre svega, u okviru različitih teorija razvoja pojedinca, psihologija je nametnula detinjstvu konotacije prirodnosti, univerzalnosti, iracionalnosti, nezrelosti i prolaznosti. U klasičnom konceptu socijalizacije, koja je shvaćena kao proces socijalne indukcije i adaptacije, dete je svedeno na pasivan objekat nesavršene društvenosti, biće „u postajanju“. S obzirom na to da je koncept socijalizacije upućen na budućnost (na postajanje društvenim bićem), življena stvarnost detinjstva u njemu ne postoji. Za ustanovljavanje savremenog koncepta detinjstva i dokazivanje njegove kulturne i istorijske kontekstualnosti bili su presudni doprinosi

83 Delovi ovog poglavlja bazirani su na objavljenim tekstovima autorke: Tomanović Mihajlović, 1996. i Tomanović, 2004a (uvodna studija).

socijalne antropologije i socijalne istorije. Antropolozi su u brojnim istraživanjima dokumentovali različitost shvatanja i sadržaja detinjstva, kao i shvatanja starosne klasifikacije kao principa društvene diferencijacije i stratifikacije u raznim kulturama, i na taj način su demantovali tezu o međukulturnoj univerzalnosti.

Detinjstvo je **tvorevina određenog društveno-kulturnog i istorijskog konteksta**, u koju su ponekad uključena određena teorijska gledišta, kao što su moralne ili vaspitne filozofije, psihološke ili pedagoške teorije. Stoga se dete može nazvati „kulturnim otkrićem“, s obzirom na to da su različite kulture, istorijski i kroskulturalno gledajući, „izmislile“ različitu decu, kao što su to učinili i razni društveni naučnici, pre svega filozofi i psiholozi (Kessen, 1983).

Koncept detinjstva obuhvata tri osnovna nivoa kojima korespondiraju tri pristupa njegovom proučavanju. To su: **ideja detinjstva**, odnosno simboličke predstave o detetu, normativni model deteta i odrastanja, stavovi i slično; **praksa detinjstva**, koja obuhvata stvarni položaj deteta u porodici i društvu, odnose, postupke, aktivnosti i slično; **kultura detinjstva**, koja se odnosi na unutrašnji svet deteta, njegov doživljaj i sliku sveta, aktivnosti i interakcije među decom i slično (Kon, 1991: 37). Drugim rečima, koncept i pristup detinjstvu kao društvenoj tvorevini obuhvata tri različita aspekta, odnosno definicije detinjstva: detinjstvo kao skup ideja i stavova, detinjstvo kao skup odnosa i aktivnosti, detinjstvo kao dečji svet.

Detinjstvo je društveno konstruisana praksa: ono se konceptualizuje kao oblik prakse u svakodnevnom životu deteta, odnosno skup stavova, odnosa i aktivnosti u okviru kojih se konstituišu rane godine ljudskog života.

Nastanak moderne ideje deteta i prakse detinjstva u zapadnom društvu

Najjači „izazov ortodoksiji“ prevaziđenog razvojnog pristupa koji je pledirao univerzalnost detinjstva došao je iz socijalne istorije. Tezu o nastanku moderne ideje detinjstva u novovekovnoj Zapadnoj Evropi koja dominira socijalnoistorijskim proučavanjima poslednje tri i po decenije prvi je formulisao Filip Arijes (Arijes, 1989). S obzirom na to da je njegovo stanovište dobilo široku podršku u naučnim krugovima i javnosti, postalo je uvreženo govoriti o njemu kao o „Arijesovoj tezi“. Počevši od ove klasične Arijesove studije, veliki broj radova je bio posvećen dokazivanju istorijske kontekstualnosti ideje i prakse detinjstva.

Osnovni Arijesov stav je da detinjstvo kao društvena činjenica kakvu danas poznajemo nije oduvek postojalo, ono je proizvod novovekovnog građanskog društva. Arijesova analiza francuskog društva pokazuje da u srednjem veku ne postoji ideja o detinjstvu kao posebnoj fazi u ljudskom životu. Nakon prvih godina života, kad je jedva primećivano njihovo prisustvo, deca su automatski prelazila u svet odraslih, što je obeleženo njihovim učešćem u radnom procesu i životu domaćinstva. U društvu koje se ne diferencira prema uzrasnim već prema statusnim kategorijama, koncepti deteta i odraslog ne postoje. Na osnovu analize sekundarnih istorijskih izvora, kao što su ikonografija, književnost i pisani dokumenti, Arijes nalazi dokaze za svoju tvrdnju o nepostojanju lika deteta u srednjovekovnoj ikonografiji, u nepostojanju izdiferencirane dečje odeće i igara, u odsustvu moralnih stega i seksualnog zazora pred decom, u nepostojanju termina za dete, kao ni posebnog jezika obraćanja deci i sličnom.

Formiranje koncepta detinjstva i promena stava prema deci, pojava koju naziva „otkriće detinjstva“, odigravala se, prema Arijesu, postepeno u periodu od XVI do XVIII veka. Dete je u XVI veku otkriveno kao „izvor zabave i opuštanja“ i „predmet maženja“. Tokom XVII veka postepeno prodire saznanje da su deca različita od odraslih, a ne njihove umanjene replike. Moralisti počinju da posmatraju decu kao nevina i nezaštićena Božja stvorenja kojima je potrebna posebna briga, zaštita i disciplinovanje. Ovim konceptima se u XVIII veku pridružuje i briga za fizičku dobrobit deteta, tako da od tada **dete postaje centralna figura u porodici oko koje se razvija nova porodična osećajnost.**

Arijesovo osnovno stanovište je, s određenim varijacijama, podržano od strane mnogih autora koji su istraživali druga zapadna društva. Značajna promena u stavu prema detinjstvu odigrala se, prema autorima škole „istorije osećajnosti“ (Anderson, 1980), u XVIII i XIX veku. Arijes ovu promenu povezuje s prodorom školstva i moralističke filozofije. Prema njegovom mišljenju, „otkriće detinjstva“, odnosno stvaranje novovekovne ideje detinjstva i njoj odgovarajućih stavova prema detetu, rađa i novi, dotad nepoznat vid porodične osećajnosti. Drugim rečima, svojim afektivnim koncentrisanjem oko deteta nuklearna porodica postaje ono što se danas naziva „detecentrična porodica“ (engl. *child-centered family*). Moderno detinjstvo nastaje dok se buržoaska porodica okuplja oko novootkrivenih porodičnih vrednosti unutar nove bračne privatnosti (Ibid.). Nastanak **moderne ideje detinjstva** je, prema većini autora, **proizvod modernosti i buržoaskog etosa.** Ova promena je kognitivne prirode, a vodi promeni stavova i ponašanja roditelja i zajednice, odnosno povećanju roditeljske pažnje i društvene brige za decu.

Praksa detinjstva takođe pokazuje istorijski diskontinuitet: predmoderno doba ne poznaje uzrasne kategorije u današnjem smislu, detinjstvo nije prepoznavano kao različita i značajna životna faza kojoj treba posvećivati posebnu pažnju. Osnovno obeležje odnosa roditelja prema deci u srednjem veku, prema nekim društvenim istoričarima, bila je ravnodušnost (indiferentnost). Iako je postojao bazični emotivni odnos naklonosti, odnos roditelja prema deci je bio distanciran i formalan. Tako Arijes govori da ne treba mešati osećanja prema deci s idejom detinjstva: „U srednjovekovnom društvu, koje smatramo polaznom osnovom, doživljaj detinjstva nije postojao: to ne znači da su decu tada zapostavljali, odbacivali i zlostavljali“ (Arijes, 1989: 176). Deca samo nisu smatrana vrednom posebne pažnje i investiranja posebnih osećanja, jer „čim bi dete prevalilo period najveće opasnosti od smrti – kada su izgledi da preživi mali – poistovećivalo se sa odraslima“ (Ibid.: 177). Dokumentovana navodno široko rasprostranjena praksa slanja dece na „šegrtovanje“ (engl. *apprenticeship*) tumači se i kao izvor nepostojanja bliskosti između roditelja i dece i kao dokaz za to. Arijes u „šegrtovanju“ vidi dominantan oblik socijalizacije u srednjem veku: „Celokupno vaspitanje i obrazovanje odvijalo se dakle u vidu šegrtovanja, učenja, a tom pojmu davao se daleko širi značaj od onog koji je poprimio kasnije. Deca se nisu zadržavala u roditeljskim domovima, nego su odlazila u druge porodice, uz ugovor ili bez njega, da tu borave i upute se u život, ih da nauče viteške manire, ili neko zanimanje, ili čak da idu u školu i nauče latinska slova. ‘Šegrtovanje’ treba posmatrati kao široko rasprostranjen običaj, i to u svim slojevima“ (Ibid.: 256). Dete je u predmodernoj Evropi jednostavno bilo prisutno u neizdiferenciranoj društvenosti domaće zajednice, a socijalizacija je bila kontinuiran proces – odvijala se detetovim učestvovanjem u mnogobrojnim aktivnostima svakodnevnih prakse.

Pored navedenih pojava infanticida (u antičkoj Sparti i Atini), odbacivanja i ravnodušnosti prema smrti male dece, dokaze za nepostojanje posebne osećajnosti prema deci autori vide u praksama jakog povijanja, ostavljanja dece same na duži period i slanja dece dojiljama. U poslednjem Šorter vidi dokaz da „te majke nije bilo *briga*“ (Shorter, 1976: 204). U nedostatku majčinske brige neki autori vide primarni uzrok visoke smrtnosti odojčadi.⁸⁴

84 Suprotstavljajući se Šorterovoj tezi da je praksa slanja beba dojiljama izraz tradicionalne majčinske ravnodušnosti prema malom detetu, Sasman pokazuje da pripadnici slojeva gradskih zanatlija i trgovaca šalju decu dojiljama iz potrebe materijalnog održanja porodice (Sussman, 1977; Sussman, 1982; prema Tomanović Mihajlović, 1996). Naime, u dugom periodu prelaska s predindustrijske na industrijsku ekonomiju, koji je u Francuskoj trajao tokom celog XVIII i XIX veka, učešće majke u radu porodičnog preduzeća je bilo apsolutno neophodno i zahtevalo je prihvatanje

Nakon spoznaje o specifičnosti detinjstva kao faze u životnom ciklusu, kao i posebne prirode i potreba dece, razvoj naših stavova prema deci je bio pod stalnim uticajem trenutno preovlađujućih ideoloških paradigmi, a posebno teorija o detinjstvu. Modeli detinjstva koji se šire kroz teorije filozofa i psihologa, kroz knjige i priručnike o nezi dece, kroz umetnost i popularnu kulturu, kroz biografije, usmena predanja i slično, oblikuju dominantnu praksu vaspitanja i obrazovanja.

Dajući mu veliki značaj, moderno doba posmatra detinjstvo kao **projekat**: deca su prvo bila objekat disciplinovanja i obrazovanja, a potom objekat ljubavi, ljudski kapital i **investicija u budućnost**. Ključna promena za svu decu (uključujući i radničku) odigrala se u periodu prelaska iz XIX u XX vek (od 1870. do 1930. godine) s napuštanjem kulturnog koncepta „ekonomski korisnog“ i prelaskom na konstrukt „emocionalno neprocenjivog“ deteta (Zelizer, 1985). Do kraja pomenutog perioda rad dece bio je najpre moralno prokažen (izložen preziru buržoazije), a potom i zakonski zabranjen, pa su se i radnička deca pridružila ostaloj u „beskorisnosti“ i obaveznom obrazovanju.

Da zaključimo, u periodu rane modernosti, „otkriveno“ dete i detinjstvo postaju nova vrednost *detecentrične* porodice, usredištene ka „emocionalno neprocenjivom“ detetu, i modernog društva, a sagledavaju se kao **projekat** u koji roditelji i društvo ulažu mnoge svoje resurse, investirajući tako u svoju budućnost. O ideji deteta i praksi detinjstva u savremenom društvu kasne modernosti biće reči u odeljku o roditeljstvu.

posebnih aranžmana brige o bebama, kao što je njihovo slanje dojiljama. Ovaj institucionalni aranžman, ili porodična strategija, opstao je dugo u slojevima sitne buržoazije uprkos tome što je bio suprotan dominantnom ideološkom stavu, odnosno uprkos stalnoj kritici od strane stručnjaka i društvenih reformatora. Nestanak ove prakse početkom ovog veka ne pokazuje, piše Sasman, da su Francuskinje naglo postale dobre majke, već da je opala potreba za njihovim masovnim uključivanjem u radni proces (Sussman, 1982; prema: Tomanović Mihajlović, 1996). O ovoj i ostalim debatama oko moderne ideje i prakse detinjstva i odnosu roditelja vidi u: Tomanović Mihajlović, 1996.

15.

Roditeljstvo u društveno-istorijskoj perspektivi

Roditeljstvo kao društveni konstrukt – norme i praksa

Roditeljstvo se retko sreće kao pojam u starijim rečnicima ili kao definisan koncept u klasičnim društvenim teorijama. Ukoliko se pojavljivao pojam roditelj, on je uglavnom korišćen kao sinonim za oca kao nosioca autoriteta, moći i vlasti, dok je pojam roditeljstvo korišćen da se ukaže na poreklo (duhovno ili krvno roditeljstvo).

Društvena kategorija roditeljstva ima nekoliko različitih nivoa. Kao prvo, pojam **roditelj** se odnosi na **status** određene osobe u odnosu na pojedinačno dete. Potom, u odnosu na status roditelja, pojam **roditeljstvo** se odnosi na način na koji se ova društvena kategorija **institucionalizuje** i **normira** kao društveni oblik. Roditelj ne obezbeđuje detetu samo brigu i odgajanje, već i lični, društveni i politički identitet, uključujući status građanstva i državljanstvo.

Naposletku, pojam roditeljstvo se odnosi i na **praksu** odgajanja potomstva⁸⁵ i predstavlja skup stavova, odnosa i aktivnosti u svakodnevnom životu pojedinca koji odgaja potomstvo. U definisanju roditeljstva kao prakse, roditelji se ne određuju više prema pripisanom statusu, već prema onome što rade. Fokus se pomera ka potrebama deteta, moralni diskurs ka roditeljskim obavezama, a državne praktične politike ka veština roditeljevanja (Ribbens McCarthy, Edwards, 2011: 141). Ovaj aspekt je veoma važan u kontekstu dekonstrukcije familističkog normativa monogamne heteroseksualne porodice i usložnjavanja oblika roditeljevanja, koji više nisu povezani sa biološkom reprodukcijom (maćehe i očusi, engl.

85 Adekvatniji termin bi bio *roditeljevanje* kao pandan engleskoj reči *parenting* koja pravi distinkciju prakse u odnosu na *parenthood* kao status i normu.

step-parents; usvojitelji, hranitelji, staratelji, *in loco parentis*), niti sa heteronormativnim brakom (istopolne porodice, zajednice i brakovi).

Mada se često naglašavaju njegovi biosocijalni sadržaji,⁸⁶ roditeljstvo i u svom normativnom i relacionom i praktičnom aspektu predstavlja **društveni konstrukt**. Univerzalnost roditeljstva ne znači njegovu uniformnost i nepromenljivost, jer su svi aspekti roditeljstva suštinski kulturno-istorijski određeni.

Roditeljstvo je takođe **proces**, ono se odvija kroz takozvani **roditeljski ciklus**, čije faze imaju svoje sociokulturne i istorijske specifičnosti. Na primer, danas važna faza planiranja roditeljstva, koja obuhvata skup aktivnosti od donošenja odluke o postajanju roditeljem, preko planiranog začeća i nadzirane trudnoće i porođaja, do psihofizičkih priprema oba roditelja, pripreme okruženja za novorođenče i sličnog, predstavlja fenomen savremenosti, odnosno fazu roditeljstva koja se javlja i oblikuje tek od poslednjih decenija XX veka. Slično tome, faza odgajanja bebe, malog deteta, deteta školskog uzrasta, adolescenta, kao i faza „praznog gnezda“ nakon odlaska dece iz porodice i faza baba i deda određene su normama i očekivanjima od deteta, potom od majčinske i očinske uloge, kao i institucionalnim aranžmanima u kojima se odvija roditeljstvo. Drugim rečima, roditeljstvo treba posmatrati, analizirati i tumačiti kao **relacioni fenomen i multidimenzionalni proces**, koji je oblikovan u složenom spletu odnosa roditelja kao pojedinaca i ostalih individualnih i institucionalnih aktera i konteksta. Važno je napomenuti da su normativni i praktični aspekt roditeljskih uloga povezani i međusobno se određuju i reprodukuju.

Savremeni koncept roditeljstva, koji je u upotrebi poslednjih nekoliko decenija, predstavlja generički pojam za pojmove *materinstva* i *očinstva*. Kao polno neizdiferenciran – rodno neutralan (odrodnjen), pojam roditeljstvo ukazuje na **izmenljivost** roditeljskih uloga supružnika/partnera. Njime se teži ukazati na postmodernu stvarnost porodice, odnosno postuliraju se simetrični položaji i partnerski odnosi članova porodice (intrageneracijski i intergeneracijski). Norme i prakse majčinstva i očinstva međusobno su povezane i oblikuju se jedna u odnosu na drugu, nekada u saglasju, a nekada u suprotnosti, kao što ćemo videti u daljem tekstu.

86 Anđelka Milić određuje roditeljstvo kao „složen skup socijalnih stavova (očekivanja i ciljeva), različitih praksi u kojima dolazi do spoja biosocijalnog aspekta ljudske prokreacije sa socijalno kulturnim aspektima aspektima brige, staranja i odgoja novih generacija i socijalno psihološke identifikacije ličnosti u odrastanju sa roditeljskim uzorom“ (Milić, 2007a: 172).

Transformacija roditeljstva u modernosti i savremenosti

U predmodernim društvima, roditeljstvo je bilo **bazični strukturalni odnos**, jer je obezbeđivalo legitimaciju potomstva, nasleđivanja, moći i vlasti – osnovnih strukturacijskih principa.⁸⁷ U modernom društvu roditeljstvo nije strukturalni, ali je bazični **kulturni odnos**, kojim treba da se obezbedi intergeneracijska transmisija dominantnih kulturnih obrazaca.

Normativni aspekti roditeljstva – stavovi, vrednosti, percepcije, određeni su dominirajućim idealom roditeljskih uloga u datom društveno-istorijskom kontekstu. Osećanja, odnosi i aktivnosti koji čine praksu roditeljstva u značajnoj su vezi s društveno-istorijskim konstruktom detinjstva. Evolucionistički opredeljeni autori smatraju da je odnos roditelja prema deci napredovao od infanticida, preko odbacivanja, ambivalentnosti, dominiranja i socijalizatorskog uticaja, do današnje permisivnosti.⁸⁸ Ne radi se, međutim, o evoluciji ljubavi, niti o tome da li su roditelji u prošlosti (ili radnici u XIX veku) manje voleli svoju decu, što je moralizatorsko stanoviše, već, kao što smo videli, o manjem ili većem investiranju u decu, što je stav, pa tako i sastavni deo porodičnih vrednosti.

U modernoj detecentričnoj porodici s modelom deteta kao društvenog i porodičnog „projekta“ ideal vaspitanja je investiranje u budućnost dece. Shodno tome, društveno je konstruisan **model „žrtvujućeg“ roditeljstva** koji pretpostavlja da se roditelji „žrtvuju“ za blagostanje i budućnost dece: očevi kao hranioci porodice, a majke kao negovateljice („mučenice“). Etika roditeljskog žrtvovanja za dobrobit dece i u njihovom najboljem interesu ima dva obrasca rodnog ispoljavanja staranja (engl. *care*): ženski, koji počiva na etici majčinske brige, i muški, koji počiva na etici očinskog obezbeđivanja porodice.

Na drugačiji način iskazan, ovaj ideal (normativ) modernog roditeljstva uklopljen je u Parsonsovu teoriju porodičnih uloga: komplementarna segregiranost očinske (instrumentalne) i majčinske (ekspresivne) roditeljske uloge neophodna je za „normalan razvoj ličnosti“.

87 Kao što su primeri „sociološkog oca“ za arhaično društvo Polinezije o kome piše Malinovski, ili u antičkom Rimu – očinska uloga glavnog roditelja i položaja *pater familiaris* kome se po Rimskom porodičnom pravu garantuje moć *patria potestas*.

88 De Moz sprovodi rekonstrukciju detinjstva putem analize evolucije roditeljstva koja se odvija kroz šest faza obeleženih različitim stilovima vaspitanja: 1. infanticidni stil (do IV veka); 2. odbacujući stil (od IV do XIII veka); 3. ambivalentni stil (od XIV do XVII veka); 4. dominirajući stil (XVIII vek); 5. socijalizujući stil (XIX vek i prva polovina XX veka); i 6. permisivni stil (počinje polovinom XX veka) (De Mause, 1976: 51, 52).

U „konvencionalnoj“ nuklearnoj porodici, segregisane roditeljske uloge su podjednako važne, komplementarno se dopunjuju i konvergiraju ka partnerstvu oba roditelja, nasuprot ranijem hijerarhijskom obrascu moćnog oca i poslušne majke.

Za razliku od modernog poimanja deteta kao projekta i investicije, u doba kasne modernosti, gde se „svrha“ više ne vezuje za „napredak“, deca nose oreol „nostalgije“ – žudnje za prošlim vremenom. U dobu velikih i brzih društvenih promena, kada su redefinisani svi klasični oblici solidarnosti i poverenja (uključujući brak, partnerstvo, prijateljske, profesionalne ili klasne odnose), deca za roditelje predstavljaju jedini neupitan i postojan odnos ljubavi, pa su stoga izvor značenja i identiteta, istinski prijatelji i partneri (Jenks, 1996). U tom smislu, **koncept deteta kao „nostalgije“** ima dvostruko značenje: u detetu odrasli vide nostalgiju za vlastitim detinjstvom, koje se doživljava kao mirno i stabilno u odnosu na neizvesnost svakodnevice u društvu rizika. Takođe, u društvu rizika, po Bekovim rečima, biti roditelj postaje značajan deo identiteta individua oba pola, jer:

Dete postaje poslednji, preostali, neotkaziv i nezamenljiv primarni odnos. Partneri dolaze i odlaze. Dete ostaje. Na njega se usmerava sve ono što se priželjkuje a ne može da se ostvari u partnerstvu. [...] Dete postaje poslednja alternativa usamljenosti, koju ljudi mogu da izgrade protiv ljubavnih mogućnosti koje im izmiču. (Bek, 2001: 206)

Nova stvarnost porodica, pre svega sve veći broj razvoda, jednoroditeljskih porodica i ponovljenih brakova i porodica koje iz njih potiču (engl. *step-families*), kao i sve veća zaposlenost majki i redefinisani porodični odnosi, zasnovani na partnerstvu, saradnji i reciprocitetu, imaju za posledicu oblikovanje odnosa partnerstva između roditelja i dece, sve veću otvorenost i približavanje njihovih svetova.

U savremenosti (kasne modernosti), roditeljstvo postaje jedan od vidova **samorealizacije** pojedinca, a ideji (modelu) deteta kao **subjekta** („nostalgije“) odgovara **roditeljstvo kao partnerski** (simetričan, recipročan) **odnos**.

Savremeno društvo poznaje pluralitet porodičnih oblika i s njima povezanih ispoljavanja roditeljstva: jednoroditeljske porodice – roditelji samci, binuklearne porodice – roditelji dece bračnog druga (pomajke i poočimi), komunalno življenje – deljeno roditeljstvo, usvojenje, hraniteljstvo, roditeljstvo nakon veštačkog začeća (i „surogat majke“), istopolne porodice i roditelji i slično. Postalo je očigledno da izmenjena društvena

stvarnost ima teorijske i praktične implikacije u smislu neophodnosti rekonstrukcije koncepta i prakse roditeljstva.

Sledeći deo poglavlja je posvećen rodnim ispoljavanjima roditeljstva kroz materinstvo/majčinstvo i očinstvo.

Materinstvo i prakse majčinstva

Kao i kategorija roditeljstva, i njena rodna ispoljavanja imaju normativni i praktični aspekt, koji se u slučaju majke kao roditelja može obeležiti različitim terminima. Pojam materinstva se odnosi na normativne obrasce i očekivanja od uloge majke, a pojam majčinstva na svakodnevne prakse i iskustvo majki.⁸⁹ Kroskulturalno i istorijski posmatrano, materinstvo svuda ima konotaciju prirodnosti, koja je povezana s njegovom univerzalnošću i nepromenljivošću. U svojoj poznatoj studiji o reprodukciji majčinstva, psihoanalitičarka Nensi Čodorov navodi tri argumenta za naturalizaciju materinstva, a to su: njegova prirodnost, koja proističe iz prirodnosti rađanja i dojenja; prirodnost urođenog „materinskog instinkta“ i socijalizacija devojčica od rođenja za preuzimanje prirodne uloge majke (Chodorow, 1978). Materinstvo i majčinstvo su društveni konstrukti. U preispitivanju prirodnosti uloge majke i naturalističkih argumenata, Anđelka Milić navodi dva istorijska primera: praksu slanja beba dojiljama i značaj majki u procesu prenošenja kulturnih vrednosti i moralnih načela u modernoj porodici.

Moderni konstrukt materinstva povezan je s procesima modernizacije: industrijalizacijom i odvajanjem zaštićene sfere privatnosti porodice. U idealizaciji domaćeg, majke su imale posebnu ulogu zaštitnica moralno ispravne i tople domaće sfere u kojoj deca odrastaju zaštićena od amoralne javne sfere rada (Ribbens McCarthy, Edwards, 2011: 133). Očigledno je da je ideal domestifikovane majke i deteta bio model srednje klase, jer su žene i deca u radničkim porodicama radili tokom celog XIX veka.

Najnovija istraživanja pokazuju da je **moralnost majke**, šta znači biti „dobra majka“, još uvek povezana s idealom nuklearne porodice, a majke su sklone da svoju ulogu sagledavaju u odnosu na tu društvenu normu. Za društvenu konstrukciju „dobrog materinstva“ najvažnija je **etika brige za decu**, izražena u iskazima ispitanica da su deca uvek na

89 Feministkinja Adrijen Rič je posmatrala materinstvo kao (opresivnu) instituciju, a majčinstvo kao svakodnevno iskustvo žena koje su majke (Riç, A. 1977; prema: Ribbens McCarthy, Edwards, 2011: 131).

prvom mestu.⁹⁰ Majka se opaža kao stub porodice, pošto je ona emocionalni stabilizator koji drži porodicu na okupu (Ibid.: 58). Štaviše, uloga „dobre majke“ uključuje odgovornost da se obezbedi da deca imaju „dobrog oca“, a za lošeg oca ili za njegovo odsustvo često se okrivljuju majke (Ibid.: 58). Uprkos velikoj raširenosti razvoda i jednoroditeljskih porodica, oni se još uvek u javnom diskursu prikazuju kao vrsta moralnog pada porodice.

Povećava se razlika između toga kako se materinstvo opaža i normira i kako se majčinstvo praktikuje. Poslednjih decenija, sve veći broj istraživanja stavlja fokus na vlastita iskustva majki iz različitih društvenih grupa: klasa, rasa i etničkih grupa, majki koje su maćeha, koje same odgajaju decu ili su u istopolnoj zajednici. Prakse majčinstva nekih majki su oblikovane unutar konteksta uslovljenih ukrštenim obeležjima, na primer njihove klase, rase i seksualnosti.

Iako su svakodnevne prakse majčinstva doživele znatne promene, dominantna ideologija materinstva ostaje, prevashodno u Severnoj Americi, **intenzivno majčinstvo** (engl. *intensive mothering*), a ono pretpostavlja kompletnu emocionalnu i vremensku uključenost i detecentričnost majke, koja je do samožrtvovanja predana brizi o drugima (Arendell, 2000). Detecentričnost moderne opstaje u savremenosti kroz motiv „sve za dete“, usmeren ka projektu „superdeteta“ na zdravstvenom, kognitivnom i psihološkom planu (Beck-Gernsheim, 1992). Uprkos znatnim promenama u položaju žena u drugoj polovini XX veka, ovaj projekat poistovećuje roditelja s majkom, očekuje od nje poseban napor da stvori „superdete“ i uključuje „pripitomljavanje majki“ kao glavnih aktera investiranja u detetovo blagostanje. Prema Elizabeti Bek Gernšajm, „pripitomljavanje majki“ podrazumeva prestanak postojanja žene kao individue od onog trenutka kada nastupi majčinstvo i priprema za njega, pa i pre začeca.

Lista 'majčinskih neuspeha' je duga. Kada majka ne uradi kako su joj savetovali stručnjaci, što uključuje, pored ostalog, poricanje njenih vlastitih želja – dete će morati gorko da pati. (Beck-Gernsheim, 1992: 71)

U kontekstu društva Srbije, prepoznavamo trajanje žrtvujućeg modela i moralnosti majke negovateljice. U tradicionalnoj i građanskoj kulturi

90 Vidi na primer: Smart, C, Neale, B. (1999) *Family Fragments?* Cambridge: Polity Press; Ribbens McCarthy et al. (2003) *Making Families: Moral Tales of Parenting and Step-Parenting*; Durham: Sociology Press; navedeno prema: Chambers, 2012: 58.

Srba, visoko je vrednovan model „majke mučenice“ (Tripković, 1997), uz glorifikaciju „majčinske ljubavi“ (Srđić Srebro, 2014), a prihvaćen je i u socijalističkom društvu Srbije (Blagojević, 1997; Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010c) kao oblik samorealizacije u privatnoj sferi. U delu javnog diskursa u postsocijalističkoj transformaciji, on postaje posebno naglašen kroz moralnost „dobre majke“ u najvećoj meri posvećene porodici. Pored toga, bez obzira na sve promene u savremenosti, materinstvo ostaje najsnažniji izvor samorealizacije, iskazano kroz stav „žena je jedino ispunjena kada postane majka“. Ovaj diskurs, koji se pojačava kroz retradicionalizaciju javnog govora i pronatalitetne populacione politike u Srbiji, kod nekih mladih žena izaziva frustracije, s obzirom na to da je materinstvo internalizovano kao najznačajniji deo ženskog identiteta i da je povezano s vremenskom dimenzijom – rizikom od „zakašnjenja“ (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

Tradicionalno, moderno i savremeno očinstvo⁹¹

U našem jeziku, pojmom očinstvo se označava i institucija i norma obavljanja očinske uloge, kao i očinska praksa – odnosi i aktivnosti, doživljaj i iskustva osobe koja je muški roditelj. I kao normativ i kao praksa očinstvo je kontekstualizovano i istorijski promenljivo. Prvi sadržaji očinstva ticali su se više „društvenog“ nego biološkog očinstva, otac je bio osoba koja je priznavanjem obezbeđivala legitimni društveni status potomku, kao i prenošenje prava svojine i nasleđivanja. Običajni i pravni sistemi garantovali su ocu bespogovorni autoritet (*patria potestas pater familias* i *patrimonijalna* vlast starešine kućne zajednice).

Ukoliko posmatramo istorijske modele očinstva, primetno je da se oni menjaju s velikim društveno-ekonomskim promenama. Plek, koji je istraživao promene obrasca očinstva tokom istorije u SAD, prepoznaje četiri glavna obrasca: 1) otac kao moralni autoritet, 2) odsutni hranilac, 3) model za polnu ulogu (engl. *sex role model*) i 4) model novog očinstva (Pleck, 1987). Prvi obrazac, **moralni autoritet**, dominirao je tokom XVIII i prve polovine XIX veka i predstavlja nasleđe predmodernih porodičnih obrazaca, gde je otac bio „moralni pedagog koji je učio decu oba pola šta Bog i društvo od njih zahtevaju“ (Ibid.: 352). Iako je otac bio „glavni“ roditelj, zapravo je sve poslove oko domaćinstva i dece obavljala majka. Odnos između roditelja i dece, a posebno dece prema ocu, počivao je na nizu jasnih obaveza koje su bile i zakonski kodifikovane. Drugi obrazac,

91 Delovi ovog potpoglavlja se oslanjaju na knjigu Dragana Stanojevića *Novo očinstvo u Srbiji. Sociološka studija o praksama i identitetima očeva* (2018). ISI FF: Beograd.

odsutni hranilac, razvija se tokom XIX i traje do prve polovine XX veka. Razvoj industrijske proizvodnje dovodi do razdvajanja privatne od javne i proizvodne sfere. U modernoj porodici se sadržaj očinstva pomera ka njegovoj ekonomskoj ulozi u izdržavanju porodice, često kao jedinog hranioca porodice kroz porodičnu platu. Iako otac zarađuje, on ne provodi puno vremena s decom i gotovo se ne uključuje u svakodnevnu brigu i negu dece. Parsonsova nezamenljiva „instrumentalna“ uloga oca je, prema tumačenju kritičke teorije, bila dovoljna da mu obezbedi autoritet, čak i u situacijama njegove fizičke odsutnosti (Horkhajmer, 1976). Moralnost „odsutnog oca“ poticala je iz njegove odgovornosti u ulozi hranioca. **Treći obrazac**, *model za polnu ulogu*, javlja se sredinom XX veka kao reakcija na odsutnost oca iz porodice i, posebno, na uticaj koji ta neprisutnost ima na dečake. Kritika je bila usmerena na to da podela rodnih uloga isključuje oca i iz onih aktivnosti koje su neophodne za psihički razvoj muške dece, te da upućenost isključivo na majku dovodi do feminizacije dečaka i odsustva adekvatnih maskulinih modela. Rezultat je insistiranje na tome da očevi provode više vremena s (muškom) decom, te da ih kroz igru obučavaju za suočavanje sa stvarnim životom.

Četvrti obrazac, *novo očinstvo*, počinje da se pomalja krajem XX i početkom XXI veka. On podrazumeva da su muškarci, kao očevi, uključeni u sve aspekte nege i brige dece kao i majke. Ovaj obrazac počiva na ideji rodne ravnopravnosti muškaraca i žena kako u javnoj tako i u privatnoj sferi (Pleck, 1987: 353–358). U savremenom društvu se proširuje moralnost očinske odgovornosti, pa „dobar otac“ mora da dokaže svoj status ne samo finansijskom, već i emocionalnom odgovornošću. Očinstvo se pomera od pripisanog prema ostvarenom statusu, a ovo pomeranje, koje ne određuje jasno sadržaj uloge „dobrog oca“, čini očeve (a posebno očuhe) nesigurnim (Ribbens McCarthy, Edwards, 2011: 97). Danas se „dobar otac“ procenjuje na osnovu količine uključenosti u odnos s detetom, kao i preko drugih odgovornosti – moralnog vaspitača, modela polne uloge i snabdevača materijalnim potrebštinama.⁹²

Donekle suprotstavljen normativu materinstva, koji postulira intenzivno majčinstvo, pojavljuje se društveni **ideal aktivnog očinstva**. „Novo očinstvo“ pretpostavlja da angažovanje i aktivnosti očeva potiču iz njihovog sagledavanja potreba deteta, a ne iz odgovora na sociokulturna očekivanja od očinske uloge (Marsiglio et al., 2000). Praksa očinstva sad obuhvata mnogo više od materijalnog obezbeđivanja, pa uključuje dimenzije kao što su očevo angažovanje (vreme posvećeno samo detetu), dostupnost

92 Lamb, M. E. (1995) The changing role of fathers, u: Shapiro, Diamond, Greenburg (eds.) *Becoming a father*, New York: Springer, str. 18–35.; navedeno prema: Chambers, 2015: 64.

(prisutnost u domu) i odgovornost (da obezbeđuje i resurse i negu).⁹³ Istraživanja, međutim, pokazuju da se s rođenjem deteta povećava asimetričnost podele kućnog rada, kao i da zapošljavanje majke ne rezultira time da otac preuzme više odgovornosti za dete. Takođe, majke i dalje provode 2–3 puta više vremena s decom nego očevi, koji se najviše angažuju u aktivnostima igre i razgovora s decom (Craig, 2006).

U Srbiji je moguće prepoznati sledeće promene obrazaca tokom istorije: 1. *tradicionalno očinstvo*, 2. *otac kao hranilac* i 3. *novo očinstvo*. Prvi model, *tradicionalni*, karakterističan je za agrarno društvo i dominirao je od srednjeg veka pa sve do polovine XX veka. U ruralnim područjima je model opstajao i duže. Otac je bio zaštitnik, zastupnik i moralni autoritet. Otac je bio starešina porodice (zadruga), koji je odgovarao za postupke svojih ukućana, ali i koji je imao vlast nad njima. Podela uloga u porodici je pratila linije pola i uzrasta i bila je određena patrijrahlnim vrednostima i normama. Preko muške dece se obezbeđivao kontinuitet porodičnog imena/loze, pa su muška deca imala veći simbolički značaj od ženske i simbolizovala su *muškost* očeva. Otac je predstavljao zahteve društva i tradicije te se javlja kao moralni autoritet svojoj deci. Istovremeno, svu negu i brigu oko dece obavljala je majka. Odnos oca s detetom u tradicijskoj kulturi je bio udaljen, a običaji su podržavali očinstvo bez afektivnosti.⁹⁴ Drugi model, *otac kao hranilac*, javlja se u urbanim područjima tokom perioda industrijalizacije i razvoja građanskog društva od polovine XIX veka. Kao i u drugim delovima sveta, industrijalizacija dovodi do razdvajanja privatne od javne sfere, pa uloga muškarca primarno počinje da bude materijalno obezbeđivanje porodice. Ideali građanske porodice su vidljivi i u Građanskom zakoniku, koji daje značajnu moć muškarcu u supružničkim odnosima i postavlja ga kao primarnog roditelja (u slučaju razvoda, deca su pripadala ocu). Ubrzana urbanizacija i industrijalizacija tokom perioda socijalizma dodatno su učvrstile građanski model porodice, uz izvesne modifikacije. Socijalizam je proklamovao zaposlenost žena s punim radnim vremenom, što je izvelo značajan broj žena na tržište rada, ali ih nije oslobodilo tradicionalnih očekivanja i obaveza u domaćinstvu i roditeljstvu. Ni na tržištu žene nisu zarađivale koliko i muškarci, obavljale su i manje prestižne poslove, zbog čega su muškarci mogli da zadrže moć unutar porodice. Muški identiteti su centrirani oko porodičnog polja,

93 Lamb, M.E. et al. (1987) A biosocial perspective on paternal behaviour and involvement, u: Lancaster et al. (ur.) *Parenting Across the Lifespan: Biosocial Dimensions*. New York: Aldine, navedeno prema: Ribbens McCarthy, Edwards, 2011: 97.

94 Smatralo se da otac ne treba da uzima malo dete u ruke, ćerkama ne treba da se bavi uopšte, a sinovima tek kad prerastu visinu puške. Očevu krutost najbolje opisuje izreka „otac kao kolac“. Vidi u Trebješanin, 2008.

kroz ideal porodičnog čoveka, koji uključuje porodicu (suprugu i decu), zaposlenje (mogućnost finansijskog obezbeđenja) i krov nad glavom. Treći model, novo očinstvo, u Srbiji se pomalja tek u poslednjih nekoliko godina. Kao i u drugim društvima, ovaj obrazac podrazumeva visok stepen uključenosti u brigu i negu tokom svih faza odrastanja dece, ali i vrednosni obrazac rodne ravnopravnosti. Domaća istraživanja pokazuju da su nosioci novog modela mlađi, urbani i obrazovaniji muškarci. Istovremeno ne postoje jasni modeli na koje bi se očevi ugledali, ni u njihovoj okolini ni u popularnoj kulturi, te se novo očinstvo „izmišlja“ u hodu. To, između ostalog, dovodi do toga da su muškarci u značajnoj meri usamljeni u svom roditeljstvu, jer nemaju puno ljudi s kojima bi mogli da podele specifičnost muškog iskustva (Stanojević, 2018: 59–62).

Iz navedenog je jasno da je aktivno očinstvo više ideal nego što je deo stvarnosti porodičnog života. Drugim rečima, **veće promene se dešavaju na nivou očinskog identiteta i vrednosti nego na nivou prakse očinstva.** U svakodnevnoj praksi, očevi zadržavaju pomažuću ulogu podrške majkama, ostajući „pomoćni roditelj“ ili „mlađi pomoćnik“. U aspiracijama da ostvare željenu praksu „aktivnog“ ili „novog“ očinstva, mladi očevi se sreću s nekim strukturalnim ograničenjima, o čemu će više reči biti u narednom delu ovog poglavlja. Pored toga, neka istraživanja pokazuju da su modeli intenzivnog majčinstva i aktivnog očinstva suprotstavljeni, te da majke nerado prepuštaju očevima svoje polje u privatnoj sferi, koje im obezbeđuje samorealizaciju kroz osećaj kompetentnosti, kao i roditeljske prakse, iz bojazni da bi mogle biti percipirane kao „nedovoljno dobre majke“ (vidi na primer: Švab, Huber, 2010).

Specifičnosti i izazovi savremenog roditeljstva

Izazovi s kojima se roditelji u savremenosti susreću nastaju, ukratko rečeno, kao posledica sukoba između, nekad i protivrečnih, zahteva koje im društvo postavlja i mogućnosti koje im stoje na raspolaganju da te zahteve ostvare. Kritičari savremenog društva naglašavaju da zadatak roditelja nije više odgoj „normalnog“ – socijalizovanog i adaptiranog deteta, već je sve prisutniji pritisak na stvaranje „superdeteta“ tako što će se obezbediti „sve za dete“, i to kroz realizaciju ciljeva koji su povezani s četiri oblasti: obrazovanjem, zdravljem, psihičkim blagostanjem i okolinom življenja (Beck-Gernsheim, 1992). Roditelji su dužni, a pritisak je prevažno usmeren na majke, da detetu obezbede maksimalne uslove za obrazovanje: „razvoj inteligencije i početak kvalifikacija počinju još u materici“ (Ibid.: 62), za zdravlje – zaštita od bolesti, ali i najkvalitenija ishrana (npr.

organska), za psihičko blagostanje kroz „imperativ „srećnog deteta“, kao i maksimalnu zaštitu od opasnosti od okoline (zagađenja, toksičnih materijala i sličnog).

Ova visoka očekivanja koje društvo nameće roditeljima da bi ostvarili ideal „dobrog roditelja“ uprkos ograničenim resursima koje imaju, proizvode **prvi izazov**, koji možemo odrediti kao **sukob između norme i prakse**, aspiracija i mogućnosti. Normativi intenzivnog roditeljstva – „intenzivnog majčinstva“ i „novog očinstva“, pretpostavljaju veliku emocionalnu i vremensku posvećenost brizi o detetu i njegovom odgoju. S druge strane, roditelji posvećeni ostvarivanju materijalnog blagostanja deteta (što je još jedan imperativ koji društvo izražava kroz isticanje obrazovanja) i izgradnji svojih profesionalnih karijera, imaju sve manje vremena i energije za to. Zato danski sociolog Kvortrup kao jedan od izraza paradoksalnog odnosa između modernog društva i detinjstva ističe: „Odrasli tvrde da je dobro da deca i roditelji budu zajedno, ali u svakodnevnom životu oni sve više žive odvojeno“ (Qvortrup, 1995: 191). Opažanjem da „većina odraslih misli da je za decu najbolje da roditelji preuzmu glavnu odgovornost za njih, ali u strukturalnom smislu postepeno nestaju okolnosti u kojima roditelji mogu preuzeti tu ulogu“ (Ibid.: 191), ovaj autor upućuje na strukturalna ograničenja za ostvarivanje ideala „dobrog roditelja“, s kojima se susreću mnogi roditelji. Sukob između visokih profesionalnih zahteva i aspiracija da budu intenzivno uključeni u život svoje dece roditelji, međutim, ne opažaju kao strukturalni problem neusklađenosti između rada i porodice (engl. *work-family balance*), već kao svoj lični problem, koji kod njih izaziva anksioznost i grizu savesti.⁹⁵

Kvortrup navodi još jedan paradoks – iako su deca „dragocena“ u materijalnom smislu za detecentrično društvo, ono roditeljima prepušta većinu troškova oko dece. Zahtevi iskazani kroz sintagmu „sve za dete“ podrazumevaju posedovanje i trošenje znatnih materijalnih resursa da bi se oni ostvarili, što kod roditelja nižeg društvenog položaja izaziva osećaj frustracije i krivice, jer nisu u mogućnosti da priušte deci ono što je očekivano.⁹⁶ Stigmatizacija siromašnih roditelja kao nedovoljno dobrih vidi se na primeru nametanja krivice za gojaznost dece (engl. *fat shaming*), jer mogu da ih hrane samo jeftinom „brzom hranom“ namesto skupom organskom.

Drugi izazov savremenog roditeljstva je sukobljenost između **potrebe za individualizacijom roditeljstva** i autonomijom u kreiranju vlastitog

95 Hansen, K. V. (2005) *Not-so-nuclear Families: Class, Gender, and Networks of Care*, New Jersey: Rutgers University Press; navedeno prema: Chambers, 2012: 57.

96 Klasne razlike u praksama odgoja dece u američkom društvu i nemogućnost roditelja iz radničke klase da svojoj deci obezbede „koncentrisanu kultivaciju“ (engl. *concerted cultivation*) posebno je izučavala Anet Laro; Lareau, 2002.

roditeljskog stila, i sve veće institucionalizacije odgoja dece, koji je kao porodična funkcija transferovan na institucije društva. S jedne strane, roditeljima se u okviru ideologije familizma („sve za dete“) nameće odgovornost za „uspešnost“ potomstva, a, s druge strane, oduzima im se roditeljski autoritet znanja i veština prenošenjem na stručnjake. Roditelji su pod stalnom paternalističkom brigom specijalizovanih instanci društva, izloženi „novom paternalizmu“ pomažućih profesija. Ovaj fenomen Laš naziva „proletarizacijom roditeljstva“: budući da su stalno izloženi uticajima aktuelnih saznanja o dečjoj prirodi i odlikama detinjstva, kao i promenljivih stilova u odgajanju dece, roditelji gube poverenje u vlastitu kompetentnost za odgajanje potomstva (Lasch, 1986). Roditeljstvo se nalazi između „**proklamovane svemoći i iskušene nemoći**“ (Beck-Gernsheim, 1992), od roditelja se očekuje da kroz „profesionalizaciju roditeljstva“ obezbede najoptimalnije uslove za razvoj i blagostanje dece i zaštite ih od rizika, dok su u tome ograničeni mnogim faktorima i osećaju se nekompetentnim i nemoćnim.

Sledeći izazov savremenog roditeljstva – procep između kontrole i autonomije, potiče iz dva suprotstavljena imperativa u društvima kasne modernosti: da se deca zaštite od rizika, a da im se obezbedi samostalnost u izborima i razvoju. S jedne strane, individualizacija detinjstva zahteva poštovanje autonomije deteta kao ličnosti, dok, s druge strane, familistički obrazac prevashodne roditeljske odgovornosti za decu zahteva da se ona kontrolišu u rizičnom društvu. Roditelji stalno moraju da pregovaraju s decom oko ovih pitanja, kao i da balansiraju između „pripremačkog“ i „zaštitničkog“ stila u vaspitanju (vidi u Tomanović, Petrović, 2006).

Postavlja se pitanje je da li se detecentričnost – „sve za decu“, pretvara u svoju suprotnost. Pored toga što ograničavaju slobode i autonomiju i dece i roditelja kao individua, ovi ideali intenzivnog roditeljstva i stavljanje dece na pijedestal ishoduju i u odustajanju od roditeljstva: „Odrasli žele i vole decu, ali ih rađaju sve manje, dok im društvo obezbeđuje sve manje vremena i prostora“ (Qvortrup, 1995: 191).

16.

Jednoroditeljske porodice⁹⁷

Procena je da jednoroditeljske porodice danas čine između jedne četvrtine i jedne trećine svih porodica u svetu. Nagli porast njihovog broja predstavlja jednu od najznačajnijih promena i svakako najvidljiviju promenu porodičnog života, koja ima posledice i uticaj na savremeno društvo u celini. Uzroci nastanka i velike raširenosti ovog u strukturalnom, funkcionalnom i interakcionom smislu osobenog oblika porodice, leže u naglom i izraženom porastu broja razvoda i rađanja od strane nevenčanih majki, koji su se odigrali između sedamdesetih godina i kraja XX veka.

Nagli porast broja i stope razvoda u ovom periodu posebno je karakterističan za SAD, gde se sad svaki drugi sklopljeni brak završava razvodom (Kiernan, 2004: 26). U Evropi se, globalno gledano, može očekivati da se svaki treći brak razvede, mada postoje varijacije – od stope preko 0,4 u nordijskim zemljama i Velikoj Britaniji, preko stope od 0,3 do 0,4 u zapadnoj i centralnoj Evropi, do stope ispod 0,2 u južnim evropskim zemljama (Ibid.: 27). Razvodi postaju učestaliji i u zemljama u razvoju, mada su stope i dalje niske u većini regiona Azije i Afrike.

Promena odnosa prema vanbračnom rađanju mogla bi uticati na to da u nekim zemljama jednoroditeljske porodice nevenčanih majki postanu brojnije od porodica obudovelih roditelja s decom, koje su ranije bile zastupljenije. Tako je, na primer, učešće vanbračnih rađanja u SAD utrostručeno: s jednog u deset na jedno od tri od 1970. do 1995. godine (Kinneer, 1999; prema Feltey, 2003). Visoke stope vanbračnih rađanja imaju i Kanada, Francuska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Švedska, ali i iz bitno različitih razloga, kao i neke centralnoameričke zemlje (Gvatemala, El Salvador, Honduras), dok je se u Japanu kao vanbračno rodi samo 1% dece (Kiernan, 2004). U Evropi se jasno izdvaja region s visokim učešćem

97 Ovo poglavlje predstavlja adaptaciju teksta (Tomanović, 2014) koji je objavljen u okviru sociološke studije o jednoroditeljskim porodicama u Srbiji (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014)

vanbračnog rađanja – severnoevropske zemlje, a u regionu koji je tradicionalno bio obeležen niskim učešćem vanbračnog rađanja – u južneevropskim zemljama, dolazi do diverzifikacije: Grčka i Kipar ostaju s manje od 10%, a pridružuju im se i postsocijalističke BiH, Hrvatska i Makedonija s manje od 15%, dok se u Španiji i Portugaliji beleži porast na preko 30%. Postsocijalističke zemlje koje, pored Estonije, imaju udeo od preko 50% vanbračnih rađanja, jesu Slovenija i Bugarska (Stanković, Penev, 2010). Treba, međutim, imati u vidu da se većina vanbračnih rađanja dešava u okviru zajednica partnera koji kohabitiraju, a tek jedan deo je vezan za same majke i, sledstveno, jednoroditeljske porodice.⁹⁸ Podaci pokazuju da je u većini evropskih zemalja učešće dece koja žive s nevenčanim roditeljima i sa samim roditeljima skoro izjednačeno: razlike su najveće u zemljama gde je najzastupljenija kohabitacija kao alternativa braku (Švedska npr.) i u onima u kojima je učešće jednoroditeljskih porodica najveće (Irska, Latvija, Litvanija i Ujedinjeno Kraljevstvo).

Porodice samih majki nastale rađanjem van braka najdiverzifikovanije su u poređenju s ostala dva tipa jednoroditeljskih porodica – postrazvodnim i porodicama obudovelih roditelja. Njihov nastanak je snažno kontekstualno i kulturološki uslovljen, a njihova percepcija, legitimacija i prakse oblikovani su i kulturnom matricom i njenom operacionalizacijom kroz društveno-političke prakse i sistemske mehanizme podrške, koji utiču i na diskurse o jednoroditeljskim porodicama.

Jednoroditeljske porodice u akademskim i javnim diskursima

U okviru dominantne sociološke paradigme prve polovine XX veka – strukturalnog funkcionalizma, moderna nuklearna porodica je bila postavljena kao jedini empirijski i teorijski standard, jer je svojom podelom intra i intergeneracijskih uloga, segregiranih, ali komplementarnih, obezbeđivala funkcionalni preduslov za održanje i reprodukciju industrijskog društvenog sistema. Strukturalna organizovanost (potpunost) bila je preduslov funkcionalnosti, koja je izjednačavana s interakcionom integrisanošću.⁹⁹ Postojeće

98 Tako se i u Bugarskoj beleži nagli skok vanbračnih rađanja, koja sada prelaze polovinu svih rađanja, ali je učešće dece koja žive s jednim roditeljem ispod petine sve dece.

99 Kasnija istraživanja ukazuju na nepodudarnost strukturalne organizovanosti – „potpunosti“, s funkcionalnom i interakcionom integrisanošću, odnosno na modalitete dez/integrisanosti u dvoroditeljskim i jednoroditeljskim porodicama, s obzirom na dva osnovna kriterijuma: prisutnosti interakcije i psiholoških ulaganja (Gongla, Thompson, 1987: 401; prema Piorkowska-Petrović, 1990: 18).

jednoroditeljske porodice¹⁰⁰ posmatrane su u tom teorijskom diskursu kao disfunkcionalne i kao pretnja socijalnoj koheziji, a u teorijskom smislu kao preostatak, rezidua. Termini koji su korišćeni u javnom i akademskom diskursu, kao što su „nepotpuna porodica“, porodica ili domaćinstvo „samohranih majki“, „vanbračna“ porodica, nemaju neutralnu konotaciju, već upućuju na deficijentnost i devijantnost jednoroditeljskih porodica.

Upliv feminističke perspektive u društvene i humanističke nauke tokom sedamdesetih godina doneo je preispitivanje koncepata o porodici, kao i istraživanje odnosa unutar porodice. Različite struje feminizma su nuklearnu porodicu i materinstvo, pa i majčinstvo samih majki, podvrgle analizi i radikalnoj kritici, ne ponudivši, međutim, razvijenu ideju novog oblika porodice i materinstva/majčinstva (Klett-Davies, 2007: 12).

Teorije o porodici se u različitim delovima sveta ne samo razvijaju u odnosu na njihova socio-demografska obeležja, već su na specifičan način uklopljene u dominantne intelektualne, društvene i istorijske kontekste. Tako se u odnosu na jednoroditeljske porodice, posebno one „samih majki“ (engl. *lone mothers*), mogu izdvojiti četiri diskursa: prema prvom, te porodice predstavljaju *društvenu pretnju* (engl. *social threat*); prema drugom su *društveni problem* (engl. *social problem*); prema trećem su *alternativni životni stil* (engl. *alternative lifestyle*); a prema četvrtom su specifično *bekstvo od patrijarhata* (engl. *escaping patriarchy*). Mada se ova četiri diskursa mogu smatrati suprotstavljenim u načinu na koji određuju značenje i razloge nastanka samostalnog majčinstva, ipak se donekle preklapaju u svojim konstrukcijama (Duncan, Edwards, 1999: 26).

Dominantni diskursi se menjaju tokom vremena, razlikuju se unutar društvenih prostora i u okviru društvenih grupa. Tako se, zavisno od aktuelnog političkog konteksta i sledstvene praktične politike, u Velikoj Britaniji, na primer, smenjuju diskursi koji vide same majke kao „društvenu pretnju“ ili kao „društveni problem“.

U okviru konzervativnih političkih režima, same majke se vide kao moralna i finansijska *pretnja društvu*, one su sastavni deo potklase koja se ne trudi da poboljša svoj položaj, već živi na „državnim jaslama“. U okviru Marejevog koncepta potklase (Murray, 1990), same majke su dominirale diskursom o socijalnoj isključenosti tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina. Prema ovom diskursu, potklasa se reprodukuje preko reprodukcije moralnih i kulturnih obeležja onih koji su društveno isključeni. U slučaju jednoroditeljskih porodica, odsustvo oca kao hranio-ca i modela uloge, nezaposlenost i zavisnost od socijalne pomoći vode ka

100 Porodice samih majki su predstavljale tradicionalnu kulturološku osobenost života afroameričkih porodica u velikim gradovima severa SAD.

maloletničkoj delikvenciji, koja opet reprodukuje isključenost i potklasu. Na taj način se, kao i politikom država blagostanja koje podržavaju zavisnost od državne pomoći, podrivaju tradicionalna porodica i radna etika, a reprodukuje nemoralna racionalnost. U SAD se same majke često vide kao nemoralni „grebatori“ koji ne zaslužuju državnu podršku (De Acosta, 1997; prema Duncan, Edwards, 1999: 24). One se percipiraju kao aktivni akteri u reprodukciji potklase, jer se smatra da mlade neudate majke (mahom afroameričkog porekla u SAD ili afrokaribijskog porekla u Velikoj Britaniji) odlučuju da rađaju zbog socijalne pomoći i biraju da se ne zapošljavaju. Naglašavanjem aktivne uloge samih majki u stvaranju vlastite situacije, one dobijaju ulogu „dežurnog krivca“ za moralni slom društva.

Diskurs o jednoroditeljskim porodicama kao *društvenom problemu* samo je naizgled sličan diskursu koji ih određuje kao društvenu pretnju. Mada se polazi od konceptata potklase i socijalne isključenosti, oni se drugačije konceptualizuju, a drugačije se percipira odnos struktura i delanja aktera, pa i porodica samih majki uključenih u te kategorije. Prema Vilsonovoj tezi, potklasa je posledica prostorne i industrijske restrukturacije kapitalizma kojom se stvara „siromaštvo getoa“ (Wilson, 1989). Takvom siromaštvu su, prema Vilsonu, posebno izložene same majke afroameričkog porekla u urbanim centrima, koje nisu u mogućnosti da nađu partnera sa stabilnim zaposlenjem. Prepoznaje se delanje samih majki u nastojanju da promene svoj deprivilegovani položaj, ali se one susreću sa znatnim strukturalnim ograničenjima i nedostacima sistema socijalne zaštite. Na marginama društva, one su nemoćne da promene svoj položaj i položaj svoje dece. Na taj način se siromaštvo, deprivilegovanost i isključenost transgeneracijski prenose i reprodukuju. Jednoroditeljske porodice samih majki tako od „žrtava“ društva postaju društveni „problem“.

Pored materijalne deprivacije, teoretičari koji su više orijentisani ka desnim politikama smatraju „bezočinstvo“ – odsustvo očinske figure kao modela uloge, jednim od osnovnih problema jednoroditeljskih porodica samih majki. Odsustvo autoritativne roditeljske figure ovi autori smatraju većim problemom od materijalne deprivacije: ono vodi u devijantnost, huliganstvo i kriminal i neće se rešiti zapošljavanjem majki, već upravo njihovim angažovanjem oko vaspitanja dece predškolskog uzrasta, što bi podrazumevalo da im država obezbeđuje „roditeljsku platu“. Drugim rečima, potrebna je, uz pomoć države, rekonstitucija neke zamene za tradicionalnu porodicu.

Sami roditelji moraju da dokazuju uspešnost svojih roditeljskih praksi (engl. *good enough parenting*) u odnosu na one u dvoroditeljskim porodicama, a po sličnim pokazateljima se roditeljstvo u istopolnim porodicama

samerava s roditeljstvom u heteronormativnom modelu porodica, o čemu će više biti reči u posebnom poglavlju.

Diskurs o jednoroditeljskim porodicama kao društvenom problemu uklopljen je u levo orijentisane državne politike, kao što su fabijanska tradicija u Velikoj Britaniji, oličena najskorije u politici novih laburista, potom ranije socijaldemokratske vlade u Nemačkoj, u Švedskoj i drugim zemljama. U Nemačkoj je stav prema samim majkama ambivalentan: dok, s jedne strane, postoji mnjenje koje smatra da ih treba sažaljevati jer su siromašne i preopterećene, što sa sobom nosi paternalistički ton i njihovu situaciju vidi kao privremenu i prolaznu, s druge strane, praktične politike uključuju same majke bez izdvajanja u sve mere koje su usmerene na majke u celini, izbegavajući na taj način njihovu segregaciju. Na drugoj strani, u Švedskoj se u javnom diskursu porodica same majke posmatra samo kao jedan porodični oblik, koji državnu podršku dobija na istim osnovama kao svaka druga porodica (Björnberg 1997, prema Duncan, Edwards 1999: 24).

Akadska tradicija karakteristična za Nemačku smešta jednoroditeljske porodice u širi kontekst društvenih promena u okviru kasne modernosti, a veći značaj se pridaje kulturnim vrednostima i individualnim stavovima o porodici. Koncept individualizacije je najuticajniji u okviru diskursa koji same majke posmatra kao *alternativni životni stil* i posledicu društvenih promena (Beck, Beck-Gernsheim, 1995; 2002). Brojne promene u rodnim odnosima u javnoj sferi, podstaknute pokretima za rodnu ravnopravnost, doprinele su tome da brak i porodica izgube funkcionalno značenje ekonomskog aranžmana zasnovanog na tradicionalnoj podeli na instrumentalnu mušku ulogu hranioca i ekspresivnu žensku ulogu domaćice. Oslobođenost od strukturalnih stega ne znači samo da žene *mogu* da biraju, već one, prema teoretičarima individualizacije, *moraju* da biraju kako će živeti svoje živote.

Jednoroditeljske porodice samih majki predstavljaju budućnost porodice, obrise onoga što autori nazivaju „postporodičnom porodicom“ (engl. *post-familial family*; Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 2).

U okviru ovog diskursa, više se ne pretpostavlja da je jednoroditeljska porodica iznuđena i prolazna porodična faza. Moguća je situacija da sami roditelji otkriju prednosti ovakvog porodičnog oblika i požele da ga produže. U kontekstu *fluidnih* partnerskih odnosa, nestabilnih „čistih veza“ zasnovanih na visokim detradicionalizovanim očekivanjima, odnos s detetom pruža stalnost i stabilnost. Ovaj koncept „deteta kao nostalgije“ ima posebno značenje u slučaju jednoroditeljskih porodica. Prema Bekovima, „[...] deca postaju konačna alternativa usamljenosti – bezbedno utočište. Samačka domaćinstva i porodice samih roditelja su integralni individualizaciji i

uzgredni su proizvod emancipacije i želje za poboljšanjem uslova života“ (Jenks, 1996: 25).

„Normalizacija“ jednoroditeljskih porodica kao još jednog, ali heterogenog porodičnog oblika ima svoj odraz i u praktičnoj politici, gde se one ne izdvajaju iz globalnih promena porodica, kojima treba obezbediti bolje uslove života u izmenjenim okolnostima, merama kao što su skraćeno radno vreme za roditelje i slično. U Švedskoj se otišlo najdalje u inkorporiranju jednoroditeljskih porodica u univerzalističke državne politike, dok je u javnom diskursu izraz sam roditelj skoro potpuno iščezao.

Jedan od diskursa o jednoroditeljskim porodicama, nazvan *bekstvo od patrijarhata*, nastao je u okviru feminističke orijentacije, koja smatra da diskurs *promene životnog stila* ne uzima u dovoljnoj meri u obzir kvalitet promene u rodnim odnosima – „rodnu revoluciju“. U kontekstu novonastale nespremnosti žena da trpe mušku kontrolu nad svojim životima (Hochschild, Machung, 1989; prema: Duncan, Edwards 1999), jednom suočene sa samostalnim roditeljstvom (kao posledicom razvoda ili vanbračnog rađanja), žene počinju da ga cene kao izraz vlastite nezavisnosti, makar i u relativnoj materijalnoj deprivaciji.

MODUL:

17.

Specifičnosti i problemi različitih tipova jednoroditeljskih porodica

Zajedničke probleme s kojima se sreće većina jednoroditeljskih porodica u globalnom društvu dokumentovala su brojna istraživanja. Najizrazitiji i najviše dokumentovan problem je **materijalna deprivacija** jednoroditeljskih porodica, koja se ispoljava kao finansijska i stambena.

Mnoga istraživanja pokazuju da su jednoroditeljske porodice najsiromašnija demografska grupa, koja dugo ostaje u takvom položaju (Hobbs Lippman, 1990, prema Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 110). One su disproporcionalno siromašne u poređenju s drugim porodicama: međunarodna uporedna istraživanja pokazuju da su stope siromaštva dece više u jednoroditeljskim porodicama u svakoj proučavanoj zemlji (Wong, Garfinkl, McLanahan 1992; Kennedy, Whiteford, Bradshaw, 1996). Analize pokazuju, međutim, razlike u intenzitetu i dubini siromaštva jednoroditeljskih porodica između najrazvijenijih zemalja, koje su povezane s mnoštvom faktora. Uopšteno, lošiji finansijski položaj jednoroditeljskih porodica je posledica rizične ekonomske pozicije na tržištu rada samih majki, s kojima živi većina dece, njihovih niskih primanja, kao i neredovnosti ili malih alimentacija od strane drugog roditelja, najčešće očeva, koji se i sami mogu suočavati s materijalnim teškoćama izdržavanja dva domaćinstva, ali i posledica neadekvatne državne podrške (Kiernan, 2004: 27, 28). S druge strane, ekonomski položaj jednoroditeljskih porodica, meren samo na osnovu prihoda domaćinstva iz takozvanih privatnih (dohodak, alimentacija) i javnih transfera (državna pomoć), znatno je lošiji kod porodica u SAD od onih koje žive u Evropi, gde se među analiziranim razlikuju dve grupe zemalja: skandinavske (Švedska i Norveška) – s boljim, i Nemačka, Francuska i Velika Britanija – s lošijim materijalnim položajem

jedoroditeljskih porodica, čemu doprinose različite državne politike (Wong, Garfinkl, McLanahan, 1992).

Naše istraživanje jednoroditeljskih porodica u Srbiji, sprovedeno 2010/2011. godine, pokazalo je sličnu strukturalnu ranjivost ovih porodica. Ona je povezana s njihovim nepovoljnim društvenim položajem, koji se manifestuje kroz lošiju poziciju na tržištu rada, lošiju ukupnu materijalnu situaciju i prosečno niže prihode po članu domaćinstva od dvoroditeljskih porodica (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014).

Loš materijalni položaj porodica s decom koji proističe iz privatnih i javnih novčanih transfera može u znatnoj meri biti modifikovan i ublažen bezgotovinskim davanjima, koja zavise od državnog sistema socijalne zaštite (Kennedy, Whiteford, Bradshaw, 1996). Mere zdravstvenih, obrazovnih, a posebno stambenih beneficija, koje mogu znatno poboljšati položaj jednoroditeljskih porodica i ublažiti nejednakosti – relativno siromaštvo, bitno su različite među državama. Naše istraživanje jednoroditeljskih porodica je pokazalo je da značajan izvor strukturalnih ograničenja s kojima se ove porodice suočavaju potiče iz neadekvatnosti institucionalnog okruženja – ograničenosti i nedovoljne dostupnosti mera podrške i pomoći u Srbiji.

Tražila sam novčanu pomoć, ali kako sam se odselila kod roditelja, u centru za socijalni rad su mi rekli da su roditelji dužni da me izdržavaju, bez obzira što sam punoletna. (razvedena majka)

Zaposlena sam i nemam pravo na pomoć, deca isto nemaju pravo na porodičnu penziju, jer je otac imao malo radnog staža. (udovica)

Tražila sam savet i pomoć od socijalnog radnika, a dobila odgovor – sami ste birali za koga ćete se udati. (razvedena majka)

Niko ne pomaže samohranim majkama, odgovaraju kako sam o tome trebala da razmislim da ne bi bila u ovoj situaciji. (nevenčana majka)

Za novčanu pomoć su mi rekli da ako nisam sposobna da odgajam decu, da ih dam u hraniteljsku porodicu. (razvedena majka)
(Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014: 117, 118).

Iz navedenih iskaza je očigledno da jedan deo strukturalnih ograničenja potiče iz niske legitimacije i prihvaćenosti jednoroditeljskih porodica

nevenčanih majki, a potom i razvedenih roditelja (posebno majki), što proizvodi predrasude, stigmatizaciju, čak i prepreke za ostvarenje osnovnih prava i pripadnosti.

Poseban aspekt materijalne deprivacije je **stambena deprivacija**, koja je povezana s promenom mesta i tipa stanovanja nakon razvoda, najčešće u lošiji stambeni prostor i lošije susedstvo.

Perspektiva dece na proces nastanka postrazvodnih jednoroditeljskih porodica i njihov svakodnevni život, što je tema novijih socioloških istraživanja, ukazuje na nešto drugačiji pogled na materijalnu deprivaciju. Deca osećaju posledice pada prihoda domaćinstva, ali istraživanja pokazuju da im to mnogo manje predstavlja problem nego što se mislilo (Moxes, 2003: 134). Većina dece je svesna smanjenja prihoda, a starija deca su svesna čak i uzroka smanjenja, ali smatraju da niži prihod ne utiče na njih direktno, pa se samim tim ne osećaju ugroženo. Starija deca se osećaju odgovornom i smatraju da treba da pomognu tako što rade povremene poslove da bi svojim prihodima olakšala roditeljima. Stambena deprivacija, povezana s preseljenjem, promenom prebivališta i socijalnog okruženja, može biti ozbiljan problem za dete. Prema jednom istraživanju, većina dece je menjala mesto boravka nakon razvoda i po nekoliko puta, često živeći u iznajmljenim stanovima, a najveći problem predstavlja napuštanje prijatelja i uključivanje u novu i nepoznatu sredinu. Prema iskazima dece, posledice preseljenja mogu biti izolacija i gubitak samopouzdanja (Ibid.: 137).

Socijalna izolacija i samoizolacija članova jednoroditeljskih porodica je problem koji je povezan s nedovoljnom prihvaćenošću od strane zajednice u kojoj žive, a često i sa **stigmatizacijom** u društvu. Jedan od indikatora nedovoljnog prihvatanja je i ambivalentnost prikaza ovih porodica u popularnim magazinima i naučnim časopisima. Iako su u SAD prisutne ceo vek i postaju sve prisutnije, i to daleko više nego u Evropi, analiza sadržaja tekstova pokazuje da se jednoroditeljske porodice u naučnim časopisima pojavljuju sasvim retko od dvadesetih godina XX veka, a nagli porast interesovanja je počeo tek nakon sedamdesetih, dok u popularnim magazinima one postaju „vest“ tek nakon šezdesetih godina, kad, zbog svog demografskog prodora, dobijaju status političkog pitanja (Usdansky, 2008). Istraživanje u Srbiji je pokazalo da je osećaj usamljenosti i uskraćenosti za podršku veći kod jednoroditeljskih nego kod dvoroditeljskih porodica, što upućuje na mogućnost (samo)izolacije i probleme koji su s tim povezani. U našem istraživanju se pokazalo da položaj i ukupno blagostanje jednoroditeljske porodice zavisi od kvaliteta neformalne podrške i pomoći koju dobijaju (vezujućeg socijalnog kapitala). Ovo čini posebno ranjivim porodice koje žive samostalno, koje nisu zaštićene životom u

proširenom porodičnom domaćinstvu i pod rizikom su da budu isključene iz neformalnih mreža podrške (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014).

Problemi roditeljstva su povezani s odsustvom drugog roditelja, s kojim bi se delile roditeljske odgovornosti i obaveze oko domaćinstva. Sâm roditelj ili onaj koji ostaje s decom nakon razvoda ili smrti supružnika mora kombinovati roditeljstvo s finansijskim obavezama, odnosno balansirati privatnu i sferu rada, a u takvoj situaciji nije u mogućnosti da se bori za napredovanje na poslu i time poboljša svoj materijalni položaj. Istraživanja pokazuju da je prelazak u ulogu samog roditelja nešto teži za majke (Greif's, 1985; prema Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002). Mada rani socijalizacijski uticaji mogu predstavljati prepreku za novi identitet očeva kao muškaraca, majke se u prelasku na ulogu „hranioca“ i uravnoteženju roditeljske i profesionalne uloge sreću s više problema, kao što su, na primer, niže obrazovanje, manje radno iskustvo, slabije plaćeni poslovi i manje mogućnosti da fleksibilno usklađuju dve uloge (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 120). Nepodeljene odgovornosti predstavljaju znatno opterećenje, koje može proizvesti fizičke i psihičke probleme kod roditelja, pa tako zadovoljstvo novom ulogom predstavlja najjači prediktor depresije i za majke i za očeve koji su ostali s decom (Hill, Hilton, 2000; prema Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 118).

Problemi samostalnog roditeljstva su u analizama i javnom diskursu povezani s uspešnošću roditeljstva. Kako analize longitudinalnih podataka pokazuju, imati dete van braka nije automatski povezano s rizikom od stresa, depresije, nezaposlenosti ili lošeg roditeljstva (Amato, 2000). Rana trudnoća mladih neobrazovanih majki je, međutim, povezana s rizikom od siromaštva, povezanim s razvojnim rizicima za dete, kao što su materijalna i obrazovna deprivacija i život u nebezbednim susedstvima u kojima je prisutan kriminal (Ibid.). Činjenica je da su porodice samih majki pod većim rizikom da budu društveno deprivilegovane, a njihova deca su u odraslom dobu češće nezaposlena i slabo obrazovana, prvenstveno zbog većeg siromaštva (Kiernan, 1992, prema Duncan, Edwards, 1999). Ukoliko se, međutim, u analizu uključe porodice istog društvenog i materijalnog statusa, onda se ne pokazuju razlike između dece koja odrastaju s dva roditelja i one koja odrastaju samo s majkom. Štaviše, istraživanja u Švedskoj pokazuju da su potonja deca zrelija i samostalnija (Björnberg, 1992; prema Duncan, Edwards, 1999: 34).

Jednoroditeljske porodice su često mnogo više od dvoroditeljskih podvrgnute procenama od strane vlasti i državnim intervencijama. Skoro polovinu „porodica sa problemima“ u istoimenom programu konzervativne britanske vlade iz 2011. godine (engl. *troubled families programme*, Lambert, Crossley, 2016), čine porodice samih roditelja. Sami roditelji

moraju da dokazuju uspešnost svojih roditeljskih praksi (engl. *good enough parenting*) u odnosu na one u dvoroditeljskim porodicama, po sličnom pokazateljima po kojima se roditeljstvo u istopolnim porodicama samerava s roditeljstvom u heteronormativnom modelu porodica.

Od načina nastanka jednoroditeljske porodice u velikoj meri zavise i objektivna i interakciona obeležja njihovog života, kao što su zaposlenje, finansijski položaj, odnosi s drugim odraslima, s decom i slično, pa i detetova iskustva odrastanja (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 111). Legitimnost i prihvaćenost jednoroditeljskih porodica značajna je za obim i kvalitet podrške neformalne zajednice, kao i sistemске podrške države.

Kada se radi o jednoroditeljskim porodicama nevenčanih majki, postoji čitav spektar kulturoloških uticaja, načina života, percepcija, neformalnih i sistemskih podrški. Na jednoj strani su mlade nevenčane majke („tinjedžerke“), čiji je rizični status povezan s drugim faktorima, kao što su nizak nivo obrazovanja, nezaposlenost, život u deprivilegovanim susjedstvima i slično. Ni ova grupacija, međutim, nije homogena i, zavisno od niza faktora, može imati bitno različita životna iskustva.¹⁰¹ Na drugoj strani su „nevenčane majke po izboru“ (engl. *single mothers by choice*), koje obično potiču iz visoko obrazovanih, situiranih, urbanih slojeva, što čini njihovu poziciju sigurnijom. One, s druge strane, imaju osećaj da moraju da se bore za legitimnost svog izbora i svoje roditeljske kompetencije (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 122).

Istraživanje u Srbiji je pokazalo da je strukturalno najranjivija pozicija **nevenčanih majki** i njihovih porodica. One imaju najniži društveni položaj prema svim obeležjima: zaposlenosti, profesionalnom položaju, obrazovnom nivou, materijalnom položaju, i finansijski su i stambeno zavisne od pomoći drugih. Ove majke značajno češće od drugih samih roditelja žive u roditeljskom domaćinstvu, ali analize ukazuju da njihovo prihvatanje nije bilo beskonfliktno, a da je ostalo nepotpuno potvrđuje i nalaz da je emotivna distanca najveća između članova njihovih porodica. Nevenčane majke se najčešće od svih samih roditelja suočavaju s problemima materijalne deprivacije, s problemima sa zapošljavanjem i na poslu i sa stigmatizacijom, a u ovim porodicama su veći i zdravstveni rizici za decu i za majke. Paradoksalna situacija je da, iako su u odnosu na ostale tipove porodica, porodice nevenčanih majki najviše zavisne od pomoći najbližih, njihove socijalne mreže podrške su manje razvijene, tako da u uslovima

101 Tako istraživanja pokazuju da nevenčane same majke afroameričkog porekla u Čikagu koriste strategiju uklopljenosti u neformalnu mrežu roditeljske porodice, tzv. funkcionalno proširene porodice, odnosno jak vezujući socijalni kapital, da bi prevazišle rizike vezane za njihov socioekonomski položaj, čime se pobija Vilsonova teza o potklasi (Jarett, 1992).

kada su institucionalni mehanizmi nezadovoljavajući, roditelji u ovim porodicama često bivaju ostavljeni isključivo sami sebi (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014: 221).

Porodice obudovelih roditelja su najmanje prisutne u sociološkoj literaturi. Njihova legitimnost nije upitna, materijalni položaj je zavisen od ukupnog položaja porodice pre smrti jednog roditelja, kao i od sistemskih mera pomoći, koje, pored neformalnih mreža, mogu dati i psihološku podršku ovim porodicama, čiji kontekst nastanka u velikoj meri obeležava njihovu psihološku unutrašnjost – atmosferu, odnose i slično.

Nalazi istraživanja u Srbiji ukazuju da je materijalni položaj porodica **obudovelih** određen položajem porodice pre njenog nastanka (smrti supružnika) i akumuliranim resursima (kad je stambeni status u pitanju), po kojima su najbliži dvoroditeljskim. Jednoroditeljske porodice obudovelih su u riziku od deprivacije ako pripadaju kategoriji porodica samohranih roditelja, ukoliko preminuli roditelj nije imao prihode (što najviše pogađa udovce na selu, kojima, za razliku od udovica, život u proširenoj porodici ne poboljšava status). Pored materijalne deprivacije, problema koji dele s ostalim samim roditeljima, obudoveli roditelji se značajno češće osećaju usamljeno i tužno, a više od drugih naglašavaju problem odsustva drugog roditelja u vaspitanju i potrebija im je emotivna podrška od neformalnih mreža i savetodavna pomoć od strane formalnih instanci – stručnjaka i institucija.

Domaće istraživanje je pokazalo da su porodice **razvedenih** roditelja u strukturalnom smislu u najboljoj poziciji u odnosu na druge jednoroditeljske porodice – raspoložu značajnijim materijalnim resursima (osim stambenih, gde su zavisne od porodica porekla) i u proseku imaju viši nivo socijalnog i kulturnog kapitala, što utiče na to da budu bolje pozicionirani na tržištu rada i u strukturi zanimanja od ostalih samih roditelja. Razvedeni roditelji čine najveću i ekonomski najprosperitetniju grupu samih roditelja, ali su očevi finansijski stabilniji od majki (Ibid.: 121). Razvedeni roditelji se nešto ređe osećaju usamljeno od ostalih i aktivniji su tokom slobodnog vremena. Nerešeni odnosi s bivšim supružnikom značajno obeležavaju odnose u delu porodica razvedenih roditelja.

Pored činjenica o raznolikosti položaja i načina života različitih jednoroditeljskih porodica, za njihovu analizu je ključno uzeti u obzir i njihovu dinamiku: neke imaju karakter prolazne faze u životnom ciklusu porodice. Za njihova različita iskustva značajno je to u kom periodu života odrasle osobe, a posebno deteta, i na koji način se formira jednoroditeljska porodica (Ibid.: 114).

Rezultati analiza istraživanja nastanka i svakodnevnog života jednoroditeljskih porodica u Srbiji ukazali su na to da je neophodno razvijanje

i primena javnih politika koje bi prepoznale različite probleme s kojima se one suočavaju – materijalne, organizacione, psihološke, socijalne. Pored jedne od najobuhvatnijih mera, kao što je ustanovljavanje državnog alimentacionog fonda, iz kog bi država obezbeđivala mesečno izdržavanje deci, a roditeljima koji izbegavaju plaćanje naplaćivala alimentaciju sudskim izvršenjem, potrebno je razvijanje mnogobrojnih specifičnih mera podrške i pomoći koje bi bile u ponudi svakom samom roditelju.

MODUL

18.

Materinstvo i majčinstvo u savremenom društvu

Moderna „detecentrična“ porodica, usredištena na dete kao „proje- kat“ ili „investiciju u budućnost“, povlači sa sobom žrtvujući model roditeljstva, koji je jedan od postulata ideologije familizma (Donzelot) da su blagostanje i uspešnost (društvenosti) deteta prevashodno odgovornost roditelja. Ovo načelo je sadržano u poimanju socijalizacije u sociološkim teorijama kao centralnog procesa i jedne od univerzalnih funkcija porodice, koja se prvenstveno sagledava kroz njene ishode – uspešno podru- štvljenog i adaptiranog pojedinca. U tom smislu, etika dobrog roditelj- stva počiva na modernističkom obrascu komplementarnosti segregiranih rodnih uloga: ekspresivne – ženske/majčinske, i instrumentalne – muške/ očinske (Parsons), a kao derivat je prisutna i u Bekerovoj teoriji racional- nog izbora, koja podržava racionalnost ovakve podele roditeljskih uloga i majčinu intenzivnu uključenost u vaspitanje deteta, kao i u Kolmanovoj (Coleman) teoriji koja tumači slabljenje socijalnog kapitala kao posledicu zapošljavanja majke i njene manje prisutnosti u vaspitanju dece i u lokal- noj zajednici.

Etika roditeljskog žrtvovanja za dobrobit dece i u njihovom najboljem interesu ima dva obrasca rodnog ispoljavanja staranja (engl. *care*): ženski, koji počiva na etici majčinske brige, i muški, koji počiva na etici očinskog obezbeđivanja porodice. Etika brige je u osnovi svih diskursa o materin- stvu i majčinstvu, odnosno „maternalističkih ideologija“ (Vilenica, 2013), koje u osnovi imaju normativ **intenzivnog materinstva** koji pretpostavlja kompletnu emocionalnu i vremensku uključenost i detecentričnost majke (Arendell, 2000; Lee et al., 2014).

Kao što je navedeno u poglavlju o majčinstvu, u tradicionalnoj i građanskoj kulturi Srba visoko je vrednovan **model „majke mučenice“**

(Tripković, 1997), uz glorifikaciju „majčinske ljubavi“ (Srđić Srebro, 2014), a prihvaćen je i u socijalističkom društvu Srbije (Blagojević, 1997; Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010c; 2017) kao oblik samorealizacije u privatnoj sferi. U delu javnog diskursa u postsocijalističkoj transformaciji, on postaje posebno naglašen kroz moralnost „dobre majke“. Tradicionalno-moderna verzija konstrukta „majke mučenice“ je „žrtveni mikromatrijarhat“, kako ga naziva Marina Blagojević, koji nastaje u socijalizmu kao kompenzacija faktičke (uprkos normativnom idealu) neravnopravnosti i nejednakosti u javnoj sferi, jačanjem uticaja u privatnoj sferi porodice, domaćinstva i mreže neformalnih odnosa. Unutar njega, „žrtvovanje za decu“ je varijanta intenzivnog majčinstva u kontekstu pune zaposlenosti žena i njihovog „dvostrukog bremena“.

U poslednjim decenijama XX veka pred savremene roditelje se postavlja kao imperativ odgajanje ne „normalnog“ već „superdeteta“ koje ispoljava maksimum kvaliteta na različitim poljima: kognitivnom, socijalnom, emocionalnom, fizičkom. „Sve za dete“ (Beck-Gernsheim, 1992) podrazumeva da detetu treba obezbediti najbolje uslove za obrazovanje, zdravlje i psihološko blagostanje, i zaštititi ga od najrazličitijih ekoloških rizika (ovaj narativ se lansira nakon ekološke katastrofe u nuklearki u Černobilju u aprilu 1986. godine). Koristeći fukoovsku terminologiju, ova autorka govori o „pripitomljavanju majki“ (Ibid.), koje se još pre začeca medicinski pripremaju da budu adekvatan „inkubator za fetus“ (uzimanje folne kiseline kao suplementa npr.), a pravila u prenatalnom periodu su veoma striktna (bez alkohola, nikotina, kofeina, navike deteta ka zdravoj ishrani se stvaraju još u periodu trudnoće i sl.). Liberalni diskurs osamdesetih s naglaskom na individualizaciji prebacuje odgovornost za potomstvo na pojedinca, odnosno roditelje (tačnije, majku), pa se striktna pravila tumače kao „medicinske preporuke“, a svako odstupanje od savršeno zdravog, adekvatno uhranjenog, kognitivno naprednog, socijalno adaptiranog, psihološki uravnoteženog i sličnog deteta, predstavlja rezultat izbora roditelja, odnosno njihovog neuspeha. Manipulacija krivicom je veoma snažan mehanizam „pripitomljavanja“ roditelja, posebno majki.¹⁰² Pri tome, imperativ „dobrog roditeljstva“ ne uzima u obzir klasu, socioekonomski položaj, resurse i mogućnosti roditelja da obezbede kvalitetnu

102 Preporuka za odličan film „Moramo da razgovaramo o Kevinu“ (*We need to talk about Kevin*, (https://www.imdb.com/title/tt1242460/?ref_=nv_sr_srsrg_0) i za knjigu koja je prevedena kod nas (https://www.laguna.rs/n790_knjiga_moramo_da_razgovaramo_o_kevinu_laguna.html), jer se upravo radi o jednoj „neadaptiranoj majci“ dečaka s teškim antisocijalnim poremećajem, koja je ostavljena da se s njim bori skoro sama i potom sa snažnim osećanjem majčinske krivice. I film i knjiga su izazvali različita tumačenja i polemike (npr. <https://www.theguardian.com/film/film-blog/2011/oct/25/we-need-to-talk-about-men>).

(a preskupu, npr. organsku) ishranu, već samo jeftinu ishranu, koja dovodi do gojaznosti dece (i proizvodi *fat shaming*), skupe ustanove, aktivnosti i učila koja podstiču kognitivni razvoj dece, adekvatne uslove stanovanja (nasuprot astmi npr.), ekološki ispravne i kvalitetne igračke i opremu za decu (nasuprot jeftinih, često toksičnih) i slično.¹⁰³ Njima ostaje samo individualizovana krivica da nisu „dovoljno dobri“ roditelji (majke).

U kvalitativnim istraživanjima tranzicije u majčinstvo i ranog majčinstva kao dominantni normativni obrasci identifikovani su: **medicinski**; **naturalistički**: s varijantama gde, svaka na svoj način, propoveda vrstu „povratka prirodi“: 1. „ekološko majčinstvo“; 2. biheviorističke nauke s uporištem u ekologiji – naglasak na materinskom instinktu; i 3. esencijalistički feminizam – oslobađanje žene kroz majčinstvo (Badinter, 2013); **popularno-tradicionalni diskurs materinstva**, gde starije generacije žena prenose svoja iskustva majkama (Miller, 2005).

Pored neospornog popularno-tradicionalnog diskursa materinstva, s njegovim kulturološkim specifičnostima intergeneracijske transmisije od starijih ka mlađim ženama, u Srbiji je značajno prihvaćen medicinski diskurs, koji se najviše očituje u medikalizaciji trudnoće i porođaja (Stanković, 2014). Novi diskurs naturalizacije majčinstva oblikovan je u sadejstvu pokreta poslednjih decenija XX veka, kao što su ekološki pokret, maternalistički feminizam, pokret za dojenje (*La Leche League*), a svoj ekstremni izraz dobija u pokretu za roditeljstvo privrženosti (engl. *attachment parenting*, Petrović, 2015). Namećući „naturalistički“ ideal materinstva i majčinstva kao novu etiku žrtvovanja žena (Badinter, 2013), on predstavlja novi oblik familističkog „pripitomljavanja žena“ (Beck-Gernsheim, 1992) nakon perioda njihove emancipacije od polovine prošlog veka.

Dojenje se pokazuje kao paradigmatičan primer tog procesa: ono se ne percipira i ne interpretira kao pravo na lični i individualizovan izbor, jer se kosi s „najboljim interesima deteta“. Pitanje dojenja je u srži jedne od centralnih debata u feminizmu danas, pošto su „pitanja koja se tiču ženskog tela, posebno reproduktivnih prava i seksualnosti, najvažniji izvor ambivalencije unutar savremenog feminizma“ (Ignjatović, Buturović, 2018: 84). Stanovišta teoretičarki se sukobljavaju oko toga da li je dojenje emancipatorska ili porobljavajuća praksa, odnosno: „da li dojenje vodi oslobađanju ili otuđenju žena. Za jednu grupu teoretičara, dojenje je oslobađajuća praksa, dok drugi tabor kritikuje promociju dojenja kao oblik ugnjetavanja“. (Ibid.: 84).

103 Različite modele roditeljstva prisutne u SAD na pitak i duhovit način, a s vidljivom kritikom i sarkazmom, prikazuje Sam Mendes u odličnom filmu koji je kod nas prikazivan pod nazivom „Savršen dom“ (https://www.imdb.com/title/tt1176740/?ref_=nv_sr_srsrg_0).

U Srbiji je naturalistički diskurs malo zastupljen, osim kada je u pitanju dojenje. Prema standardima Svetske zdravstvene organizacije (WHO), u Srbiji mali broj žena doji, te su stoga izraženo prisutne kampanje za dojenje preko UNICEF-a („škola za trudnice“) i organizacija civilnog sektora (npr. udruženje „Roditelj“). Ovde se meša medicinski diskurs materinstva, s postuliranim autoritetom stručnjaka koji određuju, procenjuju i dokazuju šta je „najbolji interes deteta“, s naturalističkim diskursom „prirodnosti“ dojenja, koje je „prirodno“ povezano sa ženom.

Više skorašnjih domaćih istraživanja ukazuje na kontroverze i negativne efekte medikalizacije trudnoće, rađanja i ranog majčinstva u Srbiji. Tako rezultati kvantitativnih (Stanković, Skočajić, Đorđević, 2017) i kvalitativnih istraživanja (Stanković, 2014) pokazuju da je za neke žene medicinski tretman u zdravstvenim ustanovama tokom trudnoće i porođaja bio izrazito neprijatno iskustvo, dok su se mnoge žene osećale objektivizovano jer im je odrican subjektivitet kao ličnosti i negirana su njihova opažanja i osećanja. I doživljaj ranog majčinstva je često ambivalentan, između očekivanja „najlepšeg perioda u životu“, koji je deo narativa „dobre majke“ u kojem se negiraju sva negativna osećanja, i ličnog negativnog doživljaja, koji je proizvod objektivnih zdravstvenih teškoća i razočaranja u očekivanu podršku i pomoć, prvenstveno partnera, kao i nezadovoljstvo medicinskom podrškom oko nege novorođenčeta koju su dobile (Tomanić, Stanojević, Ljubičić, 2016).

Ton Natašinog narativa ukazuje da je ona rani period majčinstva doživela kao traumatičan:

Ja sam imala velikih problema oko dojenja deteta. Imala sam mastitis za mesec dana dva puta. ... Znači, nikako nisam spavala. Ne znam koliko sam injekcija samo primila. Taj početak mi je u užasnom nekom sećanju. Baš sam se namučila. ... jer nisam znala u tom periodu šta ću od sebe. Dalji delovi intervjua ukazuju na kontradiktornost njenog sećanja: Pa divno sam se osećala sa bebom, samo nisam znala da je to tolika obaveza. Nisam nikome verovala. Sada ne mogu da se usudim da planiram drugo. Jedino ako opet bude nešto neplanirano.

Veliku psihičku ranjivost i nesigurnost majčinskog identiteta u nastajanju, veoma elokventno kroz vlastito iskustvo iznosi Milica:

Muš je tad radio, na primer, sad posle drugog deteta nije, uzeo je odmah odmor, bili smo zajedno u stanu ... Tad je radio, pa

sam bila i sama često, i sećam se momenta, tada kad smo živeli, sedela sam na fotelji, pravo gledam na jedan park, kroz prozor, vrata su bila otvorena, lepo vreme, avgust mesec, ili početak septembra, da sam se zagledala u to drveće, onako sama sa sobom „Ili ćeš se dovesti u red, znači, ovo je kraj ili će ovo da ode u sunovrat potpuni“, i bukvalno sam par minuta popričala sama sa sobom i nekako, onda sam krenula da, da... Da rešavam jedno po jedno u svojoj glavi, u svom odnosu i prema bebi i prema sebi i prema mužu, prema celoj toj situaciji ... Dešavalo se da ja nju ne mogu da probudim, ja nju vodim kod lekara, ali stvarno dugo nisam mogla da je probudim, nisam ni ja baš bila ono... Baaaš jedna trauma, nisam se snašla, prvih petnaestak, dvadeset dana, apsolutno se nisam snašla, ni emotivno, ni psihički, ni fizički, ni nikako. Nisam uživala uopšte u roditeljstvu, ne, uopšte nisam uživala. U početku kad, meni malo i onako i nije mi baš iskreno kad majka kaže „jao kako je slatko, kako ga volim“, mislim o čemu vi meni pričate, nema tu... To je odrađivanje, to je jedan fizički posao, jedno nespavanje, znači dojiš, izmazaš se, sterilizeš izmlazalicu, prepovijaš, kupaš. Idemo opet, dojiš ... Znači, nema ništa drugo i prosto u tome ne može čovek da bude ispunjen. Čime da bude ispunjena, mislim šta?

(Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 138).

U savremenom kontekstu, konstrukt intenzivnog materinstva se u praksi ispoljava kao pokušaj mladih žena da ispune višestruke zahteve (i vlastite aspiracije) – za poslom, karijerom, finansijskom nezavisnošću i intenzivnom praksom majčinstva.

Taj „nemogući poduhvat“ slikovito opisuje sledeći citat iz intervjua sa Elizabet Badinter, autorkom knjige „Sukob. Kako ideal savremenog majčinstva ugrožava ženu“ (2013):

Hoću da budem savršena majka, objasnila mi je jedna mlada Amerikanka kad sam je zatekla u toaletu aerodroma „Šarl de Gol“. Uz sliku svog sedmomesečnog sina uz pomoć komplikovane električne pumpe ispumpavala je sebi mleko. Živi u Čikagu, gde joj je ostala porodica, a morala je na dvonedeljni poslovni put po Evropi. Tek što je zakoračila na tlo Starog kontinenta,

zaglavila je u toaletu a ispumpano mleko baca odmah u aerodromski lavabo. To je samo da ga ne izgubi, jer zacrtala je sebi da će malog Džeka dojiti bar godinu dana. Piše u knjigama da tako treba, pa će njen službeni put biti svakih nekoliko sati prekidan pauzama za ispumpavanje. Kad se vrati u Čikago moći će zahvaljujući upornom trudu da nastavi da doji svog mališana.

Domaća istraživanja podelu rada u domaćinstvu, porodičnih odnosa i roditeljskih praksi pokazuju opstajanje intenzivnog materinstva kroz model majčinskog žrtvovanja, jer se ona i normativno i u praksi doživljava i ispoljava kao glavni i nezamenljivi nosilac aktivnosti brige, nege i staranja. Majke mnogo ređe iskazuju nezadovoljstvo takvom unutarporodičnom podelom aktivnosti i praksi. S druge strane, izražavaju nezadovoljstvo državnim merama podrške roditeljstvu: najmanje su bile zadovoljne zaposlenjem, finansijskom i stambenom podrškom (Sekulić, 2017: 27), ali i podrškom da se poboljša uravnoteženje poslovnog i porodičnog života (engl. *work-family balance*; Poleti, Petrović Trifunović, 2017).

Alternativni normativi materinstva i majčinstva su ravnopravno materinstvo (engl. *equal share motherhood*) i **rizično materinstvo** (engl. *risk taking motherhood*) (Lee et al., 2014). Oni su prisutni, ali u znatno manjoj meri, u javnom diskursu i u narativima roditelja u Srbiji. Drugi je povezan s percepcijom majčinstva u jednoroditeljskim porodicama „samohranih majki“ (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014), a prvi je deo novih obrazaca roditeljstva, koje smo naslutili kao trend u kvantitativnim istraživanjima tranzicija u odraslost (Tomanović et al., 2012), a potvrdili kvalitativnim istraživanjem i analizom (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 195).

Na primer, Milica opisuje kako se ona i njen suprug igraju sa svojim kćerkama: „To je igranje šta ćeš ti da budeš, šta ću ja da budem, dve igračke, ti si ovo, ja sam ovo. Što se bebe tiče isto je to igranje, mada, samo što on ima i malo drugačije igre. (Muž) svira gitaru, kupio je njoj gitaru dečiju, oni tu zajedno mlate, pevaju, on je tu znaš, prosto ima tih nekih, prenosi joj prosto svoja interesovanja i ostalo, šetnja, drugar jedan njegov drži, je golubar, pa kad je lepo vreme, ona obožava životinje i ona je jedna od retkih koja tako ulazi u golubarnik ...ono, kao bez problema. Prosto prenosi joj to sve, ta neka interesovanja, i ta neka svoja, gde on ide, pa uvek je vodi sa sobom, i uvek ima

*neka zanimacija, uvek je tu neko dvorište kod nekog drugara.“
Dodajmo i to da su mladi roditelji zadovoljni ovim recipročnim
načinom staranja o deci. Ova majka ipak zadržava stav i prak-
se koje detetove potrebe stavlja ispred vlastitih: „...(ako) imam
pola sata da se spremimo, ja ću dvadeset pet minuta da spre-
mam nju, a pet minuta sebe ... Zato što (je) ta emotivna sfera
... popunjena samo kad je ona zadovoljna... ta promena koja se
desi čoveku da su stvarno oni najbitniji prioritet u svakom smi-
slu, u svakom smislu pa, eto, i tom banalnom da lepo izgleda.“
(Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 172, 178).*

MODUL:

19.

Savremene debate o očinstvu¹⁰⁴

Istraživanja pokazuju da je u drugoj polovini XX veka počela izraziti- je da se smanjuje asimetrija između muškaraca i žena u kućnim poslovima i roditeljskim obavezama. Promene u nekoliko sfera – ekonomiji, politici, pravu – odredile su i promene odnosa muškaraca prema porodičnom polju i prema roditeljstvu. Feministički pokret je postavio zahteve za izjednačavanjem prava žena u politici, na tržištu rada i u drugim poljima, i za iskorenjivanjem rodno zasnovane diskriminacije. Taj proces je doveo do promene relativnog odnosa u resursima i moći između muškaraca i žena i samim tim doveo u pitanje ulogu muškarca kao (jedinog) hranioca porodice i njegovu hegemoniju u porodičnim odnosima. I dok su žene osvajale polja koja su tradicionalno pripadala muškarcima, muškarci su počeli da tragaju za novim izvorima identiteta i da drugačije osmišljavaju uloge su- pružnika i oca (Stanojević, 2018).

Istraživanje o položaju, praksama i identitetima muškarca u porodici nije bilo gotovo sve do devedesetih godina.¹⁰⁵ Tad se u sociologiji poro- dičnog života razvijaju teorije koje istražuju porodicu imajući u fokusu intimnost (Jamieson), individualnost, refleksivnost i socijalne biografije (Beck, Beck-Gernshaim, Giddens), što dovodi do razvijanja savremenih debata o očinstvu koje se odvijaju oko dve povezane teme: 1. očinstva i maskuliniteta i 2. promenjene uloge oca – *novog očinstva*.

104 Delovi ovog potpoglavlja se oslanjaju na knjigu Dragana Stanojevića *Novo očinstvo u Srbiji. Sociološka studija o praksama i identitetima očeva* (2018). ISI FF: Beograd.

105 Detaljna istraživanja uloge žene u porodici otpočela su s *promenom paradigme* i usponom feminizma u društvenim naukama tokom šezdesetih godina XX veka.

Maskulinitet i očinstvo

Identiteti kod muškaraca su se menjali tokom vremena, pa su postali predmet posebne poddiscipline – *studija maskuliniteta*. Maskulinitet se odnosi na rodne prakse i rodni identitet, koji se formiraju na osnovu različitih uloga muškaraca. Pošto ne postoji samo jedna, niti konačan broj, uloga u kojima se muškarci nalaze, govorimo o maskulinitetima, odnosno o različitim načinima reprezentacije, identitetima i praksama muškaraca (Brittan, 1989, nav. prema White, 1994: 120). U istom periodu u jednom društvu mogu da postoje različiti oblici muškosti, koji nisu u odnosu (simboličke i stvarne) jednakosti, već su neki od njih *hegemoni*, a neki subordinirani. Hijerarhija maskuliniteta je karakteristična za svaku kulturu i vidljiva nam je kroz distribuciju moći u društvu i oblike reprezentacije muškosti u zakonima, obrazovnom sistemu, popularnoj kulturi, vršnjačkoj kulturi i medijima (Conell, 2005). Klasični hegemoni maskulinitet bi predstavljao uspešan poslovni heteroseksualni otac i suprug koji poseduje kuću, auto i pritom je atletski građen, dok bi opozicija ovom bio nezaposleni muškarac s viškom kilograma, koji se bavi decom dok njegova supruga zarađuje. Maskulinitet se (re)strukturiše tokom celog života i zavisi kako od primarne tako i od sekundarne socijalizacije, odnosno onoga što roditelji favorizuju prilikom vaspitanja, i onoga što je deo vršnjačke kulture, obrazovnih (skrivenih) kurikuluma, javnih diskursa, radne kulture i drugog.

Porodično polje i roditeljstvo oduvek su predstavljali značajne izvore za identitet muškarca, ali se sadržaj menjao tokom vremena. U predmoderni je poželjan obrazac maskuliniteta povezan s porodičnim poljem podrazumevao oca kao moralnog autoriteta koji je zaštitinik svoje porodice, a u moderni se radi o muškarcu, supružniku i ocu kao hranitelju porodice. Kako su žene sve više ulazile u javnu sferu – ekonomiju i politiku, prostor da muškarci budu ekskluzivni hraniooci porodice se smanjivao. Jedan od odgovora na sve manju asimetriju u moći između muškaraca i žena je potraga za novim poljima ostvarenja i novim identitetima, koji uključuju privatnu sferu. Novi identiteti (novi maskulinitet) podrazumevaju promenu, pa čak i otklon, od tradicionalnog patrijarhalnog obrasca, jer podrazumevaju slike o sebi kao roditelju koje uključuju posvećenost, bliskost, emocionalnu razmenu, svakodnevnu negu, i simetriju i demokratičnost u partnerskim odnosima. Tokom druge polovine XX i tokom XXI veka primćene su značajne promene u očinskim praksama i identitetima muškaraca, ali i institucionalnim naporima da se „relaksira“ tradicionalni model očinstva. U popularnoj kulturi se pojavljuju i drugačiji ideali muškarca

(ne po modelu muškarca u filmovima Klinta Istvuda i Džona Vejna), koji je osećajan i ranjiv. Institucije, najpre u evropskim zemljama, pokušavaju da pronađu rešenja kako bi ohrabrile i podržale muškarce da se intenzivnije uključe u roditeljstvo (Stanojević, 2018).¹⁰⁶

Ako različite uloge u kojima se muškarac nalazi nisu u sukobu i ukoliko postoje niski rizici i izvesne nagrade, onda su promene ka novim identitetima moguće. Ukoliko je poslovna sfera fleksibilna i podržavajuća za roditeljske obaveze muškaraca, ukoliko javni i stručni diskursi oblikuju i nude muškaracima nove identitete, ukoliko postoje primeri u popularnoj kulturi i u neposrednom okruženju, onda će muškarci lakše prihvatiti nove oblike očinstva.

Šta je novo očinstvo?

Druga osa debate formira se oko konkretnih promena roditeljstva očeva. Dosadašnja istraživanja prepoznaju da je savremeno očinstvo pretrpelo značajnije promene nego majčinstvo i da su nosioci ovih promena mladi, urbani i visokooobrazovani muškarci (Miller, 2010; Marsiglio, Day, Lamb, 2000). Primećeno je da novi maskulinitet nosi nove roditeljske i partnerske prakse, ali je istraživački bilo značajno videti kako se te prakse manifestuju i u kakvom su odnosu s društvenim kontekstom. Pojam koji postaje prepoznatljiv u ovim debatama je *novo očinstvo*, koje podrazumeva visok nivo angažovanosti oca u svim sferama života dece, prihvatanje vrednosti rodne ravnopravnosti u partnerskim odnosima i istaknut očinski identitet u strukturi ličnosti. Šta je dovelo do ovih promena?

Modernizacija braka i partnerstva odvijala se zajedno sa smanjenjem ekonomske zavisnosti supružnika, a brak je postajao sve nestabilniji. Usled sve intenzivnije individualizacije i olakšanog razvoda, dužina braka je zavisila od usklađenosti supružnika i uspeha procesa pregovaranja oko dugoročnih, strateških ciljeva, ali i svakodnevnih aktivnosti. Umesto *romantičnog kompleksa*, sadržaj partnerstva postaje *intimnost*, koja ne podrazumeva tradicionalnu podelu rodni uloga i koja zahteva visok stepen refleksivnosti. Individualizacija ličnih životnih putanja, zahtev za refleksivnošću i partnersko prilagođavanje učinili su veze mnogo manje stabilnim (Beck, Beck-Gernsheim, 2002), što je dovelo do preispitivanja osnove identiteta muškarca. Dok je ključna uloga muškarca bila hraniteljska, on je svoj identitet odraslog muškarca formirao kao porodičan

106 Na primer, u Švedskoj je još sedamdesetih godina XX veka krenula medijska kampanja koja je nastojala da promovise novi maskulinitet, koji kombinuje tradicionalnu muževnost s novom osećajnošću u porodici (Johansson, Klinth, 2008).

čovjek, identifikujući se s porodicom kao grupom. Radi se o takozvanom *standardnom paketu*, koji uključuje karijeru, dom, brak i decu (Townsend, 2002: 30, nav. prema Miller, 2010: 21).

Kad ulaze u roditeljsku ulogu, mnogi muškarci danas moraju da ponude drugačije odgovore u odnosu na svoje očeve. Modeli koji su podrazumevali jasne, odvojene uloge s asimetrijom moći u korist muškaraca više nisu funkcionalni odgovori u okolnostima sve veće rodne ravnopravnosti. Tako nastaju nove partnerske, porodične i roditeljske prakse, kao i diskursi koji ih uokviruju. Te prakse počivaju na premisama dogovora, intra i inter generacijske ravnopravnosti, sličnih kompetencija (koje ne zavise od roda već samo od osobina ličnosti). Tako nastaju novo roditeljstvo i novo očinstvo (Gerson, 1997).

Percepcija nestabilnosti braka, partnerstva i, posledično, nestabilnosti porodice kao grupe, dovela je do potrebe među muškarcima da usidre identitet u stabilniji odnos – onaj prema detetu. Muškarci percipiraju ovaj odnos kao najznačajniji u porodičnim odnosima i kao najsigurniji. Kako primećuje Dženkins, „poverenje koje se nekad očekivalo u braku, partnerstvu, prijateljstvu, klasnoj solidarnosti i tako dalje, danas se u većini slučajeva investira u dete“ (Jenks, 1996: 105). Nemogućnost ili otežanost da ostvare tradicionalne ideale muškosti (dominantnu hraniteljsku ulogu) dovodi do okretanja muškaraca onim poljima koja su ranije pripadala ženama, a roditeljstvo postaje polje privatnog kom se prvo okreću.

Međutim, privatno polje, a posebno angažovano roditeljstvo, tradicionalno pripada ženama. Čak i novi diskursi majčinstva ne umanjuju značaj angažovanja majke oko dece. To dovodi do potencijalnog sukoba oko aktivnosti, a posebno roditeljskih kompetencija i moći prilikom odlučivanja o značajnim stvarima koje se odnose na dete između muškaraca i žena. Ulazeći u polje koje je tradicionalno pripadalo ženama, muškarci se mogu osećati nedovoljno kompetentno i nesigurno, ili im okruženje može odricati roditeljske kompetencije. Jedno istraživanje u sprovedeno u Nemačkoj na uzorku parova gde su muškarci veoma angažovani pokazuje da žene odlučno brane roditeljstvo kao „svoje“ polje, iako podržavaju uključenost njihovih supruga/partnera. Muškarci na ovu situaciju reaguju na dva načina. Prvi podrazumeva prihvatanje autoriteta žene kao kompetentnijeg aktera, pa se njihova uloga svodi na „mlađeg pomoćnika“ supruzi (čija je ključna uloga da obavi poslove koji su mu delegirani), dok drugi pristup uključuje zahtev za prepoznavanjem kompetencija i jednakost u roditeljskoj ulozi i samim tim otvara mogućnost konflikta (Legersdorf, Meuser, 2016). Domaća istraživanja ukazuju na slične promene. U studiji „Postajanje roditeljem u Srbiji“, jedan otac

se osetio isključenim i diskriminisanim kao roditelj od strane ženskog dela porodice (majke, supruge i tašte).

Ja sam počeo da šizim zbog toga što, recimo, moja majka i njena majka, tašta, nisu dozvolile da ja perem dete. Posle deset dana dolazi babica, znaš, pomaže ti, ona najbolje zna. I ja vidim, ona ga lomata, kao da je od plastelina! Vrtić drži, sve ostalo cima, on mali skače, cima se nešto, još dete nije ojačalo. I ja gledam, ja ću to nežnije od nje. Devojka mlada, ali dosta radi i s' dosta poverenja smo mi prihvatili ovde. I ja mislim – ja mogu. Međutim, keva moja i tašta, skoče: 'Ne! Ti: ovo, ono...'. I onda ja kao klinac nisam znao da se izborim i slušao. Sad ne bih to dozvolio, da me neko upropasti da ja svoje dete od deset dana uzmem sam da okupam, da ga sredim.

(Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 148)

Jedan otac na sličan način pokazuje da iskustvo očinstva zahteva drugačiji pristup da bi se ostvario blizak odnos s detetom. Dok iskustvo majčinstva ima i svoju prirodnu, biološku komponentu (preko trudnoće i dojenja), očevi odnos s detetom grade isključivo kao društveni odnos.

Pa, meni je bilo možda teže u nekim periodima. Jer, njih dve su odmah u startu bliske, preko dojenja, preko spavanja, i tako dalje. Prvo sam porođaj. Nekako tu jeste otac malo sa strane. On može samo da pomogne. On uspostavlja odnos, Majka i dete imaju odnos, 'ajd da kažem, preko dodira. ... Dete prvo vidi majku, onda počinje polako da se... na tu granu glavnu doda se još jedna grana, to je tata.

Meni je super njihov odnos. Jedino što sam se trudio da ispravim jeste da taj odnos ne postane samodovoljan. Jer onda ja ispadam iz igre i onda sam pokušavao da kažem, ej postojim i ja ovde.

(Stanojević, 2018)

Za jedan broj muškaraca porodični život danas može biti mesto *izvanrednih* iskustava. Privatna sfera, domaće i porodične aktivnosti sve

češće imaju pozitivan predznak i postaju izvor zadovoljstva za muškarce. Dok prakse kuvanja, čišćenja, uređivanja doma, čuvanja dece upućuju na dosadne i repetitivne poslove, one sve više menjaju značaj i postaju izvori kreativnosti i zadovoljstva za ljude koji ih obavljaju (Plantin, Mansson, Kearney 2003). Kao takve, ove prakse postaju zanimljive i privlačne i muškarcima, čiji identiteti počinju da se centriraju i oko domaćih poslova i roditeljske nege i brige. Ova promena je povezana s kasno/postmodernim obrtom i sve većim značajem koje svakodnevno ima u životima ljudi. Rezultat toga je javljanje slike *brižnog muškarca* i *dobrog oca* (Aarseth, 2009). Da bi se promovisala ta slika novog muškarca i oca, u Švedskoj je još srednjom sedamdesetih godina vođena kampanja koja je imala za cilj promovisanje novog maskuliniteta. Ova slika kombinuje neke tradicionalne i neke savremene osobine muškaraca, ali oca koji je u osnovi brižan, nežan i posvećen deci, a u partnerskim odnosima ravnopravan. Posledica prevrednovanja privatne sfere vidi se i u tome da su mnoge aktivnosti u domu koje su nekad imale jasne rodne odrednice postale tehnički poslovi koje treba uraditi bez obzira na rod delatnika. Na primer, pranje sudova, čišćenje, spremanje hrane, hranjenje i presvlačenje dece imali su jasnu rodnu komponentu i pripadali su poslovima koje obavljaju majke (dok su, na primer, kućne popravke bile posao muškaraca). U međuvremenu, ovi poslovi gube rodnu simboliku i obavljaju se tako što se ukućani oko njih dogovaraju i pregovaraju, a podela zavisi od ličnih sposobnosti, preferencija i osećaja šta je fer.

Kako se istražuje očinstvo?

U sociologiji pod *očinstvom* podrazumevamo poželjan model ponašanja muškarca kao oca u jednoj kulturi, odnosno „kulturno kodiranje muškaraca kao očeva“, kojim se određuju „prava, obaveze, odgovornosti i statusi koji se pripisuju očevima, kao i o diskurzivnom polju koje određuje dobre i loše očeve“ (Hobson, Morgan, 2004: 12). *Prakse očinstva* označavaju načine na koje se uloge oca ostvaruju u stvarnom životu, odnosno ono što očevi zaista rade. To je razlika između ideala i prakse, a u engleskom jeziku je ona slična razlici između pojmova *biti* i *činiti* (Ibid.: 11). U stvarnosti uvek postoji izvestan stepen podudaranja između ideala i stvarnih oblika ponašanja, ali isto tako postoje i raskoraci. U svakom istorijskom trenutku postoji nekoliko ideala roditeljstva, koji najčešće zavise od stratifikacijskih i kulturnih razlika, ali opet najčešće jedan dominira, i to onaj čiji su nosilac društvene elite. Sociološki koncepti koji se najčešće koriste da bi se analizirao stepen angažovanosti očeva su: *odgovornost*,

dostupnost i uključenost oca (Gadsden et al., 2001: 3; Marsiglio, 1995; Lamb, 1997; Pleck, 1997; Palkovitz, 2002).

Odgovornost je dimenzija koja se odnosi na obezbeđivanje resursa potrebnih za funkcionisanje deteta i porodice i uključuje dva polja: *unutarporodično* i *vanporodično*. Prvo se odnosi na način optimalnog korišćenja resursa unutar porodice i podrazumeva načine prioritizacije potreba članova domaćinstva, uređenje stambenog prostora, dečje sobe, kupovinu igraćaka i učila i drugo. Drugo se odnosi na načine na koje roditelj predstavlja sponu s društvenim i institucionalnim okruženjem, tako što bira mesto stanovanja u odnosu na potrebe deteta, poput obrazovnih i zdravstvenih ustanova, mesta za zabavu u rekreaciju itd., i tako što aktivno posreduje s društvenim akterima koji su povezani s detetom, poput vaspitačica, učitelja, zdravstvenih radnika, trenera, drugih roditelja i tako dalje. Otac može u različitom stepenu biti uključen u ove mreže koje su važne za dete, a odgovornost se manifestuje kroz svest i aktivno učestvovanje u definisanju i pregovaranju imajući u vidu najbolji interes deteta. Ova polja su prepoznata u istraživanjima kao ona u kojima su očevi i tokom XX veka bili značajno uključeni. U poređenju s drugim dimenzijama angažovanosti, ona su i tradicionalno bila deo praksi očeva, jer uključuju komunikaciju i zastupanje članova porodice u javnoj sferi ili podrazumevaju donošenje bitnih odluka unutar domaćinstva i raspodelu resursa.

Dostupnost se odnosi na nivo potencijalne interakcije između roditelja i deteta u bilo kom trenutku tokom dana. Bilo da su fizički u istoj prostoriji ili da su na poslu, roditelji mogu u manjoj ili većoj meri biti dostupni za decu, te je ključno pitanje u kojoj meri su očevi dostupni za pitanja i potrebe dece i u kojoj meri su privatna i poslovna sfera isključive. Ovde spada i pitanje uzimanja slobodnih dana kad je dete bolesno ili odlazak na roditeljsko odsustvo, ali i kog roditelja deca zovu dok je na poslu. I dok su tradicionalno majke bile te koje su bile dostupne za decu u svakom trenutku, savremeno roditeljstvo dovodi do egalizacije dostupnosti.

Uključenost podrazumeva neposrednu interakciju s detetom, koja se može prepoznati kroz tri dimenzije: 1) negu, 2) igru, i 3) proces učenja. Nega obuhvata kupanje, menjanje pelena, hranjenje, pranje, peglanje odeće, pripremu hrane, razmenu emocija i tako dalje. Igra se može sastojati od zajedničke igre igračkama, logičkih igara, sportskih aktivnosti, aktivnog odmora i tako dalje. Proces učenja, koji se odvija bilo kroz instrukcije, davanjem primera ili disciplinovanjem, ima za cilj razvijanje kompetencija i veština kod dece. Uključenost se manifestuje kroz reflektivnost oca o

različitim potrebama dece i njegovu uključenost u socio-emocionalni i fizički razvoj deteta. Istraživanja pokazuju da se očevi najbrže uključuju u igru, nešto sporije u proces učenja, a najsporije u aktivnosti nege. Prve i druge podrazumevaju interakciju i zabavu, dok su poslednje repetitivne i mogu biti izvor frustracije, te ovakve promene ukazuju na izvesno zadržavanje hegemonije muškaraca, jer imaju mogućnost biranja u koje polje roditeljstva i na koji način će se uključiti (Gadsden et al., 2001; Stanojević, 2018: 67–69).

20.

Socijalizacija u porodičnom kontekstu

Pojam i elementi procesa socijalizacije

Socijalizacija je pojam kojim se označava složen proces socijalne integracije pojedinca u različite kontekste društvene stvarnosti. Termin je prvi put upotrebljen na prelasku vekova, a intelektualni preduslov za oblikovanje pojma bio je misaoni preokret koji predstavlja prelazak s koncepta vaspitanja na koncept socijalizacije u drugoj polovini XIX veka. Ideja **vaspitanja** u okviru novovekovne racionalističke filozofije odnosila se na proces ostvarenja ljudske suštine kroz samorazvojnost u prirodnom okruženju, kroz pretvaranje prirodnog bića u slobodno ljudsko biće (Milić, 1982). Dirkem je prvi sociolog koji tumači vaspitanje kao **podruštvljanje**, pošto kao suštinu vaspitanja postavlja socijalizaciju pojedinca, odnosno prevladavanje društva nad čovekom. Po Dirkemu, generička suština čoveka ostvaruje se upravo kroz konformiranje društvenosti, a sloboda pojedinca se potiskuje u drugi plan.

Nakon konceptualne, sledila je promena pristupa: od normativne perspektive moralnog filozofa do perspektive društvenog naučnika. U osnovi preokreta je nastojanje na naučnoj objektivnosti pristupa čiji cilj nije promena ljudske prirode već analiza konkretne prakse. Na taj način oformljena intelektualna klima, podstaknuta specifičnim društvenim poticajima, kao što je veliki imigracioni talas početkom veka u SAD, inicirala je sinhrono pojavljivanje proučavanja socijalizacije u različitim disciplinama. U okviru sociologije (čikaška škola, interakcionisti), psihologije (bihevizizam, neopsihoanaliza) i antropologije (pravac „kultura i ličnost“), dolazi do pravog procvata istraživanja socijalizacije tokom tridesetih i četrdesetih godina XX veka. S obzirom na to da polaze od različitih perspektiva, pomenute discipline koriste i različita određenja socijalizacije. Tako je za antropologiju karakteristično tumačenje socijalizacije kao integracione transmisije kulture, dok je psihologija određuje kao razvoj impulsa samokontrole, a

sociologija kao učenje društvenih uloga. Zajednički imenitelj ovih jednostranih definicija pojma socijalizacije je **proces socijalnog učenja**, putem kog pojedinac usvaja sadržaje i stiče karakteristike relevantne za njegov položaj u određenom društvenom okruženju. Time je složenost procesa socijalizacije nanovo svedena na jedan njen aspekt.

Klasičnom sociološkom pristupu socijalizaciji koji je nekritički preuzet iz psihologije upućene su različite **kritike**. Socijalizacija shvaćena kao prilagođavanje ukazuje na depersonalizaciju, dete se posmatra kao pasivni objekat koji je izložen uticaju, a ne kao osoba, odnosno kao subjekat. Pomenuti pristup takođe pretpostavlja da je proces jednosmeran: od agenasa ka objektu socijalizacije, koji u njemu ne učestvuje povratno delujući na socijalizatore (na primer roditelje). Klasično poimanje socijalizacije vezuje je za detinjstvo, čime se zanemaruje procesualnost doživotnog procesa koji ima različite faze. Pošto su istraživanja bila usmerena na ishode i rezultate socijalizacije, koji su normirani kao „poželjan“, „uspešan“, „prilagođen“, „normalan“ razvoj i slično, sâm pojam je normativizovan i otvoren za ideologizaciju.

Integralna definicija pojma socijalizacija odnosi se na *kontinuiran proces životnog trajanja koji se ostvaruje kroz svakodnevnu praksu, a tokom koga i putem koga pojedinac, internalizujući društveno-kulturne sadržaje koje njegovo okruženje nastoji da mu prenese, formira vlastiti identitet i postaje delatnim članom društva*. Konstitutivni elementi definicije ukazuju na značajne aspekte procesa socijalizacije, koji se određuju kao *akulturacija* – usvajanje osnovnih obrazaca ljudske kulture (osnovni vidovi ponašanja u svim kulturama, verbalna komunikacija), potom *socijalizacija u užem smislu* – učenje i internalizacija sadržaja i normi određenog društva i uloga, i, naposljetku, *personalizacija* – internalizacija sadržaja i njihovo inkorporiranje u identitet.

Socijalizacija nije krajnje ishodište, niti rezultat, ona je **proces** koji traje koliko i život pojedinca. Uobičajeno je da se vrši podela na primarnu i sekundarnu socijalizaciju. **Primarna** je prva socijalizacija, koja se odvija u primarnim okruženjima u detinjstvu i putem koje pojedinac internalizuje norme i očekivanja i razvija oblike ponašanja neophodne da bi postao član društva. **Sekundarna** socijalizacija je proces kojim se već socijalizovan pojedinac uvodi u nove oblasti društvene stvarnosti, kao što su škola, vršnjačka grupa, brak, roditeljstvo, profesija, politika, religija i slično.

Socijalizacija nije teorijska konstrukcija, već **oblik prakse** koji se odvija kroz mnogobrojne interakcije unutar konteksta svakodnevnog života. Socijalizacija je složen proces čije su osnovne komponente **komplementarni procesi transmisije i internalizacije**, odnosno prenošenja i usvajanja

društveno-kulturnih sadržaja. Kada se govori o procesu prenošenja društveno-kulturnih sadržaja, kao značajni elementi socijalizacijskog procesa pominju se: faktori konteksta (okruženja), sadržaj (ciljevi i zadaci), sredstva i metode, agensi (pojedinci i institucije), rezultati i efekti. U okviru internalizacije, najčešće se pominju identifikacija i imitacija kao procesi na kojima ona počiva. U definiciji se postulira da je stalni proizvod procesa socijalizacije lični identitet, kao integracija ličnog i društvenog, čime se naglašava aktivna uloga pojedinca. Integrisan pojedinac postaje delatni član svog društva, čime se omogućava ostvarenje funkcionalne zamene generacija, koja je preduslov društvenog kontinuiteta.

Sociološki pristupi socijalizaciji

Socijalizacija je jedan od ključnih pojmova u sociologiji, s obzirom na to da povezuje pojedinca i društvo kojeg je član, kao i interakcije na mikronivou porodice s makrodruštvenim obrascima. Suština sociološkog poimanja socijalizacije je da ona predstavlja fundamentalni proces socijalne reprodukcije: samoreprodukcije pojedinaca i sistemske reprodukcije.

U **funkcionalističkim** pristupima, socijalizacija je ključni proces kojim se, putem internalizacije normi i vrednosti društva i njihovim inkorporiranjem u ličnost, omogućava integracija društvenog poretka. Ovde je reč o tezi o „funkcionalnoj zameni“ generacija kao preduslovu funkcionisanja društvenog sistema. Socijalizacija omogućava društveni kontinuitet kroz generacijski kontinuitet, to jest stalno uključivanje novih generacija pojedinaca u društvo. Ona obezbeđuje određene pozitivno vrednovane kvalitete ličnosti neophodne za pojedince koji čine funkcionalnu zamenu prethodne generacije. Porodični sistem je viđen kao društveni agens, roditelji kao agensi kulturne transmisije, a dete kao pasivni objekat socijalizacije. U sociološkim **teorijama konflikta** pojedinac se takođe vidi kao pasivni objekat koji treba da se uklopi u zahteve sistema, tako što će internalizovati obrasce društvenih nejednakosti, na primer klasnih ili rodnih, čime se ostvaruje reprodukcija represivnog sistema. Oba pristupa pate od slabosti, koje su kao kritike navedene u prethodnom odeljku, a zajednički imenitelj im je insistiranje na „presocijalizovanom“ (engl. *oversocialized*) pojedincu, odnosno hipostaziranje strukturalnih činilaca i potpuno zanemarivanje dejstvenosti (engl. *agency*) aktera koji učestvuju u procesu socijalizacije.

Pristupi iz **fenomenološke perspektive**, kao što su simbolički interakcionizam, etnometodologija i socijalni konstruktivizam, stavljaju fokus

istraživanja na kapacitete za individualnu samospoznaju deteta i razvoj sopstva i sistema značenja. Posvećeni perspektivi deteta, koje u interakciji sa (značajnim) drugima iz primarnog okruženja razvija sliku značenja o primarnom društvenom svetu, ovi pristupi imaju drugu vrstu ograničenja – zanemaruju značaj i dejstvo makrostrukturalnih faktora na mikrookruženje u kome se odvija primarna socijalizacija.

Socijalizacija kao praksa društvene reprodukcije

Teorije prakse, kao što su *generativni strukturalizam* Pjera Burdijea i *teorija strukturacije* Antonija Gidensa, predstavljaju pokušaje da se povežu makrostrukturalni faktori društvenog sistema s dejstvenošću pojedinaca.

Burdije inkorporira socijalizaciju u proces izgradnje *habitusa*, koji predstavlja sistem subjektivnih internalizovanih mentalnih struktura, shema opažanja, poimanja i delanja zajedničkih svim pripadnicima iste grupe ili klase, i obuhvata akterovo lično poznavanje i razumevanje sveta. Upravljajući bez promišljanja beskrajnim nizom aktivnosti svakodnevne prakse, internalizovane strukture habitusa reprodukuju strukture kojih su same proizvod. Na delu je *dvostruka strukturacija* društvenog života. Kao sistem relativno trajnih dispozicija ličnosti, habitus se razvija u dva ključna okruženja – u porodici i u školi. *Primarni pedagoški rad* ili porodično vaspitanje različitih društvenih grupa ili klasa proizvodi primarne sisteme dispozicija habitusa. Postoji skup objektivnih uslova u materijalnom svetu koji imaju strukturišuće dejstvo na praksu socijalizacije u porodici, a ova praksa u pojedince dugotrajno usađuje principe koji upravljaju stvaranjem prakse – onim što ljudi rade i misle da rade. Klasnim položajem uslovljene prakse socijalizacije nejednako predisponiraju njihove nosioce za sticanje određenih tipova simboličkog ovladavanja (Bourdieu, Passeron, 1990/1970: 50), koji su, kao deo dominantne kulture, integrisani u sistem obrazovanja. I u slučaju socijalizacije u pitanju je *dvostruka strukturacija* društvenog života: praksa socijalizacije se javlja i kao proizvod struktura koje je generišu i kao posrednik između njih i struktura koje reprodukuje.

Za **Gidensovo** tumačenje socijalizacije takođe je ključan pojam *dvojnosti strukture* (engl. *duality of structure*) – strukture su istovremeno spoljne u odnosu na pojedinca, kao skupovi pravila i normi, i otelovljene u institucijama, ali i internalizovane kao unutrašnje strukture unutar *praktične svesti*, koja omogućava rutinizovano delanje i obezbeđuje pojedincu ontološku sigurnost, odnosno otklanja posledice (anksioznost, strah) usled nepredviđenih situacija. Praksa socijalizacije je *deo rutinizovane*

prakse svakodnevnog života (Giddens, 1979: 126), koja omogućava socijalnu reprodukciju struktura i sistema tako što obezbeđuje oblike ljudske prakse zasnovane na prihvatanju određenog kulturnog kodeksa, neophodnog za materijalnu (tehničku) reprodukciju, reprodukciju domaćeg doma (porodične grupe) i drugih institucija.

Jedno od osnovnih okruženja u kojima se odvija socijalna reprodukcija sistema kroz socijalizaciju je porodica. Prakse u domaćem (porodičnom) domenu, kao što su socijalizacija i odnosi polova, najizolovanije su od sfere javnog i samim tim najmanje podložne transformacijama. Prodor novog sprečen je težnjom održanja stalne situacije kroz rutinsku reprodukciju prakse socijalizacije bez podvrgavanja preispitivanju. Gidens, međutim, insistira na tome da socijalizacija nikada nije pasivno utiskivanje društva u pojedinca, jer je dete od najranijeg detinjstva aktivan partner u dvostrukoj nepredvidivosti interakcije i u progresivnoj „uključenosti u društvo“ (Ibid.: 129). Gidens takođe naglašava da je socijalizaciji imanentan kontinuitet, te se stoga ne može smatrati da ona prestaje u nekom trenutku života pojedinca.

Konceptualizacija **socijalizacije** kao *prakse socijalne reprodukcije* pokazala se kao višestruko korisna za njeno sociološko tumačenje. Kao prvo, postavljanje socijalizacije kao prakse omogućava da se ona tumači kao princip posredovanja i reprodukcije društvenog. **Praksa** socijalizacije posreduje između porodičnog habitusa, sa svim njegovim mnogobrojnim karakteristikama, koje su oblikovane dvostrukom strukturacijom (ili dvostrukošću strukture), s jedne, i pojedinca (aktera), s druge strane. Istovremeno, praksa socijalizacije reprodukuje strukturalne karakteristike koje oblikuju habitus, koga je ona sama proizvod. Ovakvom konceptualizacijom omogućeno je postavljanje socijalizacije u **društveno-istorijski kontekst**, s obzirom na to da analiza posredovanja i reprodukcije obuhvata sve društveno-strukturne i istorijske činioce koji su nedostajali u dosadašnjim objašnjenjima socijalizacije. S druge strane, reproduktivni model socijalizacije se pokazuje kao mnogo plodonosniji za tumačenje procesa sa stanovišta **pojedinca (aktera)**, pošto insistira na detetu kao aktivnom konstruktoru društvene stvarnosti.¹⁰⁷ Za razliku od linearno-transmisionih objašnjenja,

107 Kritike klasičnih pristupa socijalizaciji, u kojima je dete „odsutna prisutnost“ s „nesavršenom društvenošću“ i biće u „društvenoj čekaonici“ koje tek treba da „postane član društva“, bile su jedan od podsticaja i osnova za formiranje sociologije detinjstva (Prout, A., James, A. (1990) A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems“, u: A. James and A. Prout (eds.) *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociology of Childhood*, London, the Falmer Press: 7–35; prevedeno u Tomanović, 2004a). Ova relativno nova sociološka disciplina kao rešenje za tumačenje socijalizacije koje bi uvažavalo

reproduktivni model socijalizacije postulira ovladavanje dijaloškim kontekstima komunikacije u socijalnoj interakciji. Time je pojedinac postavljen na mesto subjekta prakse, a ne objekta socijalne reprodukcije.

Klasno-slojni varijeteti socijalizacije i vaspitnih stilova

U drugoj polovini XX veka u sociologiji porodice pojavili su se pokušaji povezivanja društvenih klasa i socijalizacije kroz brojna istraživanja i neke teorijske elaboracije. Ove teorije srednjeg obima mogu se podeliti na *ideacionalne* (idejne), gde su osnovne dimenzije povezivanja klase i odnosa roditelja i dece u porodici koncepti, vrednosti i ideologije; *strukturalne*, koje naglašavaju strukturu društvenih odnosa i procesa, i *psihološke*, koje koriste psihološke koncepte (Gecas, 1979).

Najrazvijenija i na rezultatima uporednih istraživanja najzasnovanija iz prve grupe je teorija Melvina Kona, koja tvrdi da su **vrednosti i verovanja** kojih se ljudi drže u vezi s njihovim mestom u društvenoj strukturi – klasama. Te vrednosti roditelji nastoje da socijalizacijom prenesu deci, bilo direktno i svesno, bilo indirektno, kroz različite stilove interakcije. **Konova teza** počiva na razlikovanju dva tipa zanimanja prema tri osnovne dimenzije: 1. srednja klasa u okviru svojih profesija manipuliše idejama, simbolima i međuličnim odnosima, a radnička zanimanja zahtevaju manipulaciju fizičkim objektima; 2. zanimanja srednje klase podrazumevaju složeniji rad, fleksibilnost i rasuđivanje, dok je rad u radničkim zanimanjima standardizovan i rutinizovan; 3. srednja klasa je izložena manjem nadzoru rada i ima veću samostalnost od radničkih zanimanja. Kao rezultat takve radne situacije javljaju se, prema Konu, dve osnovne vrednosne orijentacije: srednja klasa podržava vrednosti koje se tiču samousmeravanja i samorazvojnosti, kao što su inicijativa, kreativnost i samoaktuelizacija, dok radnici više naglašavaju vrednosti konformnosti sa spoljnim standardima, kao što su red, urednost i poslušnost. Za merenje vrednosnih orijentacija roditelja Kon je konstruisao test koji od ispitanika traži da s ponuđene liste od 13 osobina izabere 3 koje smatra najpoželjnijim za dete uzrasta njegovog deteta, kao i jednu koju smatra najmanje poželjnom. Odabrane poželjne osobine ukazuju na dva tipa vaspitnih stilova: *konformistički* (osobine: poslušnost, urednost, poštenje) i *samorazvojni*

dejstvenost deteta predlaže pristup „dete kao strateški akter“ (James, A., Prout, A. (1996) Strategies and Structures: Towards a New Perspective on Children's Experiences of Family Life, u: Brannen, J., O'Brien, M. (eds.), *Children in Families: Research and Policy*, London: The Falmer Press, str. 41–53; prevedeno u: Tomanović, 2004a).

(osobine: intelektualna radoznalost – kreativnost, razumevanje za druge, odgovornost, samokontrola), dok su ostale osobine neutralne (osobine: polno adekvatno ponašanje, razumnost, slaganje s decom, trud za uspehom; Kohn, 1977). U mom istraživanju kao najdiskriminatornije su se pokazale intelektualna radoznalost i razumnost, koje naglašavaju roditelji srednje klase, a roditelji radnici smatraju najmanje važnim, a najmanje slojne razlike se javljaju kod poštenja, urednosti, samokontrole i razumevanja, koje su kod Kona diskriminatorne, prve dve kao konformističke, a druge dve kao samorazvojne (Tomanović-Mihajlović, 1997).

Suštinska razlika između ovih grupa vrednosti je u tome što samorazvojnost usmerava na unutrašnje standarde ponašanja, a konformnost na spolja nametnuta pravila. Kon smatra da se, u skladu s tim, razvijaju različiti stilovi disciplinovanja. Roditelji srednje klase su skloniji da disciplinuju dete na osnovu sopstvene interpretacije namere ili motiva detetovog postupka (na primer, da li je u pitanju bučna igra ili napad besa), a roditelji radničke klase na osnovu posledice dečjeg ponašanja (na primer, neposlušnost, načinjena šteta i slično). Ovo se može povezati s teorijom klasnih **komunikacijskih kodova** Bazila Bernstajna (Bernstajn, 1979), koji smatra da u radničkim porodicama dominira restriktivni kôd, koji u disciplinovanju koristi kratke i imperativne komande, dok se u porodicama srednje klase koristi elaborirani kôd, koji povezuje disciplinovanje s objašnjavanjem uzroka i posledica detetovog postupka i kazne koja mu se dodeljuje. Elaborirani kôd se koristi u školskom obrazovnom sistemu, što deci iz srednje klase daje komparativnu prednost u ovladavanju gradivom, dominantnom kulturom u Burdjevom diskursu.

Bernstajn dalje vrši podelu na „porodice položaja“ i „porodice ličnosti“ na osnovu kriterijuma fleksibilnosti i segregiranosti uloga. U „porodicama položaja“ postoji izražena segregacija uloga i formalna podela sfera odgovornosti prema statusu člana koji je određen njegovim polom i uzrastom. U ovoj zatvorenoj strukturi porodice uloge su jasno određene i nefleksibilne, a autoritet je pripisan statusu. S ovim tipom Bernstajn povezuje direktnu kontrolu putem moći i „zatvorene komunikacijske sisteme“. Nasuprot tome, u „porodicama ličnosti“, koje karakterišu otvorena struktura i otvoreni komunikacijski sistemi, distribucija moći je u funkciji ličnih karakteristika člana, a ne njegovog formalnog položaja, autoritet se stiče i promenljiv je.

Analitičkim sumiranjem većeg broja istraživanja koja se bave klasnim uticajem na socijalizaciju do kraja sedamdesetih godina prošlog veka, američki socijalni psiholog Viktor Gekas je ustanovio da su sledeće generalizacije dobile jaču empirijsku podršku i dokaz: 1. društveno-ekonomski status (DES) pozitivno je povezan s egalitarnim odnosom između roditelja i dece, a negativno s autokratskim; 2. DES je u pozitivnoj vezi s naglaskom

na samostalnosti i postignuću; 3. DES je u negativnoj vezi s upotrebom komandi i imperativa od strane roditelja (Gecas, 1979).

Problem nastaje kada se s normativnog nivoa vrednosti i nivoa vaspitnih stilova pređe na nivo **vaspitne prakse**. Obično se za radničku klasu vezuje disciplinovanje koje reaguje na posledice detetovog ponašanja, i to restriktivno i upotrebom fizičkih kazni, dok se u srednjoj klasi reaguje na namere i motive ponašanja deteta, i to ubeđivanjem i posramljivanjem. S obzirom na to da su se stilovi komunikacije i disciplinovanja u velikoj meri promenili pod uticajem savremenih obrazaca roditeljevanja i vaspitanja, postavlja se pitanje da li je opravdano i relevantno baviti se odnosom klase i vaspitanja ili je to još jedna od tema koja treba da ode u zaborav kao „zombi“ kategorija. Da li danas možemo govoriti na ovaj način o klasnim varijetetima socijalizacije? Na koji način porodični kontekst oblikuje društveno biće, klasni identitet i biografiju pojedinca?¹⁰⁸ Postoji veliki broj istraživanja koja, nasuprot tezi o detradicionalizaciji iz teorija refleksivne modernizacije, iznose veliki broj empirijskih dokaza da klasno poreklo značajno određuje životne putanje, mogućnosti i izbore, a na taj način i vertikalnu pokretljivost pojedinaca, odnosno da su sile socijalne reprodukcije daleko od zanemarljivih u savremenom globalnom društvu.¹⁰⁹

Teorija o društvenoj reprodukciji kroz reprodukciju habitusa Burdijea i sledbenika još uvek ima znatan uticaj, posebno u evropskoj sociologiji. Prema ovoj teoriji, u dva primarna okruženja u detinjstvu – u porodici i u obrazovnom sistemu, kroz reprodukciju habitusa se odvija reprodukcija odnosa moći i kulturna reprodukcija simboličkih odnosa. „Nepримetno šegrtovanje“ unutar porodičnog vaspitanja je način prisvajanja dominantne kulture nad kojom dominantna klasa ima monopol (Bourdieu, Passeron, 1990/1970). Putem njega se uči način odabiranja kulturnih proizvoda (kulturni kapital), ali i način saznavanja, učenja i komunikacije koji je deo dominantne kulture. Obrazovni sistem je baziran na komunikacijskim kodovima i sadržajima dominantne kulture, koji su primereni srednjoj klasi, te deca iz te klase u njega ulaze opremljena preduslovima za prisvajanje znanja. To nije slučaj sa decom iz radničke klase, koja preduslove za ovladavanje dominantnom kulturom ne mogu da nauče i steknu u okviru porodičnog okruženja. objektivne mogućnosti intuitivno opažaju kao subjektivne nade, pa zbog svoje neadaptiranosti i osećaja nekompetentnosti i isključenosti iz školskog sistema snižavaju svoje aspiracije i odbacuju ono što im je nedostižno (Bourdieu, 1984).

108 Ovo su pitanja koja leže u centru longitudinalnog istraživanja dece/mladih iz dva beogradska naselja, koje sprovodi Smiljka Tomanović: Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010a; Tomanović, 2021a.

109 Vidi brojna istraživanja navedena u navedenim studijama Smiljke Tomanović.

Domaće istraživanje simboličkih granica u porodicama u savremenoj Srbiji pokazalo je jasnu vezu između klasno-slojnog položaja porodice i dominantnog vaspitnog stila.

Način na koji treba vaspitavati decu je segment koji sa sobom donosi razgraničavanje između porodica. Tako, na jednoj strani se nalazi roditeljski stil koji smo označili kao strogi, a na drugoj fleksibilan roditeljski stil. Oni koji praktikuju strogi stil iskazuju viši stepen nepoverenja prema deci i smatraju da ih je neophodno kontrolisati uvođenjem određenih zabrana. Roditelji sa fleksibilnim stilom vaspitanja nasuprot tome govore o poverenju i razumevanju kao osnovi odnosa i važnosti visokog stepena slobode za razvoj autonomnih ličnosti. U ovoj sferi porodičnih praksi registrovan je mehanizam relacionog određivanja u odnosu na Drugog, čiji stil vaspitanja produkuje negativne osobine, čime se potcrtava ispravnost sopstvene prakse. Važno je napomenuti da je ovde ustanovljena korespondencija između roditeljskih praksi vaspitanja i klasnog statusa porodice. Porodice koje praktikuju prvi stil pripadaju radničkoj klasi i ekonomskoj frakciji srednje klase, dok drugi stil karakteriše roditelje koji dolaze iz kulturne frakcije srednje klase. Ova linija rezultata je u skladu sa nalazima niza studija rađenih u zapadnim društvima koji govore u prilog tezi da socioekonomski status porodice određuje vaspitni stil. Porodice koje oskudevaju kapitalima imaju grublje stilove roditeljstva, zahtevanje poslušnosti i konformiranja, dok je u porodicama bogatim kapitalima prisutnije metode koje podrazumevaju razgovore sa decom i veći stepen slobode u ponašanju i odlučivanju (McLoyd, 1990; Rosier, Corsaro, 1993; Shumow et al, 1998; Bluestone, Tamis– LeMonda, 1999; Kraaykamp, Nieuwbeerta, 2000; Lareau, 2011).

(Krstić, 2018: 240)

21.

Intergeneracijski odnosi u porodičnom životu

Odnosi roditelja i dece u savremenim porodicama

Porodica se javlja kao specifično polje društvenosti – njen koncept i stvarnost počivaju na povezanosti i odnosima generacija roditelja i dece. Generacija se u odnosima roditelja i dece javlja i kao strukturalni i kao relacioni koncept. Na mikronivou, struktura jedinice kao što je porodica može se posmatrati kao sistem odnosa koji povezuju supruga/oca, suprugu/majku i decu, odnosno društvene položaje unutar porodične grupe. Kao i druge socijalne strukture, **porodična generacijska struktura** je mreža veza među (generacijskim) položajima, koja uzročno utiče na delanje njihovih nosilaca, dok je povratno pod uticajem tog delanja (Alanen, 2001). Jedan položaj, na primer roditeljski, ne može postojati bez drugog, na primer detetovog i obratno, kao što je i delanje roditelja zavisno od delanja „sa pozicije“ deteta, tako da promena jednog izaziva promenu drugog (Ibid.: 19).

Povezanost generacija u porodici značajna je za takozvani **generacijski transfer**, koji podrazumeva prenošenje društveno-kulturnog nasleđa i na kome počivaju društvena **stabilnost i kontinuitet**. Gledajući iz perspektive unutarporodične dinamike, odnosi generacija, iako zasnovani na bliskosti, razumevanju i saradnji, uključuju i **napetosti i konflikte**, koji su neophodni za optimalan razvoj ličnosti deteta (Milić, 2001).

Odnosi roditelja i dece u savremenoj porodici menjaju se pod uticajem nekoliko isprepletanih procesa. Savremeno društvo je pomerilo granice detinjstva, tako da ga je na neki način skratilo u odnosu na moderno doba: pod uticajem sve dostupnijih masovnih medija – posebno, u najnovije vreme, elektronskih i interneta – deca danas postaju „starija“, ranije prelaze u adolescenciju, jer im pristup svetu odraslih postaje ranije dostupan. Masovna potrošačka kultura savremenog doba, prema nekim

autorima, ukida detinjstvo, forsirajući decu da suviše rano počnu da se ponašaju, oblače, zabavljaju, govore i izgledaju kao odrasli (Postman, 1982; Winn, 1980). Povrh toga, vaspitna orijentacija „zaštite“ dece, koja je ranije bila imperativ, zamenjena je orijentacijom „pripreme“, koja podrazumeva što ranije izlaganje dece iskustvima odraslih (Winn, 1980).

Mada opstaje ideja deteta kao projekta i detecentričnost žrtvujućeg modela roditeljstva – intenzivnog majčinstva i novog očinstva, nova ideologija demokratske porodice kasne modernosti (Beck, 1997) pretpostavlja egalitarne intergeneracijske i intrageneracijske odnose partnerstva, reciprociteta i zajedništva. Pored toga, egalitarizaciji odnosa generacija u porodici doprinosi i prenošenje takozvane funkcije orijentacije na obrazovne i druge institucije, što, prema tumačenju jednog autora, predstavlja „liberalizaciju“ roditeljstva (Buchner, 1990). Jedna od posledica je promena odnosa moći i kontrole unutar porodice: sve je manje autoritarnog podizanja dece sa striktnom kontrolom – odnosi generacija su egalitarniji, što podrazumeva smanjivanje obaveza, određeni stepen permisivnosti u ponašanju i tendenciju da se ravnoteža moći pomera u korist dece (Ibid.: 75).

Uporedo s egalitarizacijom odnosa s decom, roditeljske dileme i problemi u ostvarivanju ravnoteže u odnosima kontrole i autonomije ipak ostaju, štaviše postaju ozbiljniji u „društvu rizika“. Kako pokazuju mnogobrojna istraživanja, najveći broj roditelja opaža adolescenciju kao najteži period roditeljstva. Glavni problemi vezani za taj period određuju se kao „gubitak kontrole nad adolescentom“ i „strah za adolescentovu bezbednost zbog njegove ili njene veće nezavisnosti“ (Pasley and Gecas, 1984; prema Gecas, Seff, 1990: 943).

Slični tokovi promena u odnosima generacija, s izvesnim kulturološkim specifičnostima, ustanovljeni su i u savremenoj porodici na ovim prostorima. Sumirajući rezultate domaćih istraživanja, Anđelka Milić zaključuje da je porodični podsistem roditelji–deca tokom socijalističke modernizacije pretrpeo daleko značajnije promene nego bračni i time je postao izvor nestabilnosti porodice. **Patrijarhalni autoritarni obrazac** odnosa prema deci zamenjen je **paternalističkim**, naročito u adolescenciji, dok na nivou prakse preovlađuje **permisivan** model vaspitanja (Milić, 1994: 105, 106).

Nalazi istraživanja odnosa roditelja i dece, kao i vaspitnih stilova, koja su sprovedena tokom devedesetih i početkom dvehiljaditih godina u Srbiji, pokazala su da društveni kontekst anomične postsocijalističke transformacije produbljuje roditeljske dileme i donekle kontradiktoran odnos prema detetu, a u nekim segmentima ojačava paternalistički autoritet i permisivan stil vaspitanja. S jedne strane, kao posledica dugotrajne

društvene krize javlja se visoka opterećenost i napetost (anksioznost) roditelja i potreba da dete zaštite od tegobne svakodnevice. Zaštita se manifestuje kao potreba da se dete rastereti od kućnih poslova i učestvovanja u zajedničkim odlukama, a pod paternalističkim plaštom „rasterećenja“ deteta roditelji održavaju asimetričan odnos moći. Roditelji smatraju da je sfera porodičnog života – obaveze, odluke, aktivnosti – njihova jurisdikcija, nasuprot participativnom obrascu koji bi odgovarao idealu porodice u savremenosti. Deca i adolescenti većinom prihvataju ove strategije prezaštićivanja tako što ograničavaju svoje interese i delanje na pitanja ličnih izbora, ostavljajući porodicu, školu i druga polja da se neko drugi o njima brine (Tomanović, 2002). Istraživanje simboličkih granica u porodicama u savremenoj Srbiji je pokazalo paralelno postojanje dva obrasca autoriteta i sledstveno dva vaspitna stila: porodice s demokratskim i egalitarnim praksama, na jednoj, i one s autoritarnim i paternalističkim, na drugoj strani (Krstić, 2018: 238).

Domaća istraživanja takođe pokazuju da se roditeljske dileme formiraju između svesti o vlastitoj (ili porodičnoj) odgovornosti za blagostanje i uspeh dece i percepcije ograničenosti vlastitog uticaja u tom domenu (Ibid.). Sukob između potrebe da se detetu da veći stepen autonomije i potrebe da se zaštititi i kontroliše posebno se usložnjava u konfuznim vremenima i anomičnim društvima kao što je naše. Istraživanja detinjstva otkrivaju da njegova konstrukcija u Srbiji uključuje shvatanje deteta kao prilično samostalnog, odnosno „pripremački“ namesto „zaštitničkog“ socijalizacijskog stila, što obuhvata strategije kao što su: učiti iz iskustva – brinuti se o sebi, izbegavati nevolje, zaštititi sebe i tako dalje (Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2002). Deca, na primer, u poređenju s vršnjacima u nekim evropskim zemljama, imaju veliku autonomiju u korišćenju prostora u susedstvu, gde se pokazuju kao kompetentni akteri, manje anksiozni od svojih roditelja, i razvijaju različite strategije suočavanja s rizicima gradskog života (Tomanović, Petrović, 2006).

Odnosi mladih i roditelja u savremenim porodicama

Pored skraćivanja detinjstva i pomeranja ulaska u adolescenciju na raniji uzrast, na odnose roditelja i dece u porodici utiče i sveprisutniji proces produžavanja adolescencije i mladosti.

Psihološke studije adolescencije bave se odnosima u porodici i odnosima roditelja prema adolescentu u smislu obezbeđivanja društvenog konteksta za „normalan“ razvoj, koji je u osnovi psihološkog koncepta adolescencije (Gillies, 2000: 213). U ovim analizama naglasak je na procesima

individuacije i separacije od roditeljskog uticaja. S druge strane, sociološke studije povezuju proces odrastanja sa širim društvenim i strukturalnim faktorima, a odnosi u porodici se sagledavaju iz ugla njihovog značajnog uticaja na biografiju mlade osobe unutar pristupa životnog toka i teme tranzicije u odraslost. Naglasak je na pomažućoj ulozi porodice u procesu razvijanja nezavisnosti (Ibid.: 233). Analizira se doprinos porodičnih odnosa oblikovanju individualne putanje, pre svega u smislu sticanja nezavisnosti, koja se često posmatra kao normativ – adolescencija predstavlja prelazak od zavisnosti deteta do nezavisnosti odraslog.

Sociološka istraživanja se fokusiraju na nejednake mogućnosti mladih osoba koje potiču iz nejednakosti klasnih položaja njihovih porodica. U tom smislu, porodica se posmatra kao izvor resursa za mladu osobu, a ne kao mentalno i psihičko okruženje za njen „normalan“ razvoj, kao u psihološkim studijama. Drugim rečima, iako oba diskursa ističu značaj porodičnih odnosa za mladu osobu, značenje koje im pripisuju je različito. Problem je u tome što oba pristupa pate od normativnosti – postavljaju nezavisnost (autonomiju) mlade osobe kao normativ, a ona je, kao što ćemo videti, kontekstualno, kulturološki (da li su u pitanju kolektivističke ili individualističke kulture) i stratifikacijski (u odnosu na klasu kojoj porodica pripada) zavisna, kao i u odnosu na strukturalne promene globalnog društva.

Najznačajnije **globalne društvene promene** – na tržištu rada, promene državnih režima i politika nastalih slomom socijalističkih poredaka, krize država blagostanja i neoliberalnih režima, kao i proces evropskih integracija – suštinski su uticale na živote mladih. Promene na globalnom planu od sedamdesetih godina prošlog veka donose rastuću nezaposlenost i otežan ulazak generacije mladih na tržište rada, kao i strukturne promene tržišta rada, koje mlade primoravaju da prihvataju nesigurne i neizvesne – takozvane prekarne – privremene i honorarne poslove s nepunim radnim vremenom, i poslove za koje se zahteva niži stepen kvalifikacija od onih koje je mlada osoba stekla obrazovanjem, da rade na više mesta istovremeno i slično. Tranzicija od obrazovanja do zaposlenja sve više gubi svoj standardni oblik i postaje i produžena i fragmentisana. Globalna ekonomska kriza koja je nastupila krajem prve decenije dvadeset prvog veka samo je uvećala obim rizika i pojačala neizvesnost kao osnovni životni okvir za najveći broj mladih.

Podrška porodice i porodični resursi postaju sve značajniji za mlade kako u postsocijalističkim režimima tako i u zemljama urušenih država blagostanja (Biggart, Kovacheva, 2006; Togouchi Swartz, Bengston O'Brien, 2009). Posebna vrsta intergeneracijske povezanosti unutar i oko porodica postoji u **južnoevropskim i centralno i istočnoevropskim zemljama**

(Wallace, Kovatcheva, 1998; Brannen et al., 2002), gde postoji jaka moralna obaveza roditelja da pružaju podršku svojoj deci tokom čitavog života, međuporodične veze ostaju čvrste tokom celog životnog toka pojedinca i zasnovane su na jakom principu reciprociteta.

Neminovne posledice tih procesa su promene u intergeneracijskim odnosima u porodici, koje su izraz i kontradiktornosti između individualističkog normativa autonomije mlade osobe i velikog značaja koji roditelji imaju za adolescente i mlade odrasle. Promene se očituju u pomeranju od odnosa autonomije i zavisnosti, i njima korespondirajućih koncepata, ka odnosima saradnje i međuzavisnosti (Gillies, 2000; Turtianen, Karvonen, Rahkonen, 2007). Novi odnosi međuzavisnosti dovode u pitanje sâm koncept tranzicije u odraslost kao linearni put osvajanja nezavisnosti u odnosu na roditelje: od zavisnosti, preko poluzavisnosti, do potpune nezavisnosti, jer se različiti vidovi zavisnosti i nezavisnosti, kao i poluzavisnosti i međuzavisnosti javljaju i pregovaraju između mladih i njihovih roditelja u različitim sferama života (Lahelma, Gordon, 2008: 211). Sve su prisutniji recipročni odnosi i osećaj odgovornosti i intergeneracijske solidarnosti (vidi npr. Silverstein, Bengston, 1997; Kalmijn, Saraceno, 2008), posebno podržani najnovijom krizom kapitalizma, za koju postoji mišljenje da, pored klasnih, briše i generacijske razlike, gurajući i roditelje i decu u *novu klasu prekarijata* (Standing, 2011; Bauman, 2012).

Istraživanja mladih u zemljama našeg regiona pokazuju da je kulturološka konstanta porodičnih odnosa **emocionalna povezanost između roditelja i dece** (Ilišin, Radin, 2002; Ule, Kuhar, 2008; Lavrič, 2011; Ilišin et al., 2013; CEPYUS-FES, 2014; Kuhar, Reiter, 2014; Mitev, Kovacheva, 2014), koja je identifikovana i u istraživanjima mladih u Srbiji (Ljubičić, 2012). Poslednje uporedno istraživanje mladih u 10 zemalja regiona jugoistočne Evrope pokazalo je da u porodicama **dominira autoritativan (demokratski) stil vaspitanja** (prema klasifikaciji D. Baumrajnd), dok su autoritaran (očekivano) i permisivan (neočekivano) manje prisutni (Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019).

Da bi se obeležio period koji je nastao produženim prelaskom u odraslost, gde je produžen period između seksualne zrelosti i materijalne i psihološke nezavisnosti mlade osobe, skovani su različiti koncepti kao što su *postadolescencija*, „*nastajuća odraslost*“ (engl. *emerging adulthood*), *mlad odrastao* (engl. *young adult*), povezani s različitim teorijskim pristupima. Ne ulazeći na ovom mestu u koncepte i njihova tumačenja, važno je samo da naglasimo da ih je neophodno analizirati, kao i odnose mladih i njihovih roditelja, uvek unutar konteksta globalnog društva, pojedinačnih društava s njihovim istorijskim i kulturološkim

specifičnostima, kao i u kontekstima klasnog položaja porodica i konkretne biografije mlade osobe.

Za decu, porodica predstavlja štit protiv društvene neizvesnosti, egzistencijalno i emocionalno sidro koje omogućava da se zaustavi anksioznost vezana za budućnost. Produženi život sa roditeljima im omogućava da lakše prave biografske maršrute putem pokušaja i pogreški ili da otpočnu egzistencijalne eksperimente, ostavljajući na stranu, makar za trenutak, nepovratne egzistencijalne odluke (među kojima je i donošenje dece na svet). Za roditelje, zauzvrat, kontinuirano imati pored sebe decu o kojoj treba brinuti znači odlagati nepoznatu fazu života – „prazno gnezdo“, koja bi zahtevala radikalno rekonstruisanje dnevnih ritmova i biografskog vremena. Tako, za roditelje i decu, produženi zajednički život je transformisan u pitanje identiteta. Ovaj aspekt ojačava kulturni model, karakterističan za mediteranske zemlje, u čijem je osnovu brak koji daje punu legitimnost izboru da se napusti roditeljski dom.

(Leccardi, 2005: 128)

Odnosi starijih članova porodice („treće generacije“) i njihovih potomaka

Starenje stanovništva predstavlja jedan od najznačajnijih društvenih i demografskih trendova u dvadeset prvom veku na globalnom svetskom nivou i na evropskom kontinentu. Prema proceni institucija Ujedinjenih nacija, ukupan broj starijih od 65 godina u svetu će se udvostručiti do 2050. godine u odnosu na broj iz 2021. i iznosiće milijardu i šest stotina miliona (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2023). Prema podacima Evrostata, udeo stanovništva starog 65 godina i više u ukupnoj evropskoj populaciji 2022. godine iznosio je preko petine (21%), dok se u SHARE projektu¹¹⁰ procenjuje da će do 2050. godine ovaj udeo biti povećan na 28%. Trend demografskog starenja u Srbiji prati ove globalne tokove, oblikovan je produžetkom životnog veka ljudi, niskom stopom nataliteta i migratornim tokovima, i među najizraženijima je u

Evropi – prosečna starost stanovništva je 43,8 godina (2022), a udeo starijih od 65 godina iznosi 22,0% (2022) (RZS, 2023).

Trendovi rađanja manjeg broja dece u porodicama i produženja životnog veka ljudi za posledicu imaju i duži period zajedničkog života generacija nego ikada pre, što potencira višegeneracijske veze i *intergeneracijsku solidarnost*. Istraživanja u okviru pomenutog SHARE projekta bavila su se i intenzitetom kontakata koje roditelji imaju sa svojom odraslom decom. Pokazalo se da u Evropi prosečno oko dve trećine ispitanika svakodnevno kontaktira sa svojom decom koja žive odvojeno – od nešto ispod polovine u skandinavskim, do preko četiri petine u mediteranskim zemljama (Kohli, Künemund, Lüdicke, 2005), a da udeo domaćinstava u kojima zajedno s roditeljima živi bar jedno odraslo dete sa ili bez svoje porodice varira od svakog šestog na severu Evrope do svakog drugog na Mediteranu (Ibid.). Ovi nalazi ukazuju na intenzivnu intergeneracijsku komunikaciju između starijih članova porodica i njihovih potomaka.

Sprovedeno je više istraživanja intergeneracijske razmene u porodicama (ili širim porodičnim konfiguracijama), koja su pokazala da su starijim članovima potrebne pomoć i nega, ali i da ostareli roditelji predstavljaju izvore pomoći – materijalne i finansijske, za svoju decu u različitim fazama njihovog životnog toka (Brannen, 2006). Istraživanja u okviru SHARE projekta su pokazala da u svim delovima Evrope postoje izraženi finansijski transferi između članova različitih porodičnih generacija, s tim što su novčana davanja starijih roditelja njihovoj deci i unucima intenzivnija i usmerena su više na ulaganje u njihovo obrazovanje ili na pomoć u kupovini nekretnina (Attias-Donfut, Ogg, Wolff, 2005b). Roditelji su češće primaoci novčane pomoći od svoje dece kada žive u materijalnoj oskudici, što je opet češći slučaj u južnim nego u severnim državama Evrope, gde su starije osobe bolje zaštićene sistemima brige o stanovništvu (Ibid.).

Višegeneracijska saradnja se iskazuje i kao pomoć starijih roditelja u roditeljstvu njihove odrasle dece. Učestala su istraživanja uloge i značaja baba i deda za brigu o unucima, bilo da su im staratelji ili da pružaju pomoć zaposlenim roditeljima. Ustanovljeno je, na primer, da oko 50% baba i deda u SAD pruža neku vrstu ispomoći oko brige o unucima (Silverstein, Marengo, 2001) i da imaju pozitivan uticaj na psihičko blagostanje unuka, posebno kada porodice prolaze kroz potencijalno teške faze, kao što je, na primer, razvod roditelja ili život u jednoroditeljskoj porodici (Ruiz, Silverstein, 2007). Slično je ustanovljeno u uporednim istraživanjima u evropskim državama, kao i to da je interakcija jača kada su u pitanju mlađe babe i dede i mlađa deca, kada žive bliže i kada su majke zaposlene (Hank,

Buber, 2007). U mnogim državama s izraženim migracijama stariji, odnosno baba i dede, odgajaju decu da bi roditelji mogli da migriraju u drugi grad (Kina), u drugu zemlju (primer dece jugoslovenskih gastarbajtera u zapadnoevropskim zemljama tokom sedamdesetih), pa i na drugi kontinent (primer majki Filipinki) za poslom. Sâm odnos može biti ambivalentan (Mason, May, Clarke, 2007), jer se od baba i deda očekuje da „budu blizu“ (ili „pri ruci“), ali i da se „ne mešaju“ u vaspitanje unuka, kao što je pokazalo i jedno domaće istraživanje roditeljstva (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

MODUL:

22.

Teorije i modeli objašnjenja intergeneracijskih odnosa u različitim fazama porodičnog života

Procesi druge demografske tranzicije doveli su do značajnih promena u sastavu porodica u proteklih nekoliko decenija. Trend demografskog starenja i fenomen „produžene mladosti“ povećali su broj višegeneracijskih porodica, a pojava alternativnih porodičnih konfiguracija (jednoroditeljske porodice, rekonstituisane *step-families* s poočimom ili pomajkom, transnacionalne, istopolne porodice i druge) stvara mreže horizontalno i vertikalno proširenih porodica. Ove promene, koje se odražavaju na kvalitet intergeneracijskih odnosa, usmerile su pažnju na proučavanje intergeneracijske saradnje i transfera (prenosa), a rezultati istraživanja pokazuju i da su još uvek značajni srodnički odnosi i međugeneracijski kontakti (transmisije i transferi) (vidi npr. SHARE project, Brannen, 2006).

Postoji nekoliko dominantnih koncepata i pristupa koji se koriste da opišu odnose genealoških generacija (u porodici). *Generacijski jaz* postulira vrednosno, i u načinu i stilu života, udaljavanje i otuđivanje između generacija roditelja i dece. To je bio popularni medijski diskurs od kraja 60-ih i kontrakulturnih pokreta mladih protiv establišmenta čije su oličenje bili roditelji. *Generacijski konflikt* je diskurs koji na nivou mikrookruženja porodice sagledava sukob u očekivanjima i poimanjima autonomije i kontrole, a na makronivou globalnog društva pažnja se usmerava na generacijsku kompeticiju oko resursa – radnih mesta, političke moći, resursa državne pomoći i slično. Za razliku od razmatranja generacijskih odnosa na makronivou, koje gotovo po pravilu pretpostavlja postojanje generacijskog jaza, debata o intergeneracijskim odnosima unutar porodice često se konceptualizuje kao *solidarnost* ili *konflikt*. Najcitiraniji teoretičar u oblasti proučavanja intergeneracijskih odnosa, Vern Bengtson, na osnovu svojih istraživanja početkom sedamdesetih

godina, tvrdio je da se teza o generacijskom jazu ne može primeniti na intergeneracijske odnose u porodici. Nalazi istraživanja pokazuju da su razlike unutar generacija uočljivije nego one između generacija, jer, prema ovom autoru, porodica deluje kao spona između individue i izvanporodičnog okruženja preko koje svi njeni članovi usvajaju istovetne vrednosne orijentacije. Fokusirajući se na mapiranje porodične kohezivnosti, Bengtson i saradnici sastavili su model za empirijsko istraživanje intergeneracijske solidarnosti koji sadrži šest dimenzija: 1. asocijativnu (kvalitet i učestalost interakcije), 2. funkcionalnu (razmena podrške i pomoći), 3. strukturalnu (mogućnost i uslovi ostvarivanja kontakta usled npr. fizičke udaljenosti), 4. afektivnu (uzajamnost i doživljaj međusobnih emocija), 5. konsenzualnu (sličnosti i razlike u pogledu vrednosnih orijentacija) i 6. normativnu (sličnosti i razlike u pogledu normi koje se odnose na porodičnu dinamiku) (Silverstein, Bengtson, 1997).

Bengtsonova istraživanja su pokazala da ispitanici uglavnom pozitivno ocenjuju intergeneracijske odnose u porodici, ali i da postoje razlike u pogledu njihovog subjektivnog doživljaja, jer su roditelji znatno pozitivnije ocenjivali kvalitet međusobnih odnosa nego njihova deca. Objašnjenje razlika u percepciji porodičnih odnosa pruža Bengtsonova *teorija generacijskog uloga*, koja pretpostavlja da svaki član porodice ulaže materijalne i nematerijalne resurse radi izgradnje interpersonalnih odnosa. Generacija roditelja u tu svrhu uglavnom mobilise veću količinu resursa, istovremeno doživljavajući uloženo kao vid „lične ekstenzije u budućnost“ (Bengtson, Kuypers, 1971), iz čega proističe i visoko vrednovanje kvaliteta interakcije.

Noviji pristup koji se bavi *intergeneracijskom solidarnošću* potencira oba smera u podršci i pomoći. Sve su prisutniji recipročni odnosi i osećaj odgovornosti i intergeneracijske solidarnosti (npr. Silverstein, Bengtson, 1997; Kalmijn, Saraceno, 2008), posebno podržani najnovijom krizom kapitalizma, za koju postoji mišljenje da, pored klasnih, briše i generacijske razlike, gurajući i roditelje i decu u *novu klasu prekarijata* (Standing, 2011; Bauman, 2012). Zigmunt Bauman ukazuje na to da prekarijat ne briše samo klasne, već i generacijske granice – roditelji nisu više samo uzori, i modeli i izvor podrške, a zajednička situacija egzistencijalne nesigurnosti i neizvesnosti stvara solidarnost unutar porodice.

Bengtson i saradnici devedesetih godina modifikuju prvobitno stajalište uvažavajući **konflikt** kao zasebnu dimenziju intergeneracijskih odnosa. Dimenzijom konflikta obuhvaćeno je šest izvora sukoba između starijih roditelja i njihove odrasle dece: 1. razlike u načinu i stilu komunikacije, 2. lične navike i stilovi života, 3. roditeljske prakse, 4. neslaganja političke, religijske i ideološke prirode, 5. radne orijentacije i 6. održavanje domaćinstva (Clarke et al., 1999).

Pomeranjem fokusa na intergeneracijske konflikte u porodici, dolazi se do formulisanja *teorije razvojne shizme* (Fingerman, 1996), prema kojoj do sukoba dolazi zbog toga što se roditelji i njihova deca u istom trenutku nalaze u različitim fazama životnog toka, koje podrazumevaju drugačije brige, potrebe i očekivanja. Na primer, mladi koji prolaze kroz zgusnuto postavljene ključne tačke obrazovno-radne i porodično-stambene tranzicije mogu imati slabiju potrebu i manje vremena za komunikaciju sa starijim članovima porodice koji, s druge strane, usled anticipirane profesionalne desocijalizacije, mogu imati izraženu želju za socijalnim kontaktima i emocionalnom podrškom u porodici (Vlajić, 2021). Ovim pristupom omogućena je integracija perspektive životnog toka u istraživanja intergeneracijskih odnosa, kao i podrobnija analiza dejstvenosti aktera nego što je to slučaj s teorijama koje tumače sukobe unutar porodice kao posledicu generacijskog jaza ili porodične strukture.

Krajem devedesetih godina pojavila se radikalnija kritika modela intergeneracijske solidarnosti, koja je insistirala na još tešnjoj povezanosti solidarnosti i konflikta. Stav da visok nivo bliskosti, brige i podrške može postojati uz paralelno ispoljavanje sukoba i tenzija predstavlja osnovu *teorije intergeneracijske ambivalencije* (Luescher, Pillemer, 1998; Connidis, McMullin, 2002) čije su temelje postavili Lušer (Kurt Lüscher) i Pillemer (Karl Pillemer), a kasnije nadogradile Ingrid Konidis (Ingrid Connidis) i Džuli Makmalen (Julie McMullin). Iako je jasno da pojam ambivalencije u sebi sažima ideju o istovremenom prisustvu solidarnosti i konflikta, u okviru ove perspektive postoje neslaganja u pogledu konceptualizacije ambivalentnog karaktera interpersonalnih odnosa. Neki teoretičari pod pojmom ambivalencija podrazumevaju prisustvo kontradiktornih emocija (Fingerman et al., 2008).

Teoretičari intergeneracijske ambivalencije saglasni su da je intergeneracijske odnose neophodno posmatrati u okvirima perspektive životnog toka i strukturisane individualizacije. Razlog ovome je centriranje diskusija o intergeneracijskoj solidarnosti, konfliktu i ambivalenciji oko odnosa autonomije i zavisnosti. O kojem god životnom dobu unutar pojedinačne životne putanje da je reč, porodična intergeneracijska solidarnost i tenzija su u svakom trenutku povezane s potrebom pojedinaca za individualizacijom i sticanjem autonomije, ili pak potrebom za oslanjanjem na porodične emocionalne, materijalne i druge resurse. Ambivalentnost je posebno izražena u periodima tranzicije, jer ona nužno odražava tenziju između autonomije i zavisnosti pri usklađivanju društvenih uloga, kao i suočavanje s dobicima i gubicima tranzicionog procesa. Stoga su i trajanje i redosled ključnih događaja u socijalnoj biografiji aktera takođe od izuzetne važnosti za proučavanje intergeneracijskih odnosa.

Sva istraživanja međugeneracijskih kontakata i prenošenja ukazuju na značaj normi – očekivanja koliko čega i šta ta saradnja treba da uključi, kao i u kom pravcu treba da ide. Između generacija iz iste porodice koje ne žive zajedno događa se **kulturna transmisija** – prenošenje kulturnih normi. Kultura prenosa kao društvena praksa podrazumeva i akcije i uverenja: „Kultura prenosa predstavlja društvenu praksu, ali sama kultura ne određuje transfere jer se oni stvaraju i ponovo stvaraju u procesima davanja i preuzimanja resursa. Takođe su posledica raznih uslova i razmatranja, koji se odnose na značenja, odnose i razmišljanja“ (Brannen, 2006: 134). Kulturni prenos se reprodukuje i tako prenosi porodični identitet. Ovim procesom generacije preuzimaju porodični kapital, ali mu mogu dati sopstveni pečat. Zaključak istraživanja višegeneracijskih porodica u Velikoj Britaniji Džulije Brenen i saradnika jeste da postoji veći broj faktora koji utiču na prenošenje kulture iz jedne u drugu generaciju. Pre svega, to su istorijske okolnosti koje određuju institucionalno okruženje u toku tranzicije u odraslost, a zatim i pripadnost određenom društvenom sloju, kao i dominantnoj ideologiji koja se javlja u vremenu odrastanja članova porodica. Ovo istraživanje je otkrilo nekoliko takvih obrazaca, koji su nazvani: „solidaristički“ – karakteriše ga povremeno individualno odricanje zarad recipročne intergeneracijske solidarnosti, potom „diferencirani“ – gde se balansira između „kulture lične nezavisnosti“ i potrebe da se pomogne mlađima suočenim s padom države blagostanja, i individualistički – gde lična autonomija predstavlja „slobodu za“ kreiranje, na primer, novih obrazaca roditeljstva (Brannen, 2006).

Novija istraživanja intergeneracijskih odnosa ukazuju na sve veći značaj srodstva kao bazičnog resursa u različitim fazama životnog toka pojedinca. U tom smislu, svrhovit je koncept „matrice latentnog srodstva“ (engl. *latent-kin matrix*) koji podrazumeva da savremene dinamične porodične strukture poseduju potencijal za dobrovoljnu aktivaciju solidarnosti i razmenu različitih resursa između članova (sadašnje, bivše ili fiktivne) porodice, do kojih, po potrebi može, ali i ne mora doći (Vlajić, 2021). O sve većem značaju proširene porodice, srodničke solidarnosti i njenih supstituta u vidu alternativnih mreža podrške kao mehanizma borbe za preživljavanje u Srbiji tokom postsocijalističke transformacije, među prvima je pisala Anđelka Milić (Milić, 2004b). Istraživanje porodičnih praksi tokom pandemije virusa korona u Srbiji (Tomanović, 2021b) pokazalo je da u porodičnim konfiguracijama postoji solidaristički potencijal koji se aktivira i intenzivira u trenucima akutne potrebe (Silverstein, Bengtson, 1997). U istraživanom kontekstu, porodična solidarnost se posebno ispoljava kroz prakse brige. Nalazi ovog istraživanja su potvrdili postojanje ambivalencije između solidarnosti i konflikta u porodičnim odnosima,

kao što su pokazala strana istraživanja (Lüscher, Pillemer, 1998; Connidis, McMullin, 2002), te dodatno pokazali kako se dinamika između bliskosti i tenzija iskazuje na različite načine zavisno od globalnog konteksta pandemije i lokalnog konteksta primenjenih institucionalnih mehanizama i mera epidemiološke zaštite (Tomanović, 2021b). Zaključak ovog istraživanja intergeneracijskih odnosa tokom pandemije jeste da je *ambivalenciju intergeneracijskih odnosa* neophodno istraživati i tumačiti unutar određenog društvenog konteksta.

23.

Dinamika porodičnog života i porodična integracija

Porodična integracija se odnosi na stepen usaglašenosti porodičnih ciljeva, vrednosti, praksi i odnosa između članova porodice. Ona se danas izučava kroz više povezanih tema, kao što su odnos između supružnika, odnos roditelja i dece, usklađenost roditeljskih praksi, porodično nasilje i slično.

Istorija pojma je duga i ima dosta različitih tumačenja. U periodu dominacije čikaške škole i funkcionalizma, ova tema se obrađivala kroz pojmove porodične organizacije i dezorganizacije. S obzirom na to da su, implicitno ili eksplicitno, kao normalan podrazumevali određeni tip porodice, na primer nuklearnu, kao i određene uloge u porodici, na primer, žene – majke – domaćice, ovi autori su porodičnu interakciju propuštali kroz prizmu *normalnosti – devijantnosti*, odnosno *organizacije – dezorganizacije*.

Integrisanost porodice¹¹¹

Integrisanost porodice se izražava preko: 1. stepena (fizičke) prisutnosti članova porodice, 2. usklađenosti porodičnih praksi (stepen u kom

111 Ovaj pojam je sličan pojmu porodične klime / atmosfere, koji izražava zajedničke vrednosti i norme ali i *preovlađujući tip interakcija među članovima porodice* (Milić, 2001: 264). Možemo razlikovati kontinuum, gde se na jednom kraju nalaze odnosi koji su primarno usmereni na osiguranje zajedništva, grupnih ciljeva i međusobne uzajamnosti, dok su na drugom kraju usmereni na individualne potrebe i lično postignuće. Sve porodice se suočavaju sa zahtevima da pomire porodične ciljeve i određeni stepen autonomije članova porodice. Način na koji dođu do rešenja zavisi od dogovora i pregovora među članovima porodice. To je proces koji je inherentan promenama u porodici tokom vremena i zavisi od faze porodičnog ciklusa u kojoj se nalaze, kao i od ličnih životnih putanja. Smiljka Tomanović koristi još dva pojma: 1. *porodičnu klimu*, koju definiše kao način postizanja kako racionalnog konsenzusa tako i afektivnog zajedništva unutar porodice, odnosno dominantno raspoloženje

se slažu očekivanja i prakse ko, šta, kada i na koji način radi), i 3. emocionalne povezanosti članova porodice. Prva dimezija izražava meru u kojoj su članovi porodice u svakodnevnom međusobnom kontaktu. Ne postoji opšte merilo potrebnog vremena koje je optimalno kao porodično vreme, već to zavisi od kulture, individualnih očekivanja članova, porodičnog ciklusa i drugog. Određeni stepen komunikacije između članova je pak neophodan, kako bi održali neki nivo integrisanosti. Zahtevi za većom dostupnošću članova povećali su se s razvojem digitalnih tehnologija koje olakšavaju kontakt, ali su nove tehnologije omogućile i da se mnoge porodične funkcije obavljaju čak i ukoliko porodice ne dele isti fizički prostor. U slučaju *transnacionalnih porodica*, u kojima neki od članova porodice žive privremeno ili trajnije u drugoj zemlji, oni mogu biti fizički odsutni a da ipak učestvuju u porodičnim praksama odgajanja i vaspitavanja dece, odlučivanja, organizacije porodičnog života, pa čak i brige o starim licima. Na primer, roditelji mogu pomagati deci oko domaćih zadataka, a supružnici mogu svakodnevno deliti svoja osećanja i informacije o svakodnevnom dešavanjima te održavati bliskost.

Druga dimenzija integrisanosti porodice odnosi se na stepen usklađenosti očekivanja i praksi u načinu obavljanja porodičnih obaveza. Kad postoji raskorak u shvatanju ko, šta i kada treba da radi ili kada dolazi do odstupanja u praksama, mogu nastati konflikti ili udaljavanje između članova porodice. S druge strane, kad postoji usklađenost načina kako treba da se odvijaju porodične prakse, tad je stepen integrisanosti veći. Na primer, kod supružnika koji gaje tradicionalne vrednosti očekivanja su da muškarac treba da radi, zarađuje i materijalno obezbedi porodicu, a žena da se brine o kući i deci. Kad oba supružnika dele ove vrednosti, stepen integracije je na visokom nivou, bez nesugalsica i konflikata. Slično je i u situaciji kad oba supružnika dele egalitarni vrednosni obrazac porodičnih odnosa i praksi. Međutim, kad supružnici ne dele isti vrednosti sistem u pogledu porodičnih praksi i različita očekivanja, veća je verovatnoća da će doći do razmimoilaženja, konflikata i dezintegracije. Ako, na primer, supruga ima egalitarna shvatanja porodičnih obaveza, a njen suprug tradicionalna, ona će očekivati ravnomernu podelu kućnih i roditeljskih obaveza i nastojaće da radi i zarađuje, dok će njen suprug očekivati da ona preuzme sve obaveze oko dece i kuće.

Treća dimenzija, emocionalna povezanost, odnosi se na stepen emocionalne razmene i brige koju članovi porodice pokazuju jedni za druge. Ova briga uključuje odnos između roditelja i dece i odnos između supružnika, i izražava se kroz svakodnevnu uključenost i podršku u zadovoljavanju

koje dele članovi porodice, i 2. porodičnu paradigmu, pod kojom podrazumeva zajedničke porodične predstave o bitnim društvenim stvarima (Tomanović, 2002).

fizičkih potreba, na primer spremanje hrane za druge, *psihičkih* potreba, na primer, podrška u donošenju odluka, učenju, i *emocionalnih* potreba poput podrške u teškim situacijama, ali i razmeni nežnosti. Ona je vidljiva i kroz podršku drugima u ostvarivanju njihovih *dugoročnih ciljeva*, koji mogu biti povezani s obrazovnim ili radnim ličnim putanjama i aspiracijama. Ukoliko nisu dovoljno emocionalno povezani i ne iskazuju brigu za druge članove porodice, onda postoji opasnost da će se članovi međusobno, emocionalno i/ili fizički, udaljiti.

Piorkowska-Petrović određuje osam tipova porodice u odnosu na tri dimenzije: strukturu porodice, interakciju i psihološko ulaganje, kako prikazuje tabela.

Tabela 2. Tipologija porodica sa jednim ili oba roditelja – interakcije i psihološka ulaganja

STRUKTURA PORODICE					
Oba roditelja			Jedan roditelj		
INTERAKCIJA			INTERAKCIJA		
PSIHOLOŠKA ULAGANJA	prisutna	odsutna	PSIHOLOŠKA ULAGANJA	prisutna	odsutna
prisutna	A	B	prisutna	E	F
odsutna	C	D	odsutna	G	H

Izvor: Gongla i Thompson, 1987, prema Piorkowska-Petrović, K. 1990: 18.

Tip A je klasična nuklearna porodica. Tip B podrazumeva da je jedan roditelj privremeno odsutan, ali da je psihološki uključen (na primer, na radu je u inostranstvu). Tip C podrazumeva da su oba roditelja faktički prisutna ili da je jedan isključen iz (većine) interakcija (zbog, na primer, ljubavne afere). Tip D podrazumeva porodice u kojima je jedan od roditelja odsutan i nema psihološka ulaganja (na primer, zbog mentalne bolesti), ili se radi o porodicama koje se održavaju zbog neophodnosti čuvanja materijalnog bogatstva, ali su suštinski razjedinjene. Tip E se odnosi na porodicu razvedenih roditelja, gde postoji deljeno starateljstvo, bivši supružnici međusobno komuniciraju, i oba roditelja učestvuju u odgajanju dece. Tip F se odnosi na fizičku odsutnost i prekinute interakcije jednog roditelja, ali koji i dalje svoj identitet i osećanja vezuje za porodicu. Tip G se odnosi na porodice u kojima roditelj koji ne živi u domaćinstvu prekida psihološku vezu s članovima porodice i održava samo povremene kontakte (za vreme rođendana i sl.). Tip H podrazumeva porodice u kojima je jedan roditelj potpuno isključen iz interakcija i porodica mu više nije bitna ni na jednom planu,

dok se preostali roditelj brine o svim aspektima života dece i porodice (Piorkowska-Petrović, 1990: 18–19). Možemo reći da su tipovi A, B i E bolje integrisani u odnosu na ostale tipove, jer podrazumevaju određeni stepen interakcije i psihičke/emocionalne razmene između članova porodice.

Poremećaji interakcija u porodici

Do poremećaja kvaliteta odnosa u porodici dolazi usled različitih faktora. Oni mogu biti rezultat dominacije pojedinačnih ciljeva nekih članova i slabljenja zajedničkih porodičnih ciljeva. Na primer, ukoliko jedan član porodice dobije ponudu da radi u drugom gradu i želi da se cela porodica preseli s njim, to može biti u suprotnosti s prethodnim dogovorima oko stambenog pitanja, planiranjem obrazovanja dece i uklopljenošću porodice u određenu zajednicu. Potom, supružnici mogu manje ulagati u sâm odnos, čime se on osiromašuje i gubi neophodan stepen intimnosti da bi opstao. Čest primer za takvu situaciju je udaljavanje supružnika nakon dobijanja dece, tako što se žene više fokusiraju na decu a muškarci na posao, što dovodi do smanjenja interakcije između njih i nižeg zadovoljstva partnerstvom (Bryan, 2002; Lawrence et al., 2007). Ukoliko ovakva situacija potraje, onda će oni biti prilično emocionalno udaljeni, a ponovno uspostavljanje intenzivnijeg odnosa će postati veliki izazov. Milana Ljubičić prepoznaje u Srbiji da loša komunikacija između partnera i međusobna diskvalifikacija često dovode do koalicija (triangulacija) između roditelja i dece s ciljem dobijanja podrške, što dalje vodi do stvaranja patoloških veza i takozvanog hijerarhijskog dizbalansa, jer dete zadobija više moći u porodici zbog popuštanja jednog od roditelja (Ljubičić, 2010).

Poremećaji su vidljivi i ukoliko dolazi do smanjenja interakcije supružnika s drugim mrežama – srođnicima i prijateljima. Razdvajanje mreža komunikacije i podrške je jedan od pokazatelja da supružnici gube određeni stepen zajedništva. Ukoliko svako komunicira sa svojim srođničkim mrežama, ukoliko je sva manje zajedničkih (porodičnih) prijatelja, zajedničkih poseta bitnim događajima, onda je to pokazatelj i da su se partneri udaljili (Milić, 2001).

Porodična kriza, stres i prevazilaženje krize

Porodice se uvek nalaze u manjem ili većem (dis)balansu u pogledu svojih praksi, očekivanja i interakcija. Jedan od ključnih razloga je to što se porodica menja prolazeći kroz različite cikluse, tako da je potrebno porodične prakse, očekivanja i interakcije prilagođavati novim okolnostima.

Neke od ovih faza nose izazove koji mogu značajno da poremete odnose u porodici i da utiču na stepen njene integrisanosti. Dodatno, nekad se desi neki iznenadni događaj, kao što je, na primer, prirodna katastrofa ili gubitak zaposlenja i prihoda nekog od članova, koji porodicu izbaci iz njenog načina funkcionisanja i dovede u pitanje porodične odnose. Kako se porodice ponašaju u tim situacijama?

Jedan od prvih teoretičara koji je ponudio celovitu teoriju o tome koji faktori utiču na to da li će se porodica kao grupa adekvatno suočiti sa stresnim događajima je psiholog Ruben Hil (Hill, 1958). Nakon Drugog svetskog rata, kad koncept otpornosti porodice postaje značajan prilikom objašnjenja načina suočavanja s krizom, on nudi takozvani ABC-X model, koji se oslanja na sociološki (sistemski) pristup društvenim grupama. Porodica je samo jedna od društvenih grupa, ali, kao i sve ostale grupe, predstavlja sistem odnosa. Da bi porodica adekvatno funkcionisala, neophodna je određena ravnoteža (porodičnog) sistema. Stresan događaj dovodi do poremećaja porodične ravnoteže i, ukoliko porodica ne uspe da nađe način da povрати ravnotežu, dolazi do krize. Efekti krize su vidljivi u nemogućnosti porodice da obavlja svoje osnovne funkcije, poput odgajanja i socijalizacije dece, emocionalne razmene i potpore, održavanja domaćinstva, zajedničke potrošnje i drugog (Rosino, 2016). Da bi opisao proces porodičnog suočavanja sa stresom, Hil predlaže model $X = A + B + C$, koji se sastoji od sledećih elemenata:

- A – stresan događaj
- B – porodični resursi
- C – značenje koje porodica kao celina ili pojedini članovi pridaju stresnom događaju
- X – kriza

Ovaj model je upotpunjavан tokom vremena, tako da danas imamo kompleksnije teorije koje polaze od ovog pionirskog rada.¹¹² U daljem predstavljanju elemenata držaćemo se njegovog osnovnog modela, ali ćemo ga i dopunjavati novim i značajnim uvidima u odnos između elemenata.

A – *stresni događaj* / *stresor* u modelu odnosi se na događaj ili stresnu situaciju s kojom se porodica kao grupa suočava i koji izaziva određenu

112 Hilov ABC-X model je prihvaćen kao dobra polazna osnova izučavanja krize, ali su istraživači brzo uvideli da se ovaj model bavi samo načinom na koji se porodica suočava sa stresorom, ali ne i time kako se nosi s krizom. Zato Makubin i Paterson (McCubbin, Patterson, 1983) predlažu složeniji model, koji nazivaju DUPLI ABC-X model. On uključuje načine na koje se porodice ponašaju tokom i posle krize, odnosno različite oblike adaptacije i rekonfiguracije porodičnih odnosa.

promenu u porodičnom sistemu. Stresori mogu biti pozitivni i negativni događaji, poput rođenja deteta, kupovine većeg stana ili bolesti člana porodice. Zapravo, bilo koja promena koja je dovoljno velike magnitude da od porodice zahteva značajnije prilagođavanje novoj situaciji predstavlja izvor stresa (Mitić, 1997:46). Stresore možemo podeliti na sledeće načine, odnosno na one koji su deo:

1. *očekivanih razvojnih faza individua i porodice, normativni događaji* – događaji koji su normalan deo životnih putanja pojedinaca, u koje spada završetak obrazovanja, zaposlenje, formiranje porodice, dobijanje deteta i slično, i ciklusa porodice kao grupe koji obuhvata dobijanje deteta, polazak deteta u školu, odlazak dece na školovanje u drugi grad i slično;
2. *nenormativnih ili akcidentnih događaja*, koji obuhvataju situacije nastale bilo usled prirodnih nepogoda (poplave, požari, epidemije), društvenih promena i lomova (rat, ekonomska kriza) ili neočekivanih događaja u porodičnim odnosima (iznenadni odlazak člana porodice, razvod, smrt člana porodice i sl.), ali i na nivou porodice, poput institucionalizacije člana porodice, iznenadnih materijalnih gubitaka i slično.

Izvore stresa je takođe moguće podeliti na:

1. *eksterne*, gde stres dolazi izvan porodičnog polja, na primer prirodne katastrofe, kriza na tržištu rada koja dovodi do nezaposlenosti, ratovi, epidemije i slično;
2. *interne*, gde je stres rezultat onog što se dešava porodici kao grupi ili pojedinim članovima, na primer odseljenje dece zbog školovanja, dobijanje deteta, smrt člana porodice, alkoholizam jednog člana u porodici, konflikti (bračnih) partnera, konflikti između roditelja i dece i slično.

Stresan događaj je potencijalni inicijator promena unutar porodice i od njegove prirode zavise „jačina i karakter impakta“ na porodični pod-sistem. Treba imati u vidu da ne reaguju sve porodice podjednako na sve stresne situacije, neke uspeju relativno brzo i lako da povrate ravnotežu, dok neke dožive slom. Razlozi zbog kojih je tako zavise od resursa koje porodice poseduju, od toga da li uopšte percipiraju da su pod stresom i od načina na koji se određuju prema stresu (Mitić, 1997: 47–48).

U modelu se pod *B* podrazumevaju *porodični resursi* koje porodica koristi da bi se suočila sa stresorom i izbegla (dugotrajnu) krizu. Hil navodi kao resurse isključivo one koje poseduje porodica i pod njima podrazumeva dominantne vrednosti porodice i kvalitet odnosa u porodici (Rosino, 2016).

Unutrašnje porodične resurse Hil deli na individualne i porodične. *Individualni* se odnose na psihološke karakteristike članova porodice. Na nivou individua, osobine ličnosti pojedinaca poput samopoštovanja ili samopouzdanja značajne su jer mogu celoj porodici pomoći da lakše izađe na kraj sa stresorom (Rosino, 2016: 2).

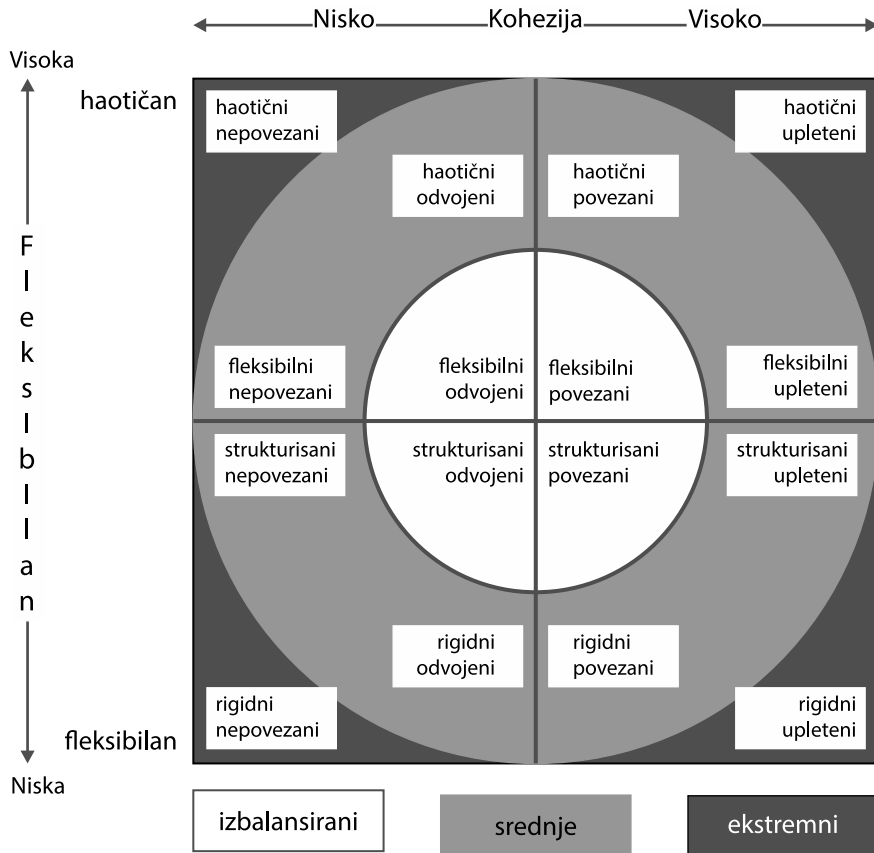
Na nivou porodice kao grupe, **adaptabilnost** na nove situacije i stepen **kohezivnosti** članova kvaliteti su od kojih zavisi porodična reakcija na stresor.¹¹³ Dejvid Olson je kroz tri dimenzije: kohezivnost, fleksibilnost i komunikaciju, predstavio jedan od veoma uticajnih načina operacionalizacije unutarporodične dinamike – ***circumplex model unutarporodičnih resursa*** (Olson, 1999). **Kohezivnost** je odredio kao stepen „**emocionalnog povezivanja koje članovi porodice imaju jedni prema drugima**“ (Olson, 1999: 2), koji se skalira po tome u kojoj meri su članovi porodice bliski, odnosno udaljeni u dimenzijama vremena, prostora, prijateljstava, donošenja odluka i drugog. Autor je predložio **čtetvorostepenu skalu: nepovezanih, odvojenih, povezanih i upletenih porodica**, koje se, zauzimanjem centralnih pozicija na skali (odvojeni i povezani), smatraju uravnoteženim/funkcionalnim tipovima, dok na porodičnu disfunkcionalnost upućuju krajnje pozicije na skali. Iako je skala podeljena na četiri tipa, kreće se od odnosa koji na jednom kraju podrazumevaju minimalnu povezanost članova i veoma visok stepen individualizovanosti ponašanja, a na drugom kraju veoma povezane članove porodice i minimalnu individualizovanost u ponašanju.

Olson je **definisao porodičnu fleksibilnost** kao „**stepen promene u vođstvu, odnosima uloga i pravilima odnosa**“ (Olson, 1999: 4). Već je iz definicije jasno da su značajne dimenzije **odnosi moći, pregovaranje, odnosi uloga i pravila** koja se odnose na uloge, kao i u kojoj meri su moguće njihove promene i adaptacija na nove situacije. **I skala fleksibilnosti je sačinjena od četiri tipa porodičnih odnosa: rigidnih, strukturisanih, fleksibilnih i haotičnih**. Centralne dimenzije se smatraju funkcionalnim, a periferne će verovatno pokazivati veće probleme prilikom prilagođavanja na nove okolnosti. Na jednom kraju ove skale nalazi se struktura odnosa u kojoj su uloge jasno raspodeljene, a svima su poznata pravila uloga i odnosa i ona se poštuju. Nasuprot tome, druga strana skale ukazuje na to da uloge nisu fiksirane, a pravila se često menjaju, zajedno s odnosima, koji se stalno preispituju i rekonstruišu.

Na osnovu ove dve dimenzije (kohezivnost i fleksibilnost), Olson formira dvodimenzionalni *circumplex model* (u formi kvadrata), koji se sastoji od šesnaest kategorija porodičnih odnosa.

113 Hil prepoznaje i značaj materijalnih i finansijskih resursa koji mogu da pomognu porodici u teškim situacijama.

Grafikon 1. Olsonov circumplex dvodimenzionalni model

Porodice koje su bliže središtu smatraju se izbalansiranim; na sredini su one koje imaju srednje izbalansirane odnose, dok su na rubovima one s neizbalansiranim odnosima.¹¹⁴

Istraživačke pretpostavke idu u pravcu da će one porodice koje su (srednje) izbalansirane imati veći stepen otpornosti na stresne situacije i lakše će prebroditi krize. S druge strane, one koje su na ekstremima teško da mogu da promene svoje ponašanje, a, usled odsustva nekih od važnih kvaliteta za unutarporodičnu dinamiku, neadekvatno će reagovati na stres. Takođe, efekti ovih porodičnih odnosa mogu biti veoma negativni po decu i ostale članove porodice.

114 Olson kasnije dodaje još dimenziju – *komunikaciju* unutar porodice, odnosno prisustvo empatije i pažljivog slušanja, govor u svoje i u tuđe ime, razmenu osećanja, poštovanje i dr. (Ibid.: 5). Na osnovu ove tri dimenzije, Olson formira trodimenzionalni circumplex model izbalansiranosti unutarporodičnih odnosa.

Odrej Brajan, sledeći Olsona, ukazuje na to da, ukoliko unutar porodične grupe pojedinci neguju viši stepen fleksibilnosti, lakše će izaći na kraj sa sopstvenim obavezama, socijalnim odnosima, imaće prilike da lakše organizuju brigu oko deteta i racionalnije i efikasnije reaguju na iznenadne promene (Bryan, 2002). Fleksibilnost odnosa partnera predstavlja njihovu zajedničku osobinu, koja često zahteva vreme prilagođavanja od trenutka upoznavanja, zabavljanja, početka zajedničkog života, sve do trudnoće, rađanja dece i roditeljstva (Ibid.: 206). S rigidnijim odnosima u porodici možemo očekivati i jasniju podelu obaveza i sfera delanja, te možemo pretpostaviti da fleksibilniji odnosi sa sobom nose i promene karakteristične za kasnu modernu. Koristeći ovaj konceptualno-metodološki pristup u Srbiji, Milana Ljubičić prepoznaje da je kohezivnost kod najvećeg broja porodica izbalansirana, ali da su porodice značajno manje fleksibilne (Ljubičić, 2010). Oko polovine porodica je na disfunkcionalnim polovima (rigidne i haotične). Porodična fleksibilnost je češće izbalansirana kod porodica s nižim socio-klasnim položajem. Disfunkcionalnost se kod porodica srednje klase javlja češće kao haotična, a kod nižih klasa kao rigidna, ukazujući na efekte vrednosnih obrazaca i nasleđenih modela kod različitih društvenih slojeva.

Naknadna istraživanja su prepoznala i proširila dijapazon resursa koji mogu da stoje na raspolaganju porodici (Mitić, 1997: 53). Pored unutrašnjih porodičnih, prepoznat je značaj *spoljašnjih porodičnih resursa* – pomoć van porodice na koju porodica može da se osloni, poput institucionalnih i neformalnih mreža podrške. *Institucionalni resursi* se odnose na sve institucije i stručnjake na koje porodica može da se osloni kada se suoči s krizom, poput sistema zdravstvene zaštite, sistema socijalne zaštite, psiholoških i porodičnih savetovaništva, psiholoških stručnjaka (terapeuta). Podrška može biti savetodavna, materijalna, finansijska i druga. *Neformalne mreže* podrške uključuju širu srodničku mrežu, roditelje, prijatelje, kolege, komšije, bliže i dalje poznanike koji mogu da budu izvor socijalne i psihološke, ali i materijalne i finansijske podrške, i koji mogu biti kanal dobijanja ključnih informacija potrebnih porodici da adekvatno odgovori na stresor.

U modelu, C predstavlja način na koji porodica definiše stresni događaj. Hil navodi: „Definicija događaja koju porodica daje delimično odražava sistem vrednosti porodice, delimično njeno prethodno iskustvo u suočavanju sa krizama, a delimično mehanizme korišćene u prethodnim definicijama događaja. Ovo je značenjski aspekt krize, interpretacija koja se daje događaju” (Hill, 1958: 145). C predstavlja ključni element u modelu jer, u zavisnosti od toga kako porodica definiše događaj, zavisice i način na koji će na njega odgovoriti, odnosno da li će teškoća biti uspešno

prevaziđena i porodica vraćena u regularne tokove, ili će doći do eskalacije krize. Na primer, gubitak posla ili izostanak intimnosti u braku mogu se percipirati kao privremeni izazovi koji mogu biti prevaziđeni, ili kao nepopravljivi problemi koji nužno vode dezorganizaciji. C je usko povezan sa resursima (B), a od ove interakcije zavisi ishod (Hill, 1958). Kada porodice prepoznaju teškoće kao nepremostive, čak i ako imaju dovoljno resursa, prolazak kroz krizu može biti veoma težak. Ukoliko porodica ima fatalistička uverenja, malo je verovatno da će se članovi porodice aktivirati, s obzirom na to da novonastalu situaciju doživljavaju kao rezultat više sile ili sudbine i smatraju da je nemoguće popraviti stanje. Međutim, fatalistički pogled može biti bolja strategija kada se porodice suočavaju sa situacijama koje su nepopravljive (poput smrti jednog člana), i kada bi proaktivnost mogla dovesti do novih konflikata unutar porodice. S druge strane, kada porodica ima vrednosni sistem koji uključuje poverenje u sopstvene snage i veru u promene, verovatnije je da će članovi porodice biti aktivni. Pragmatičnost i proaktivnost su funkcionalnija rešenja kada je neophodna brza i sistemska promena porodične organizacije. Na primer, kada je u porodici prisutna bolesna osoba, neophodno je reorganizovati odnose i pripremiti se za dugoročnu podršku, uz zadržavanje svih ostalih aspekata porodičnog života (Boss, 1978, navedeno prema Milić, 2001:269).

Prema Hilu, porodice koje definišu efekte stresora kao krizu imaju više šansi i da iskuse krizu. Ukoliko se prema novim događajima odnose kao prema „uobičajenim“, onda je manja šansa da će biti paralisane i moći će bolje da odgovore na izazov (Rosino, 2016).

X se u modelu odnosi na stepen **krize** koji nastaje u interakciji stresora, porodičnih resursa i načina na koji porodica doživljava događaj. Kod porodica koje imaju adekvatne resurse i percepciju moguće je da ne dođe do krize ili da se ona relativno brzo i adekvatno prevaziđe. Kriza nastaje kada porodični resursi nisu dovoljni i kada je shvatanje stresora neadekvatno. Tada nastaje dezorganizacija porodičnog života (Ibid.).

Marija Mitić navodi najčešće strategije prevladavanja krize, koje mogu da budu: 1. *prevladavanje kroz otpor*, gde porodica čini napor da u potpunosti minimizuje i redukuje uticaj stresora, i 2. *adaptivno prevladavanje*, gde porodica pokušava da se reorganizuje u novim okolnostima s ciljem da se vrati u stanje ravnoteže koja je postojala pre delovanja stresora (Mitić, 1997: 54).

24.

Razvod braka

Teorije koje se bave fenomenom razvoda kreću se od makrosocioloških, koje smeštaju probleme u šire društvene i istorijske promene, do mikrosocioloških, koje traže uzroke na nivou porodične dinamike i ličnosti. Razvod se može analizirati kao događaj, ali je istraživački značajnije posmatrati ga kao proces. Razvod braka je u tradicionalnim društvima bio veoma redak i tumačen je kao kazna za neki od prestupa prema supružniku, porodici ili deci. Čak i tokom moderne, ideologija familizma je postulirala brak kao ključnu porodičnu instituciju, gde je razvod bio dozvoljen samo uz dokazivanje krivice jednog od supružnika. Tek će dvadeseti vek doneti nešto drugačiji odnos prema razvodu (Segalan, 2009).

Istorijski gledano, razvod je posledica delegitimacije braka usled nekoliko *uzroka*. *Ekonomska nezavisnost žena* se značajno povećala tokom dvadesetog veka usled otvaranja tržišta rada i za žene. Brakovi više ne moraju da opstaju samo usled ekonomske zavisnosti članova, već, ukoliko neko želi da izađe iz veze, može to da uradi s manje materijalnih rizika. Drugi razlog je produženo očekivanje *trajanja života* i, konsekventno, *duže trajanje veza*, ali i rizik da brak neće trajati toliko dugo. Za razliku od prošlosti, gde je prosečan životni vek bio značajno kraći, sa savremenim dostizanjem osamdeset i više godina očekivanog životnog veka, veća je verovatnoća da će se supružnici tokom tog perioda udaljiti. Sledeća promena koja je dovela do nestabilnosti braka povezana je sa značajem koji *emocionalni aspekt* ima u partnerstvima. Za razliku od tradicionalnih društava, u kojima su emocije bile gotovo nebitne za stabilnost braka, one u savremenom dobu postaju ključne. Ukoliko dođe do odsustva ljubavi i intimnosti između supružnika, ne očekuje se da brak opstane. Poslednji aspekt koji dovodi do nestabilnosti braka su *promene vrednosnih obrazaca*, koji podržavaju višestruke identitete i višestruka

iskustva i uključuju prihvatanje ideje partnerskog eksperimentisanja i promene tokom života. Ove promene su vodile sve većem prihvatanju legitimacije razvoda i promenama zakonodavstva, koje je prošlo put od neophodnosti utvrđivanja krivice prilikom razvoda do njegove potpune liberalizacije. Značaj ove institucije zavisi od kulture, pa tako protestantske zemlje u većoj meri tolerišu razvod, za razliku od katoličkih, gde je brak i dalje veoma bitna institucija (Segalan, 2009).

Od društveno-istorijskih uzroka povećanja stope razvoda treba razlikovati *činioce razvoda*. U savremenim društvima razvod češće iniciraju žene nego muškarci, brakovi su nestabilniji kada su sklopljeni u ranijim godinama, kod onih s višim obrazovnim nivoom, s boljim pozicijama na tržištu rada (među stručnjacima), kod ljudi koji nemaju decu ili imaju samo jedno dete.

Od uzroka i činilaca razvoda braka treba razlikovati i *razloge za razvod* braka. Kataržina Piorkovska-Petrović navodi sledeće razloge: nedostatak ljubavi, neverstvo/preljuba, alkoholizam, loši odnosi sa srodničkom mrežom supružnika, finansijski i stambeni problemi i nesuglasice, ali i religiozne i kulturne razlike, stav srodničke mreže prema supružniku i drugo (Piorkowska-Petrović, 1990). U domaćem istraživanju je prepoznato da su najčešći povodi za razvod nerazumevanje, neslaganje naravi, a zatim porodično nasilje, alkoholizam i preljuba. Muškarci su češće navodili kao razlog preljubu, a žene nasilje (Tomanović et al., 2014).

Supružnici su nakon razvoda ili ostajali sami ili ulazili u ponovljene brakove. Serijalna monogamija je u tradicionalnim društvima bila redovna pojava. Usled visoke smrtnosti žena, neophodnost održavanja gazdinstva i odgajanja dece dovela je do veoma brzog ponovnog venčanja muškaraca, iako ni udovištvo žene nije dugo trajalo i često se završavalo ponovnom udajom (Segalan, 2009). Nestanak proizvodne funkcije porodice, napredak u medicini i smanjene stope fertiliteta, uz ideologiju familizma, učvrstili su brak i nuklearnu porodicu. Posledica je bila relativna stabilnost braka tokom XIX i prve polovine XX veka. S rastom razvoda braka povećala se i verovatnoća ponovnog ulaska u brak. U savremenom društvu ova pojava se vezuje ne za ekonomsku neophodnost života u zajednici, već za afektivnu izbornost, koja je karakteristika kasne modernosti. Zanimljivo je da brak kao institucija opstaje i nije u potpunosti delegitimisan, već je zapravo legitimisan fenomenom razvoda i ponovnog sklapanja braka. Pojava serijalne monogamije najčešće se vezuje za SAD i protestantske zemlje, dok zemlje juga Evrope imaju kako manje stope razvoda tako i niže stope ponovnog ulaska u brak.

Razvod braka kao proces

Razvod ne nastaje spontano niti odjednom, već podrazumeva niz interakcija i odluka koji na kraju dovode do rastave supružnika. Konstanca Arons (Ahrns, 1980) navodi da se njegovi počeci mogu prepoznati daleko pre nego što dođe do fizičkog i pravnog odvajanja supružnika. Ona posmatra par i porodicu kroz prizmu systemske porodične teorije i zaključuje da razvod dovodi do promene porodičnog sistema, jer menja strukturu i odnose (mada ne nužno i odnose roditelja i dece). Iako se dešava primarno između supružnika, razvod nije samo njihova stvar, već je (osim ukoliko se radi o paru bez dece) i stvar čitave porodice. Arons daje pet tranzicija koje su karakteristične za ovaj proces i koje se mogu međusobno preklapati.

1. *Individualno saznanje o potrebi razvoda.* Većina parova ne prepoznaje da je uzorak individualnog nezadovoljstva bračno nezaovoljstvo. Zato se neretko traga za alternativnim ciljevima koji bi porodicu i pojedince izveli iz trenutnog stanja, poput kupovine ili renoviranja kuće, selidbe, dobijanja još jednog deteta i slično. Ukoliko se problemi u braku ne reše, veća je verovatnoća da će se konflikti pojaviti ili produbiti. Ovi konflikti predstavljaju okvir osvešćenja da postoje bračni problemi i najčešće su stresni za celu porodicu jer uključuju okrivljivanje, iznošenje neprijatnih činjenica iz prošlosti i potencijalno nasilje. Par može da se nosi s ovom situacijom tako što počne da radi na rešavanju nesuglasica, tako što reši da odloži razvod (na primer dok deca ne odrastu) ili tako što se supružnici emotivno razvedu, što znači da žive pod istim krovom, ali bez emocionalnih obaveza.

2. *Porodično metasaznanje* je faza kada supružnici razmenjuju svoja viđenja o onome što ih je dovelo u datu situaciju i kada svi članovi porodice (uključujući decu) iznose svoje strahove u pogledu budućeg načina funkcionisanja porodičnog sistema. Tokom ovog procesa, članovi porodice postaju svesni da je jedna od opcija i fizička rastava i razvod supružnika. Ukoliko porodica uspeva da prepozna stvarne uzroke bračnih problema (ako nije zaokupljena površinskim manifestacijama), onda je veća verovatnoća da će se odluka o razvodu doneti zajedno i sa svešću o posledicama i anticipacijama kako će funkcionisati u budućnosti. Ovaj period je bremenit emocijama, a sâm proces zavisi od toga da li je odluka obostrana ili jedan od supružnika napušta porodicu.

3. *Sistemska separacija.* Tokom ove tranzicije supružnici se fizički razdvajaju i ovaj proces može ići u različitim smerovima. Ukoliko se porodice razdvajaju reaktivno i bez prethodnih emocionalnih i psiholoških separacija, veća je verovatnoća da će fizička separacija dovesti do kriza

i turbulencija. Ponekada fizička separacija može dovesti i do pomirenja i ponovnog ujedinjenja porodice (posebno kada je osećaj krivice zbog napuštanja dece izrazit). Tokom ovog perioda dolazi i do zakonskog razdvajanja, koje uključuje sudski proces i evaluaciju stručnjaka centra za socijalni rad, tokom kog se vrši pokušaj medijacije, dogovora između supružnika, i donosi odluka o starateljstvu nad decom (kod kog će roditelja dete živeti) i o podeli bračne imovine. Ovo dodatno pojačava stres i predstavlja nove izvore konflikata.

4. Sistemska reorganizacija. Nakon razvoda dolazi do novih porodičnih aranžmana tako što najčešće jedan supružnik napušta domaćinstvo (uglavnom otac). Dok je dosadašnji proces podrazumevao nejasne granice, u ovoj fazi se ponovo uspostavljaju granice i pravila funkcionisanja porodičnog sistema. One obuhvataju primarno odnos između roditelja i dece, ali i načine interakcije između bivših supružnika. Ovo uspostavljanje granica je takođe izvor stresa, jer redefiniše distancu i bliskost između članova porodice.

Tip starateljstva nad decom nakon razvoda uključuje *primarno starateljstvo jednog roditelja* (na primer dete živi kod majke, a povremeno viđa oca), *odeljeno starateljstvo* nad više dece (gde jedno dete živi s jednim, a drugo s drugim roditeljem) ili *potpuno deljeno starateljstvo* (gde dete/deca jedan deo nedelje provode kod oca, a drugi kod majke). U svakom slučaju nastaju najmanje dve jedinice stanovanja/domaćinstva.

5. Redefinicija porodice obuhvata promenu percepcije porodice kao grupe i predstavlja nastavak prethodne faze reorganizacije. Porodica sebe redefiniše i interno i eksterno. Nastankom novih porodičnih jezgara, koja mogu imati svoj dalji tok i uključivati i ponovne brakove i decu iz njih, porodica kao grupa se redefiniše i dolazi do isključivanja i uključivanja članova. Mogući ishodi razvoda braka su: 1. formiranje jednoroditeljske porodice, 2. formiranje *binuklearne* porodice, i 3. formiranje kombinovane porodice (engl. *blended families*). Neretko redefinicija porodice uključuje nove članove, posebno kada dolazi do ponovnog stupanja u brak, te uključuje i odnose s očuhom, maćehom i njihovom decom iz prethodnih brakova.

Kataržina Piorkovska-Petrović razlikuje dve faze samog razvoda: 1. donošenje odluke i 2. stvarno razdvajanje. Prva faza počinje razmišljanjem o problemima s kojima se supružnici suočavaju, a završava se odlukom jednog supružnika da je razvod neminovan. Dužina ovog perioda varira, ali u proseku traje oko godinu dana. Druga faza je obeležena krizom kroz koju prolaze članovi porodice i završava se sistemskom reorganizacijom (Piorkowska-Petrović, 1990).

Posledice razvoda

U savremenim istraživanjima poseban akcenat je stavljen na postrazvodne etape. Amato navodi da izvori krize za supružnike nakon razvoda mogu biti: 1. roditeljstvo, koje najčešće i u najvećoj meri pada na pleća jednog roditelja, i to majke, dok očevi mogu da osećaju gubitak značajnog dela svakodnevice u novim uslovima; 2. konflikt s bivšim supružnikom – s obzirom na to da konflikti prethode razvodu, oni najčešće opstaju i nakon njega; 3. gubitak emocionalne podrške, koji nastaje kako disolucijom partnerstva tako i gubitkom podrške srodnika i prijatelja sa supružničke strane (muškarci su više izloženi ovom riziku, jer u manjoj meri gaje neformalne mreže podrške); 4. snižavanje materijalnog standarda – s razvodom dolazi do formiranja dodatnog domaćinstva i troškovi značajno rastu, čime je posebno pogođena žena (Amato, nav. prema Pryor, Trinder, 2003: 327–333).

S obzirom na to da je razvod dugo vremena posmatran kao svojevrsna anomalija ili devijacija u odnosu na ideal nuklearne porodice, istraživanja su se dosta bavila posledicama razvoda. Pokazivalo se da razvedeni ljudi imaju nešto kraći životni vek, da su skloniji bolestima, da su manje zadovoljni životom i manje srećni. Istraživanja takođe pokazuju da postoje izvesni rizici i po decu. Deca razvedenih roditelja mogu češće da imaju emocionalne probleme, teškoće u procesu obrazovanja, da ispoljavaju agresivno ponašanje i da koriste psihoaktivne supstance. Adolescenti su u većem riziku od ranih i rizičnih seksualnih ponašanja i ranije ulaze u veze i roditeljstvo. Džudit Volerstin je pokazala efekte razvoda na decu u svojoj studiji, gde je 25 godina pratila decu razvedenih roditelja (uglavnom srednje klase) u Kaliforniji. Tokom i odmah nakon razvoda deca se suočavaju s izazovima u odnosima s roditeljima, s promenjenom sredinom, socijalnim odnosima i neretko ekonomskim problemima. Razvod posebno utiče na mlađu decu, ostavljajući uspomene usamljenosti, zbunjenosti i besa. Ova rana iskustva mogu uticati na formiranje trajnijih stavova prema ličnim odnosima, koje će deca češće videti kao nepouzidane. Tokom adolescencije deca razvedenih roditelja se često osećaju kao da imaju manje zaštite i podrške, ali i povećanu odgovornost. Ova deca su pod većim rizikom od praktikovanja rizičnih ponašanja (zloupotreba supstanci, rizični seksualni odnosi i sl.) (Wallerstein, Lewis, 2004).

Ipak treba imati u vidu da se radi o verovatnoćama i da sa sve širim prihvatanjem razvoda i jednoroditeljskih porodica, kao i javnim politikama usmerenim na njih, njihovo prilagođavanje novim okolnostima postaje

lakše, a izazovi manji. To znači da, iako razvod dovodi do strukturne dezorganizacije porodice, ona može biti adekvatno integrisana unutar sebe i dobro uklopljena u društvenu sredinu. Iako je razvod roditelja značajna (i stresna) promena za decu, na duži rok ona i za decu može imati pozitivne efekte, jer je bolje odrastati s dva zadovoljna i beskonfliktna roditelja nego živeti u konstantnom stresu zbog njihovog sukoba.

MODUL:

25.

Nasilje u porodici

Iako na prvi pogled izgleda da znamo da prepoznamo šta je nasilje u porodici, ako malo pažljivije razmislimo, videćemo da smo i dalje pod uticajem kulturnih normi koje određuju granicu između nasilja i discipline, između legitimne i nelegitimne upotrebe fizičkog (i drugih oblika) nasilja u supružničkim i međugeneracijskim odnosima. Kada roditelj „pljusne“ svoje dete, da li se radi o disciplini ili nasilju? Kada suprug ili supruga uskrate onom drugom pristup zajedničkim finansijama, da li se radi o ekonomskom nasilju ili ljubomori? Ukoliko idemo malo dalje u istoriju, videćemo da je fizičko, ali i svako drugo kažnjavanje dece, bilo deo legitimnih i legalnih praksi. Ne samo to, muž je dugo tokom istorije imao pravo da disciplinuje sve članove svoje porodice, uključujući i suprugu. U starom Rimu je imao čak i pravo da oduzme život svim članovima domaćinstva, jer su po rimskom pravu oni bili njegovo vlasništvo.¹¹⁵ Ako pogledamo Stari zavet, videćemo puno porodičnog nasilja – bratoubistvo Kaina, Avramov pokušaj ubistva (žrtvovanja) sina Isaka i mnoge druge primere. Ove prakse su dugo tokom istorije bile oblikovane i legitimisane rodnim i uzrasnim patrijarhatom, koji je isticao moć muškaraca nad ženama i moć starijih nad mlađima (roditelja nad decom), da bi radikalnije bile dovedene u pitanje tek tokom XX i XXI veka, s usponom feminističkog pokreta koji je nosio dekonstrukciju patrijarhalnih vrednosti i praksi, kao i s novim pedagogijama koje su prepoznavale štetnost nasilnih metoda vaspitanja.

Tipovi porodičnog nasilja

Porodično nasilje je **nasilje** koje se dešava u porodici. U sociologiji ne postoji opšta saglasnost oko definicije nasilja, jer različite teorijske perspektive i različiti pristupi ovom fenomenu polaze od različitih aspekata,

115 Videti poglavlje o autoritetu.

uzroka ili posledica nasilja. Imajući u vidu da prakse roditeljskog disciplinovanja danas neretko uključuju kako fizički aspekt tako i druge oblike lišavanja dece, granica između legitimne upotrebe sile i nasilja nije jednoznačna.

Kao opštu definiciju možemo koristiti onu koje je dala Svetska zdravstvena organizacija. Ona glasi: „Nasilje je namerno korišćenje fizičke sile ili moći, pretnje prema sebi, drugoj osobi ili prema grupi ili zajednici, koje rezultira ili ima visoku verovatnoću da će rezultirati povredom, smrću, psihološkom štetom, ometanjem razvoja ili lišavanjem osnovnih potreba.“¹¹⁶

Nasilje, pored fizičkih oblika ispoljavanja, uključuje i druge oblike dominacije i lišavanja koja nanose štetu drugoj osobi. Ono se može podeliti na: **fizičko nasilje** (Babović et al, 2010), koje podrazumeva različite oblike direktnog, fizičkog kontakta koji može uključivati udarac pesnicom, šamaranje, guranje, čupanje, davljenje ili ograničavanje kretanja. **Psihičko nasilje** se sastoji od emocionalnih ucena, manipulacija, omalovažavanja, konstantnog kritikovanja, socijalne izolacije, ignorisanja, ljubomore, i sličnog. **Ekonomsko nasilje** uključuje kontrolu nad novcem, stambenim prostorom ili drugim vrednim predmetima, ograničavanje korišćenja bilo kojih resursa, kao i ekonomsko iskorišćavanje slabijeg člana porodice (žena, deca i starih). **Seksualno nasilje** se odnosi na radnje koje imaju seksualnu konotaciju i ne uključuju pristanak osobe (ili osoba) ka kojima su usmerene. Ono se javlja u obliku komentara, fizičkog kontakta ili seksualnog čina (silovanja). Silovanje u braku dugo nije bilo prepoznato kao čin nasilja. **Zanemarivanje** je izostajanje obezbeđivanja osnovnih potreba zavisnom članu porodice. Najčešće se radi o deci i o njihovim fizičkim, zdravstvenim, ekonomskim, obrazovnim potrebama, ali i o starijim osobama, odnosno ostarelim roditeljima, koje nemaju dovoljno sredstava da dostojanstveno žive.¹¹⁷ **Simboličko nasilje** podrazumeva nejednako vrednovanje članova porodice prema njihovom polu i starosti ili nejednako vrednovanje određenih praksi. Od žene se može očekivati da uvek hoda iza muškarca ili da mu uvek prepušta da razgovara s ljudima u javnosti, čime se potvrđuje njegov superiorni položaj u porodici i kontrola nad članovima porodice. **Digitalno nasilje** se odvija korišćenjem digitalnih platformi i tehnologija.

116 <https://www.who.int/groups/violence-prevention-alliance/approach>, pristupljeno 21. 7. 2023. godine.

117 Prema Porodičnom zakonu, deca imaju obavezu da svojim roditeljima obezbede minimalne ili iste uslove života koje i sami imaju. Član 156 je posebno posvećen izdržavanju roditelja i glasi: „Roditelj koji je nesposoban za rad, a nema dovoljno sredstava za izdržavanje, ima pravo na izdržavanje od punoletnog deteta ili drugog krvnog srodnika u pravoj nishodnoj liniji, odnosno od maloletnog deteta koje stiče zaradu ili ima prihode od imovine, srazmerno njegovim mogućnostima“.

U porodici digitalno nasilje može da se manifestuje kao korišćenje digitalnih podataka člana porodice bez njegovog znanja i na njegovu štetu, na primer da bi se neko pratio putem GPS-a, kontrolisale finansije putem *e-banking* aplikacije, proveravali kontakti s drugim licima putem elektronske pošte ili putem aktivnosti na društvenim mrežama. Digitalne tehnologije na taj način predstavljaju sredstvo kroz koje mogu da se ispolje različiti oblici nasilja.

Specifičnost nasilja kao porodičnog je da se ono odvija unutar porodice i, kao takvo, može da bude *unutargeneracijsko* – supružničko ili između dece, i *međugeneracijsko* – između roditelja i dece, i baka i deka i unuka. Iako istraživanja pokazuju da se u nekoj meri uzroci, načini i mehanizmi ispoljavanja nasilja razlikuju između međugeneracijskog i unutargeneracijskog, jedan deo objašnjenja je zajednički za sve oblike nasilja.

Teorijska objašnjenja nasilja u porodici

Postoje najmanje tri pristupa kojima se nastoji objasniti nasilno ponašanje u porodici: 1. feministički pristup, koji polazi od teorije patrijarhata, 2. teorije socijalnog učenja, i 3. opšta teorija pritiska.

Feministički pristup, koji vidi patrijarhat kao uzrok porodičnog i, posebno, supružničkog nasilja, u društvenim naukama je još uvek dominantan okvir objašnjenja ovog fenomena. Feministkinje pod patrijarhatom podrazumevaju sistem društvenih odnosa gde muškarci imaju moć i dominiraju nad ženama u privatnoj i javnoj sferi. Silvija Volbi prepoznaje šest društvenih struktura koje su oblikovane dominacijom muškaraca: proizvodnja, raspodela, odnosi moći u institucijama (državi), nasilje, seksualnost i kultura (Walby, 1990: 20–21). U ovoj perspektivi, nasilje je manifestacija društvene moći koju muškarci koriste da bi dominirali nad ženama i verovatnije je da se javi onda kada postoje patrijarhalni stavovi i prakse kod muškaraca ili u populaciji. Patrijarhalno ustrojstvo porodice s autoritarnim odnosima, ideali muškosti i ženskosti (*maskuliniteta* i *femininiteta*), kao i kulturološko prihvatanje upotrebe sile da bi se obezbedila kontrola nad drugima, stvaraju uslove u kojima je porodično nasilje legitimno, ponekada i legalno, a često društveno prihvaćeno (Rakovec-Felser, 2014). Muškarcima moć garantuju ekonomske strukture koje ih favorizuju na tržištu rada i politika koja im garantuje ključne pozicije u sistemu upravljanja i odlučivanja. Dakle, rodni dizbalans moći, koji je garantovan društvenim strukturama i kulturnim normama, predstavlja ključ za razumevanje dominacije muškaraca nad ženama, gde je nasilje jedan od izraza te dominacije.

Posebnu pažnju feministkinje poklanjaju rodnoj socijalizaciji. Tokom odrastanja, kako u porodici tako i u institucijama i unutar vršnjačkih grupa, dečaci se uče da budu izdržljivi, dominantni, snažni, agresivni i da ne pokazuju osećanja, dok se devojčice uče da budu submisivne, osećajne, empatične i slično. Takva socijalizacija dovodi do stvaranja struktura ličnosti koje podrazumevaju dominaciju ili submisivnost, i osećaja neispunjenosti ukoliko ne postoji mogućnost ostvarivanja ovih osobina i/ili prepoznavanja ovih kvaliteta od strane drugih.

Poseban način objašnjenja nasilja je povezan s jednim aspektom patrijarhata – s vrednostima kod muškaraca. Pretpostavka je da će se nasilje češće javiti ukoliko muškarci prihvataju patrijarhalne vrednosti koje podrazumevaju asimetriju rodne moći. Iako je ovo stanovište u nekim istraživanjima dobilo potvrdu, ono je tokom poslednje dve decenije dovedeno u pitanje, jer novija istraživanja uglavnom pokazuju slabe ili nikakve veze između patrijarhalnih vrednosti muškarca i nasilja nad ženom. Pokazuje se da je stepen nasilja sličan u parovima bez obzira na njihove vrednosti, pa čak i kod istopolnih parova. Međunarodna istraživanja pokazuju da partnersko nasilje najčešće podrazumeva aktivnu ulogu oba supružnika (Douglas et al., 2017). Ovi nalazi nam ukazuju na to da društvene (patrijarhalne) strukture stvaraju uslove dominacije i subordinacije, kao i svojevrsne legitimacije nasilja, ali da put do samog nasilja nije nužno posredovan vrednostima rodne neravnopravnosti.

Teorije međugeneracijskog prenošenja – teorije učenja nastale su unutar psihologije i mikrosocioloških pristupa s namerom da objasne načine prenošenja modela nasilja. One počivaju na uvidima da se nasilno ponašanje uči unutar porodice, da je veća šansa da neko bude nasilnik, ali i žrtva, ukoliko je unutar porodice porekla postojalo nasilje, bilo da mu je osoba samo svedočila ili da je bila žrtva nasilja (Stith et al., 2000). Ova teorija stavlja poseban akcenat na porodične odnose kao na mehanizam koji može da objasni javljanje nasilja u narednoj generaciji. Iako studije pokazuju da najveći broj ljudi koji odrasta u porodicama u kojima je prisutno nasilje nije nasilan kada odraste i osnuje svoje porodice, ipak je među njima veća prevalenca u poređenju s onima koji nisu svedočili ili iskusili nasilje tokom odrastanja. Douglas i saradnici (Douglas et al., 2017), sumirajući istraživanja, ukazuju na to da izloženost nasilju u porodici tokom odrastanja povećava pet puta šanse da će muškarci biti nasilnici u partnerskim odnosima, tri do četiri puta da će biti seksualni nasilnici, dok izloženost nasilju kod žena češće vodi ka tome da žene postanu žrtve kako fizičkog tako i seksualnog nasilja. Kako funkcioniše mehanizam učenja? Prema najuticajnijem psihologu u ovoj oblasti, Albertu Banduri (1977), učenje po modelu funkcioniše tako što dete oponaša modele oko sebe.

Primarni i najznačajniji modeli su roditelji, odnosno odrasli unutar porodice. Deca posmatraju ove osobe, pokušavaju da razumeju njihovo ponašanje i počinju i sama da se ponašaju na sličan način (uglavnom kao osobe istog pola, ali ne i nužno). Odrasle osobe reaguju na ponašanje pozitivnim (nagradama) ili negativnim (kaznama) odgovorima, čime ovakve prakse dobijaju ili ne dobijaju potvrdu. Dete takođe procenjuje kako se pojedini oblici ponašanja tretiraju u okruženju, odnosno da li, kada se ponašaju na određeni način, druga deca ili odrasli bivaju nagrađeni ili kažnjeni. Po Banduri, četiri mentalna procesa posreduju u socijalnom učenju: pažnja, retencija (pamćenje), reprodukcija i motivacija. Da bi se nešto naučilo, mora da postoji ponašanje u okolini koje se *posmatra*. Što se učestalije ponavlja, ono je češće u svesti deteta, te vodi drugom procesu, pamćenju. *Pamćenje* podrazumeva detekciju obrazaca ponašanja, kao i kada i kako se određeno ponašanje javlja. *Reprodukcija* se odnosi na aktuelizaciju zapamćenog ponašanja u stvarno ponašanje i pretpostavlja da je osoba mentalno i fizički spremna i sposobna da reprodukuje naučeno ponašanje. *Motivacija* predstavlja razloge da se takvo ponašanje izvede, kao i percepcija da li će ono dovesti do određenih nagrada ili gubitaka.

Agresivno ponašanje se, kao i ostala ponašanja, može učiti po modelu i ono podrazumeva mogućnost kako da neko postane nasilnik tako i da postane žrtva. Osobe koje se oponašaju su referentni drugi, a kod dece je najpre reč o roditeljima, a potom i vršnjacima. Deca su sklonija da oponašaju osobe s kojima se snažno identifikuju, posebno ako su im te osobe dobro poznate i pokazuju odobravanje. Češće se oponašaju osobe koje imaju više društvene moći i uticaja, jer se percipiraju i nagrade koje oni ostvaruju. Kad se otac agresivno ponaša prema svojoj supruzi ili detetu i ne biva sankcionisan (od strane institucija ili zajednice), njegova deca, a posebno sinovi, sklonija su oponašanju tog ponašanja, i to najpre prilikom interakcije sa svojom braćom i sestrama (Rakovec-Felser, 2014).

Onda kada su nagrade veće od kazni, bilo da se radi o društvenim ili ličnim nagradama i kaznama, agresija je verovatnija. Agresivno ponašanje može biti nagrađeno kao deo uloge koju neko obavlja. Tako uloga muškarca kao *glave porodice* podrazumeva izdržljivost, dominaciju, autoritet, moć, pa agresivno ponašanje može biti u funkciji potvrđivanja ovih osobina kod muškarca.

Opštu teoriju pritiska je formulisao Robert Egnju (Agnew, 1992, 1999, 2003), koji polazi od toga da do nasilja dolazi onda kada: a) ne postoje mogućnosti da se dostignu poželjni ciljevi, b) kada ne postoje pozitivni impulsi, i c) kada postoje negativni impulsi u neposrednom okruženju. Ova tri faktora mogu da dovedu do *frustracije* na ličnom nivou, razvoja negativnih

emocija (besa, ljutnje, straha, anksioznosti) i potencijalno pribegavanja nasilju. Nemogućnost dostizanja pozitivnih ciljeva u porodičnom miljeu može da se manifestuje kao izazov da roditelji ili supružnici ispune ono što se od njih očekuje, odnosno ono što sami vide kao ideal pripisan supružničkoj i/ili roditeljskoj ulozi. Na primer, za muškarce je tradicionalni ideal kome su težili u porodičnom životu bila uloga hranitelja koji obezbeđuje materijalno svoju porodicu i predstavlja moralni autoritet za decu, dok je za žene to bila uloga požrtvovane majke i supruge. Ideali su u savremenom svetu daleko od čistih modela i sve više uključuju kako navedene tradicionalne karakteristike tako i savremene zahteve uključenosti očeva i intenzivnog majčinstva,¹¹⁸ što, u slučajevima kada pojedinci ne mogu da dostignu takve ideale usled nedostatka resursa (finansija, vremena) ili kulturnih kompetencija, može da dovede do *napetosti i frustracije na ličnom nivou*. Iako ne mora svako neispunjavanje ideala da vodi ka nasilju, gomilanje frustracija je plodno tle za nasilno ponašanje.¹¹⁹

Nepostojanje pozitivnih impulsa se odnosi na odsustvo kvalitetne komunikacije unutar porodice, odsustvo intimnosti između supružnika ili nepostojanje pozitivnih modela ponašanja koji se mogu koristiti kao okvir ponašanja. Postojanje negativnih impulsa se odnosi na različite stresne događaje ili negativne procese kojima je individua izložena – od iskustva porodičnog nasilja u roditeljskom domu tokom odrastanja, stepena prihvatanja nasilja u zajednici, do ličnih gubitaka (smrt bližnjih, gubitak posla, razvod, zavisnost od PST i sl.), koji mogu biti „okidači“ za ispoljavanje frustracije.

Egnju ističe da, pored objektivnih/strukturnih, pritisaka kojima je individua izložena, za objašnjenje nasilja značajan je njen subjektivni doživljaj. Ukoliko se pritisci odnose na aspekte koji su veoma značajni za identitet i društveni status pojedinca, veća je verovatnoća da će nastati frustracija i da će se ispoljiti. Na primer, ukoliko muškarci izgube posao, a identitet im počiva na ulozi porodičnog čoveka i hranitelja, što je osnov njihovog statusa u zajednici kao „ozbiljnog čoveka“, veća je verovatnoća da nastanu frustracija i nasilje, nego onda kada postoje i alternativni identiteti (zasnovani na hobijima, na primer) i/ili vrednosti rodne ravnopravnosti koje podrazumevaju da i supruga može da radi i izdržava porodicu.

118 Videti poglavlja o roditeljstvu.

119 Ovo ističe i sâm Egnju, a i domaća istraživanja, poput onog Smiljke Tomanović u Beogradu tokom devedesetih godina, pokazuju da se, usled sveopšte krize na kraju milenijuma i nemogućnosti da ostvare ono što se od njih očekuje, roditelji loše osećaju, ali da to pre dovodi do unutrašnjeg konflikta nego do konflikta između supružnika (Tomanović, 1997).

Zastupljenost različitih oblika nasilja u Srbiji

U Srbiji, prema izveštaju OEBS-a iz 2019. godine, prepoznato je da je 62% žena tokom svog života pretrpelo neki od oblika porodičnog nasilja, a da je u poslednjih godinu dana to doživela svaka četvrta (25%) žena. Gotovo polovina (44%) žena je tokom života iskusila psihičko nasilje, a od njih svaka osma (12%) doživela je ekonomsko nasilje, svaka treća (35%) kontrolišuće ponašanje partnera, 29% njih zlostavljanje, a svaka osma (12%) ucenjivanje. Oko 17% žena je doživelo fizičko nasilje, od čega najčešće guranje, šamaranje, čupanje, udarac pesnicom i slično. Svaka dvadeseta žena (5%) iskusila je seksualno nasilje (OEBS, 2019). Kao druga istraživanja, i ovo svedoči o relativno niskoj obaveštenosti žena o tome šta je nasilje i o niskom znanju o svojim pravima, što, uz osećaj srama, straha od odmazde i neprijavlivanja nasilja, vodi statističkom potcenjivanju pojave.¹²⁰ Stvarno učešće nasilja u porodici je svakako više.

Kad je reč o nasilju nad decom, situacija je složenija jer ne postoji jasna granica između strožih oblika disciplinovanja i nasilja. Tako *Istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS)*, koje sprovodi UNICEF u Srbiji, pokazuje da je 43% devojčica i 46% dečaka starosti do 14 godina bilo izloženo nekoj od nasilnih metoda disciplinovanja u mesecu pre istraživanja. Najveći broj njih (40%) bio je izložen psihološkom kažnjavanju, a svako peto dete (20%) bilo je i fizički kažnjavano (MICS, 2019). Podaci istraživanja Incest trauma centra iz 2015. godine pokazuju da je 11% dece (starosti od 10 do 18 godina) doživelo seksualno nasilje, a da je oko 15% tog nasilja doživljeno u okviru porodice (ITC, 2015).

Društveni činioci koji su povezani s nasiljem

U istraživanjima je detektovano više različitih činilaca povezanih s porodičnim nasiljem, a najčešće se dele na: 1. **strukturne**, među kojima su: siromaštvo, ekonomska neaktivnost, život u dezorganizovanim naseljima, (Rodriguz et al., 2004; Das i Basu Roy, 2020), tradicionalne vrednosti i patrijarhat (Hunnicut, 2009), i 2. **porodične i lične** karakteristike, gde se izdvajaju mentalne bolesti roditelja, alkoholizam, upotreba psihoaktivnih supstanci i drugo (Choenni et al., 2017). Nasilje u porodici se ne javlja kao nužna posledica ovih faktora, već je rezultat složenog spleta činilaca koji mogu povećati rizik od frustracija, nezadovoljstva i, u uslovima nepoznavanja mirnog rešavanja konflikata, potencijalno voditi nasilnom ponašanju. Svaki od navedenih faktora može doprineti objašnjenju mehanizma,

120 Do sličnih rezultata dolaze i druge studije koje su se bavile porodičnim nasiljem nad ženama, poput Babović, Ginić, Vuković (2010), Nikolić-Ristanović i saradnici (2010).

ali se kroz njega ne iscrpljuje samo objašnjenje. U nastavku ćemo ukazati na institucionalne činioce, zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, siromaštvo, socijalnu isključenost i društvenu krizu.

Među institucionalne činioce spadaju zakonska rešenja, praktične politike i sposobnost institucija da prepoznaju i odgovore na nasilno ponašanje u porodici. Porodično nasilje u domaćem kontekstu dugo nije bilo deo zakonskog normiranja (osim kada se radilo o teškim povredama ili ubistvu) niti su nadležne institucije reagovalе na nasilje unutar domaćinstva. Tek 2002. godine u Krivični zakonik ulazi jedan član koji se posebno odnosi na nasilje u porodici. On se 2005. godine dopunjuje (194), tako da se odnosi na povrede protiv braka i porodice i glasi:

-
- (1) *Ko primenom nasilja, pretnjom da će napasti na život ili telo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana svoje porodice, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.*
 - (2) *Ako je pri izvršenju dela iz stava 1. ovog člana korišćeno oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo podobno da telo teško povredi ili zdravlje teško naruši, učinilac će se kazniti zatvorom od šest meseci do pet godina.*
 - (3) *Ako je usled dela iz st. 1. i 2. ovog člana nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja ili su učinjena prema maloletnom licu, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do deset godina.*
 - (4) *Ako je usled dela iz st. 1. i 2. ovog člana nastupila smrt člana porodice, učinilac će se kazniti zatvorom od pet do petnaest godina, a ako je član porodice maloletno lice učinilac će se kazniti zatvorom najmanje deset godina.*
 - (5) *Ko prekrši mere zaštite od nasilja u porodici koje mu je sud odredio na osnovu zakona kojim se uređuju porodični odnosi, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom.*
-

Usledila je Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, a 2017. godine je donet i poseban Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (Petrušić et al., 2018). Ključni institucionalni

akteri u prevenciji i reagovanju na porodično nasilje su centri za socijalni rad (CSR), policija, sudovi, obrazovne institucije.

Podaci Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu pokazuju da se centrima za socijalni rad u Srbiji tokom 2022. godine javilo 38.896 građana i građanki i prijavilo slučaj porodičnog nasilja. Najčešći oblici nasilja prate već navedene distribucije, a analiza trendova otkriva povećanje broja slučajeva, što može ukazivati i na trend povećanja učešća nasilja, ali i na lakše prepoznavanje i spremnost žrtava da potraže institucionalnu pomoć (RZSZ, 2022).

Najčešći faktor povezan s nasiljem u porodici je zloupotreba alkohola. Veliki broj istraživanja detektuje ovu vezu tako što pokazuje da je značajno veća verovatnoća da će do nasilja u porodici doći, i to kako partnerskog tako i nad decom, ukoliko jedan ili više članova zloupotrebljavaju alkohol. Nešto slabija, ali ipak stabilna veza detektovana je između psihoaktivnih supstanci i porodičnog nasilja, tako što je veća verovatnoća nasilja u porodici ukoliko postoji zloupotreba droga nekog člana porodice. Među psihoaktivnim supstancama koje nose veći rizik izdvajaju se kanabis i kokain (Choenni et al., 2017).

Siromaštvo, materijalna deprivacija i nezaposlenost takođe su povezani s rizikom od nasilja u porodici, a posebno nasilja nad ženama. Dugoročna nezaposlenost i nedostatak finansija da se pokriju redovni troškovi života mogu voditi frustraciji, konfliktima i, posledično, nasilju. Ovaj mehanizam najčešće ima rodnu komponentu, jer siromaštvo najčešće podrazumeva da žena ostane kod kuće i čuva decu dok suprug radi, što nju na duži rok isključuje s tržišta rada i onemogućuje joj pristup resursima, te dovodi do reprodukovanja nejednake moći unutar porodice. Posebno su ugrožene porodice koje žive u dezorganizovanim naseljima, u kojima nedostaju adekvatna društvena kontrola i infrastruktura te u kojima institucionalna podrška ima limitiran doseg. Istraživanje OEBS-a o nasilju nad ženama u Srbiji pokazuje da su pod većim rizikom od fizičkog, ali i ostalih oblika nasilja, žene koje su nezaposlene ili neaktivne, kao i žene koje pripadaju siromašnijim delovima populacije, što potvrđuje gorenavedenu tezu (OEBS, 2019).

Društvene krize koje nose poremećaje na tržištu rada, u politici i u bezbednosti predstavljaju faktore rizika da će doći do povećanja porodičnog nasilja. Šira društvena kriza može dovesti do porodične krize ukoliko se porodica ne adaptira adekvatno na stres. Češći stresori tokom društvenih kriza mogu biti gubitak posla, gubitak prihoda, prisilne migracije, vojna mobilizacija, život u ratnom okruženju, fizičke

i mentalne bolesti, gubitak člana porodice, što zahteva od porodice da uspostavi novi balans i da se adaptira na nove uslove.¹²¹ Jedan od oblika lošeg prilagođavanja jesu kontinuirani konflikti i porodično nasilje. Tako su istraživanja o nasilju iz 2010. i 2018. godine pokazala da su porodice koje imaju iskustvo prisilnih migracija, kao i porodice koje su živele blizu ratnih dešavanja, pod većim rizikom od porodičnog nasilja (Babović et al., 2010).

121 Videti poglavlje o porodičnoj krizi.

26.

Ciklusi porodičnog života i životni tokovi pojedinaca

Pojam ciklusa porodičnog života – porodično vreme

U sociologiji porodice je dugo korišćen pojam *ciklusa porodičnog života*, koji je služio tome da se opišu i objasne tipične promene u porodici tokom vremena. Sâm pojam je nastao u okviru razvojne psihologije i za njegovu popularizaciju posebno je značajan rad Eriksona (Erikson, 1982). Prvi pokušaji operacionalizacije pojma uključivali su sledeće faze kroz koje prolazi porodica tokom svog postojanja: 1. par bez dece, 2. porodica s malim detetom (do 30 meseci), 3. porodica s predškolskim detetom (do 6. godine), 4. porodica sa školskim detetom (7–13 godina), 5. porodica s adolescentom (13–20 godina), 6. odlazak dece iz porodice, 7. prazno gnezdo, 8. porodice u starosti (od penzionisanja do smrti) (Duvall, 1962; Sholevar, 1995). Iako je pojam ciklusa porodičnog života bio korisno oruđe za analizu, njegova primena je otkrila i nedostatke i neophodnost njegovog ponovnog promišljanja. Najpre, pojam je u velikoj meri bio centriran oko faza razvoja dece, zanemarujući odnose između supružnika i druge značajne relacije. Zatim je uočeno da se pojam odnosi na samo jedan tip porodice – nuklearnu, te da ne uzima u obzir raznolikost savremenih porodičnih formi. Jednoroditeljske porodice i kombinovane porodice su samo neki od primera gde ovaj model nije u potpunosti primenljiv. Kritika je bila usmerena i na predstavljanje faza porodičnog razvitka kao univerzalnih, pa tako razvod i ponovni ulazak u vezu roditelja nije mogao da se tretira kao posebna porodična faza, odnosno porodična putanja (trajektorija). Poslednja kritika je došla jer je sâm pojam podrazumevao (ili čak promovisao) normativnost dominantnog porodičnog

modela (nuklearnog) i navedenih faza, po čemu bi ostali porodični oblici bili devijantni.

Iz navedenih razloga je došlo i do izvesne modifikacije koncepta s idejom da se posmatra iz perspektive celokupne porodične dinamike, uključujući supružnički par. Mek Goldrik i saradnici su modifikovali model i odredili ciklus porodičnog života tako da se odnosi na niz događaja i vremenskih sekvenci koje porodica kao sistem prolazi od svog nastanka do nestanka. I oni kao tipičan model uzimaju faze razvoja nuklearne porodice, koje uključuju sledeće sekvence (McGoldrick et al., 2015: 24–28).

1. **Zabavljanje i zajednički život para.** Tokom ove faze osobe se upoznaju, počinju da prave zajedničke planove, obavezuju se jedno drugom brakom ili bez njega i počinju da žive zajedno. Ovu fazu karakterišu nezavisnost, odvajanje od porodice porekla i međuzavisnost između supružnika ili partnera. Izazovi tokom ove faze su navikavanje na finansijske, stambene odgovornosti prema sebi i drugoj osobi.
2. **Porodica s malim detetom.** U ovoj fazi dolazi do proširenja porodice dobijanjem prvog deteta, odnosno zavisnog člana. Ova faza može potrajati duže ukoliko u relativno kratkom roku (od nekoliko godina) par dobije još dece. U ovoj fazi se članovi porodice suočavaju s mnogim novim zahtevima. Najpre, tu je navikavanje na roditeljske uloge i razvijanje roditeljskih identiteta; potom saradnja i dogovori sa supružnikom oko podele obaveza i odgovornosti unutar domaćinstva i oko dece; usklađivanje radnih i porodičnih obaveza i ritmova; prekomponovanje društvenih odnosa, u prvom redu odnosa sa srodničkom mrežom koja može biti izvor značajne materijalne i nematerijalne podrške, ali i odnosa s prijateljima, za koje se najčešće nema dovoljno vremena. Struktura dnevnih ritmova se u velikoj meri formira oko potreba deteta.
3. **Porodica s adolescentom.** U ovoj fazi dolazi do neophodnosti povećanja fleksibilnosti između roditelja i dece s ciljem stvaranja uslova za razvoj njihove nezavisnosti. Roditelji polako napuštaju asimetričnu poziciju u odnosu na dete i pomažu mu da razvije intenzivnije odnose sa zajednicom. Supružnici u ovoj fazi najčešće počinju (ponovo) da imaju intenzivniju ličnu komunikaciju. Ovo je faza intenzivnijeg ulaganja u poslovnu karijeru. U zavisnosti od godina supružnika, ova faza se poklapa s intenzivnom brigom o svojim roditeljima.

4. **Odlazak deteta iz porodičnog doma.** Deca napuštaju roditeljski dom iz nekoliko razloga – odlazak na školovanje u drugi grad, zasnivanje sopstvene porodice ili usled želje da (jedan deo života) žive samostalno. Odlazeći iz roditeljskog doma deca stiču finansijsku, stambenu i psihološku nezavisnost, i najčešće formiraju svoju porodicu. Iako u prvim fazama ovog procesa i dalje opstaju intenzivne veze između roditelja i dece, one se polako tanje. U ovoj fazi dolazi do većeg stepena usmeravanja supružnika jedno na drugo i do potrebe da se njihov odnos ponovo osmisli, decentrira s dece i centrira oko njih samih i drugih stvari. Odnos između dece i roditelja se menja, jer se u potpunosti napušta asimetrija i formira odnos između odraslih, zrelih i jednakih osoba. Socijalni odnosi se proširuju na partnere/supružnike svoje dece i njihove srodničke mreže (tazbinske odnose). Ovo je i faza kada par ulazi u nove uloge i stiče nove identitete: *babe i dede*. U društvima u kojima postoji izražen zahtev za međugeneracijskom solidarnošću roditelji pomažu mladom paru i finansijski i oko čuvanja dece. Ali, usled smanjenih obaveza, ovo je i prilika za otkrivanje novih interesovanja i hobija.
5. **Porodice u kasnom srednjem dobu.** U ovoj fazi dolazi do povlačenja s tržišta rada, penzionisanja i dodatnog fokusa na mlađe generacije. Deca počinju da pružaju podršku svojim roditeljima i transfer resursa, materijalnih i usluga (podrške), ide češće od dece ka roditeljima.
6. **Porodice na kraju svog ciklusa.** Prihvatanje realnosti o ograničenjima koja dolaze sa starošću i suočavanje s konačnošću. U ovoj fazi dolazi do smrti jednog supružnika, ali i gubitaka srodnika, prijatelja, vršnjaka. Socijalne mreže se sužavaju i svode uglavnom na porodične. Smrt drugog supružnika predstavlja kraj ciklusa porodičnog života.

Složeniju sliku i nešto drugačiju terminologiju predlažu Rodžers i Vajt (Rodgers, White, 1993: 233–236). Da bi sačuvali procesualnost porodice kao grupe, ali i da bi otklonili kritike koje su upućene pojmu ciklus porodičnog života, oni koriste pojmove: **faza** (engl. *stage*), **dogadjaj** (engl. *event*), **tranzicija** (engl. *transition*) i **tajming** (engl. *timing*).

Faza se odnosi na konstelaciju porodičnih odnosa koji se po svojim kvalitativnim i kvantitativnim obeležjima razlikuju od prethodnog stupnja i onog koji sledi. Na primer, porodica s jednim detetom kvalitativno se razlikuje od porodice s dva deteta jer uključuje i odnos između dece.

Grafikon broj 2 pokazuje različite stupnjeve porodičnog razvoja koji podrazumevaju različite porodične konfiguracije, drugačije odnose, kao i posebne zahteve koji proizlaze iz prirode odnosa. Porodica s jednim detetom podrazumeva specifičan niz odnosa i zahteva u odnosu na porodicu u kojoj je došlo do razvoda, pa jedan roditelj živi s decom, a drugi samostalno. Pitanje organizacije odnosa (bivših) supružnika i odnosa s decom značajno se razlikuje u oba slučaja.

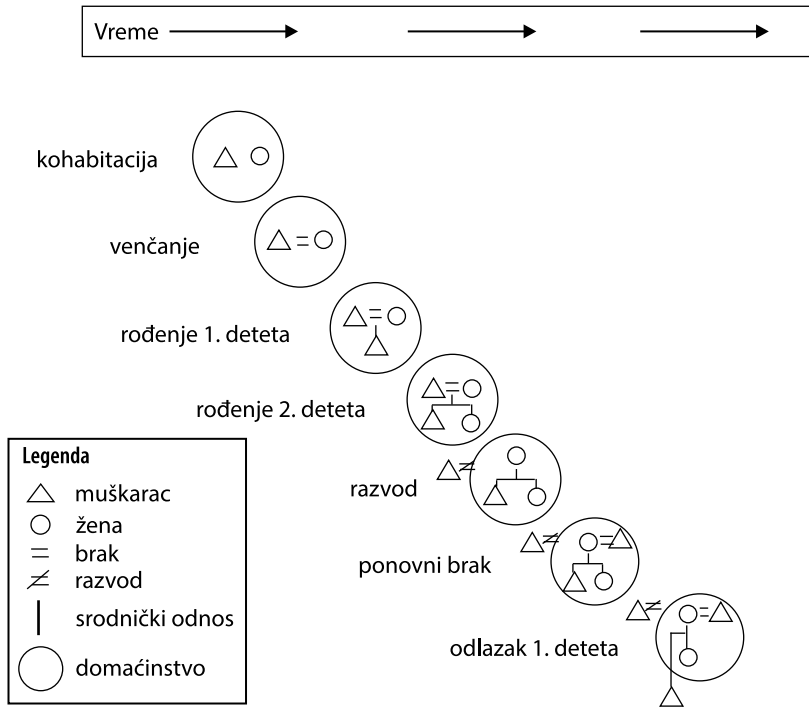
Događaj se odnosi na poseban momenat koji odvaja dva stupnja porodičnog razvoja. Na primer, rođenje deteta znači proširenje porodice i dodavanje još jedne dijade u odnos. Proširujući dijapazon mogućih događaja, autori uvode i razvod, rastavu, zasnivanje nove porodice od strane jednog roditelja i drugo. Pitanja kada se određeni događaji dešavaju i koliko je vremenski razmak između njih u fokusu su interesovanja demografije. Ključni događaji koji se prate su godine ulaska brak, dobijanje prvog deteta, rođenje drugog i svakog narednog deteta, ulazak na tržište rada, penzionisanje, dobijanje unuka i dužina života.

Tranzicija kombinuje dva navedena pojma i označava proces kojim se porodica pomera od jednog ka drugom stupnju – kvalitativno različitoj fazi. Za razliku od pojma stupnja kojim se opisuje relativna stabilnost tokom vremena, tranzicija prepoznaje dinamičke aspekte koji vode promeni. Prelazak iz stupnja braka u stupanj porodice s jednim detetom podrazumeva nekoliko različitih scenarija. Donošenje odluke može biti deo tradicionalnih obrazaca, gde se brak vidi u funkciji prokreacije, pa onda najčešće odmah nakon braka dolazi rađanje deteta. S druge strane, brak može biti primarno shvaćen kao partnerski odnos, pa u tom slučaju planiranje dece može biti pomerenom za nekoliko godina nakon braka. Inicijativa za prelazak u narednu fazu može dolaziti od strane jednog supružnika, a može biti i stvar dogovora i pregovora.

Tajming se odnosi na vreme kada se dešavaju određeni događaji i stupnjevi. Pojam obuhvata kako normativnu dimenziju – kada je nešto u društvu očekivano da se desi, na primer ulazak u brak, i faktičku dimenziju – kada se nešto zaista dešava. U tradicionalnim kulturama, sklapanje braka je bilo povezano sa seksualnom zrelošću mladića i devojaka, što bi danas bilo nezamislivo. Danas do ulaska u brak dolazi tek nakon završenog obrazovanja i ulaska na tržište rada, te je pomerenom za kasne dvadesete i tridesete godine života.

Primer stupnjeva i događaja (koji ne iscrpljuju već samo prikazuju moguću dinamiku) autori prikazuju narednim grafikonom.

Grafikon 2. Porodične faze i događaji

Izvor: Rodgers, White 1993:237.

Navedene procese u sociologiji nazivamo *porodičnim vremenom*, vremenom koje porodica kao grupa deli i usmerava. Imajući u vidu raznolikosti putanja koje porodice mogu da prolaze, ispravnije bi bilo reći da postoji onoliko porodičnih vremena koliko i porodica, ali za analitičke svrhe radimo na rekonstrukciji tipičnih putanja.

Društveno vreme

Društveno vreme se odnosi na normiranje etapa razvoja porodice, odnosno na društvena očekivanja porodičnih događaja, stupnjeva i tajminga (Milić, 2001). Očekivanja se odnose kako na individualne tako i na porodične događaje i uključuju godine života pojedinaca povezane s određenim događajima i optimalno vreme između dva događaja. Tako, na primer, u našem društvu je jak normativ da muškarac treba da počne da radi pre nego što stupi u brak. Kao idealne godine ulaska u brak za muškarca smatraju se rane tridesete, a za ženu oko dvadeset pete. Očekuje se

da muškarac bude stariji od žene, a idealna razlika je do pet godina. Dalje, očekuje se da će par nakon ulaska u brak, tokom prve godine, dobiti dete, i da bi razmak od tri do pet godina između dva deteta bio idealan. Prelazak od tradicionalnih i modernih epoha ka kasnoj modernosti je doveo do relaksacija društvenog normiranja ličnog i porodičnog vremena.

Istorijsko vreme

Još jedna kritika modela porodičnog ciklusa došla je od istorijskih nauka. Prvi model porodičnog ciklusa, koji je bio napravljen imajući u vidu faze socijalizacije dece, nije izdržao test vremena (unazad), jer se pokazalo da navedene faze nisu bile relevantne u periodu predmoderne. Porodična dinamika je u periodu pre industrijalizacije bila zavisna od načina organizacije rada i visoke smrtnosti dece i stanovništva, a ne od dečjih razvojnih potreba. Kako Mitterauer i Zider primećuju, „potreba da se osiguraju sredstva za život pomoću zajedničke ekonomije domaćinstva na različite načine je uticala na porodičnu interakciju, kao i na sastav domaćinstva“ (Mitterauer, Zider, 1988: 200). U agrarnim društvima, kada se mladi farmer oženio, dobijao je i deo imanja, ali je najčešći prenos zemlje dolazio sa smrću jednog od roditelja. Preuzimajući vođenje poslova, ključni zahtev u gazdinstvu bilo je osiguranje dovoljnog broja radnih ruku. Njegova supruga je bila ograničena, jer je značajan deo života provodila u trudnoći, dojenju i odgajanju dece. Smrtnost dece je bila visoka, što je vodilo pokušajima začeća i rađanja tokom celog fertilnog perioda žene. U nekim slučajevima su braća i sestre ostajali na gazdinstvu, ali je najčešće bilo neophodno obezbediti i dodatnu radnu snagu – sluge. Sastav domaćinstva je mogao da uključi i rođake, susede i siročad, koji su nekada kraće a nekada duže ostajali u porodici, a porodice su svoju decu slale na služenje u boljestojeća domaćinstva. Kako su deca rasla i preuzimala deo poslova, sluge su odlazile. Fluktucija članova porodice je bila znatna u poređenju s modernom porodicom. Ukoliko bi žena umrla, što se neretko dešavalo usled rizika povezanih s porođajem, farmer se vrlo brzo ženio novom ženom. Razlika u godinama starosti između supružnika je značajno varirala i uključivala je mogućnost da žena bude starija od muža, ali i da muž bude i preko deset godina stariji od supruge (u slučaju da mu je to drugi ili treći brak). Razlike u godinama između braće i sestara su bile značajne s obzirom na to da su žene dugo rađale i da su deca mogla da imaju različite majke. Sluge su po godinama bile između generacije roditelja i njihove dece (osim kada bi mladi farmer preuzeo gazdinstvo).

Prelazak na modernu porodicu je podrazumevao odsustvo dodatne plaćene radne snage – slugu, manju fluktuciju članova porodice, duži period zajedničkog života članova pod istim krovom, specifične generacijske

formacije roditelja i dece, i stvaranje specifičnog emocionalnog i psihičkog jedinstva članova porodice. Tome su doprineli procesi izmeštanja proizvodnje van domaćinstva, smanjena stopa smrtnosti dece, duži životni vek populacije, produženo i obavezno obrazovanje. Porodični ciklus je pod uticajem ključne funkcije koju porodica obavlja. U predmodernim društvima njena ključna funkcija je proizvodna, dok je u periodu moderne to socijalizacija dece.

Kao što vidimo, *istorijsko vreme*, odnosno društveno-kulturni kontekst epohe, utiče kako na *porodično* tako i na *individualno vreme* i predstavlja okvir mogućih varijacija porodičnih i individualnih putanja.

Životni tok pojedinca¹²²

Pored procesualnosti porodice kao grupe, razlikujemo individualne putanje, odnosno lične prelaze od jedne do druge faze tokom života. Faze deteta, adolescenta, mlade osobe, osobe srednjeg doba i stare osobe jedan su način posmatranja životnog toka. Drugi može da obuhvati period školovanja, prelazak na tržište rada i završetak radne karijere, odnosno penzionisanje. Treći može da se fokusira na period života s porodicom porekla, odseljenje, zasnivanje sopstvene porodice, razvod, ponovno venčanje, ponovni razvod, život u domu za stare. Navedeni događaji predstavljaju deo životnih putanja većine ljudi, ali njihov redosled i tempo zavise od društvenih normativa i od mogućnosti da se ti normativi prate. **Životni tok pojedinca** se odnosi na *individualno vreme*, odnosno tempo i redosled događaja koje pojedinci prolaze tokom svog života.

Klasičan životni tok tokom perioda moderne uključivao je jedinstven, vremenski veoma zgusnut sled, koji je sačinjen od sledećih događaja – završetak obrazovanja, zaposlenje, osnivanje domaćinstva/porodice, karijera, penzionisanje. Ovakve putanje se nazivaju **standardizovanim životnim putanjama**. Tokom perioda moderne kako na Zapadu tako i na Istoku Evrope, norme i prakse su bile usaglašene, a većina ljudi je iz jedne životne faze u drugu prelazila istim redosledom i sličnim tempom.

U društvima kasne moderne, koja karakteriše detradicionalizacija modela odrastanja i individualizacija na ličnom planu, primećene su promene u sekvencama životnih događaja – pojavljuju se **destandardizovane putanje** (Beck, Beck-Gernsheim, 2002). Produženo obrazovanje, rast opcija na tržištu rada, ali i povećanje rizika i neizvesnosti u svim oblastima života, dovodi do sve većeg odstupanja u standardnim putanjama mladih,

122 Delovi ovog potpoglavlja se oslanjaju na knjigu Dragana Stanojevića *Novo očinstvo u Srbiji. Sociološka studija o praksama i identitetima očeva* (2018). ISI FF: Beograd.

i to kako u sledu događaja tako i u tempu, ali i do erozije ovog modela kao poželjnog. Istovremeno, sve je manje mehanizama koji podstiču ili osiguravaju standardne putanje poput sigurnog zaposlenja ili povoljnih mogućnosti za stanovanje. Standardni sled događaja se sve češće modifikuje i uključuje cik-cak kretanja. Na primer, nakon završenog fakulteta, osoba može početi da radi i živi s partnerom/supružnikom, ali da onda dođe do rastave ili razvoda, povratka u roditeljski dom, smanjenja broja radnih sati na poslu i nastavka studija (na master nivou), čemu može da sledi kohabitacija ili brak i tako dalje. Do ovih promena u porodičnim tranzicijama dolazi usled gubitka značaja braka za nove generacije, sve prisutnijeg odustajanja od partnerstva (samačkog života) i roditeljstva, ali i usled sve kasnijeg ulaska u brak i dobijanja deteta.

Destandardizovane putanje su fenomen kasne moderne, ali on je zavisen od društvenog konteksta, pa će biti prisutan u onim društvima i društvenim grupama u kojima postoje povoljni uslovi ili izraženi strukturni pritisci da se ponaša na ovaj način (Brannen et al., 2002). Oni koji imaju puno resursa mogu da eksperimentišu sa sledom i tempom životnih faza, dok oni kojih imaju malo resursa mogu biti pod pritiskom da neke faze preskaču (na primer, da svoje porodično domaćinstvo zasnivaju prelazeći direktno iz roditeljskog domaćinstva bez samostalnog života između), ili da imaju cik-cak kretanja usled nužnosti (na primer kad se posle perioda obrazovanja vrate u roditeljsko domaćinstvo). Domaća istraživanja ukazuju na to da u Srbiji dominira standardizovana putanja tranzicije u odraslost, koja se odvija na sledeći način – završetak školovanja, pronalaženje posla, ulazak u brak i rađanje deteta (Tomanović, Ignjatović, 2004; Tomanović, Ignjatović, 2010; Tomanović et al., 2012). Tempo tranzicije je veoma brz i to kako za muškarce tako i za devojke, ali i za mlade iz svih društvenih slojeva i nivoa obrazovanja. Mladi u Srbiji, kao i opšta populacija, visoko vrednuju brak kao instituciju, pa su i kod mlađih generacija visoke stope bračnosti, a niske stope kohabitacija. Mladi relativno nisko vrednuju samostalni život pre braka i niske su stope samačkog života. U odnosu na period od pre nekoliko decenija (period socijalizma), mladi danas kasnije ostvaruju sve događaje (najčešće tokom tridesetih godina), ali je njihov redosled i tempo, manje-više isti.

Ovaj trend odlaganja životnih događaja za kasnije godine objašnjava se delovanjem strukturnih ograničenja i kulturnih obrazaca. Kao strukturna ograničenja za bržu tranziciju najčešće se navode nerazvijeno tržište rada, koje prati duga nezaposlenost, prekarnost rada, naročito prilikom prvih zaposlenja, niske zarade, neregulisano stambeno tržište s veoma visokim cenama prilikom kupovine ili iznajmljivanja nekretnine. Posledica je duga finansijska i stambena zavisnost mladih od svojih roditelja, često

zasnivanje sopstvene porodice unutar roditeljskog domaćinstva ili direktan prelazak iz roditeljskog u svoje domaćinstvo (bez samostalnog života između). Roditeljske prakse neretko uključuju paternalističke obrasce kontrole koji ne stimulišu mlade da preuzmu odgovornost i ostvare autonomiju u različitim poljima.

Navedeni obrazac tranzicije u odraslost mlade u Srbiji približava vršnjacima iz zemalja mediteranskog kruga. I kod njih je prisutan relativno dug period zajedničkog života s roditeljima, visoka finansijska zavisnost, međugeneracijska solidarnost, standardizovane putanje u odraslost zbog sličnih strukturnih i kulturnih uslova života (Iacovou, 2002). Tomanović navodi da „mladi u Srbiji slede neke globalne trendove, kao što je odlaganje zasnivanja porodice u kasne dvadesete i rane tridesete, a potom i neke trendove koji su karakteristični za balkanske zemlje, kao što je velika zavisnost od roditeljskih resursa i neformalne podrške“ (Tomanović, 2012).

Kao i opšti obrazac tranzicije u odraslost, i porodična tranzicija je standardizovana i sastoji se od veoma bliskih događaja – sklapanja braka, početka zajedničkog života (bilo u svom ili još uvek u roditeljskom domaćinstvu) i dobijanje deteta. Brak je veoma često u funkciji roditeljstva, jer kod najvećeg broja parova postoji mali vremenski razmak između sklapanja braka i dobijanja deteta, najčešće tokom prve godine braka. Odlaganje roditeljstva je u velikoj meri posledica nepovoljnog društveno-ekonomskog konteksta, koji je obeležen visokim stepenom nesigurnosti na tržištu rada (neizvesnost dolaženja do posla i njegovog zadržavanja, kao i niskih zarada) i visokim cenama nekretnina (Stanojević, 2018: 32–34).

Da se vratimo na početak ovog odeljka: *individualno vreme* se prepliće s *porodičnim vremenom* na različite načine. Tokom perioda moderne, normativ je podrazumevao određene događaje pre ulaska u porodičnu tranziciju – završavanje obrazovanja, zaposlenje i služenje vojnog roka (poslednja dva su bili normativi za muškarce). Nakon toga je sledio brak, pa dobijanje prvog i drugog deteta. Faza babe i dede je korespondirala s penzionisanjem. Manje-više jasno normiranje ličnih i porodičnih događaja podrazumevalo je i njihovu međusobnu usklađenost. Destandardizovane lične putanje u kasnoj moderni i različiti modeli porodičnog razvitka ukazuju na višestruke oblike preplitanja ličnih i porodičnih putanja. Tako razvod može da dođe s vraćanjem u sistem obrazovanja (nastavak školovanja), preseljenjem s detetom u drugi grad, čemu može da usledi partnerstvo s osobom koja ima decu iz prethodnog braka i formiranje kombinovane porodice. Ne samo da su različite putanje moguće, nego ni normativi više nisu potpuno jasni u pogledu vremena i redosleda događaja.

MODUL:

27.

Porodične tranzicije¹²³

Porodične tranzicije kao deo tranzicije u odraslost

Tranzicija predstavlja prelazak iz jedne životne faze u drugu, koji je obeležen životnim događajima u ključnim sferama. Ključne sfere za tranziciju u odraslost su obrazovanje, zaposlenje, stanovanje i zasnivanje porodice, a dve najvažnije tranzicije su obrazovno-radna i porodično-stambena. Kao *ključni životni događaji* ili „prekretnice“ (engl. *milestones*) uzimaju se: završetak školovanja, zapošljavanje, ostvarenje finansijske i stambene samostalnosti i porodične tranzicije – sklapanje braka i rađanje deteta (Galland, 2001). Osnovne dimenzije koje se prate u pristupu tranzicije u odraslost jesu **tempo** – brzina preuzimanja uloga odraslih, i **putanje** – sled ključnih životnih događaja i načini prelaska iz jednog u drugi. Shodno tome, postoje konceptualizacije koje razlikuju modele tranzicije prema tempu ili prema putanjama – obrascima zasnivanja samostalnog domaćinstva i porodice. Tako Galan procenjuje tempo sticanja nezavisnosti na osnovu godina (uzrasta) kada su ispitanici ostvarili četiri životna događaja: napuštanje roditeljskog doma, brak/kohabitaciju, finansijsku nezavisnost i zaposlenje. Svakom ostvarenom događaju je pripisan po jedan poen, a krajnji rezultat (od 0 do 4) pokazuje nivo nezavisnosti. Na osnovu poređenja uzrasta u kome su ostvareni ključni životni događaji, kao i perioda potrebnog da se proces osamostaljenja završi, Galan je identifikovao tri tipa evropskih zemalja: „severni“, koji karakteriše brza tranzicija, „južni – mediteranski“, gde je tranzicija spora i dugotrajnija, i „prelazni“ (Galland, 2003).

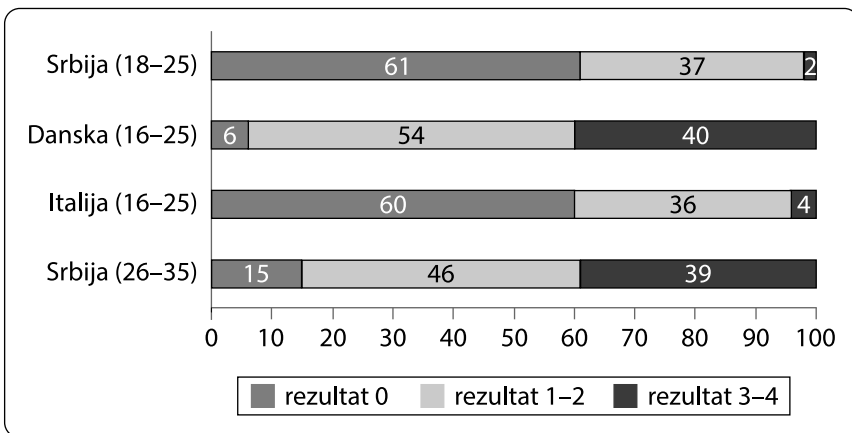
Globalni trendovi tranzicije u odraslost su obeležni produženom i fragmentisanom obrazovno-radnom tranzicijom (Furlong, 2009), kao i

123 Delovi ovog poglavlja su već predstavljani u uvodnom delu studije o tranziciji u roditeljstvo u Srbiji (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

promenjenim obrascima porodičnih tranzicija – odlaganjem zasnivanja porodice (Corijn, Klijzing, 2001), ali zemlje jugoistočne Evrope pokazuju specifičnosti u odnosu na ostatak kontinenta.

Na Grafikonu 1 prikazana je uporedna analiza tempa tranzicije u odraslost mladih 2003. godine u Danskoj, koja je primer „severnog“ modela, i u Italiji i Srbiji, koje pripadaju „južnom“ modelu (Tomanović, Ignjatović, 2004).

Grafikon 3. Tranzicija u odraslost – Srbija 2003. uporedno

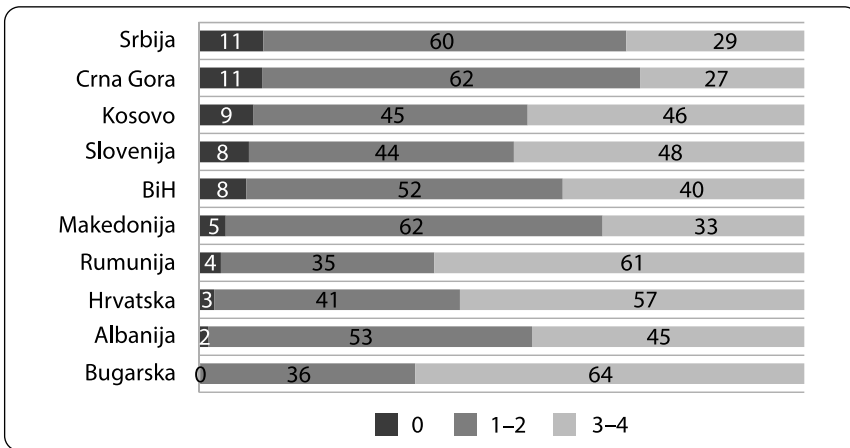
Prema putanjama i kriterijumu zasnivanja samostalnog domaćinstva i porodice, Mari Jakovu je izdvojila tri modela tranzicije u odraslost u Evropi: „nordijski“, koji karakteriše rano napuštanje roditeljskog doma, nakon čega u dužem periodu slede najrazličitiji aranžmani življenja – samački, kohabitacije i tako dalje; „južni“, za koji su karakteristični kasno napuštanje roditeljskog doma, uglavnom zbog braka i zasnivanja porodice, i mala zastupljenost kohabitacija; i „severni“, gde je prisutno rano napuštanje roditeljskog doma i raznolikost tranzicija i aranžmana koji vode braku i zasnivanju porodice (Iacovu, 2002).

Društveno-kulturološki obrazac porodičnih i stambenih tranzicija smešta Srbiju u grupu južnoevropskih zemalja, gde se roditeljsko domaćinstvo napušta u kasnijem uzrastu radi zasnivanja vlastitog porodičnog domaćinstva. U ovom obrascu, porodične tranzicije dobijaju centralno mesto u odnosu na obrazovno-radne tranzicije i po značenju i po značaju (Tomanović, Ignjatović, 2010). Obrazac je podržan institucionalnim

okvirom postsocijalističke varijante familističkog (subprotektivnog) tranzicionog režima (Walther, 2006),¹²⁴ s još uvek znatnom ulogom države, ali s rastućim značajem porodice, njenih resursa i podrške (Tomanović, 2012). Suočeni s izraženim stukturnim ograničenjima i nepodržavajućim institucionalnim okruženjem, mladi u Srbiji u porodičnim tranzicijama biraju jednu od dve strategije: razvijanje mreža jake neformalne podrške roditeljstvu ili odlaganje rađanja, smanjivanje broja dece i odustajanje od roditeljstva (Ibid.: 145).

Sledeća karakteristika porodičnih tranzicija je povezana s „kulturom odlaganja“ (Reiter, 2009), odnosno s odlaganjem završetka školovanja, stambenog osamostaljivanja i zasnivanja porodice, karakterističnim za većinu zemalja bivše SFR Jugoslavije, kao i drugih postsocijalističkih zemalja jugoistočne Evrope (vidi Grafikon 2), unutar obrasca „zamrznutih tranzicija“ (Kuhar, Reiter 2012a; 2012b). U Srbiji je odlaganje odsejljenja u velikoj meri povezano s nepovoljnim strukturalnim kontekstom u kojem se odvijaju tranzicije u odraslost: visokom nezaposlenošću i finansijskom i stambenom zavisnošću mladih od roditelja (Stanojević, Tomanović, 2013).

Grafikon 4. Tempo tranzicije u odraslost – skor ključnih životnih događaja ostvarenih u uzrastu od 26 do 29 godina (u %) (FES SEE Youth 2018).

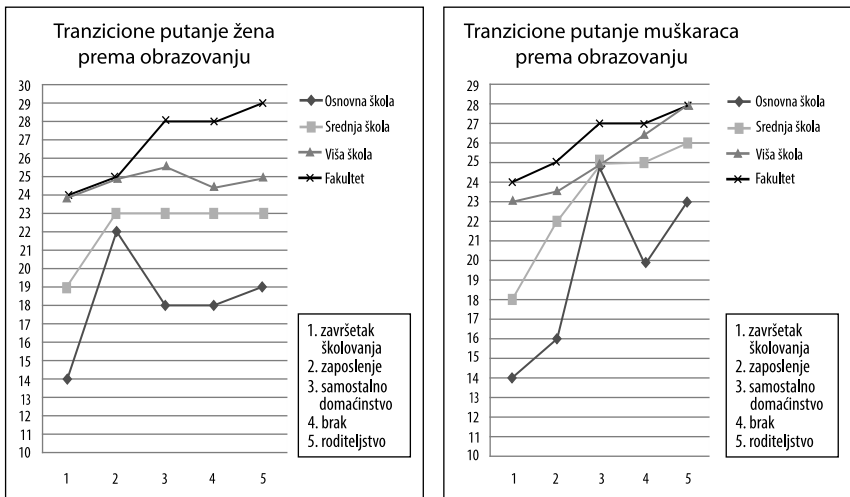
Izvor: Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019.

124 Vidi poglavlja posvećena modelima politika država prema porodicama.

Porodične tranzicije pokazuju specifičnosti i u obrascima formiranja porodice među mladima u Srbiji. Postoji visoko vrednovanje zasnivanja porodice, braka i rađanja, koji se normativno izjednačavaju sa sticanjem autonomije i tranzicijom u odraslost (Tomanović, Ignjatović, 2006; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016). Prisutna je, međutim, diskrepancija između normativnog i praktičnog aspekta tranzicija: analiza bračnog ponašanja i rađanja ukazuje na izražene trendove odlaganja, posebno kod visokoobrazovanih mladih osoba (Tomanović, 2012: 143), kao i na smanjenje broja rođene dece. Slično tome, postoji normativno visoka podrška kohabitaciji, a pluralizacija porodičnih formi – kohabitacije, samačkog života i drugih alternativnih oblika partnerskog života – malo je zastupljena (vidi u: Tomanović, Stanojević, 2015).

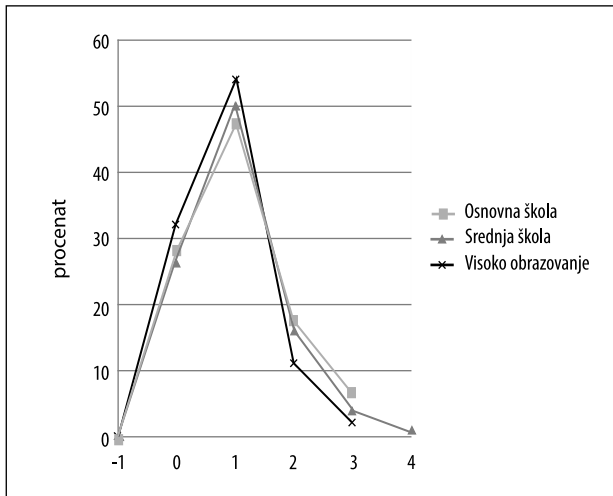
Porodične tranzicije u Srbiji su odložene, ali standardne, postoji sinhronicitet sklapanja braka i rađanja, a vanbračna rađanja uglavnom prethode formalnom braku (Tomanović, 2012).

Grafikoni 5 i 6. Putanje tranzicije u odraslost mladih žena i muškaraca (2011)

Životne putanje i žena i muškaraca otkrivaju sinhronicitet sklapanja braka i rađanja. To je jasno vidljivo iz podataka o vremenskom razmaku između braka i rađanja (Grafikon 7).

Grafikon 7. Vremenski razmak između braka i rađanja prema nivou obrazovanja (2011)

Porodične tranzicije unutar životnog toka pojedinca

Pristup životnog toka (engl. *life-course*) fokusira se na istraživanje odnosa između institucionalnih i strukturalnih činilaca i značenja koja im akter pridaje, donoseći na osnovu toga odluke i delajući tokom svog života (Heinz, Krüger, 2001: 33). Ovaj pristup uključuje različite odnose između pojedinaca i društva koji se razvijaju u zavisnosti od vremena i time ostvaruje dinamičko povezivanje društvene strukture, institucija i individualnog delanja od rođenja do smrti (Heinz et al., 2009: 15, vidi prethodno poglavlje). S obzirom na to da povezuje različite nivoe analize, od makro do individualnog, za pristup životnog toka značajni su i kvalitativni podaci koji se odnose na delanje i značenja koja mu akter pridaje u određenom istorijskom i društvenom kontekstu.

Uprkos brojnim društvenim, političkim, ekonomskim i promenama porodičnog života, roditeljstvo je i dalje ključni očekivani događaj u životnom toku pojedinaca, kojim se obeležava tranzicija u odraslost i postajanje odraslom osobom u punom smislu (Du Bois Reymond et al., 2008). *Pristup životnog toka* obezbeđuje dobru metodološku osnovu za analize i tumačenja tranzicije u roditeljstvo, jer povezuje materijalne (ekonomska i radna situacija), ideacione (promene normativnih obrazaca) i institucionalne (adekvatnost institucionalnih mehanizama) faktore, koji se inače koriste u demografskom objašnjenju odloženog i smanjenog rađanja, s individualnim biografijama, kroz analizu delanja unutar određenog „poretka životnog toka“ (Reiter, 2009: 239) ili „tranzicionog poretka“ (Walter, 2006).

Pristup životnog toka podrazumeva i „biografizaciju“ – situiranje životnih događaja i procesa, na primer, roditeljstva i tranzicije u roditeljstvo, unutar životnog toka osobe u odnosu na druge domene njene biografije: obrazovanje, zaposlenje, stanovanje, i tranzicije povezane s njima (obrazovno-radnu i stambenu). Analize pokazuju da je „biografizacija“ životnog toka, pa tako i tranzicije u roditeljstvo, slojno i rodno izdiferencirana. Slojna pripadnost, stepen obrazovanja i prihod su faktori koji značajno određuju tranziciju u roditeljstvo, ali neke druge dimenzije povezane s kulturološkim obrascima (posebno u južnoj i istočnoj Evropi), kao što je, pre svega, podrška porodice, modifikuju strukturalne okolnosti postajanja roditeljem u različitim društvenim kontekstima (Nilsen, Brannen, Lewis, 2013). U većini evropskih zemalja postoje značajne razlike u mestu porodičnih tranzicija u odnosu na obrazovno-radnu tranziciju u okviru životnog toka mladih žena i muškaraca, kao što i roditeljstvo na različite načine utiče na njihove obrazovne i radne putanje (Nilsen, Brannen, Lewis, 2013). Rodne razlike su posredovane slojnim i etničkim položajem, kao i različitim normativnim rodnim porecima povezanim s dominantnim kulturnim obrascima roditeljstva u datoj kulturi (Du Bois Reymond et al., 2008). Rana i kasna odraslost i rano i kasno roditeljstvo povezani su s različitim obrazovnim nivoima roditelja, s različitim količinama resursa i kapitala, kao i s različitim kulturnim obrascima i normama koje određuju dobru uvremenjenost rađanja. Povezani su takođe i s različitim rizicima: rano roditeljstvo je povezano s rizikom od siromaštva (dece), a kasno s rizikom od rađanja premalo dece (Du Bois Reymond et al., 2008).

Tranzicija u roditeljstvo u okviru životnog toka pojedinca

Postajanje roditeljem (tranzicija u roditeljstvo) uključuje složenu dinamiku promena identiteta osobe, koja se odvija kroz nekoliko faza. Prva je proces donošenja odluke, koji obuhvata složenu refleksiju o uvremenjenosti roditeljstva u odnosu na druge životne planove mlade osobe (obrazovne, radne, karijerne, stambene), odnosno mladog para, o stepenu emotivne sigurnosti (poverenje u kvalitet emotivne veze i njenu stabilnost) i egzistencijalne sigurnosti (količina materijalnih resursa i njihova izvesnost, očekivani stepen podrške neformalnog i formalnog okruženja), kao i promišljanja o stepenima rizika i strategijama ukoliko se ne ispune očekivanja povezana s emotivnim i egzistencijalnim činiocima.

Druga faza je period trudnoće i porođaja, koji obuhvata očekivanja i prakse povezane s njima, a uključuje javne diskurse medicinskog ili *prirodnog porođaja* ili druge popularne (npr. tradicionalne) diskurse (Miller, 2005; 2007), odnosno normative „medikalizacije“ ili „naturalizacije“ postajanja majkom i normativ „dobrog majčinstva“, koji usvajaju i očevi (vidi u poglavljima posvećenim majčinstvu i očinstvu).

Treća faza je period neposredno nakon rođenja, dok je dete novorođenče, i nju posebno odlikuje prilagođavanje svakodnevnih praksi, kao i redefinisane odnosa – partnerskih i s osobama iz najbližeg okruženja, uključujući roditeljska očekivanja podrške i pomoći (institucionalne, od partnera, od neformalne mreže), i zadovoljstvo njima, što sve boji doživljaj najranijeg roditeljstva. Ovaj period podrazumeva „intenzifikaciju“ porodičnih praksi, posebno unutrašnju intenzifikaciju roditeljstva, u toku koje se mlada porodica i njihove porodice porekla susreću s rastućim zahtevima u smislu brige (Kovacheva, Petkov, 2007: 4), što povlači procese pregovaranja oko njihovih ispunjenja. Taj proces pregovaranja je, međutim, rodno određen, jer se, posebno u južnoevropskim društvima s izraženijim tradicionalnim i patrijarhalnim obrascima, on odvija najčešće između mlade majke i ženskih srodnika (majke, svekrve, sestre, zaove).

Četvrta faza je period ranog roditeljstva, kada do izražaja dolazi usklađivanje radne i reproduktivne sfere (engl. *work-family balance*, WFB), posebno za majke. Pored institucionalnih mogućnosti i aranžmana za uzimanje odsustva, stepena fleksibilnosti radnih aranžmana (mogućnost skraćenog, kliznog radnog vremena, rada od kuće i sl.), dostupnosti ustanova za čuvanje dece, veliki značaj za oblikovanje ove faze imaju normativna očekivanja, prevashodno od majčinske uloge, kao i rodna podela rada u domaćinstvu i aktivnosti nege i brige oko deteta. Kako pojam dobrog roditelja – majke – podrazumeva moralnost: kako treba da bude, šta je dobro (moralno) da se radi, ova etika brige uključuje i normu da li je dobro za dete da bude u jaslama dok majka radi, kada i koliko, što se značajno razlikuje od zemlje do zemlje i predstavlja deo rodnog poretka roditeljstva. S druge strane, bez obzira na to koliko je narušen tradicionalni model otac–hranitelj/majka–starateljica, istraživanja pokazuju da u svim zemljama dolazi do povećanja rodne asimetrije u kućnom radu i nezi nakon rođenja deteta, bez obzira na to koliko je par prethodno negovao rodnu jednakost. U tom smislu, može se reći da je tranzicija u roditeljstvo istovremeno tranzicija u rodnu nejednakost (Du Bois Reymond et al., 2008: 92). Iako su obrazovaniji parovi, posebno mlade žene s visokim obrazovanjem, uspešniji u pregovaranju oko

pravičnije podele obaveza, retradicionalizacija obaveza oko domaćinstva i brige je svuda prisutna, a izraženija je u južnoevropskim zemljama, gde je jači patrijarhalni obrazac (Ibid.: 93).

Postajanje roditeljem u okviru životnih tokova majki i očeva u Srbiji

Postajanje roditeljem (tranzicija u roditeljstvo) u Srbiji odvija se unutar specifičnog tranzicionog poretka, koji, u poređenju s dominantnim modelima u Evropi, ima određene sličnosti, ali i posebnosti. Kao što smo ranije naveli, obrazac je sličan južnoevropskom modelu tranzicije u odraslost (Iacovou, 2002), a na njemu se temelji subprotektivni (familistički) tranzicioni poredak (Walter, 2009). Većinu karakteristika ovog tranzicionog poretka u njegovoj postsocijalističkoj varijanti prepoznamo kao okvir tranzicije u roditeljstvo u Srbiji: nerazvijeno tržište rada, period nezaposlenosti nakon završetka školovanja, povezan sa zavisnošću od resursa porodice porekla i intergeneracijskih transfera i solidarnosti na koje računa i država, urušen i neadekvatno transformisan prethodni socijalistički sistem socijalne zaštite i drugih institucionalnih mehanizama, koji u nedovoljnoj meri zadovoljavaju potrebe mladih u procesu zasnivanja porodice, te pojačavaju značaj podrške srodničke mreže.

Posebnosti su vezane za društvenu transformaciju, koja predstavlja kontekst obeležen višestrukim rizicima za mlade roditelje. Naše istraživanje (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016) pokazalo je da makrodruštveni kontekst postavlja znatna strukturalna ograničenja za tranziciju u roditeljstvo, od kojih je visoka nezaposlenost jedno od najznačajnijih. U kontekstu ograničenih strukturalnih i institucionalnih mogućnosti, resursi roditeljske porodice u velikoj meri određuju tranziciju u roditeljstvo u Srbiji. Stambeni resursi kojima raspolažu mladi roditelji su oskudni i generisani su iz roditeljske porodice: većina intervjuisanih živi u roditeljskom, najčešće patrilokalnom domaćinstvu, dok je manji deo uspeo da obezbedi stambeni prostor, često uz pomoć roditelja ili drugih srodnika. Život u proširenom porodičnom domaćinstvu čini specifičan kontekst tranzicije u roditeljstvo u Srbiji. Njegova prednost je podrška u obezbeđivanju materijalne sigurnosti i u uravnotežavanju sfera obrazovanja – rada i porodičnog života mladih roditelja. S druge strane, takav način života reprodukuje asimetriju u rodnim i generacijskim odnosima, jače vezujući mlade majke za privatnu sferu i ekspresivne uloge i mreže i isključujući

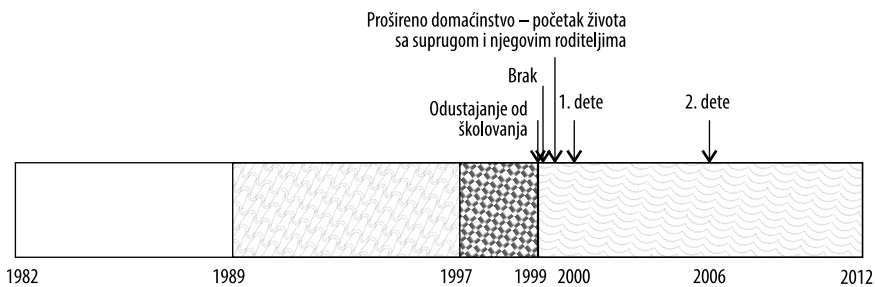
ih iz javne sfere i društvenosti, što je dokumentovano u narativima nekih ispitanica kao izvor frustracije.

U suočavanju sa strukturalnim ograničenjima u tranziciji u roditeljstvo, ispitivani mladi roditelji najčešće primenjuju **dve vrste strategija**, koje su takođe rodno obeležene. Prva je **povećanje resursa**. Očevi nastoje da povećanje resursa ostvare u sferi rada, da kroz posao i prihode omoguće bolje materijalne uslove za svoju porodicu. Na njima je najčešće da obezbede dovoljno novca za svakodnevnu potrošnju, ali i vlastiti stambeni prostor. Svi intervjuisani očevi su radili, osim jednog privremeno nezaposlenog, bilo kao stabilno ili privremeno i povremeno zaposleni, a postoji izvestan broj majki koje nisu zaposlene, bilo da su od početka braka neaktivne ili su napuštale ili gubile zaposlenje vezano za rođenje deteta/dece. Ovo takođe ukazuje na bitno različite radne strategije mladih očeva, koji se u kontekstu roditeljstva dodatno radno angažuju, i mladih majki, za koje usklađivanje profesionalnog i privatnog često podrazumeva privremeno ili trajno odustajanje od rada. U pitanju je takozvani modifikovani model muškog hranioca (engl. *modified male breadwinner model*), koji pretpostavlja ideal pune zaposlenosti žena i muškaraca, ali i veliku asimetričnost u privatnoj sferi i uravnotežavanju radnog i porodičnog života. S druge strane, strategija žena, mladih majki, jeste da razvijaju i neguju neformalne mreže solidarnosti (*ženski sindikat*) koje imaju funkciju da kompenzuju nedostatke institucionalne podrške: svakodnevna pomoć u kući i oko nege dece, psihološka potpora i slično. Druga vrsta su strategije vezane za **smanjenje zahteva**. Najpre dolazi do smanjenja ili prilagođavanja zahteva za optimalnim stambenim prostorom, tako da se zasnivanje porodice najčešće dešava u roditeljskom domaćinstvu. Žene češće odustaju od obrazovanja, ali i privremeno ili trajno od zaposlenja i slično.

Mirelina biografija prikazuje pretežno tradicionalni obrazac tranzicije u roditeljstvo tipičan za romsku etničku manjinu kojoj pripada. Mirela svoju roditeljsku porodicu opisuje kao liberalniju u odnosu na porodicu u koju se udala: smatra da je ulaskom u brak izneverila očekivanja roditelja i znatno ograničila svoju ličnu slobodu. Mada je samovoljno i na iznenađenje roditelja upisala srednju školu, takođe je samovoljno udajom i prekinula školovanje i smatra da obrazovanje i ekspresivna uloga žene nisu kompatibilni. Prvo dete je rodila sa 18, a drugo sa 24 godine. Živi u romskom naselju u

većem gradu u centralnoj Srbiji, u kući suprugovih roditelja, u patrijarhalnom domaćinstvu kojim dominira svekrva. Mirela nema slobodu kretanja van susedstva i sticanje te slobode je njena jedina motivacija da se zaposli, ali joj to nije dozvoljeno uprkos lošem materijalnom stanju njene porodice, s obzirom da suprug radi neregularno. (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 197)

Grafikon 8. Prikaz Mireline putanje u odraslost i roditeljstvo

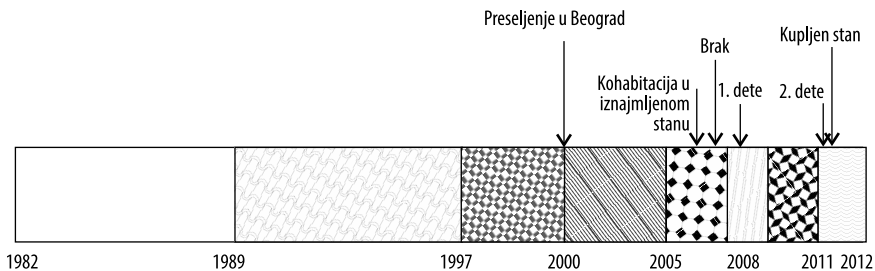
I kvantitativni i kvalitativni nalazi ukazuju na dominaciju modela muškog hranioca porodice, najviše među mladim roditeljima iz nižih slojeva, što utiče na rodne razlike u pozicioniranju tranzicije u roditeljstvo unutar životne putanje u odnosu na obrazovanje i zaposlenost. Neke intervjuisane majke su napuštale školovanje zbog rađanja (vidi gornji primer), dok je većina očeva završavala škole koje je planirala. Pokazalo se da obrazovanje, koje smo uzeli kao pokazatelj slojnih razlika, diverzifikuje tranziciju u roditeljstvo unutar životnog toka mladih roditelja. Kvantitativnim i kvalitativnim analizama ustanovljene su značajne razlike između roditelja koji imaju završenu osnovnu školu i onih sa završenim fakultetom i u vremenskom okviru i u pozicioniranju tranzicije u roditeljstvo u odnosu na obrazovanje i zaposlenje.

U kvalitativnoj analizi mesta tranzicije u roditeljstvo u životnim putanjama ispitanika u odnosu na obrazovanje i zaposlenje, pojavila su se dva osnovna obrasca, koje smo nazvali standardnim i nestandardnim putanjama, s tim što se potonji ispoljava kroz nekoliko različitih obrazaca. Standardna putanja podrazumeva linearnost ključnih životnih događaja: završetak školovanja, nakon čega sledi zaposlenje (privremeno i/ili stalno), pa brak (koji može, ali i ne mora podrazumevati odseljenje i za-

snivanje samostalnog domaćinstva), a potom i rođenje deteta. Standardne putanje životnog toka su povezane s optimumom različitih resursa kojima mladi roditelj raspolaže. Za roditelje koji imaju visoko obrazovanje ne postoje institucionalne mogućnosti usklađivanja studiranja i roditeljstva i potencijalno rada, tako da su putanje i za žene i za muškarce bile standardne: obrazovanje, pa zaposlenje, a potom brak i zasnivanje porodice u kasnijim godinama.

Milica je iz grada u centralnoj Srbiji došla u Beograd u kojem je završila studije defektologije. Radila je povremene poslove tokom studija, zaposlila se za stalno preko preporuke u struci ubrzo nakon diplomiranja. Odbila je da se vrati u rodni grad u kojem bi dobila zaposlenje, u roditeljsku kuću, jer je želela da se potpuno osamostali, da „postavi granice“ u odnosu na roditeljsku porodicu. Živi sa suprugom koji je zaposlen i dve male ćerke (jedna je beba) u stanu koji su kupili na kredit u beogradskoj prigradskoj opštini u kojoj rade. Prvo dete je rodila sa 26, a drugo sa 29 godina, oba su planirana. (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 200)

Grafikon 9. Prikaz Miličine putanje u odraslost i roditeljstvo

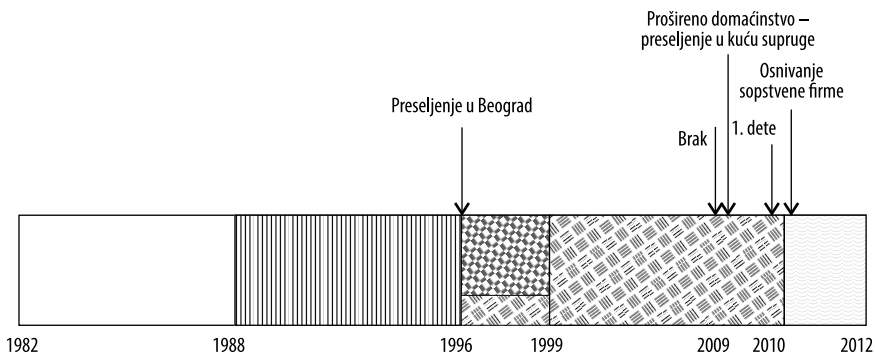
Izdvojila su se dva tipa nestandardnih putanja: linearne putanje u kojima nedostaje neki od životnih događaja, najčešće zaposlenje, i nelinearne putanje, u kojima životni događaji ne idu standardnim redom, koji podrazumeva nastavak školovanja nakon zaposlenja.

Nestandardne putanje su više odraz rizika nego mogućnosti, a rizici su nejednako slojno i rodno raspoređeni. Mladi nižeg obrazovanja postaju roditelji ranije – ubrzo nakon završetka školovanja, slede-

ći tradicionalniji obrazac zasnivanja porodice. Nestandardne životne putanje se češće javljaju kod mladih žena – bilo da su napuštale dalje (više) školovanje ili zaposlenje ili da imaju rizičnije poslove (vidi gornji primer). Javljaju se i kod nekoliko očeva koji su bili u situaciji da prekidaju i nastavljaju školovanje paralelno radeći.

Nakon završene srednje građevinske škole, Ivan je radio mnogo različitih poslova, da bi na kraju osnovao malu firmu za prevoz robe. Otac je postao sa 28 godina, a drugi put sa 30; supruga je radila, sada ne radi; žive sa ženinom majkom u njenom stanu.
(Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 87)

Grafikon 10. Prikaz Ivanove putanje u odraslost i roditeljstvo

28.

Odnos države prema porodicama¹²⁵

Država je ključni akter povezan s porodičnim životom. Državne institucije kroz zakonske regulative definišu šta je porodica, ko je čini, kakvi su odnosi poželjni a kakvi su zabranjeni. Na primer, brak se u domaćem zakonodavstvu definiše kao „zakonom uređena zajednica života žene i muškarca“, čime se istopolni parovi i njihova deca zakonski ne prepoznaju kao deo iste porodice. Dalje, prema Srpskom građanskom zakoniku (koji je bio na snazi sve do 1946. godine), žena je bila svedena na nivo deteta u pravima i odgovornostima, a muškarac postavljen kao staratelj i autoritet čitave porodice, i, u slučaju razvoda, staratelj dece. Modernizacija je dovela i do zakonskih promena, te postavila muškarca i ženu kao ravnopravne supružnike, a prilikom razvoda dala primat ženi kao staratelju. Mnogi aspekti povezani s bračnim, partnerskim i porodičnim životom deo su stalnog promišljanja i borbe koji se odvijaju i unutar državnih institucija i koji imaju svoj izraz u zakonima (videti poglavlje o ideološkim debatama o porodici). Dalje, država može u manjoj ili većoj meri usmeriti svoje praktične politike tako da na različite načine podržava porodice, roditelje, decu, na primer preko dužine roditeljskog odsustva nakon porođaja i preko određivanja ko može da ga koristi. Tako se dužina odsustva prilično razlikuje u Evropi, kao i to da li ga može koristiti samo majka ili oba roditelja.

Moderna država, nastala na talasu političke liberalizacije, industrijalizacije i urbanizacije, imala je još jedan zadatak: kako obezbediti materijalni minimum ili optimum za sve društvene slojeve, jer su tradicionalni obrasci solidarnosti gubili na značaju.

125 Delovi ovog poglavlja se oslanjaju na uvodni deo teskta Dragana Stanojevića i Aleksandra Tomaševića (2021) *Housing and Family Trajectories of Young Adults in Five Countries: Sweden, Germany, United Kingdom, Italy and Serbia – Sequence Analysis of European Social Survey Data*, *Sociologija*, LXIII (2): 262–288, a deo na na knjigu Dragana Stanojevića *Novo očinstvo u Srbiji. Sociološka studija o praksama i identitetima očeva* (2018). ISI FF: Beograd.

Odnos porodice i države u istorijskoj perspektivi

U poglavlju o autoritetu bilo je reči o promenama odnosa države i porodice koje je donela Francuska revolucija. Promene su uključivale mnogo više od ovog dijadnog odnosa, uključivale su nastanak institucija socijalne zaštite. Donzelo je pratio ovu promenu na primeru Francuske (Donzelo, 1988). U *starom režimu* (pre revolucije), porodica je imala funkciju materijalne i socijalne zaštite članova. Oni koji su bili odbačeni i koji nisu pripadali porodicama mogli su da pronađu trenutno utočište u opštim bolnicama, gde su bili zatvarani uglavnom neposlušni potomci, sabirnim centrima, gde su mogli da dobiju hranu i krov nad glavom, ili su prošnjom dobijali milostinju od individua. Usled sve većeg broja ljudi koji su bili van sistema kontrole *država-porodica-institucije*, nastaju društveni sukobi koji su doprineli padu monarhije. Otvoreno je postavljen zahtev da država uspostavi nove mehanizme brige o celoj populaciji, a posebno o onima na dnu društvene lestvice. Devetnaesti vek je doneo značajno osiromašenje nižih društvenih slojeva, još veće socijalno raslojavanje i raspad „saveza“ između radničke i buržoaske klase koji je srušio *stari režim*. Liberalna država se suočila s izazovom kako da pacifikuje klasne odnose, da obezbedi optimalnu kohezivnost u društvu, a da to ne radi direktno i s neprikriveno ideološkim motivima. Rešenje je pronađeno u filantropiji, koja nije ostavljena pojedinačnim intervencijama, već je predstavljala strategiju izgradnje javnih ustanova koje stimuliše država. Filantropska udruženja su funkcionisala na lokalnom nivou i podrazumevala su neophodne uslove koje pojedinci i porodice moraju da ispune da bi se kvalifikovali za pomoć – da idu u crkvu, da stanuju duže u određenoj opštini, da ne rade iz opravdanih razloga i slično. Ove ustanove kao ključno oruđe koriste savetovanje, odnosno moraliziranje, kojima se propagiraju odgovornost i štedljivost pojedinaca i porodica. Kvalifikovanost za pomoć imaju tek oni koji se pridržavaju načela, a koji, i pored toga, ne mogu da obezbede minimum za život. Filantropija se razlikovala od milosrđa po pragmatičnosti, jer je podrazumevala da se pružaju „pre saveti, nego milostinja jer to ništa ne košta, pre zaštita dece, nego staraca, pre žena nego muškaraca jer to, čak i kada ne donosi ništa, bar prišteđuje buduće troškove“ (Donzelo, 1988: 143). Filantropija u tom smislu predstavlja preteču savremenih sistema socijalne zaštite.

Savremeni sistem socijalne zaštite počinje da se razvija krajem XIX veka u Nemačkoj. Bizmarkove reforme krajem XIX veka uvele su zdravstveno osiguranje (1883), osiguranje u slučaju povreda na radu (1884) i penzijsko osiguranje za sve radnike (1889). I druge zemlje u Evropi su pratile ove promene i počele da uvode sisteme socijalne zaštite, a najveće

promene se dešavaju nakon Drugog svetskog rata, kada većina evropskih država sprovodi obimne socijalne reforme i uključuje nove oblike socijalnih davanja.

Problem usklađivanja rada i roditeljstva je nastao industrijalizacijom, odvajanjem radne od privatne sfere, gde više nije bilo lako uskladiti odgajanje dece i rad. Kako su se porodice i institucije prilagođavale ovim promenama? Kao rešenje na nivou porodice nametnuo se **model muškog hranioca**, u kome muškarac radi, a žena brine o deci i kući (model koji je Parsons smatrao funkcionalnom adaptacijom na industrijski način proizvodnje). Imajući u vidu da je retko kada jedna plata mogla da podmiri sve porodične troškove, evropske države razvijaju sistem socijalnih davanja da bi podržale ovaj model sve do sedamdesetih godina XX veka. Nakon toga (usled nestašice radne snage i emancipatorskih tendencija), politike se polako premeštaju ka podršci **modelu dvostruke zaposlenosti** (engl. *dual earner*). To je podrazumevalo obezbeđivanje jednakih šansi prilikom zapošljavanja muškaraca i žena i niz drugih mera koje je trebalo da obezbede usklađivanje rada i roditeljstva u uslovima kad oba roditelja rade – razvoj sistema predškolskih ustanova, novčane podsticaje, fleksibilnu organizaciju rada, stambene politike (Sigle-Rushton, Kenney, 2004).

Savremeni režimi države blagostanja

Države se danas razlikuju u načinu na koji pružaju podršku porodicama i pojedincima, obimu transfera i usluga, kao i u tome da li stavljaju veći naglasak na institucionalnu podršku, tržište ili neformalne mreže pomoći.

Dve su ose oko kojih se formiraju međudržavne i međuregionalne razlike koje mogu da objasne odnos prema podršci porodici. Prva ističe značaj institucionalnih aranžmana, poput visine i obuhvata socijalnih davanja, razvijenosti predškolskog sistema, strukture i uloge tržišta rada, stambenog tržišta i stambenih politika i značaja porodičnog podsistema, a druga ukazuje na kulturne obrasce povezane s očekivanjima ulaska u određene uloge, poput tajminga povezanog s obrazovanjem, zasnivanja braka, dobijanja dece i slično. Analiza institucionalnih aranžmana i njihovo grupisanje u određene klastere – režime, ima tradiciju dugu tri decenije. Esping-Andersen je osmislio tipologiju, zasnovanu na ulozi države u redistribuciji, značaju srodničkih mreža podrške, osobinama tržišta rada, koja razlikuje tri režima države blagostanja – liberalni, konzervativni i socijal-demokratski (Esping-Andersen, 1990). Uočavajući ograničenost tipologije na samo jedan deo Evrope, autori razvijaju i nove tipologije,

uključujući širi opseg zemalja. Leibfried dodaje zemlje juga Evrope, koje izdvaja u poseban klaster (Leibfried, 1992), a sličnu klasifikaciju pravi i Ferrera. Iako postoje izvesne razlike u grupisanju zemalja u zavisnosti polaznih kriterijuma, manje-više postoji konsenzus da postoji pet zona unutar Evrope: liberalna, skandinavska, mediteranska, postsocijalistička i kontinentalna (Ferrera, 1996).

Centralna teza Esping-Andersena je da „*socijalni režim* počiva na odnosu uloge koju država igra na tržištu rada, odnosno na stepenu dekomodifikacije¹²⁶ rada i društvene stratifikacije¹²⁷ koja proizlazi iz toga. U društvima u kojima država daje manje podsticaje onima koji nisu na tržištu (nezaposleni, neaktivni) postoje veći rizici da se bude nezaposlen. Percepcija ovih rizika utiče na donošenje dugoročnih odluka u životu, poput one o zasnivanju porodice. Sistem porodične podrške uključuje različite mehanizme: novčane naknade, poreske politike, plaćena odsustva, ustanove za brigu o deci i tako dalje, te odluka o zasnivanju porodice može zavisiti od obima i dostupnosti različitih mera“ (Stanojević, Tomašević, 2021: 267). U Evropi postoje značajne varijacije zasnovane na različitim istorijskim procesima i institucionalnim aranžmanima i vrednostima koje dominiraju u tim zemljama. Ipak, poslednjih decenija svedočimo konvergenciji praktičnih politika u Evropi.¹²⁸ Navedeni modeli socijalnih režima predstavljaju kombinaciju različitih operacionalizacija ključnih autora u ovoj oblasti: Esping-Andersena (Esping-Andersen, 1990), Stejn Kunlea (Kuhnle, 2000), Stefana Libfrida (Leibfried, 1992).

Liberalni model je prisutan u zemljama poput Ujedinjenog Kraljevstva i Irske (SAD, Australije). Ovaj model počiva na minimalnoj ulozi države u obezbeđivanju socijalnih usluga i na primarnom oslanjanju na tržište. Osnova ovog sistema je liberalna ideologija, prema kojoj će slobodno tržište rešiti društvene i ekonomske izazove, te stavljanje akcenta na individualnu odgovornost za uspeh i neuspeh. Tržište je razvijeno, s puno opcija, ali istovremeno i s dosta rizika, jer dominiraju fleksibilni i nesigurni radni aranžmani. Visoke su stope zaposlenosti žena, ali su česti prekamni poslovi (Walther et al., 2009). Tržište nekretnina nije dovoljno regulisano, pa je teško obezbediti adekvatan stan po prihvatljivim cenama. U Velikoj Britaniji, na primer, postoje značajne subvencije stanovanju,

126 Pojam se odnosi na stepen u kom pojedinci i porodice mogu da zadrže kvalitet života nezavisno od tržišta rada, odnosno na stepen rizika koji dolazi ukoliko neko nema posao ili ga napušta.

127 Ova dva pojma – stratifikacija (koja može zavisiti primarno od tržišta ili od države, koja može podsticati postojeće nejednakosti ili nastojati da ih smanji) i dekomodifikacija, ključni su u formiranju njegove tročlane tipologije.

128 <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1119>; <https://www.oecd.org/social/>

ali je kontrola izdavanja nekretnina niska, što, uz nisku ponudu stanova, vodi visokim cenama nekretnina (Gousia, 2017; Inchauste et al., 2018). Socijalna davanja najčešće nisu univerzalna, već su selektivna i usmerena na one s najnižim prihodima, siromašnima i drugim marginalizovanim grupama. Mehanizam socijalnih davanja počiva na poreskoj politici umajanja poreske stope za porodice s decom, za troškove odgajanja dece i drugo. Sistem podrške porodicama je slabo razvijen i s relativno visokim troškovima usluga ustanova za decu, posebno za decu ispod tri godine starosti. Predškolske ustanove su uglavnom privatne i relativno skupe, a ograničena je dostupnost javnih predškolskih usluga. Država ili lokalna samouprava ili ne daje uopšte ili daje ograničene subvencije roditeljima za plaćanje ovih komercijalnih usluga. Žene najčešće nakon dobijanja deteta prelaze na privremeni posao, jer sistem očekuje od pojedinaca i porodica da snose odgovornost za odgajanje deteta (Walther et al., 2009).

Socijaldemokratski (skandinavski) model je karakterističan za Švedsku, Norvešku, Dansku, i Finsku. Model je poznat po veoma razvijenom sistemu socijalne zaštite i podrške porodicama i pojedincima. Prioriteti politika su rodna ravnopravnost na tržištu rada, ravnopravnost u privatnoj sferi (domaćinstvu i roditeljstvu) i dostizanje ravnoteže između poslovne i privatne sfere života.

Socijalna davanja su univerzalna, što znači da svi građani imaju pravo na podršku, bez obzira na materijalni status, status na tržištu rada, pol i godine. Iz državnih budžeta se izdvajaju značajna sredstva za javne usluge (predškolske ustanove, obrazovanje, socijalna zaštita, zdravstveni sistem), što veliki deo usluga čini potpuno besplatnim i univerzalno dostupnim. U ovim zemljama postoji progresivno oporezivanje, gde se viši prihodi oporezuju po višim poreskim stopama. Rodni odnosi su izbalansirani i u sferi obrazovanja i na tržištu rada. Iako je i u ovim zemljama tržište prilično fleksibilno i ima puno prekarnih poslova, sistem podrške za nezaposlene je razvijen, pa postoji niži stepen rizika ukoliko dođe do gubitka posla i visoka verovatnoća da će nezaposlena osoba pronaći drugi posao. Švedska je dobar primer dekomodifikacije, jer je naglasak u ovoj zemlji na stvaranju uslova za zaposlenje i rad. Zbog toga postoje visoke stope zaposlenosti, ravnoteža između muškaraca i žena na tržištu rada, kao i visoki podsticaji za zapošljavanje, uz zaštitne mehanizme za one koji trenutno ne rade (Ivik, et al., 2015). Tržište nekretnina je veoma regulisano, s visokom kontrolom stanodavaca prilikom izdavanja nekretnina, povoljnim kreditima i relativno dostupnim javnim stanovanjem za roditelje (Inchauste et al., 2018).

Ove zemlje imaju izdašne politike usmerene na period nakon rođenja deteta. Roditeljsko odsustvo je dugo, deli se između roditelja, fleksibilno je

(može se koristiti po potrebi u etapama), a nadoknada je relativno visoka. Namera ovih politika je dostizanje rodno uravnoteženog roditeljstva, pa stimuliše podelu odgovornosti za čuvanje dece između majki i očeva. Cilj ovog pristupa je da ojača vezu između roditelja i njihove dece, da promoviše rodnu ravnopravnost podstičući očeve da aktivno učestvuju u brizi o deci i da izjednači šanse žena i muškaraca na tržištu rada tako što povlači muškarce s njega na jedan period, a žene vraća. Skandinavske zemlje imaju razvijen sistem pristupačnih usluga čuvanja dece (posebno do treće godine starosti dece), čime se eliminišu prepreke za žene koje žele da rade nakon rađanja deteta. Postoje različita univerzalna finansijska davanja usmerena na porodicu (porodične naknade), na koja imaju pravo svi, nezavisno od nivoa prihoda. Na tržištu rada je naglasak na fleksibilnim radnim aranžmanima (rad sa smanjenim brojem sati radnog vremena, rad od kuće, hibridni aranžmani i sl.), koji su u funkciji potreba porodica i pojedinaca i obezbeđivanja ravnoteže između poslovne i privatne sfere života.

Konzervativni model je najizrazitije zastupljen u Nemačkoj i Austriji. Sistem podrške porodicama je nastao kao izraz tradicionalnih porodičnih vrednosti, gde se favorizuje nuklearna porodica, model muškog hranioca i stabilnost porodičnog života.¹²⁹ Model muškog hranioca podrazumeva shvatanje po kom je muškarac taj koji finansijski obezbeđuje porodicu kroz rad s punim radnim vremenom. Žena je primarno usmerena na porodicu i decu i njeno uključanje u sferu rada je sekundarno ali i dalje značajno, što znači da češće radi poslove sa skraćenim radnim vremenom i privremene poslove, i nakon rađanja deteta dugo ostaje van tržišta rada. Ovaj model baštini nasleđe Bizmarkovih socijalnih reformi, u kojima su socijalne povlastice bile povezane sa zaposlenjem. I danas je sistem socijalne zaštite unutar ovog modela selektivan i favorizuje one koji su deo tržišta rada (Walther et al., 2009). Nadoknade za gubitak posla su veoma niske, što nosi značajne rizike, posebno za one koji imaju privremene poslove (Gebel, 2017). Tržište nekretnina je strogo regulisano i bazirano na iznajmljivanju pre nego posedovanju stambenog prostora.

U konzervativnom modelu državnih politika postoji solidna podrška nakon rođenja deteta u pogledu dužine, nadoknade i fleksibilnosti roditeljskog odsustva. Iako i očevi mogu da ga podjednako koriste kao i majke, tržište rada i ideologija muškog hranioca favorizuju majke kao korisnice ove usluge. Dečiji dodatak je univerzalan i sve porodice ga dobijaju, bez obzira na materijalni status (najčešće do punoletstva deteta). Sistem predškolskih ustanova podrazumeva limitiranu centralnu ulogu države a njegova razvijenost zavisi od pokrajine i lokalne samouprave. Troškovi

129 Iako savremena kretanja i u ovim zemljama stavljaju sve veći naglasak na uravnoteženje radnog i porodičnog života i rodnu ravnopravnost.

vrtića su relativno niski za roditelje. Sistem je do treće godine deteta (jaslene grupe) relativno nerazvijen. U Nemačkoj, na istoku zemlje, još uvek je prisutno socijalističko nasleđe, koje podrazumeva ideju pune zaposlenosti žena i visoko učešće dece do tri godine u vrtićima, na zapadu zemlje se značajan broj žena nakon dobijanja deteta prebacuje na privremeni posao. Deca do treće godine najčešće ostaju u roditeljskom domu (čuvaju ih roditelji, rođaci ili plaćena pomoć) ili pohađaju privatne vrtiće. Nakon treće godine postoji razvijen sistem (javnih) predškolskih ustanova koje pohađa većina dece i koji je ili besplatan ili cena zavisi od primanja roditelja.

Mediterranski (subprotektivni) obrazac je prisutan u južnoevropskim zemljama kao što su Španija, Portugal, Italija. Ovaj model karakteriše relativno mala uloga države i ideologija familizma koja podrazumeva visok značaj nuklearne porodice kao grupe, visoka očekivanja od srodničke mreže, heteronormativnost i tradicionalnu podelu rodnih uloga. Za razliku od izdašnog skandinavskog modela socijalne podrške, praktične politike su prilično ograničene u ovim zemljama, pružaju beneficije selektivno, a nivo državnih intervencija (usluga i finansijskih davajna) je ograničen. Porodične politike u ovim zemljama često se oslanjaju na neformalnu podršku koju pružaju porodične mreže, čime se naglašavaju familistička očekivanja od porodice u pružanju nege i podrške svojim članovima. Iako postoji roditeljsko odsustvo nakon rođenja deteta, ono je znatno manje izdašno nego što je to slučaj u skandinavskim zemljama, i po broju meseci i po visini nadoknade. Što se tiče čuvanja dece, postoji sličnost s kontinentalnim modelom, s tendencijom smanjenog državnog učešća u obezbeđivanju pristupačnog i kvalitetnog čuvanja dece. Niska je pokrivenost predškolskim institucijama do treće godine starosti dece, uz veliku regionalnu neujednačenost. Obuhvat dečjom zaštitom dece uzrasta od 3 do 6 godina je visok, ali mnoge ustanove ne omogućavaju adekvatno usklađivanje rada i roditeljstva, a troškovi usluga su visoki (Naldini, Jurado, 2013). Dominacija tradicionalnih rodnih uloga se vidi i po tome što je rađanje deteta značajan prediktor povlačenja s tržišta rada za žene, pa je posledica toga široka rasprostranjenost modela muškog hranioca (Leon, Migliavacca, 2013).

Postsocijalistički model državnih politika obuhvata sve zemlje Evrope koje su imale socijalističko uređenje. Esping-Anderson je smatrao da će sistemi socijalne podrške ovih zemalja konvergirati ka nekom od tri ključna modela koja je on predložio. Tome treba dodati da postoje debate da li uopšte možemo da govorimo o jedinstvenom modelu jer se radi o vrlo različitim zemljama. Kada je reč o postsocijalističkim zemljama Balkana, možemo reći da je on najbliži subprotektivnom modelu, uz nasleđe socijalističkog sistema socijalne zaštite i podrške porodici. I u ovim zemljama

se sistem oslanja na ideologiju familizma, međugeneracijsku solidarnost i rodnu podelu uloga, tako da najveći deo obaveza oko dece i domaćinstva obavljaju žene. Tržište rada je prilično nefleksibilno i kako javni tako i privatni sektor gotovo da ne nude poslove sa skraćenim ili kliznim radnom vremenom, radom od kuće i sl. Istovremeno sve je više prekarnih poslova, pa su opcije za usklađivanje rada i porodičnog života prilično ograničene. I dalje postoji jako nasleđe socijalizma, koje podrazumeva punu zaposlenost žena s punim radnim vremenom. Dobijanje deteta podrazumeva privremeno ili trajno povlačenje žena s tržišta rada, i to posebno onih s nižim kvalifikacijama.

Roditeljsko odsustvo je relativno dugo i u većini zemalja ne traje manje od godinu dana. Tokom ovog perioda nadoknada je relativno visoka, ali je selektivna – uglavnom za one koji rade, i potpuno je nefleksibilna (mora se iskoristiti *u komadu*). Sistem predškolskih ustanova, koji je razvijan tokom socijalizma, nije unapređivan, ima relativno nizak (posebno za decu do 3 godine starosti) i regionalno neujednačen obuhvat. Iako su troškovi usluga niski, usled nedovoljne pokrivenosti, javne predškolske ustanove su prilično selektivne. Na primer, primat prilikom upisa u vrtić imaju deca formalno zaposlenih roditelja. U domaćem kontekstu su češće (formalno) zaposleni oni s visokim obrazovanjem, odnosno pripadnici srednje klase, te njihova deca imaju veće mogućnosti pohađanja predškolskog obrazovanja.

MODUL:

29.

Ravnoteža između poslovnog i porodičnog života – politike prema porodicama u evropskim zemljama i Srbiji¹³⁰

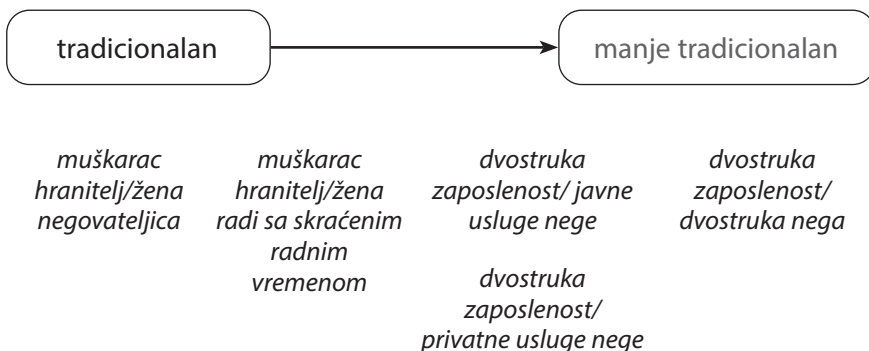
Za ostvarivanje balansa unutar porodice ključno je imati dovoljno vremena za obavljanje svih domaćih i radnih obaveza. Da bi se to ostvarilo, potrebno je uskladiti sopstvene obaveze (*lični ritam*) s obavezama drugih članova porodice (*porodični ritam*). Svaki član porodice ima svoje obaveze i načine korišćenja vremena – od odlaska na posao/školu, obavljanje kućnih obaveza, druženja, slobodnih aktivnosti i drugog. Da bi ih uskladio, neophodno je da ima dovoljno vremena za svaku od njih. Te aktivnosti najčešće pak mora da usklađuje s obavezama i ritmovima drugih članova porodice, pa ako supružnici imaju malu decu i rade u različitim smenama, onda će svaki od njih čuvati decu kada ne radi. Ukoliko rade u istim smenama, onda će povremeno moći da imaju vremena za neke lične aktivnosti (sport, druženje) tako što jedan od njih ostaje kod kuće, a drugi se posvećuje ovim aktivnostima. Ukoliko im deca idu u vrtić, onda će oboje moći da rade, a ukoliko imaju neformalnu (na primer svojih roditelja) ili plaćenu (na primer dadilju) podršku, onda mogu da imaju i vremena za društvene aktivnosti i sport, kao i da imaju vreme koje mogu posvetiti jedno drugom. Obaveze koje svakog dana treba obaviti u kući uključuju spremanje hrane, pranje odeće, pranje sudova, čišćenje i popravke u kući i oko nje. Obaveze oko dece uključuju negu – oblačenje, spremanje hrane, hranjenje i čišćenje za detetom, i brigu – odvođenje u

130 Delovi ovog poglavlja se oslanjaju na tekst Dragana Stanojevića (2022) Odgovor na izazov depopulacije iz perspektive porodičnog života – da li je moguće uskladiti rodne uloge i dostići željeni broj dece?, *Nacionalni izveštaj o humanom razvoju*, Beograd: UNDP.

vrtić, školu, na vannastavne aktivnosti, komunikaciju s institucijama, pomoć u učenju, igra s decom i sl. Ovi poslovi su svakodnevni i moraju su obavljati redovno. Način na koji će se oni raspodeliti zavisi od vrednosti i od objektivnih okolnosti. U tradicionalnom vrednosnom ključu sve ili većinu obaveza oko kuće i dece preuzimaju žene, a muškarci se ili ne uključuju ili ponekada *pomažu*. U (post)modernom vrednosnom obrascu, supružnici se dogovore oko svega i dele sve obaveze podjednako. Ali, i objektivne okolnosti utiču na ovu raspodelu, tako što stepen angažmana na poslu (dužina satnice, prekovremeni ili skraćeni rad, dodatni poslovi i sl.) i tip rada (od kuće, hibridni rad, fleksibilni rad) i visina zarade svakog supružnika utiče na optimalnu raspodelu između različitih sfera. U našoj zemlji je česta podrška srodnika, nešto ređe plaćena pomoć u kući i dadilja, ali značajan broj roditelja se oslanja na jaslice i vrtiće. Ovo usklađivanje različitih sfera života naziva se „balans poslovnog, porodičnog i ličnog“ života (engl. *work-life balance*).

Faktori koji utiču na mogućnost uspostavljanja balansa između porodičnog, ličnog i poslovnog domena su *tržište rada*, *institucionalna podrška*, *supružnička dinamika* i *vrednosni sistem supružnika*. U ovom delu ćemo se fokusirati na prva dva aspekta i pokazati povezanost državnih politika i načina usklađivanja rada i roditeljstva u Evropi i u Srbiji.

Tržište rada obuhvata zaposlenost, nezaposlenost, neaktivnost i tipove radnih aranžmana. Preko **tržišta rada** roditelji treba da ostvare adekvatnu zaradu i da na njemu provedu onaj broj sati koji im ostavlja dovoljno vremena i snage za porodične obaveze. Supružnici donose odluke o radnim aranžmanima, odnosno o tome ko će raditi (više a ko manje), ko će (više) ostajati kod kuće i brinuti o članovima porodice (primarno deci). Ovo usklađivanje može biti postignuto kroz nekoliko modela. Rozmari Krompton (Krompton, 2001: 268) daje pregled rodničkih odnosa raspodele radnih aranžmana unutar supružničke dijade:

Prvi model, *model muškog hranitelja* (engl. *male breadwinner model*), jeste tradicionalni model koji podrazumeva da muškarac radi, a supruga ne. U ovoj varijanti, primarna uloga supruga/oca je materijalno obezbeđenje porodice, a majke/supruge nege i briga o članovima porodice. Ovaj model je u većini evropskih zemalja u opadanju, a nešto češće se još uvek može naći u mediteranskim i nekim postsocijalističkim zemljama, u kojima su još uvek jake tradicionalne vrednosti i familistička ideologija. Drugi model podrazumeva uključenost žena na tržište rada, ali ne s punim radnim vremenom i s istim nivoom zarade. On predstavlja modifikaciju prethodnog, jer se i dalje pretpostavlja da je prihod muškarca primaran, a žene dopunski. Ovakav aranžman između supružnika može biti privremen, odnosno vezan za jednu fazu porodičnog ciklusa – dok su deca još uvek mala. Ipak, on i dalje izražava jasnu podelu sfera na primarno mušku (radnu) i primarno žensku (dom). Ovaj model je danas češći u zemljama koje baštine konzervativni režim, poput Nemačke i Austrije. U njima država stimuliše majke da duže ostanu s decom, a za uključivanje na tržište rada postoji dosta povremenih opcija i posla sa skraćenim radnim vremenom. Treći model podrazumeva da oba roditelje rade i da brigu (o deci) preuzima neko drugi. Postoje dve varijante o tome ko može preuzeti usluge nege – država i tržište. Na primer, u zemljama poput Francuske, Danske, Švedske, država preko javnih ustanova (predškolskih ustanova) pruža usluge nege, dok Velika Britanija ove usluge prepušta tržištu (uz izvesne subвенije). U svakom slučaju, postojanje opcija da se usluge nege prebace na druge aktere otvara mogućnost da oba supružnika budu podjednako angažovana na tržištu rada. Poslednji model podrazumeva dvostruku zaposlenost (i muškarac i žena rade) i podjednako deljenje nege između supružnika. Ovaj model je karakterističan za postojanje rodne jednakosti u braku (partnerstvu) gde, pored toga što oba supružnika rade, oni i podjednako učestvuju u obavezama oko dece, iako jedan deo nege može da bude obezbeđen kroz formalnu (vrtići) ili neformalnu (porodičnu) podršku (Crompton, 2001: 268–269). Model je prisutniji tamo gde postoji visok stepen rodne jednakosti, a to su u većoj meri nordijske zemlje. Kad je reč o Srbiji, postoje dva nivoa koji se prepliću i oblikuju supružničke odluke o angažmanu na tržištu. Najpre, u Srbiji je još uvek prisutan jak model muškog hranio-oca, gde se od muškarca očekuje da materijalno obezbedi porodicu, dok žena treba da brine primarno o deci. Zatim, postoji nasleđe socijalizma, koje podrazumeva punu zaposlenost žena s punim radnim vremenom, što rezultira postojanjem dvostruke zaposlenosti (engl. *dual-earner*), ali i dvostrukim opterećenjem žene (na poslu i kod kuće).

Institucionalna podrška roditeljstvu uključuje različita prava – roditeljsko odsustvo, usluge čuvanja dece (predškolske ustanove) i *finansijske podsticaje* – jednokratna i kontinuirana plaćanja. U nastavku ćemo ukazati na značaj usluga – infrastrukture za čuvanje dece i roditeljskog odsustva.

Razvijenost infrastrukture za brigu o deci

Preškolske ustanove su veoma važan sistem savremene podrške roditeljstvu, s obzirom na to da većina roditelja radi i da radi sve više i više žena. Istraživanja potvrđuju da je reč o ključnom aspektu podrške roditeljstvu, jer veći broj vrtića, viši obuhvat dece i kvalitetnije usluge dovode do boljeg balansa različitih sfera, višeg stepena zadovoljstva kod roditelja, pa čak i viših stopa fertiliteta (Luci-Greulich, Thevenon, 2013). Ova usluga omogućuje roditeljima, a najčešće ženama, da ne moraju da biraju između rada i roditeljstva, te je posledica da oba roditelja rade. U zemljama s razvijenom predškolskom infrastrukturom veće je učešće parova koje karakteriše dvostruka zaposlenost (oba supružnika/roditelja rade). Skandinavske zemlje imaju najširi obuhvat dece predškolskim ustanovama, i to od najranijeg uzrasta do polaska u školu. One koje pripadaju konzervativnom modelu imaju relativno nisko učešće dece do tri godine i veoma visok obuhvat dece od tri do polaska u školu. Ova razlika je posledica institucionalnih politika, jer se majke podstiču da čuvaju decu tokom prve tri godine. Relativno nizak obuhvat ima većina postsocijalističkih zemalja usled slabih ulaganja u infrastrukturu i oslanjanja na privatne mreže podrške. Mediteranske zemlje nisu jedinstvene, jer Italija i Grčka imaju relativno slabo razvijenu infrastrukturu, a Španija i Portugalija solidnu pokrivenost.

U Srbiji je podrška roditeljstvu deo socijalističkog nasleđa podrške ženama i porodicama. S ciljem pune zaposlenosti žena s punim radnim vremenom, vrtići su imali funkciju oslobađanja jednog dela roditeljskih obaveza, primarno žena. Počevši gotovo od nule, ovaj sistem se relativno brzo razvijao nakon Drugog svetskog rata, ali nikada nije uspeo da u potpunosti odgovori na potrebe stanovništva. Slična je situacija i danas, kada beležimo još uvek nizak obuhvat dece u predškolskim ustanovama. Manje od svakog petog deteta (18%) do tri godine starosti je 2021. godine išlo u jaslice ili vrtić. Učešće dece u vrtićima ovog uzrasta se u poslednjih nekoliko godina povećalo, ali je i dalje značajno niže od evropskog proseka, koji iznosi 38%. Obuhvat dece starosti od tri do pet godina je nešto viši i raste tokom poslednje decenije (66% je iznosio 2021. godine), ali je i on niži od proseka evropskih zemalja, koji je 2021. godine iznosio 88% (Stanojević, 2022).

Odsustvo – porodijsko, roditeljsko, očinsko

Roditeljsko odsustvo je značajna mera institucionalne podrške nakon rođenja deteta, jer omogućuje roditeljima da se posvete novorođenčetu i pritom da zadrže kontinuitet prihoda. Ova mera nije prisutna u svim zemljama sveta, a tamo gde jeste, postoje varijacije u njenom načinu implementacije. Trenutne debate se vode oko optimalne dužine ovog odsustva, njegove fleksibilnosti korišćenja, kao i načina raspodele između roditelja. U zavisnosti od društvenih okolnosti, zavisi i da li će duže odsustvo imati pozitivne ili negativne efekte na rodne odnose (D'Addio, Mira d'Ercole, 2005; Luci, Thevnenon, 2011; Hilgeman, Butts, 2009). Na primer, u društvima u kojima je sistem predškolskih ustanova nerazvijen, poput Srbije i mediteranskih zemalja, dugačko odsustvo se pokazuje kao korisno jer bi njegove kraće varijante verovatno isključivale žene s tržišta rada kako bi se brinule o deci. Istovremeno, izazovi su prisutni prilikom vraćanja na posao jer žene nakon dugog odsustva mogu biti zamenjene na poslu, dobiti niže pozicije, nižu platu, imati probleme prilikom napredovanja i sl.

U mnogim zemljama Evrope, uključujući i Srbiju od 2001. godine, muškarci mogu ravnopravno da koriste odsustvo zarad brige i nege dece i dodatne dane nakon rođenja deteta. U skandinavskim zemljama postoje *kvote za očeve*, odnosno određeni broj dana odsustva koje samo očevi mogu da koriste. Uz promovisanje rodne jednakosti na tržištu rada i u privatnom domenu, ove zemlje su dostigle da većina muškaraca koristi roditeljsko odsustvo. U Srbiji ne postoji određeni broj dana tokom odsustva koji je alociran isključivo očevima, niti poseban mehanizam koji bi ih stimulisao da odsustvo koriste, a podaci ukazuju da veoma mali broj muškaraca koristi ovu mogućnost. Razlog za ovako nisko korišćenje ove usluge leži u dominantnom patrijarhalnom obrascu podele rodni sfera, gde se od muškarca očekuje da materijalno obezbedi porodicu, a od žene da brine o deci. Potencijalno ili stvarno korišćenje odsustva se najčešće osuđuje kako među poslodavcima tako i među srodnicima i prijateljima. S druge strane, u skandinavskim zemljama, ogroman broj muškaraca koristi roditeljsko odsustvo.

Tri su značajna efekta na uspostavljanje balansa ukoliko muškarci preuzmu jedan deo odsustva i budu sa svojom decom nekoliko nedelja. Prvi efekat se ogleda u tome da se na taj način vrši rano uspostavljanje (emocionalnih) veza s detetom i preuzima odgovornost za dete, čime se stvara dugoročna veza. Rana uključenost je ključna za kontinuitet prisutnosti i uključenosti tokom čitavog perioda odrastanja deteta, te za ravnomerniju podelu obaveza u privatnoj sferi sa suprugom/partnerkom. Drugi efekat je povezan s potencijalnim rodni (dis)balansom u sferi rada.

Najčešće se žene povlače s tržišta rada (uzimaju odsustvo) kako bi čuvale decu, a to se dešava tokom godina života koje su veoma bitne za karijeru. Uzimanje odsustva muškaraca smanjuje ovaj rodni jaz i omogućuje iste uslove za napredovanje ili za suočavanje s rizicima prilikom povratka na posao. Treći efekat se odnosi na promenu stavova o rodnim ulogama u sferi rada. Prihvatanje da i očevi mogu da budu odsutni s posla zbog porodičnih obaveza kreira drugačija, ujednačena očekivanja, kako od muškaraca tako i od žena, i dodatno akcentuje značaj privatne sfere za efikasnost u profesionalnom domenu, te boljem balansu između ove dve sfere (Stanojević, 2022).

30.

Savremena porodica: o čemu govorimo kada govorimo o porodici danas?

Izmenjena stvarnost porodičnog života – izazov za sociologiju porodice

Nakon sredine XX veka dešava se simultano delovanje nekoliko društvenih procesa koji su doveli u pitanje model moderne „velike porodice zapadne nostalgije“ (Good, 1963, navedeno prema Milić, 1988b). Sve veća ekonomska i politička emancipacija žena, podstaknuta i podržana novim društvenim pokretima, a posebno drugim talasom feminizma, kao i sve rasprostranjenija upotreba kontraceptivne pilule i ostalih sredstava za kontrolu rađanja, dekonstruisale su instituciju braka s njegovom svrhom kontrole seksualnosti i legitimacije rađanja. S prodorom postpozitivističke dekonstrukcije paradigmi moderne društvene teorije, nuklearna porodica, zasnovana na monogamnom braku muškarca i žene s njihovim odvojenim a dopunjujućim (segregisanim i komplemetarnim) ulogama, kritikovana je od strane teoretičara nove leveice kao ideološka konstrukcija – familizam (Donzelot, 1979), a od strane radikalnih feministkinja kao opresivna institucija potčinjavanja žena (Barrett, McIntosh, 1982). Ova „antiporodična“ struja postaje deo ideološkog „rata oko porodice“ protiv konzervativne „porodične“ struje (Berger, Berger, 1983). Paralelno s promenom društvenog konteksta, naučnih paradigmi i javnomnjenjskih stavova, javljaju se i trendovi povećanja broja razvoda, ponovljenih brakova, kohabitacija (i s decom), rastućeg učešća vanbračnog rađanja, znatnog povećanja broja jednoroditeljskih porodica, usvajanja, neheteroseksualnih parova i porodica. Ukratko, u stvarnosti savremenog porodičnog polja dešava se transformacija ka pluralitetu oblika porodičnog života koja postaje naučni izazov za sociologiju i druge društvene nauke.

Najširi teorijski okviri u koje smeštamo promene savremene porodice jesu teorije modernizacije, a među njima one koje prepoznaju promene porodičnog života, kao što su teorija demografske tranzicije (Lesthaeghe, Moors 2000; Lesthaeghe, Neels, 2002; Petrović, 2009; Bobić, 2006; Bobić, 2013) i teorije refleksivne modernizacije (Bek, 2001; Beck, Beck Gernsheim 2002; Giddens, 1992).

Druga demografska tranzicija (DDT) je posledica urbanizacije, sekularizacije, povećanja materijalnog blagostanja pojedinaca i društava, dužeg ostanka u procesu obrazovanja, sve boljeg obuhvata obrazovanjem (posebno žena) i masovnog izlaska žena na tržište rada. Tokom DDT dolazi do promene u reproduktivnim obrascima i značenju i značaju koji porodični domen ima u životima pojedinaca. Dolazi do sve kasnijeg stupanja u brak i manjeg značaja samog braka, zbog čega se povećava učešće alternativnih oblika partnerstva, poput kohabitacija, LAT unija i dr. Dolazi do odlaganja roditeljstva, manjeg broja rađanja, nižih stopa fertiliteta i do odustajanja od roditeljstva. Broj razvedenih brakova se povećava, kao i broj rastava u kohabitacijama. Unutar supružničkih odnosa dolazi do veće rodne simetrije prilikom podele domaćih i roditeljskih obaveza. Ovaj proces je praćen promenom vrednosnih obrazaca koji veći naglasak stavljaju na ličnu autonomiju i slobodu pojedinca (Lesthaeghe, Moors, 2000; Lesthaeghe, Neels, 2002; Petrović, 2009). Demograf Van de Kaa navodi šest karakteristika DDT: 1) opadanje fertiliteta i odlaganje rađanja; 2) opadanje nupcijaliteta (bračnosti) i povećanje proseka godina prilikom stupanja u brak i za muškarce i za žene; 3) povećanje divorcijaliteta (stope razvoda); 4) povećanje učešća alternativnih partnerstava (poput kohabitacija); 5) povećanje broja vanbračnih rađanja; i 6) promene značaja i načina korišćenja kontracepcije (Van de Kaa, 2002). Opadanje fertiliteta se dešava i tokom prve i tokom druge demografske tranzicije i predstavlja posledicu načina doživljavanja dece i roditeljstva. Tokom prve demografske tranzicije, koja se odvija tokom celog XIX veka i sve do tridesetih godina XX veka, pad fertiliteta je bio posledica nastanka građanske porodice koja je postala manja, stabilna ustanova s kojom postoji visok stepen identifikacije njenih članova i koju karakteriše visoko „emocionalno i finansijsko investiranje u decu“. Tokom DDT, koja se odvija od šezdesetih godina XX veka, pad fertiliteta je bio posledica individualizma, nastanka individualističke porodice u kojoj sama porodica kao grupa gubi na značaju, i sve češćeg odustajanja od roditeljstva (Aries, 1980: 129, nav. prema Van de Kaa, 2002: 4–5). Porodično polje je mesto ostvarenja razmene i osećanja između supružnika/partnera, čemu „rađanje dece može, ali i ne mora da doprine-se“ (Van de Kaa, 2002: 6). Porodica se transformiše usled 1. **strukturnih promena**, koje obuhvataju rast BDP-a, razvoja tercijarnog sektora, novih

(komunikacionih) tehnologija i globalnog ekonomskog povezivanja, i 2. **kulturnih promena** obeleženih novim vrednosnim obrascima, gde značaj tradicionalnih grupa opada, a raste značaj individualnih izbora, ličnih sloboda, samoaktuelizacije, usmerenosti na sadašnjicu, potrošnje i karijere (Van de Kaa, 2002; Lesthaeghe, Neels, 2002; Bobić, 2013; Kuhar, 2009; Petrović, 2009).

Teoretičari refleksivne modernizacije smatraju da procesi globalizacije i detradicionalizacije, kao i sve prisutnija individualizacija, određuju način funkcionisanja savremenog društva. Globalizacija je proširila horizonte mnogim ljudima, ali je istvoremeno dovela u pitanje mnoge ranije izvesnosti – ekonomske, društvene i političke. Tržišta rada, roba i kapitala postali su globalni i stvorili uslove u kojima se dobitnici i gubitnici (na regionalnom i individualnom nivou) smenjuju veoma brzo, stvarajući rizike, posebno u sferi rada i zaposlenja. Istovremeno, kulturni modeli prema kojima su se ljudi upravljali sve brže se menjaju ili nestaju. *Detradicionalizacija* se odnosi na proces oslobađanja od očekivanja nametnutih od strane zajednice i tradicije. U partnerskim i porodičnim odnosima, detradicionalizacija i individualizacija podrazumevaju oslobađanje od etike žrtvovanja. Shodno tome, brak prestaje da bude doživotna moralno obavezujuća zajednica i postaje odnos u koji se ulaže srazmerno očekivanjima od drugog, te dobija odlike „čiste veze“ (Giddens, 1992). U roditeljstvu se model žrtvovanja za dete, s urođenim etikama brižne majke negovateljice i oca odgovornog hranioca, zamenjuje idealom recipročnog i ravnopravnog roditeljstva (engl. *equal share parenting*). Transformisana intimnost postaje najznačajnija za pojedince u okruženju detradicionalizovanog života, jer, oslobođeni od naučenih modela ponašanja, očekivanja, uputstava i konvencija u oslabljenim tradicionalnim vezama srodstva i braka, sve više traže ljubav i intimnost koje bi im olakšale osećaj izolacije u stečenoj autonomiji (Beck, Beck-Gernsheim, 1995).

U situaciji neprimenljivosti ili smanjenog značaja naučenih i postojećih modela ponašanja, zastupnici teorije refleksivne modernizacije vide odnose unutar savremene porodice kao nestabilne, pošto su oni predmet stalnog pregovaranja između članova porodice i jer zavise od poklapanja individualnih putanja životnih tokova koje na duži rok mogu biti neusaglašene. Nasleđeni modeli porodičnih uloga gube na aktuelnosti i sve su manje funkcionalni. Nove porodične i partnerske forme, kao što su kohabitacije, jednoroditeljske porodice, postrazvodne porodice (engl. *step-families* i *blended families*), porodice bez dece, transnacionalne, neheteroseksualne porodice i druge, kroz procese pregovaranja i dogovora između svojih članova, dovode do formiranja novih porodičnih praksi, kao i novih ideja i narativa o tim praksama, i promišljanja, izmišljanja i konstruisanja novih porodičnih odnosa. Tim novim oblicima porodičnog života je

zajedničko da dekonstruišu familistički heteronormativ nuklearne porodice kao „zajednice interesa“ i određene „strukture koja obavlja funkcije“.

Problemi u određenju pojma porodica: da li napustiti koncept?

Izmenjena stvarnost porodičnog života u savremenosti ima različite posledice na promišljanje i bavljenje porodicom. Teorijske implikacije obuhvataju sledeće nedoumice: da li se može govoriti o porodici u jedini? Kako definisati porodični život? Kako naći eksplanatorne teorijske modele koji bi obuhvatali složene obrasce porodičnog života? Koji termin koristiti, koji konceptualni okvir i aparat primeniti u određenju i tumačenju? Da li postoji neko jedinstveno jezgro za definisanje pojma? Metodološke implikacije obuhvataju zahteve za uvođenjem novih pristupa i metoda istraživanja, analize i intepretacije. Praktično-političke (engl. *policy*) implikacije odnose se na nužnost da se rekonceptualizuju i redefinišu politike države prema različitim porodicama, tako da prepoznaju nove porodične oblike i odnose, da im daju legitimnost (i legalnost) i razviju specifične mehanizme i mere podrške i pomoći ciljane baš na njih.

Postavljaju se pitanja: da li i u kom smislu možemo govoriti o porodici u doba kasne modernosti? Bekovi govore o „ponovnom stvaranju porodice“ (engl. *reinventing the family*, Beck-Gernsheim, 2002) nakon „postporodične porodice“ (engl. *post-familial family*, Beck-Gernsheim, 1998) – „nove privremene porodice sastavljene od višestrukih veza“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203), koju karakteriše normalan kaos ljubavi:

Nuklearna porodica, zasnovana na rodnim položajima, ne uspeva da odgovori na izazove emancipacije i jednakih prava, koje se van naših privatnih života više ne mogu zaustaviti. Rezultat je prilično normalan kaos nazvan ljubav. Ako je ova dijagnoza tačna, šta će zameniti porodicu, to carstvo domaćeg blaženstva? Porodica, naravno! Samo drugačija, bolja: pregovarana porodica, alternativna porodica, višestruka porodica, novi aranžmani nakon razvoda, ponovni brak, nanovo razvod, novi izbor između tvoje, moje, naše dece, naših prošlih i sadašnjih porodica.

(Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 2)

Nova „postporodična porodica“ predstavlja pomeranje od „zajednice potreba“, koja podrazumeva obaveze solidarnosti, ka grupisanju zasnovanom na „afinitetima koji su izborni“ (engl. *elective affinities*), a ne sudbinski (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 96). Izraz porodice izbora (engl. *families of choice*) ušao je u sociologiju porodice iz istraživanja istopolnih ili neheteroseksualnih porodica (Weeks, Heapy, Donovan, 1999).

Individualizam sve više vodi ka *porodici izbora*, koja se temelji na osećaju pripadanja, te je fokus sad na odnosima pre nego na drugim konstitutivnim elementima (srodnička veza, domaćinstvo, brak itd.). Pred sociologiju porodice se postavlja pitanje da li je u pitanju kratkotrajna ili trajna promena koju sociološki koncepti neće moći da objasne.

Postoje gledišta, i to glasna, da je sociologija porodice izgubila svoj predmet proučavanja i da treba napustiti koncept porodice. Izvori napuštanja kategorije porodice su feministička kritika (ali veoma konvencionalnog) normativističkog i institucionalnog poimanja porodice (kao imidža s kutije cerealija) i teorije individualizacije, koje je proglašavaju „praznom institucijom“ i „zombi“ kategorijom. Pojavili su se pokušaji da se koncept porodica zameni drugim, na primer, domaćinstvo, lični život (engl. *personal life*; Smart 2007), zahtevi da se zameni konceptom *intimnosti*, koji zahvata kvalitet „uzajamnog otvaranja“ u odnosima (Giddens, 1992) ili konceptom *srodstva* (Finch, 2006), koji može da zahvati fluidnost veza i oblika zajedničkog života.

U debati o tome zašto je važno ne napustiti koncept porodice pojavljuje se nekoliko argumenata. Prvi naglašava da pojmovne alternative kao što su intimnost i lični život ne mogu da obuhvate ceo skup značenja koji je povezan s pojmom porodica (Gillies, 2011). Jedan aspekt tog skupa čine različita značenja koja društveni akteri podrazumevaju pod pojmom porodica. To aktersko konstruisanje pojma porodica je s jedne strane, povezano sa svakodnevnim življenim iskustvom pripadanja zajednici („porodice u kojima živimo“, engl. *families we live in*), a, s druge strane, dominantnim normama u datom društvenom kontekstu („porodice prema kojima živimo“, engl. *families we live by*; Gillis, 1996). Potom, pojam porodice nosi u sebi ambivalenciju između osećanja bliskosti i pripadanja, i borbe za moć između različitih interesa članova porodice, koju alternativni pojmovi ne mogu da pokriju (Edwards, Ribbens McCarthy, Gillies, 2012). Drugi argument da se pojam ne može zameniti odnosi se na aspekt porodice kao institucije, jer je teško naći neki aspekt porodičnog života koji nije povezan s kulturom ili nije u nekom obliku „politički“ (Edwards, Gillies, 2012).

Postoje takođe nastojanja da se ne odustane od koncepta porodice, već da se on obogati relacionom perspektivom. Ona uključuje upotrebu

koncepta *porodica* (množina, kao sociologija porodica) da bi se priznala raznovrsnost životnih stilova i odnosa, ili se reč porodica koristi ne kao imenica, već kao pridev – *porodični život*, *porodične prakse*, ili čak kao glagol *činjenje porodice* (engl. *doing family*). Suština ovih nastojanja je u pomeranju s forme i sadržaja (porodica kao struktura koja obavlja funkcije) ka odnosima i povezivanju. S najznačajnijim i najuticajnijim pristupima *porodičnih konfiguracija* i *porodičnih praksi* (i njihovog *prikazivanja*) detaljnije ćemo se upoznati u poslednjem poglavlju.

Da sumiramo: sociologija porodice ostaje dinamična naučna i akademska disciplina, kojoj bi, zbog promenjenog i proširenog polja istraživanja, više odgovarao naziv **sociologija porodičnog života**. Iz **multidimensionalnosti** predmeta proizlazi zahtev da je neophodno da mu se prilazi **interdisciplinarno**. Neke od odlika novog pristupa porodičnom životu su: orijentacija na mezonivo, osetljivost na nove probleme porodice, nove forme i obrasce življenja, pažnja usmerena na uklopljenost i međupovezanost porodice i drugih fenomena, kao i angažovanost istraživanja u rešavanju problema u praksi. To postulira **epistemološko-metodološki pluralizam**, a jedan od trendova je kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa (engl. *mixed methods*), jer postpozitivistička metodologija traži da se prizna validnost „mekih“ varijabli (nedostupnih kvantifikaciji) i da se metode prilagode predmetu istraživanja. Potom je prisutno nastojanje da se namesto stanja – preseka, proučavaju procesualnost i dinamika, kao i da se preko kroskulturalnih – uporednih i interdisciplinarnih analiza šire granice istraživanja. **Teorijski pluralizam**, koji odlikuje sadašnje stanje discipline, predstavlja otklon od empiricizma, pošto se nastoji da sva istraživanja budu teorijski utemeljena.

MODUL:

31.

Neheteroseksualne porodice kao izazov heteronormativnosti i ortodoksiji sociologije porodice

Od ranih sedamdestih godina XX veka, paralelno s drugim emancipatorskim pokretima (feminističkim, antirasističkim, mirovnim, ekološkim), pojavljuju se i umnožavaju zajednice osoba neheteroseksualne orijentacije, čije postojanje i delovanje doprinosi izgradnji seksualnih identiteta koji su različiti od heteronormativnog. S druge strane, porodica, opažana i tumačena kao „temelj društva“, predstavljala je antitezu prezrenoj, nelegalnoj i sankcionisanoj homoseksualnosti (Weeks, Heapy, Donovan, 2004: 341). Stoga ne čudi da su prvi lezbijski i gej aktivisti snažno kritikovali opresivnu porodicu moderne, na sličan način kao feministkinje iz perspektive žena, jer „[s]ama forma porodice radi protiv homoseksualnosti“ (London Gay Liberation Front, 1971: 2; prema Weeks, Heapy, Donovan, 2004: 341).

S druge strane, borba za prepoznavanje i društvenu legitimaciju osoba različitih seksualnih orijentacija, kao mehanizam ostvarenja njihovog strateškog cilja – punog i ravnopravnog građanstva, uključivala je tokom vremena i prihvatanje zahteva da se istopolni parovi venčavaju i zasnivaju porodicu. Pitanja odnosa prema legalizaciji braka i istopolne porodice kroz ostvarivanje prava na punopravno roditeljstvo i dalje su deo debata u neheteroseksualnim zajednicama. Nastajanje neheteroseksualnih „porodica izbora“ (Weeks, Heaphy, Donovan, 2001) može se posmatrati kao dokaz pomaljanja novih obrazaca odnosa, koji su nužni u kontekstu dubokih promena zapadnih društava, a javljaju se kao ishod „dvostrukog zaokreta“ u poimanju intimnosti (Weeks, Heapy, Donovan, 2004: 341).¹³¹

131 Za kritički prikaz odnosa sociologije prema istopolnim odnosima videti prevedeni članak Kena Plamera (K. Plummer; Plamer, 2009), kao i članak Marije Radoman, 2016.

S jedne strane, njihovo oblikovanje je bilo rezultat sazrevanja i usložnjavanja sveta neheteroseksualnih osoba, čiji je najviše javno prepoznat aspekt bila borba za prepoznavanje istopolnih partnerstava i brakova i prava roditeljstva. Istovremeno, neheteroseksualne porodice su deo širih promena „transformacije intimnosti“ (Giddens, 1992), povezanih s procesima de-tradicionalizacije i individualizacije. Nasuprot tada učestalim lamentima nad „krizom“ ili „propašću porodice“ (Popenoe, 1988), ovi procesi su u svakodnevni život uveli nove obrasce intimnog povezivanja i time doprinieli novom osmišljavanju pojma porodice, o čemu će biti reči kasnije.

U narednom delu ćemo ukratko prikazati nekoliko glavnih istraživačkih tema koje su se oblikovale tokom proteklih decenija proučavanja neheteroseksualnih porodica: partnerski odnosi, roditeljstvo i deca u istopolnim porodicama, tranzicija u odraslost neheteroseksualnih osoba i proces razotkrivanja (engl. *coming out*) u roditeljskoj porodici, porodični život starijih gej osoba i mreže podrške (Biblarz, Carroll, Burk, 2014). Na kraju ćemo ukazati na koji način su ova istraživanja otvorila nova pitanja i doprinela transformaciji sociologije porodičnog života.

Partnerstvo, moć i intimnost u neheteroseksualnim porodicama

U jednom od ranijih istraživanja o istopolnim vezama, na osnovu intervjua s osobama koje se samoidentifikuju kao neheteroseksualne, autori interpretiraju tri dominantne teme koje se tiču partnerskih odnosa (Weeks, Heaphy, Donovan, 1999): 1. stavove o jednakim pravima i društvenom prepoznavanju i priznavanju istopolnog partnerstva; 2. raspodelu moći unutar istopolne partnerske veze; i 3. intimnost i razvijanje osećanja privrženosti (engl. *commitment*).

U okviru prve i treće teme pojavljuju se dve povezane priče. Jedna priča naglašava razlike u partnerstvu u odnosu na heteroseksualne, a druga podvlači jednakost, ravnopravnost i, posledično, sličnosti između dva tipa partnerskih veza (heteroseksualnih i neheteroseksualnih). Neki ispitanici u tom istraživanju, skloniji prvom stavu, insistirali su na tome da neheteroseksualne veze otvaraju mogućnost za ravnopravnije veze koje više ispunjavaju nego kod heteroseksualaca, a neki su svesno stvarali svoju vezu u suprotnosti s heteronormativnim modelom, odbacujući, na primer, brak i insistirajući na egalitarnosti i saradnji partnera (Ibid.). Pretpostavka i gej muškaraca i lezbejki je da isti pol izjednačava partnere u intimnom povezivanju, a da je sve ostalo, na primer podela rada, više podložno pregovaranju i dogovoru, a manje je primena heteronormativnog modela.

Upravo to zajedničko učestvovanje prema autorima ovog istraživanja učvršćuje intimnost, približavajući ih Gidensovom idealnom tipu „čistih veza“ (Giddens, 1992).

Veći stepen egalitarnosti i refleksivnosti u neheteroseksualnim emotivnim vezama ustanovili su i istraživači u Sloveniji (Kuhar, Švab, 2005: 90) u prvom istraživanju u regionu svakodnevice LGBT osoba. Ovi autori, međutim, postavljaju pitanje da li partnerske veze koje su detradicionalizovane u teorijskom smislu, kao što su kohabitacije i neheteroseksualne zajednice, vode transformaciji intimnosti iz istih razloga kao kad su u pitanju heteroseksualni odnosi u braku. Smatraju da je ove promene neophodno tumačiti unutar društvenog konteksta formiranja odnosa, gde je, u slučaju neheteroseksualnih partnerstava, posebno značajno to što je savremeno društvo i dalje dominantno heteronormativno (Ibid.: 91). Ove tvrdnje upućuju na sociokonstruktivistički pristup u tumačenju ličnih i porodičnih odnosa neheteroseksualnih osoba, o čemu će više reći biti u daljem tekstu.

Odnos prema braku parova u istopolnim zajednicama u ovom istraživanju pokazao se kao ambivalentan: on se u smislu heteronorme odbacuje, ali se preko te institucije osiguravaju prava roditeljstva (npr. usvajanje), svojine i nasleđivanja, posećivanja partnera u bolnici i slično, a brak se vidi i kao zaštita od stigmatizacije, koja obezbeđuje respektabilnost zajednice. Razotkrivanje („autovanje“, engl. *coming out*) i prihvatanje od strane zajednice usložnjava se kada postoje deca zbog moguće stigmatizacije dece u školi i slično, pa su zato ključni prepoznavanje i priznavanje istopolnih partnerstava.

Pored prihvaćene norme demokratske egalitarnosti, istraživanja su takođe otkrila spektar različitosti obrazaca partnerskih odnosa u istopolnim zajednicama. Sledstveno tome, u temi koja se odnosi na **pregovaranje oko moći**, žene naglašavaju i ekonomsku i emocionalnu stranu egalitarnosti, a muškarci više emocionalnu. Žene – lezbejke posebno naglašavaju nepostojanje strukturalne rodne razlike u resursima koja bi proizvodila neravnotežu u moći, jer nema uloge hranioca. Gej muškarci ukazuju na otklon od rodni stereotipa, posebno hegemonu maskuliniteta, što im dozvoljava razvijanje emocionalnosti u odnosu (Biblarz, Carroll, Burk, 2014). Ova istraživanja pokazuju da mogu postojati podele rada i moći nalik na rodne, ali ispitanici naglašavaju da je to stvar izbora i dogovora (vidi i Kuhar, Švab, 2005: 101). Takođe se pokazuje da mogu postojati konflikti oko podele domaćeg rada, posebno ako partner/ka ne radi – nezaposlen/a je ili je u penziji, odnosno da postoje granice do kojih se može doći pregovaranjem (Biblarz, Carroll, Burk, 2014).

Roditeljstvo i odrastanje u istopolnim porodicama

Roditeljstvo je najviše osporavan aspekt istopolnih zajednica u savremenom društvu (Weeks, Heaphy, Donovan, 2001: 8), jer je negiranje prava i sposobnosti osobama u istopolnim partnerskim zajednicama da odgajaju potomstvo i obezbede „blagostanje deteta“ poslednja brana odbrane heteronormativnosti. Postoji više načina na koje se heteroseksizam kao derivat homofobije ispoljava u ovoj oblasti: od negiranja legalnosti roditeljstva, preko ograničenja nekih roditeljskih prava, do jedne varijante „pretpostavke heteroseksualnosti“¹³² – tendencije da se u istraživanjima i u javnom diskursu dokazuje „normalnost“ funkcionisanja neheteroseksualnih partnerstava i porodica s decom njihovim poređenjem s heteronormativnim modelom (Stacey, Biblarz, 2001).

Venčani neheteroseksualni parovi se suočavaju s različitim preprekama na polju usvajanja dece, dobijanja starateljstva nad decom iz prethodnog heteroseksualnog braka i ostvarivanja prava iz radnog odnosa koja sledeju roditeljima, kao što je odsustvo zbog nege deteta i slično (Savage, Frisiell, Rostosky, 2003). Problem dobijanja starateljstva snažno je oblikovan društvenim verovanjem da heteroseksualni parovi i majke bolje obavljaju roditeljsku ulogu. Načini ostvarivanja legalnog očinstva za homoseksualne muškarce su usvajanje deteta nepoznate majke, usvajanje deteta drugog partnera koji je legalni biološki otac, surogat majka i „quadra“ roditeljstvo, koje uključuje gej par u kojem je jedan od partnera biološki otac deteta (inseminacijom), a drugi roditelj je majka deteta, koja može biti hetero ili homoseksualne orijentacije, a gde se mogu pregovarati i aranžmani deljenog starateljstva nad detetom (Ibid.: 721). Uprkos zakonskim ograničenjima u odnosu na brak, lezbejke koje to žele, mogu postati roditelji na različite načine, koji uključuju usvajanje deteta iz prethodne heteroseksualne veze jedne od partnerki, usvajanje i začecje inseminacijom semenom davaoca (Owens, Reed, Rostosky, 2003: 1048). Načini dobijanja deteta zahtevaju mnogo više resursa nego kod heteroseksualnih parova: deca su rezultat visokog nivoa investiranja, pa su u pitanju na neki način privilegovane i istrajne porodice, nasuprot marginalizacije koja im se pripisuje (Biblarz, Carroll, Burke, 2014).

Postoji veliki broj istraživanja o roditeljstvu u istopolnim porodicama, a ovde ćemo sumarno izneti nekoliko njihovih zaključaka. Znatan deo

132 Džefri Viks i saradnici su uveli pojam „pretpostavke heteroseksualnosti“ da bi opisali mehanizme preko kojih se institucionalno poništava homoseksualno iskustvo samo po sebi i njemu stalno pretpostavlja heteroseksualni model kao privilegovana norma (Weeks, Heaphy, Donovan, 2001). Jedan od mehanizama takve diskriminacije predstavlja stalno poređenje različitih aspekata istopolnih porodica – partnerskih odnosa, roditeljstva, odgoja i odrastanja dece itd. s heteroseksualnim modelom.

istraživanja je upao u zamku normativizma i primenio pogrešan pristup procenjivanja efekata roditeljstva u istopolnim porodicama na decu kroz takozvani model izveštaja o napretku (engl. *the report card model*, Ibid.: 124), odnosno merenje „uspešnosti“ roditeljstva i „normalnosti“ dece iz istopolnih u odnosu na decu iz heteroseksualnih porodica. Rezultati istraživanja osporavaju „zabrinutost“ da istopolne veze i brakovi nisu stabilni i zbog toga nisu podobni za odgajanje dece, jer pokazuju da istopolni parovi ispoljavaju sličan osećaj zadovoljstva vezom i podrškom partnera i istu učestalost rasprava u interakciji kao i heteroseksualni parovi (Savage, Frisell, Rostosky, 2003: 722). Istraživanja su konstantno dokazivala da su LGBT pojedinci više nego sposobni roditelji (vidi u Farr, Forssell, Patterson, 2010). Reagujući na argumentaciju koja dominira javnim diskursom, istraživanja ponavljaju pogrešnu pretpostavku da je nečija seksualna orijentacija ključna karakteristika njenog ili njegovog roditeljstva (Stacey, Biblarz, 2001: 177). Ispravan pristup bi bio da se bave goreopisanom raznolikošću nastanka istopolnih porodica s decom, novom dinamikom porodičnih odnosa i praksi, i njihovim uticajem na svakodnevicu deteta i njegovo odrastanje.

Kada se sagledaju odnosi i prakse roditeljstva, čini se da se stvara egalitarniji porodični život, koji uključuje više ravnopravnosti u podeli vremena posvećenog brizi za decu, razgovoru i igranju s njima, disciplinovanju, pomoći oko učenja i vremena provedenog na plaćenom radu. Istraživanja su ustanovila kod lezbejskih parova visok nivo zaposlenosti oba roditelja, deljenog odlučivanja, roditeljskih aktivnosti i ciljeva i domaćeg rada za porodicu (vidi: Biblarz, Savci, 2010; Biblarz, Stacey, 2010, prema Biblarz, Carroll, Burke, 2014: 116). Međutim, i u odrodnjenim roditeljskim aranžmanima ipak postoji neka specijalizacija i podela rada koja je povezana s tipičnim obrascima usklađivanja rada i porodice (engl. *work-family balance*) u kapitalističkim društvima (npr. razlike između partnera u vremenu koje provedu u javnoj sferi zaposlenja i privatnoj sferi porodice). Kao što pokazuje jedan od pregleda relevantnih istraživanja, ovo suprotstavljanje rodnim podelama u poslovnom i porodičnom životu jedna je od praksi kojima istopolni roditelji „menjaju obrasce roditeljstva“. Druga je praksa uključivanja šire mreže srodnika i prijatelja u svakodnevicu svoje dece (*The Experiences of Children with Lesbian and Gay Parents*, 2009: 12).

U novijim studijama u regionu dominantan je konstruktivistički pristup, koji postulira da su prakse roditeljstva u istopolnim porodicama, kao i partnerski odnosi, određene konstrukcijom identiteta – šta znači biti LGBT osoba u datom društvenom kontekstu, u smislu prihvaćenosti, stavova javnog mnjenja, stepena diskriminacije i homofobije, i drugog (Kuhar, Švab, 2005; Takacs, Kuhar, 2011). U tumačenju roditeljstva u istopolnim

porodicama neophodna je i njegova kontekstualizacija u odnosu na to kakve su legalne mogućnosti za njegovo ostvarenje i koliko je prihvaćeno u datoj društvenoj zajednici, naročito tamo gde ono nije ozakonjeno, a u javnom mnjenju je izražena homofobija (Maričić et al. 2016; Radoman, 2015; Vučković Juroš, 2019).

Kao u prethodnim istraživanjima jednoroditeljskih porodica, i ovde je u brojnim istraživanjima bio cilj da se dokaže da nije ugroženo blagostanje i kasnije životno postignuće dece koja odrastaju s roditeljima koji su istog pola. Sumirani rezultati velikog broja istraživanja pokazuju da je seksualna orijentacija većine dece iz istopolnih porodica heteroseksualna, da vreme provedeno u porodici s gej roditeljima ne utiče na seksualnost dece i da ne postoji veći rizik od zlostavljanja sinova od strane gej očeva (Savage, Frisell, Rostosky, 2003). Studije koje, koristeći različite mere, proučavaju ishode vaspitanja, ukazuju da se deca neheteroseksualnih roditelja razvijaju i prilagođavaju na adekvatne načine, s malo razlika koje su bitne u poređenju s decom heteroseksualnih roditelja (Golombok et al., 2014; van Gelderen, Gartrell, Bos, van Rooij, Hermanns, 2012, prema Oakley, Farr, Scherer, 2017: 57). Veći broj izveštaja i istraživanja o „uspešnosti“ roditeljstva, kao i o blagostanju dece u istopolnim porodicama, navodi i Marija Radoman u jedinom domaćem istraživanju istopolnih porodica (Radoman, 2016: 335–340).¹³³

Neka istraživanja pokazuju da istopolni roditelji primenjuju prakse kulturne socijalizacije slične socijalizaciji dece iz rasno ili etnički manjinskih porodica, prenoseći deci poruke kojima se slavi LGBT kultura i nasleđe. Decu pripremaju za potencijalnu stigmatizaciju kroz prakse proaktivnog roditeljstva tako što naglašavaju teme različitosti porodica, poredeći sličnosti i razlike sa heteroseksualnim porodicama, kao i teme ravnopravnosti bez obzira na rasu, etničko poreklo ili seksualnu orijentaciju (Oakley, Farr, Scherer, 2017: 67). Na efekte ovakve socijalizacije ukazuju zaključci nekih metaanaliza koji sumiraju dobiti odrastanja u istopolnim porodicama, kao što su učenje empatije, poštovanja i prihvatanja različitosti, potom veća asertivnost u odbacivanju tradicionalnih rodnih uloga i razvijanje egalitarnijih intimnih veza, razumevanje da porodični život nije samo pitanje biološkog srodstva, već i rezultat ličnih izbora, i, naposljetku, neka deca uče o značaju podrške koja se dobija od šire zajednice neheteroseksualnih osoba (Allen, 1997; prema: Owens, Reed, Rostosky, 2003: 1050).

U istraživanjima je najređa perspektiva dece koja odrastaju u porodicama gde su roditelji istog pola. U jednom komparativnom pregledu

133 Marija Radoman u doktorskoj disertaciji takođe diskutuje šire i detaljnije različite aspekte roditeljstva lezbejki i gej muškaraca; vidi: Radoman, 2018.

istraživanja ustanovljeno je da su opažanja dece koja žive u porodicama istopolnih roditelja uglavnom pozitivna i da deca ne smatraju da je seksualnost ono što njihove roditelje određuje kao dobre ili loše (*The Experiences of Children with Lesbian and Gay Parents*, 2009). Mladi su iskazali da su njihova iskustva viktimizacije i maltretiranja poticala iz negativnih stavova i predrasuda koje prema njihovim porodicama imaju drugi (npr. članovi šire porodice, vršnjaci, škola; Fairtlough, 2008). Opažanje stigmatizacije dece se razlikuje u perspektivi roditelja i dece, jer su istopolni roditelji skloni da je negiraju, braneći time svoje roditeljstvo od diskriminacije naspram heteroseksualnog roditeljstva koje se uzima kao norma (Stacey, Biblarz, 2001). Deca, s druge strane, konstantno izveštavaju o iskustvima skrivene („mikro“) agresije i osećanja da su različita (Farr et al., 2016). Ipak, navedeno istraživanje pokazuje da deca iz istopolnih porodica takođe razvijaju pozitivne ideje o svojim porodicama, kao i rezilijentnost da se izbore sa stigmom.

Neheteroseksualna mladost i porodični život

Jedan pregled istraživanja koja se odnose na porodični život i mlade neheteroseksualne orijentacije ističe kao glavne teme rizike s kojima se mladi suočavaju, među kojima je i proces razotkrivanja („autovanja“, engl. *coming-out*), povezan s represivnošću i odbacivanjem od strane heteroseksualne roditeljske porodice (Biblarz, Carroll Burke, 2014). Prikrivanje vlastite seksualne orijentacije udaljava mladu osobu od članova njene porodice i ona se često odlučuje da se razotkrije iz potrebe da ostvari bliskost s njima. Mladi tako često uspevaju da povrate bliskost, pošto se članovi roditeljske porodice uglavnom uspešno pomeraju od konflikta do prihvatanja. Ipak, momentalno pozitivno roditeljsko reagovanje na detetovo razotkrivanje je retko – najčešća prva reakcija je osećanje gubitka, a proces se najčešće odvija kroz faze koje podsećaju na faze tugovanja (poricanje, pregovaranje, ljutnja, tuga, prihvatanje).

Druga vrsta rizika s kojom se neheteroseksualni mladi suočavaju u tranziciji u odraslost su ograničenja koja postavlja država (u odnosu npr. na brak, usvajanje, tretiranje neplodnosti i sl.), kao i kultura, oko značenja odraslosti i obeležja njene pune ostvarenosti. Zanimljivo je opažanje da se u javnom mnjenju homoseksualnost više tretira kao životni stil nego kao oblik seksualnosti, kao deo neke potkulture koju mladi treba da prerastu (Halberstam, 2005, prema Biblarz, Carroll Burke 2014: 114). U društvenoj strukturi u kojoj su brak i dobijanje potomstva obeležja odraslosti, a životi gej osoba ispadaju iz heteronormativne vremenske sheme rođenje–brak–

reprodukcija–smrt, LGBT osoba se opaža kao detinjasta, egocentrična i nezrela ili kao da prolazi kroz oblik produžene adolescencije (Ibid.: 114).

Mreže podrške i „porodice izbora“

Kako generacija koja je izborila pravo na istopolne porodice stari, tako se otvaraju i pitanja porodičnog života i intergeneracijskih odnosa starijih neheteroseksualnih osoba, koje od roditelja sada postaju bake i deke (Biblarz, Carroll, Burke, 2014). Za tu populaciju od posebnog značaja ponovo postaju mreže podrške, koje dobijaju značenje proširenih porodičnih konfiguracija nazvanih „porodice izbora“ (engl. *families of choice*; Weeks, Heaphy, Donovan, 2001).

Učesnici jednog kvalitativnog istraživanja sa samoidentifikovanim neheteroseksualcima posebno su naglašavali značaj neformalnih mreža, koje su opisivali kao „izabrane“ (engl. *elective networks*) ili „stvorene“ (engl. *created*) (Weeks, Heaphy, Donovan, 1999). Autori istraživanja su pojavu fleksibilnih, ali često jakih i podržavajućih mreža prijatelja, bivših ljubavnika i čak članova porodica porekla koji uzajamno razmenjuju brigu, odgovornost i privrženost, označili kao „porodice izbora“ (Ibid.: 111). Autori ovo preoblikovanje neheteroseksualnih obrazaca veza vide kao pokazatelje nečeg novog: kao pozitivne i kreativne odgovore na društvene i kulturne promene, na detradicionalizaciju i kao istinske „eksperimente življenja“ (Giddens, 1992). Kasnija istraživanja, kao što je na primer ono sprovedeno u Sloveniji, pokazuju, međutim, da su porodične veze i za neheteroseksualne osobe važnije od prijateljskih (Kuhar, Švab, 2005: 99), koje su prvenstveno naglašavala ova ranija istraživanja. Uključivanjem roditeljstva, pojam „porodice izbora“ dobija nešto drugačije značenje, kao što će se videti u sledećem delu.

Doprinos istraživanja neheteroseksualnih porodica sociologiji porodičnog života

Kada se napusti hijerarhijski model „ocenjivanja“ roditelja i dece s obzirom na njihove seksualne identitete, vidi se da istraživanja neheteroseksualnih porodica nude istinski pluralistički pristup porodičnoj raznolikosti (Stacey, Biblarz, 2001: 164). U tome se sastoji njihov glavni doprinos sociologiji porodičnog života, a prepoznaje su u tematici problematizovanja intergeneracijskih odnosa (u procesu „razotkrivanja“), partnerskih odnosa,

roditeljstva i starenja u istopolnim porodicama, i tranzicije u odraslost neheteroseksualnih mladih (Biblarz, Carroll, Burke, 2014).

Istopolno partnerstvo i roditeljstvo bitno menjaju većinu dimenzija porodičnog života. Pošto je rod i dalje veoma značajna varijabla za određenje porodičnog, sve uobičajene teme porodičnog života treba da se nanovo promisle i preispitaju kada su u pitanju partneri/roditelji istog pola. Uzimajući u obzir da i heteroseksualni parovi u svojim poimanjima, odnosima i praksama postaju manje usmeravani rodnošću, istopolne porodice s decom mogu postaviti trendove od kojih sociologija porodičnog života može više da nauči o porodičnom životu uopšte (Biblarz, Carroll, Burke, 2014: 117). Perspektiva odrođnjavanja porodičnih odnosa, koja je inherentna istopolnim porodicama, daje mogućnost da se nejednakosti unutar porodice sagledaju jasnije u odnosu na druge strukture koje proizvode, osim rodne (koja nema uticaja jer su istog roda).

Nasuprot prvobitnom insistiranju autora na značaju prijateljstva za „porodice izbora“, one su danas mnogo šire konfiguracije od mreža podrške prijatelja, jer roditeljstvo u istopolnim porodicama uključuje u porodični život osobe koje su na različite načine povezane s rođenjem deteta ili s jednim ili oba roditelja. Posebno zanimljiv aspekt je da istopolni roditelji uglavnom moraju da uključe treću osobu izvan porodice radi začeća deteta. To stvara mogućnost da se više osoba koji su roditelji ili nalik roditeljima uključi u živote dece, te sledstveno podrazumeva različita pregovaranja oko novih odnosa i veza i određenja uloga koje iz toga proističu. Bilo bi korisno da se ta iskustva uključe u istraživanja i da se primene u tumačenju drugih oblika porodičnog života, koji se pomeraju od nuklearne porodice i domaćinstva, kao što su rekonstituisane porodice (engl. *step* i *blended families*), višegeneracijske, transnacionalne porodice, one s dva domaćinstva (engl. *commuter*) i tako dalje (Ibid.: 118).

Inspirativna je ideja proučavati kako neheteroseksualni mladi prelaze u odraslost, kao i njihove različite putanje kad su mladi odrasli, jer su u ovim fazama životnog toka oslobođeni heteronormativnih pritisaka za uvremenjene događaje (npr. brak i rađanje). Bilo bi plodonosno ispitati kako seksualna orijentacija utiče na faze njihovih obrazovno-radnih i porodičnih tranzicija, standardnih/nestandardnih putanji, jasnih i nejasnih tranzicija.

Za novo poimanje porodičnog života poseban značaj je imala pomenuta konceptualizacija „porodica izbora“ kao alternativnog načina porodičnog života, o čemu će biti više reči u narednom poglavlju.

MODUL:

32.

Kako proučavati novu stvarnost porodičnog života? Novi pristupi i koncepti

Kao što smo videli, raznolikost formi i odnosa porodičnog života u savremenosti učinila je prevaziđenim pojam porodice koji je tretira kao instituciju zasnovanu na određenoj strukturi – nuklearnoj, s pripisanim položajima majke, oca i dece i njihovim jasno definisanim ulogama, a koja obavlja određene funkcije, pre svega socijalizacijsku. Pored toga, transformacija intimnosti o kojoj je bilo reči dovela je do toga da je porodična grupa sve manje „zajednica interesa“, a sve više postaje zasnovana na osećanju pripadanja. Uzimajući u obzir ove promene, nove konceptualizacije pojma porodice fokusiraju se na relacioni aspekt porodičnog života, na aktivnosti (brige, nege i staranja) i subjektivna značenja i osećanja.

Najznačajniji prodor u rekonceptualizaciji pojma porodice napravio je britanski sociolog Dejvid Morgan (David Morgan). On je u knjizi „Porodične veze“ (*Family Connections*), objavljenoj 1996. godine, uveo koncept **porodičnih praksi** (Morgan, 1996), koji se više od četvrt veka smatra jednim od najznačajnijih u savremenoj sociologiji porodičnog života. Morgan kreće upravo od promene da je danas ključan osećaj pripadanja porodici, a nadovezuje se na feministički koncept brige (engl. *care*) kao osnove porodičnog života. Polazna teza Morganove rekonceptualizacije pojma porodice jeste da su članovi neke grupe porodica jer „rade porodične stvari“ (engl. *doing family things*), „bave se porodicom“ (engl. *doing family*), a ne time što to „jesu“ na osnovu spoljnih određenja.

Prakse su „često mali fragmenti dnevnog života“ – uklopljene su u svakodnevno, regularne su i rutinizovane, te se bez promišljanja (refleksije)

uzimaju zdravo za gotovo. Pojam porodične prakse po Morganu, međutim, ukazuje na „one odnose i aktivnosti koji su konstruisani tako da se tiču porodičnih stvari“ (Ibid.: 192), odnosno ono što svakodnevne prakse čini porodičnim jeste značenje koje im akteri pripisuju. Prema Morganu, za određenje i doživljavanje nekih praksi, odnosa i aktivnosti kao porodičnih osnovno je deljenje resursa, brige, odgovornosti i obaveza, kao i pregovaranje oko odnosa.

Prepoznavanje da su neke prakse značajne za pripadanje porodici ne proističe nužno iz toga što su one stare i odavno ustanovljene, niti iz toga što se opažaju kao prirodne i neizbežne, već zbog toga što za date aktere imaju poseban značaj kao deo njihovog opažanja porodičnog (Ibid.: 192). Shodno tome, porodične prakse nisu samo aktivnosti koje članovi porodice obavljaju jedni u odnosu na druge, već one istovremeno određuju pripadnost porodici. Ovo subjektivno međusobno uvažavanje povezuje u porodično polje ljude koji mogu da žive u različitim domaćinstvima ili jednostavno odluče da su porodica („porodice izbora“). S druge strane, postoji i „distinktivnost“ porodičnih praksi, jer se grupa ljudi koja je u njih uključena izdvaja kao porodica od onih koji nisu porodica, kao što su susedi, prijatelji, kolege i drugi (Morgan, 2011: 10).

Sledstveno aspektu pripadanja porodici, i obavljanje porodičnih uloga u ovoj konceptualizaciji određuje se preko činjenja, odnosno obavljanja (svakodnevnih) aktivnosti koje čine porodične prakse. Na primer, neka osoba se smatra ocem i sama se doživljava kao otac ne zato što mu je taj status pripisan na osnovu biološkog začeća ili zakonski definisan, već zato što obavlja redovne i rutinizovane aktivnosti brige, nege i staranja o detetu. Na sličan način, biti majka – to što se neka osoba opaža i doživljava kao majka, takođe je određeno obavljanjem praksi majčinstva, a ne normom ili institucionalno određenom ulogom. Na taj način, kroz obavljanje roditeljskih praksi, i osobe koje nisu biološki roditelji, na primer u istopolnim porodicama, ili razvedeni roditelji u rekonstituisanim porodicama, kao i maćehe i očusi (engl. *step-families*), kroz prakse roditeljstva i značenja koja pripisuju tim praksama postaju deo određene porodice.

Opisanom konceptualizacijom Morgan radikalno pomera sociološku analizu od porodice kao „strukture“, kojoj pojedinci pripadaju na neki način, ka razumevanju **porodica kao skupova aktivnosti, koje imaju posebno značenje povezano s porodicom u datom trenutku.** Jedna od velikih promena u konceptu porodice je to što on sad mora da označi intimna osećanja i odnose i njihovo **subjektivno značenje**, a ne samo formalne, objektivne krvne i bračne veze.

Nadograđujući Morganov koncept porodičnih praksi, britanska sociološkinja Dženet Finč (Janet Finch) predložila je koncept *prikazivanja* (engl. *displaying*) (Finch, 2007). Ova autorka smatra da sociologija savremenih porodičnih odnosa treba da prepozna značaj prikazivanja porodice, a ne samo bavljenja porodicom (*doing families*). Pod *prikazivanjem* želi da naglasi fundamentalno društvenu prirodu porodičnih praksi, jer smatra da značenje nečijih postupaka treba da bude preneto na značajne druge i shvaćeno kao nešto što ima značenje povezano sa „porodicom“, da bi ti postupci bili efektivni u stvaranju porodičnih praksi. Drugim rečima, da bi prakse bile priznate i prihvaćene kao porodične, one moraju biti prepoznate kao takve i od strane značajnih drugih, a ne samo onih koji ih čine. Ta „spoljna legitimacija“ odvija se kroz *prikazivanje* – „proces preko koga pojedinci ili grupa prenose jedni drugima i relevantnoj publici da njihovi određeni postupci predstavljaju bavljenje porodičnim stvarima i na taj način potvrđuju da su njihovi odnosi – porodični odnosi“ (Ibid.: 67). Ovo je posebno važno u takozvanim novim porodicama, čije granice nisu jasne, kao što su kohabitacije, postrazvodne (rekonstituisane i *step-families*), neheteroseksualne porodice i slično. Dženet Finč navodi primer postrazvodnih porodica u kojima su bivši supružnici rastavljeni kao partneri, ali su povezani kao roditelji. Oni su u situaciji da stalno procenjuju, pregovaraju, prilagođavaju i menjaju svoje roditeljske prakse, identitete i odnose, te je značajno da njihove prakse budu prikazane i prepoznate kao porodične. Da bi prakse bile prikazane, potrebna je interakcija između članova porodice, a potom verbalno i neverbalno prepoznavanje delanja i odnosa. Na primer, razvedeni otac vodi decu na ručak u restoran, a bivša tašta konstatuje da je sada bolji otac nego što je bio dok je živeo s njenom ćerkom. Prikazivanjem porodičnih praksi kroz socijalne interakcije akteri traže prepoznavanje od članova porodice i značajnih drugih i prihvatanje od strane svih relevantnih aktera da su to što čine porodične stvari. Primer kod rekonstituisane porodice bila bi situacija kada se bivši supružnici i njihovi sadašnji partneri nađu zajedno s decom na ručku u restoranu, prikazujući tim zajedničkim obrokom da su porodica. Ponekad su značajni drugi institucije i zajednica, kao u primeru istopolnih roditelja koji učestvuju u roditeljskim sastancima u školi njihovog deteta i teže da budu prepoznati kao porodica od strane zajednice. Dženet Finč smatra da moramo da redefinišemo porodične odnose zbog njihove raznolikosti. Porodice moraju da budu *prikazane*, jer njihovi obrisi i obeležja, tako raznoliki i fluidni, nisu jasni okolini. Ključna poruka prikazivanja je: „Ovo su moji porodični odnosi i oni funkcionišu“ (Ibid.).

Pristup *porodičnih konfiguracija* je još jedna savremena perspektiva u sociologiji porodice koja u određenju porodičnog stavlja fokus na

povezanost – odnose razmene između aktera (Widmer, 2006). Pristup je empirijski zasnovan na prikupljanju podataka i analizi interakcija razmene koje u određenom periodu imaju ispitivane osobe. Iako polazi od analize mreža, ovaj pristup se ne bavi samo strukturama – intenzitetom i pravcima razmene između centralnog ispitanika i njegovih značajnih drugih, već i značenjima i neformalnim pravilima obaveznosti i reciprociteta. Po mišljenju autora koji zastupaju ovaj pristup, **značenja i norme razmene leže u osnovi stvarne organizacije porodica** i preko njih se stvaraju različiti tipovi porodičnih konfiguracija, koje se protežu preko nuklearne porodice i uključuju srodnike i prijatelje (Widmer, 2006). Tako je jedan od tvoraca ovog pristupa, švajcarski sociolog Erik Vidmir (Eric Widmer), istraživanjem identifikovao postojanje šest različitih tipova porodičnih konfiguracija koje je nazvao: 1. „stablo“ (engl. *beanpole*); 2. prijateljske; 3. postrazvodne; 4. bračne (konjugalne); 5. porodične konfiguracije orijentisane od majke; 6. porodične konfiguracije orijentisane od oca (Ibid.).

Naše istraživanje svakodnevne porodičnog života tokom pandemije virusa korona pokazalo je da ljudi sami uključuju u porodične priče šire konfiguracije odnosa s osobama sa kojima su povezani preko praksi svakodnevne brige i komunikacije, a koje se prostiru izvan granica porodičnog domaćinstva. Porodične konfiguracije koje su se pojavile u analizi porodičnih priča su, pored nuklearnih porodica u inokosnom domaćinstvu, vertikalno i lateralno proširene porodice u istom domaćinstvu, funkcionalno proširene porodice u dva prostorno bliska domaćinstva, šire porodične konfiguracije krvno povezanih srodnika, kao i „porodici nalik“ konfiguracije koje uključuju prijatelje. U potonjem slučaju koriste se izrazi koji izjednačavaju status prijatelja i bliskih srodnika: „kao sestre“, „kao brat“ i slično.

Sa najboljim drugaricama, koje su mi kao sestre, čujem se kao i inače, tokom celog dana (preko aplikacija za dopisivanje) i jednom nedeljno zajednički preko skype-a. (mladi par u kohabitaciji, rade od kuće)

(iz empirijskog materijala projekta
„Porodične prakse u toku pandemije kovid-19“,
Tomanović, 2021b)

Neki ispitanici su eksplicitno naglašavali da do proširenja porodične konfiguracije dolazi zbog specifičnih okolnosti izazvanih pandemijom i

merama vanrednog stanja (Tomanović, 2021b). Rizična životna situacija pojačava prakse porodične solidarnosti, posebno one koje okupljaju članove oko zajedničkih aktivnosti, pre svega obedovanja i zajedničke dokolice, kojima se smanjuje anksioznost i jača porodična kohezivnost. Regularna digitalna komunikacija i pripremanje i distribucija hrane s osobama koje žive izvan domaćinstva proširuje porodične ritualne prakse zajedništva i tako pravi liniju distinkcije značenja ko jeste a ko nije porodica (Ibid.; Krstić, Tomanović, Stanojević, 2022).

Reference

A

- Aarseth, H., Layton L., Bjerrum Nielsen, H. (2016) Conflicts in the Habitus: The Emotional Work of Becoming Modern, *The Sociological Review*, 64: 148–165.
- Aarseth, H. (2009) From modernized masculinity to degendered lifestyle projects: Changes in men's narratives on domestic participation 1990–2005, *Men and Masculinities*, 11 (4): 424–440.
- Abbot, P., Wallace, C. (2005) *An Introduction to Sociology: Feminist Perspective*, London: Taylor and Frances.
- Adkins, L. (2003) Reflexivity: Freedom or Habit of Gender?, *Theory, Culture & Society*, 20 (6): 21–42.
- Adorno, T., Horkheimer M. (1980) *Sociološke studije*, Zagreb: Školska knjiga (prevod. S. Roić).
- Agnew, R. (1992) Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30, 47–87.
- Agnew, R. (1999) A General Strain Theory of Community Differences in Crime Rates. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 36 (2), 123–155.
- Agnew, R. (2003) An integrated theory of the adolescent peak in offending. *Youth & Society*, 34, 263–299. Available at: <http://dx.doi.org/10.1177/0044118X02250094>
- Ahrons, C. (1980) Divorce: A Crisis of Family Transition and Change, *Family Relations*, 29 (4): 533–540.
- Alanen, L. (2001) Explorations in generational analysis, u: L. Alanen i B. Mayall (ur.), *Conceptualizing Child-Adult Relations*, London: Routledge and Kegan Paul: 11–23.
- Allatt, P. (1993) Becoming Privileged: The role of family processes, u: I. Bates i G. Riseborough (ur.), *Youth and Inequality*, Open University Press.
- Alexander, J. (2015) The Major Ideologies of Liberalism, Socialism and Conservatism. *Political Studies*, 63 (5), 980–994.

- Amato, P. R. (2000) Diversity within single-parent families, u: D. H. Demo, K. R. Allen i M. A. Fine (ur.) *Handbook of family diversity*, New York: Oxford University Press: 149–172.
- Anderson, M. (1980) *Approaches to the History of Western Family, 1500–1914*, London: Macmillan.
- Apple, M. W. (2000) Between Neoliberalism and Neoconservatism: Education and Conservatism in a Global Context, u: N. B. Torres (ur.), *Globalization and Education: Critical Perspectives*, New York: Routledge: 57–78.
- Appelrouth, D. E. (2011) *Classical and Contemporary Sociological Theory: Text and Readings 2nd edition*, SAGE.
- Arendell, T. (2000) Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade's Scholarship, *Journal of Marriage and the Family*, 62: 1192–1207.
- Arijes, F. (1989) *Vekovi detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Attias-Donfut, C., Ogg, J., Wolff, F.-C. (2005a) Family support, u: A. Börsch-Supan et al. (ur.), *Health, Ageing and Retirement in Europe – First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging: 171–178.
- Attias-Donfut, C., Ogg, J., Wolff, F.-C. (2005b) European patterns of intergenerational financial and time transfers, *European Journal of Ageing*, 2: 161–173.
- Ayalon L., Tesch-Römer C. (2018) Introduction to the Section: Ageism—Concept and Origins, u: L. Ayalon, C. Tesch-Römer (ur.), *Contemporary Perspectives on Ageism*, Springer.

B

- Babović, M. (2005) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Babović, M. (2006) Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstva, u S. Tomanović (prir.), *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 81–100.
- Babović, M. (2009) Radne strategije i odnosi u domaćinstvu – Srbija 2003–2007. u: Milić A., Tomanović S. [ur.] *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Belgrade: Faculty of Philosophy-Institute for Sociological Research: 135–150.
- Babović, M., Ginić, K., Vuković, O. (2010) *Mapiranje porodičnog nasilja nad ženama u Centralnoj Srbiji*, Beograd: UNDP.
- Badinter, E. (2013) *Sukob. Kako ideal suvremenog majčinstva ugrožava ženu*, Zagreb: Algoritam.
- Bandura, A. (1977) Self-Efficacy Toward a Unifying Theory of Behavioral Change, *Psychological Review*, 84, 191–215.
- Barrett, M., McIntosh, M. (1982) *The Anti-Social Family*, London: Verso.

- Baron, S., Field, J., Schuller, T. (eds.) (2000) *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Bauman, Z. (2009) *Fluidna ljubav. O krhkosti ljudskih veza*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Z. (2012) Youth Unemployment – The Precariat is welcoming Generation Y, *Social Europe*, 22. 5. 2012.
- Baumrind, D. (1967) Child Care Practices Anteceding Three Patterns of Pre-school Behavior, *Genetic Psychology Monographs*, 75: 80–82.
- Baumrind, D. (1971) Current Patterns of Parental Authority, *Developmental Psychology Monographs*, (4) 1, Part 2.
- Beck, U. (1997) Democratization of the Family, *Childhood* 4 (2): 151–168.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1995) *The Normal Chaos of Love*, Cambridge: Polity.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002) *Individualization*, London: Sage.
- Beck-Gernsheim, E. (1992) Everything for the Child – for Better or Worse?, u: U. Bjonberg (ur.), *European Parents in the 1990s*, New York, London: Transaction Publishers: 59–83.
- Beck-Gernsheim, E. (1998) On the Way to a Post-Familial Family: From a Community of Need to Elective Affinities, *Theory, Culture & Society*, 15 (3): 53–70.
- Beck-Gernsheim, E. (2002) *Reinventing the Family: In Search of New Lifestyles*, Cambridge: Polity Press.
- Becker, G. (1981) *Treatise on the Family*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bek, U. (2001) *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bek, U. (2003) Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika, u: V. Haton i E. Gidens (prir.), *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato: 216–229.
- Bengtson, V. L. Kuypers, J. A. (1971) Generational Difference and the 'Developmental Stake', *Aging and Human Development*, 2 (1): 249–260.
- Berger, B., Berger, P. (1983) *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground*, London: Hutchinson & Co.
- Bernardes, J. (1997) *Family Studies: An Introduction*, London: Routledge.
- Bernstajin, B. (1979) *Jezik i društvene klase*, Beograd: BIGZ.
- Bianchi, S. M., Milkie, M. A., Sayer, L. C., & Robinson, J. P. (2000) Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor, *Social Forces*, 79: 191–228.
- Biblarz, T. J., Carroll, M., Burke, N. (2014) Same-Sex Families, u: J. Scott, J. Treas, M. Richards (ur.), *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*, John Wiley & Sons, Ltd.: 109–131.
- Biggart A., Kovacheva, S. (2006) Social Change, Family Support and Young Adults in Europe, u: M. Du Bois-Reymond, L. Chisholm (ur.), *The Modernisation of Youth Transitions in Europe, New Directions for Child and Adolescence Development*. Number 113, Fall 2006: 49–62.

- Bjerrum Nielsen, H. (2017) *Feeling Gender: A Generational and Psychosocial Approach* (Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life), Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević-Šijaković, M. (1996) Materinstvo u Srbiji – paradoks samo/žrtvovanja, *Sociologija*, 38 (4): 625–648.
- Bobić, M. (2006) Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak Druge demografske tranzicije?, u: S. Tomanović (ur), *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121–139.
- Bobić, M. (2008) O intimnosti u braku/partnerstvu – ljubav, konflikti, odlučivanje u bitnim domenima svakodnevice – teorijski okvir za istraživanje, u: S. Vujović, (ur.), *Društvo rizika, promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd: Čigoja štampa: 365–394.
- Bobić, M. (2010) Partnerstvo kao porodični sistem, u: A. Milić i dr., *Vreme porodica, Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–147.
- Bobić M. (2013) *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Boily, F., & Epperson, B. (2020) Conservatism, gender, and LGBTQ+ equity debates: An ideological clash? In M. Tremblay & J. Everitt (Eds.), *The Palgrave handbook of gender, sexuality, and Canadian politics*: 45–65. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-49240-3_3
- Bolčić, S., Milić, A. (prir.) (2002) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Börsch-Supan, A., Brügiavini, A., Jürges, H., Mackenbach, J., Siegrist, J. and Weber, G. (eds) (2005), *Health, Ageing and Retirement in Europe. First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging. (dostupno na: www.share-project.org)
- Bott, E. (1971) *Family and Social Network*, London: Tavistock.
- Bourdieu, P. (1972) Les strategies matrimoniales dans le systeme de reproduction, *Annales: Economies, Societes, Civilisations*, 27 (4/5); reprint: *Population and Development Review*, 28 (3) (Sep., 2002): 549–558.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction. A Social Critique of Judgement of Taste*, Cambridge USA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986) The forms of capital, u: A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A. S. Wells (ur.), *Education: Culture, Economy, Society*, Oxford: Oxford University Press.

- Bourdieu, P., Passeron, J.-C. (1990; 1970) *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage Publications.
- Brannen, J. (2006) Cultures of intergenerational transmission in four-generation families, *Sociological Review*, 54 (1): 133–154.
- Brannen, J., Wilson, G. (eds.) (1987) *Give and Take in Families. Studies in Resource Distribution*, London: Allen & Unwin.
- Brannen, J., Moss, P. (1991) *Managing Mothers: Dual Earner Households after Maternity Leave*, London: Unwin Hyman.
- Brannen, J., S. Lewis, A. Nilsen, J. Smithson (eds.) (2002) *Young Europeans, Work and Family: Futures in Transition*, London: Routledge.
- Bryan, A. (2002) Couple relationships over the transition to parenthood: Methodological issues in testing for an intervention effect, *Journal of Family Nursing*, 8: 201–220.
- Brittan, A. (1989) *Masculinity and Power*, Oxford: Basil Blackwell.
- Burdje, P. (2001) *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Buchner, P. (1990) Growing Up in the Eighties: Changes in the Social Biography of Childhood in the FRG, u: L. Chisholm, P. Buchner, H. H. Kruger, P. Brown (ur.), *Childhood, Youth and Social Change: A Comparative Perspective*, London: The Falmer Press: 71–84.
- Burgess, E., Locke, H. (1945) *The Family: From Institution to Companionship*, New York: American Book Company.

C

- CEPYUS-FES (2014) *Slovenian Youth 2013. Living in Times of Disillusionment, Risk and Precarity*, Maribor: Center for the Study of Post-Yugoslav Societies (CEPYUS), Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES).
- Chambers, D. (2012) *A Sociology of Family Life. Change and Diversity in Intimate Relations*, Cambridge: Polity Press.
- Cheal, D. (1991) *Family and the State of Theory*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Cheal, D. (1999) The One and the Many: Modernity and Postmodernity, u: G. Allan (ur.), *The Sociology of the Family. A Reader*, Oxford: Blackwell: 56–86.
- Choenni, V., Hammink, A., Van de Mheen, D. (2017) Association Between Substance Use and the Perpetration of Family Violence in Industrialized Countries: A Systematic Review, *Trauma, violence & abuse*, 18 (1): 37–50.
- Chibucos, T., Leite, R., Weis, L. (2004) *Readings in Family Theory*, SAGE.
- Chodorow, N. (1971) Being and Doing: A Cross-cultural Examination of the Socialization of Males and Females, u: V. Gornick, B. K. Moran (ur.), *Women in Sexist Society*, New York: Basic Books.
- Chodorow, N. (1978) *The Reproduction of Mothering: The Sociology of Gender*, Berkeley: University of California Press.

- Choenni, V., Hammink, A., Van de Mheen, D. (2017) Association Between Substance Use and the Perpetration of Family Violence in Industrialized Countries: A Systematic Review, *Trauma, violence & abuse*, 18 (1), 37–50.
- Clarke, E., Preston, M., Raskin, J., Bengtson, V. (1999) Types of Conflicts and Tensions between Older Parents and Adult Children, *The Gerontologist*, 39 (3): 261–270.
- Cockburn, C., Ormrod, S. (1993) *Gender and Technology in the Making*, London: Sage.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, 94 (5): 95–120.
- Coleman, J. S. (1990) *Foundations of Social Theory*, London: Harvard University Press.
- Connell, R. W. (2005) *Masculinities* (second edititon), Berkeley Los Angeles: University of California Press.
- Cooper, M. (2017) *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism*, Zone Books.
- Connidis, I. A., McMullin, J. A. (2002) Sociological Ambivalence and Family Ties: A Critical Perspective. *Journal of Marriage and the Family*, 64 (3): 558–567.
- Cooper, D. (1980) *Psihijatrija i antipsihijatrija*, Zagreb: Naprijed.
- Corijn, M., Klijzing, E. (eds.) (2001) *Transition to Adulthood in Europe*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Craig, L. (2006) Does Father Care Mean Fathers Share? A Comparison of How Mothers and Fathers in Intact Families Spend Time with Children, *Gender and Society*, 20 (2): 259–281.
- Cristi, M. (2012) Durkheim on Moral Individualism, Social Justice, and Rights, *Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, (37) 4: 409–438.
- Crompton, R. (2001) Gender Restructuring, Employment, and Caring, *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 8 (3).
- Cvejić, S., Babović M., Petrović, M., Bogdanov, N i Vuković, O. (2010) *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNDP.

D

- D'Addio, A., Mira d'Ercole M. (2005) Trends and Determinants of Fertility Rates in OECD Countries: the Role of Policies, Social, *Employment and Migration Working Papers*, 27, OECD, Paris.
- Daly, K. (2003) Family Theory Versus the Theories Families Live by, *Journal of Marriage and Family*, 65: 771–784.
- Das, T., Basu Roy, D. T. (2020) More than individual factors; is there any contextual effect of unemployment, poverty and literacy on the domestic spousal violence against women? A multilevel analysis on Indian context. *SSM – population health*, 12, 100691.

- Delphy, C., Leonard, D. (1992) *Familiar Exploitation: A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Cambridge: Polity Press.
- De Mause, L. (1976) The Evolution of Childhood, u: L. de Mause (ur.), *The History of Childhood*, New York: Souvenir Press.
- Dirkem, E. (1981) *Vaspitanje i sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Divac, Z. (2003) Predbračni odnosi – ulazak u svet odraslih, *Glasnik Etnografskog instituta SANU 2002–2003*, 50–51: 97–102, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU), Etnografski institut.
- Donzelo, Ž. (1988) Vladanje posredstvom porodice, u: A. Milić (prir.), *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike: 131–146.
- Donzelot, J. (1979) *The Policing of Families*, New York: Pantheon Books.
- Douglas E., M., Hines, D. A., Straus, M. A. (2017) Partner Violence in World Perspective, u: J. Treas, J. Scott, M. Richards (ur.), *The Sociology of Families*, The Wiley Blackwell, UK.
- Dragišić Labaš, S. (2016) *Aktivno starenje u Beogradu*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Draškić, M., Popović-Obradović, O. (1998) Položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije: 11–26.
- Du Bois Reymond, M. et al. (2008) *Young parenthood, agency and social change*, Thematic report, Deliverable No. 19 of the project Youth – Actor of Social Change (UP2YOUTH).
- Du Bois Reymond, M. (2009) Young Parenthood in the Netherlands, *Young*, 17 (3): 265–283.
- Dugarova, E. (2020) *Unpaid Care Work in Times of COVID-19 Crisis*, UNDP experts meeting New York, June 18th 2020.
- Duncan, S., Edwards, R. (1999) *Lone Mothers, Paid Work, and Gendered Moral Rationalities*, Palgrave, McMillan Ltd.
- Dunscombe, J., Marsden, D. (1993) Love and intimacy: the gender division of emotion and emotion work, *Sociology*, 27: 221–242.
- Durkheim, E. (1978 [1892]) The Conjugal Family, u: M. Traugott (ur.), *Emile Durkheim on Institutional Analysis*, Chicago: University of Chicago Press: 229–239.
- Durkheim, E. (2008) Uvod u sociologiju porodice (prevod: „Introduction a la sociologie de la famille“, *Annales de la Faculte des lettres de Bordeaux*, 10, 1888. pp. 257–281), u: D. Marinković, (prir.), *Emil Dirkem 1856–2008*, (prevela O. Petronić), Novi Sad: Mediterran publishing: 112–135.
- Duvall, E. M. (1962) *Family development* (2nd ed.), Philadelphia: Lippincott.
- Dwyer, J. G. (1994) Parents' Religion and Children's Welfare: Debunking the Doctrine of Parents' Rights, *California Law Review*, 82 (6), 1371–1447.

Dž

Džej, M. (1974) *Dijalektička imaginacija*, Sarajevo: Svjetlost, Zagreb: Globus.

E

Edwards, R. (ed.) (2001) *Children, Home and School. Regulation, Autonomy and Connection?*, London and New York: Routledge and Falmer.

Edwards, R. (2004) Present and Absent in Troubling Ways: Families and Social Capital Debates, *The Sociological Review*, 52 (1): 1–21.

Edwards, R., Gillies, V. (2012) Farewell to family? Notes on an argument for retaining the concept, *Families, Relationships and Societies*, 1 (1): 63–69.

Edwards, R., Franklin, J., Holland, J. (2003) *Families and Social Capital: Exploring the Issues*, Families and Social Capital Research Group, South Bank University, London, February 2003.

Edwards, R., Ribbens McCarthy, J., Gillies, V. (2012) The politics of concepts: family and its (putative) replacements, *The British Journal of Sociology*, (63) 4: 730–746.

Ellison, C. G., Bradshaw, M. (2009) Religious Beliefs, Sociopolitical Ideology, and Attitudes Toward Corporal Punishment, *Journal of Family Issues*, 30 (3), 320–340.

Engels, F. (1950) *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, u: Marks i Engels, *Izabrana dela*, Beograd: Kultura.

Engels, F. (1977) *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Beograd: Prosveta – BIGZ.

Erikson, E. (1982) *The Life Cycle Completed*, Norton, W. W. & Company, Inc.

Esping-Andersen G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

F

Fairtlough, A. (2008) Growing up with a lesbian or gay parent: young people's perspectives, *Health and Social Care in the Community*, 16 (5): 521–528.

Farr, R. H., Forssell, S. L., Patterson, C. J. (2010) Parenting and child development in adoptive families: Does parental sexual orientation matter?, *Applied Developmental Science*, 14 (3): 164–178.

Farr, R. H., Crain, E. E., Oakley, M. K., Cashen, K. K., Garber, K. J. (2016) Microaggressions, feelings of difference, and resilience among adopted children with sexual minority parents, *Journal of Youth and Adolescence*, 45: 85–104.

Feltey, K. M. (2003) Single-Parent Families, u: J. Ponzetti et al. (ur.), *International Encyclopedia of Marriage and Family*, 2nd Edition, McMillan Reference: 1515–1523.

Ferrera M. (1996) The 'southern model' of welfare in Social Europe, *Journal of European Social Policy*, 6 (1), 17–37.

- Fevre, R. (2000) *The Demoralisation of Western Culture*, London: Continuum.
- Finch, J. (2006) Kinship as 'Family' in Contemporary Britain, u: F. Ebtehaj, B. Lindley i M. Richards (ur.) *Kinship Matters*, Oxford: Hart Publishing.
- Finch, J. (2007) Displaying Families, *Sociology*, 41: 65–81.
- Finch, J., Mason, J. (1993) *Negotiating Family Responsibilities*, London: Routledge.
- Finch, J., Summerfield, P. (1991) Social reconstruction and the emergence of the companionate marriage, 1945–59, u: D. Clark (ur.) *Marriage, Domestic Life and Social Change*, London: Routledge.
- Fingerman K. (1996) Sources of Tension in the Aging Mother and Adult Daughter Relationship, *Psychology & Aging*, 11 (4): 591–606.
- Fingerman, K. Pitzer, M. Lefkowitz, S. Birditt, S. Mroczek, D. (2008) Ambivalent Relationship Qualities between Adults and Their Parents: Implications for Both Parties' Well-being, *The Journals of Gerontology*, 63 (6): 362–371.
- Fraser, N. (2009) Feminism, Capitalism and the Cunning of History, *New Left Review*, 56: 97–117.
- From, E. (1964) *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit.
- Fromm, E. (1989) *Autoritet i porodica*, Zagreb: Naprijed, Nolit.
- Fuist, T. N., Stoll, L. C., & Kniss, F. R. (2011) Beyond the liberal-conservative divide: Assessing the relationship between religious denominations and their associated LGBT organizations. *Qualitative Sociology*, 35 (1), 65–87. <https://doi.org/10.1007/s11133-011-9200-1>.
- Fuko, M. (2006) *Volja za znanjem; istorija seksualnosti I*, Beograd: Karpos.
- Fuko, M. (2011) *Istorija ludila u doba klasicizma*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Furlong, A. (2009) Educational Contexts and Transitions, u: A. Furlong (ur.) *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*, London; New York: Routledge: 95–96.
- Furstenberg, F. F., Hughes, M. E. (1995) Social capital and successful development among at-risk youth, *Journal of Marriage and the Family*, 57, August: 580–592.

G

- Gadsden, V., Fagan, J., Ray, A., Davis, J., E. (2001) *The Fathering Indicators Framework: A Tool for Quantitative and Qualitative Analysis*, Pennsylvania Univ., Philadelphia: National Center on Fathers and Families.
- Gantt Shafer, J. (2017) Donald Trump's „Political Incorrectness“: Neoliberalism as Frontstage Racism on Social Media. *Social Media + Society*, 3 (3).
- Galland, O. (2001) Adolescence, post-adolescence, jeunesse: retour sur quelques interprétations, *Revue française de sociologie*, 42 (4): 611–640.
- Gaweda, B., Siddi, M., & Miller, C. (2023) What's in a name? Gender equality and the European Conservatives and Reformists' group in the European Parliament. *Party Politics*, 29(5), 829–839. <https://doi.org/10.1177/13540688221116247>.

- Gebel, M. (2017) The effects of unemployment and temporary employment on leaving the parental home in Germany, u: A. Baranowska-Rataj et al., *Country level analyses of mechanisms and interrelationships between labour market insecurity and autonomy*, EXCEPT Working Papers, WP XX, Tallinn.
- Galland, O. (2003) Adolescence, Post-Adolescence, Youth: Revised interpretations, *Revue française de sociologie*, 44 (5): 163–188.
- Gecas, V. (1979) The influence of social class on socialization, u: W. Burr, R. Hill, F. Nye, & I. Reiss (ur.), *Contemporary theories about the family: Research-based theories* (Vol. 1), New York: Free Press: 365–404.
- Gecas, V., Seff, M. (1990) Families and Adolescents: A Review of the 1980's, *Journal of Marriage and the Family* 52.
- Gerhardt, U. (1980) Toward a Critical Analysis of Role, *Social Problems*, 27 (5): 556–569.
- Gerson, K. (1997) The Social Construction of Fatherhood, u: T. Arendell (ur.), *Contemporary Parenting*, SAGE, USA.
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Cambridge: Polity Press.
- Gidens, E. (2005) *Odbegli svet. Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Beograd: Stubovi kulture.
- Gidens, E. (2007) *Sociologija*, Beograd: CID Ekonomskog fakulteta.
- Giddens, A., Duneier, M., Appelbaum, R., Carr, D. (2018) *Introduction to Sociology*, W. W. Norton & Company.
- Gillies, V. (2000) Young People and Family Life: Analysing and Comparing Disciplinary Discourses, *Journal of Youth Studies*, 3 (2): 211–228.
- Gillies, V. (2003) Family and Intimate Relationships: A Review of the Sociological Research, *Families & Social Capital ESRC Research Group*, Working Paper No. 2
- Gillies, V., Edwards, R., Horsley, N. (2016) Brave new brains: sociology, family and the politics of knowledge, *Sociological Review*, 64 (2): 219–237.
- Gillis, J. (1996) *A World of Their Own Making: Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*, Oxford: Oxford University Press.
- Gittins, D. (1989) *The Family in Question: Changing Households and Familiar Ideologies*, Basingstoke: Macmillan.
- Godelier, M. (1982) Načini proizvodnje, odnosi srodstva i demografske strukture, u: *Marksizam i antropologija*, Zagreb: Školska knjiga: 105–132.
- Goode, W. (1963) *World Revolution and Family Patterns*, New York: Free Press.
- Gousia, K., Nizalova, O., Middleton, T. (2017) Labour market uncertainty and leaving the parental home in the UK, u: A. Baranowska-Rataj et al., *Country level analyses of mechanisms and interrelationships between labour market insecurity and autonomy*, EXCEPT Working Papers, WP XX, Tallinn.

- Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties, *The American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360–1380.
- Guasti, P., & Bustikova, L. (2023) Varieties of illiberal backlash in Central Europe. *Problems of Post-Communism*, 70 (2), 130–142. <https://doi.org/10.1080/10758216.2022.2156889>.
- Gudac-Dodić, V. (2006) *Žena u socijalizmu*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

H

- Hank, K., I. Buber (2007) *Grandparents Caring for Their Grandchildren: Findings from the 2004 Survey on Health, Aging and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (dostupno na: www.share-project.org).
- Hareven, T. K. (1987) Historical Analysis of the Family, u: S. B. Marvin. S. K. Steinmetz (ur.), *Handbook of Marriage and the Family*, New York: Plenum.
- Heinz, W., Huinink, J., Swader, C., Weymann, A. (2009) General Introduction, u: W. R. Heinz, J. Hunnink, A. Weymann (ur.), *The Life Course Reader: Individuals and Societies Across Time*, New York: Campus Verlag: 15–30.
- Heinz, W. R., Krüger, H. (2001) Life-course: Innovations and Challenges for Social Research, *Current Sociology*, 49 (2): 29–45.
- Hekma, G., Oosterhuis, H., Steakley, J. (1995) Leftist sexual politics and homosexuality: a historical overview, *Journal of homosexuality*, 29 (2–3): 1–40.
- Hejvud E. (2005) *Političke ideologije*, Beograd: CLIO.
- Hilgeman Ch., Butts, C. (2009) Women's employment and fertility: a welfare regime paradox, *Social Science Research*, 38: 103–117.
- Hill, R. (1958) Generic features of families under stress. *Social Casework*, 39(3), 139–150.
- Hobson, B., Morgan, D. (2004) Introduction: Making Man into Fathers, u: B. Hobson (ur.) *Making Man into Fathers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochschild, A. R. (1979) Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure, *American Journal of Sociology*, 85 (3): 551–575.
- Hochschild, A. R. (2000) Global Care Chains and Emotional Surplus Value, u: W. Hutton i A. Giddens (ur.) *On the Edge: Living with Global Capitalism*, London: Jonathan Cape. (prevod: „Globalni lanci brige i emocionalni višak vrednosti“, u: V. Haton i E. Gidens [ur.] *Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato).
- Hochschild, A. R., Machung, A. (1989; 2012) *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*, New York: Viking.
- Hoecker-Drysdale, S. (2003) Harriet Martineau, u: G. Ritzer (ur.) *The Blackwell Companion to Major Classical Social Theorists*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 40–68.

- Horkheimer, M. (1959) Authoritarianism and the family. In R. N. Anshen (Ed.), *The family: Its function and destiny*. Harper & Brothers: 381–398.
- Horkheimer, M. (1975) Authority and the family. In *Critical theory: Selected essays*. Continuum: 47–128.
- Horkhajmer, M. (1976/1936) Autoritet i porodica, u: *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd: BIGZ, Kultura: 187–251.
- Humphries, J. (1977) Class struggle and the persistence of the working-class family, *Cambridge Journal of Economics*, 1 (3): 241–258.
- Hunnicutt, G. (2009) Varieties of Patriarchy and Violence Against Women: Resurrecting “Patriarchy” as a Theoretical Tool, *Violence Against Women*, 15 (5): 553–573.

I

- Iacovou, M. (2002) Regional Differences in the Transition to Adulthood, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 580 (1): 40–69.
- Ignjatović, S., Buturović, Ž. (2018) Breastfeeding Divisions in Ethics and Politics of Feminism, *Sociologija*, 60 (1): 84–95.
- Ilišin, V., Radin, F. (ur.) (2002) *Mladi uoči trećeg milenija*, Zagreb: IDIS.
- Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., Potočnik, D. (2013) *Youth in a Time of Crises*, Zagreb: Institute for Social Research and Friedrich-Ebert-Stiftung (FES).
- Inglehart, R., Norris, P. (2005) *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005) *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Inchauste, G., Karver, J., Soo Kim, Y., Abdel Jelil, M. (2018) *Living and leaving. Housing, Mobility and Welfare in the European Union*, World bank.
- ITC, Bogavac, Lj., Otašević, S., Cucić, V., Popadić, D., (2015) *Prva nacionalna studija o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Republici Srbiji – finalni izveštaj*, Beograd: Incest trauma centar.
- Ivik, D., Flatten, J. E., T., Hippe, J., Jordfald, B. (2015) *The Nordic model towards 2030 A new chapter?*, Fafo.

J

- Jamieson, L. (1998) *Intimacy: Personal Relationships in Modern Societies*, Cambridge: Polity.
- Jang, M., Vilmot, P. (1988) „Razvoj simetrične porodice“, u: A. Milić (prir.) *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike: 234–255.

- Jarret, R. (1992) A Family Case Study. An Examination of the Underclass Debate, u: J. Gilgun, G. Handel, and K. Daley (ur.) *Qualitative Methods in Family Research*, Newbury Park, CA: Sage: 172–197.
- Jenks, Ch. (1996) The Postmodern Child, u: J. Brannen i M. O'Brien (ur.) *Children in Families: Research and Policy*, London: The Falmer Press (prevod: Dženks, K. [2004] Postmoderno dete, u: S. Tomanović [prir.] *Sociologija dejinjstva*, Beograd: ZUNS: 96–110).
- Johansson, T., Klinth, R. (2008) Caring fathers. The ideology of gender equality and masculine positions, *Men and Masculinities*, 11: 42–62.

K

- Kalmijn, M., Saraceno, C. (2008) A Comparative Perspective on Intergenerational Support. Responsiveness to parental needs in individualistic and familialistic countries, *European Societies*, 10 (3): 479–508.
- Kazer, K. (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Kennedy, S., Whiteford, P., Bradshaw, J. (1996) The Economic Circumstances of Children in Ten Countries, u: J. Brannen i M. O'Brien (ur.) *Children in Families: Research and Policy*, London: The Falmer Press: 145–171.
- Kessen, W. (1983) The Child and Other Cultural Inventions, u: F. S. Kessen i A. W. Siegel (ur.) *The Child and Othler Cultural Inventions*, New York: Praeger.
- Kiernan, K. (2004) Changing European families: trends and issues, u: J. Scott, J. Treas i M. Richards (ur.) *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, Blackwell Publishing.
- Killian, T., Ganong, L. (2002) Ideology, context and obligations to assist older persons, *Journal of Marriage and Family*, 64: 1080–1088.
- Klett-Davies, M. (2007) *Going it Alone? Lone Motherhood in Late Modernity*, Aldershot, UK: Ashgate.
- Kohn, M. (1977) *Class and Conformity. A Study in Values*, Chicago: University of Chicago Press.
- Kohli, M., Künemund, H. Lüdicke, J. (2005) Family Structure, Proximity and Contact, u: A. Börsch-Supan et al. (ur.) *Health, Ageing and Retirement in Europe – First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging: 164–170.
- Kon, I. S. (1991) *Dete i kultura*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kordsmeier, B., Tumilson, C., Song, G. (2017) Ideological orientations, LGBT contact, and formation of LGBT policy position. SSRN. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2997253>.
- Kovacheva, S. (2004) The Role of Family Social Capital in Young People's Transition from School to Work in Bulgaria, *Sociologija*, 46 (3): 211–226.

- Kovacheva, S., Petkov, A. (2007) *Young Parenthood in Bulgaria*. National Report. Internal Document. UP2YOUTH project.
- Kretchmar, J. (2011) Gender Socialization, u: The Editors of Salem Press (ur.) *Sociology Reference Guide: Gender Roles and Equality*, Salem Press 41–52.
- Krstić, N. (2018) *Reprodukcija simboličkih granica kroz porodične prakse*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
- Krstić, N., Tomanović, S., Stanojević, D. (2022) Family Practices and Time During the Covid-19 Pandemic in Serbia, *Sociologija*, 64 (2): 149–170.
- Kuhar, M. (2009) Da li su bivše jugoslovenske republike države druge demografske tranzicije?, u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 43–62.
- Kuhar, M., Reiter, H. (2012a) Frozen transitions? Young people in former Yugoslavia, u: C. Leccardi, C. Feixa, S. Kovacheva, H. Reiter and T. Sekulić (ur.) *1989: Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*, Strasbourg and Budapest: Council of Europe Publishing: 59–75.
- Kuhar, M., Reiter, H. (2012b) Frozen Transitions of Young People in Slovenia?, *Sociologija*, 54 (2): 211–226.
- Kuhar, M., Reiter H. (2014) Leaving Home in Slovenia: A Quantitative Exploration of Residential Independence among Young Adults, *Journal of Adolescence*, 37: 1409–1419.
- Kuhar, R., Švab, A. (2005) *The Unbearable Comfort of Privacy. The Everyday Life of Gays and Lesbians*, Ljubljana: Peace Institute.
- Kuhnle, S. (ur.) (2000) *Survival of the European Welfare State*, Routledge, London.

L

- Lamb, M. E. (1997) *The role of the father in child development* (3rd ed.), New York, NY: Wiley.
- Lahelma, E. Gordon, T. (2008) Resources and (in(ter))dependence. Young people's reflections on parents, *Young*, 16 (2): 209–226.
- Laing, R. (1977) *Podeljeno ja. Politika doživljaja*, Beograd: Nolit.
- Lalman, M. (2004) *Istorija socioloških ideja, I tom: Od početaka do Vebera*, Beograd: ZUNS.
- Lamanna, M. A. (2002) *Emile Durkheim on the Family*, London: Sage.
- Lambert, M., Crossley, S. (2016) Getting with the (troubled families) programme: a review, *Social Policy and Society*, 16 (1): 87–97.
- Lareau, A. (2002) Invisible inequality: social class and childrearing in black and white families, *American Sociological Review*, 67 (5): 747–776.
- La Rossa, R., Reitzes, D. C. (1993) Symbolic Interactionism and Family Studies, u: P. G. Boss, W. J. Doherty, R. LaRossa, W. R. Schumm, i S. K. Steinmetz (ur.) *Sourcebook of Family Theories and Methods*, New York: Plenum.

- Lasch, C. (1977) *Haven in a Heartless World*, New York: Basic Books.
- Lasch, C. (1986) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.
- Laslett, P. (ur.) (1972) *Household and Family in Past Time*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lauer S. R., Yodanis, C. (2014) Money Management, Gender, and Households, u: J. Treas, J. Scott, M. Richards (ur.) *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*, John Wiley & Sons, Ltd.
- Lavrič, M. (ur.) (2011) *Youth 2010, The Social Profile of Young People in Slovenia*, Ljubljana: Ministry of Education and Sports Office of the Republic of Slovenia for Youth; Maribor: Aristej.
- Lavrič, M., Tomanović, S., Jusić, M. (2019) *Youth Study Southeast Europe 2018/2019*, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung e. V. Referat Mittel und Osteuropa.
- Lawrence, E., Nylen, K., Cobb, R. J. (2007) Parental expectations and marital satisfaction over the transition to parenthood. *Journal of Family Psychology*, 21 (2): 155–164.
- Leccardi, C. (2005) Facing uncertainty: Temporality and biographies in the new century, *Young: Nordic Journal of Youth Research*, 13 (2): 123–146.
- Lee, E., Bristow, J., Faircloth, C., Macvarish, J. (2014) *Parenting Culture Studies*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Leibfried, S. (1992) Towards a European Welfare State: On Integrating Poverty Regimes in the European Community, u: Z. Ferge i J. E. Kolberg (ur.) *Social Policy in a Changing Europe*, Boulder: Westview Press.
- Leon, M., Migliavacca, M. (2013) Italy and Spain: Still the Case of Familistic Welfare Models?, *Population Review, Sociological Demography Press*, 52 (1): 25–42.
- Lengersdorf, D., Meuser, M. (2016) Involved Fatherhood: Source of New Gender Conflicts?, u: *Balancing Work and Family in a Changing Society. Global Masculinities*, New York: Palgrave Macmillan.
- Lesthaeghe, R., Moors, G. (2000) Recent trends in fertility and household formation in the industrialised west, *Review of Population and Social Policy*, 9: 121–170.
- Lesthaeghe, R., Neels, K. (2002) From the first to the second demographic transition – an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland, *European Journal of Population*, 18: 325–360.
- Levi-Strauss, C. (1969) *Elementary Structures of Kinship*, Boston: Beacon Press.
- Lewis, J. (2001) The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care, *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 8 (2): 152–169.
- Lin, N. (1999) Building a Network Theory of Social Capital, *Connections*, 22 (1): 28–51.
- Lipsitz Bem, S. (1993) *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*, New Haven and London: Yale University Press.

- Litwak, E. (1960) Geographic Mobility and Extended Family Cohesion, *American Sociological Review*, 25 (3): 385–394.
- Luescher, K., Pillemer, K. (1998) Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent–child Relations in Later Life, *Journal of Marriage and the Family*, 60 (2): 413–425.
- Luci-Greulich, A., Thévenon, O. (2013) The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries, *European Journal of Population*, 29: 387–416.

Lj

- Ljubičić, M. (2010) Aspekti porodične funkcionalnosti, u: A. Milić (ur.) *Vreme porodica*, Beograd: ISI i Čigoja.
- Ljubičić, M. (2012) Psihološka separacija mladih: prilog konstrukciji intregativnog modela odrastanja, u: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubičić, *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 245–273.

M

- Malinovski, B. (1927) *Sex and repression in savage society*, London: Kegan Paul.
- Manić, Ž., Mirkov A. (2019) Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka, u: Lazić, Cvejić (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.
- Maričić, A., Štambuk, M., Tadić Vujčić, M., Tolić, S. (2016) *Roditeljstvo LGB osoba u Hrvatskoj: „Ja nisam gej mama, ja sam mama“*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Marković, P. (2007) Seksualnost između privatnog i javnog, u Ristović, M. (ur.) *Privatni život kod Srba u XX veku*, CLIO, Beograd.
- Marsiglio, W., Amato, P., Day, R., Lamb M. (2000) Scholarship on Fatherhood in the 1990s and Beyond, *Journal of Marriage and the Family*, 62 (4): 1173–1191.
- Marsiglio, W., Day, R., Lamb, M. (2000) Exploring Fatherhood Diversity, *Marriage & Family Review*, 29 (4): 269–293.
- Marsiglio, W. (1995) Fathers' diverse life course patterns and roles: Theory and social interventions, u: W. Marsiglio (ur.) *Fatherhood: Contemporary theory, research, and social policy*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Martineau, H. (2017/1838) *How to Observe Morals and Manners*, London: Routledge.
- Mason, J., May, V., Clarke, L. (2007) Ambivalence and the Paradoxes of Grandparenting, *The Sociological Review*, 55 (4): 687–706.
- McCreery, P. (2020, March 31) Children in LGBT political discourses in the United States. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1339>.

- McCubbin, H. I., Patterson, J. M. (1983) The Family Stress Process: The Double ABCX Model of adjustment and adaptation, *Marriage & Family Review*, 6 (1-2): 7-37.
- McLeod, J. (2015) Gender Identity, Intergenerational Dynamics, and Educational Aspirations: Young Women's Hopes for the Future, u: J. Wyn, H. Cahill (ur.) *Handbook of Children and Youth Studies*, Springer Science+Business Media Singapore: 317-326.
- McRae, S. (1999) Cohabitation or Marriage? – Cohabitation, u G. Allan (ur.) *The Sociology of the Family. A Reader*, Oxford: Blackwell: 172-190.
- McGoldrick, M., Garcia Preto, N., Carter, B. (2015) *The Expanding Family Life Cycle, Individual, Family, and Social Perspectives*, Pearson Education, Inc.
- Mikić, V. (2023) Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država i pravo na abortus – koje promene donosi ukidanje odluke Roe V. Wade nakon 50 godina važenja?, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 118 (3), 39-55.
- Miletić-Stepanović, V. (2004) Strategije upravljanja rodnim/ženskim rizicima, u: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 405-444.
- Milić, A. (1982) Ideja vaspitanja i istorijska stvarnost porodice, u: *Vaspitna uloga porodice*, Beograd: Prosveta: 25-42.
- Milić, A. (1987) *Zagonetka omladine: teorija i istorija omladinske strukture*, Beograd: CIDIO.
- Milić, A. (prir.) (1988a) *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Milić, A. (1988b) Porodica – dijalog sociologije i istorije, u: Milić, A. (ur.) *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Milić, A. (1990) Odnos čovek – društvo kao okosnica Parsonsove sociološke teorije, u: A. Milić i drugi, *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 125-147.
- Milić, A. (1991) Socijalna mreža porodičnih odnosa i društveni slojevi, u: M. Popović (ur.) *Srbija krajem osamdesetih. Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 111-157.
- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja.
- Milić, A. (2004a) Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja, u: A. Milić et al., *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 315-345.
- Milić, A. (2004b) The Family as a Capital Asset, *Sociologija*, 44 (3): 227-243.
- Milić, A. (2007a) *Sociologija porodice. Kritike i izazovi*, Beograd: Čigoja.
- Milić, A. (2007b) Rod, u: A. Mimica, M. Bogdanović (prir.) *Sociološki rečnik*, Subotica: Minerva: 498.

- Milić, A. (2010) Porodice u klasno-slojnom ključu, u: A. Milić et al., *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 45–77.
- Miller, T. (2005) *Making Sense of Motherhood. A Narrative Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, T. (2007) Is this what motherhood is all about?: Weaving experiences and discourse through transition to first-time motherhood, *Gender & Society*, 21 (3): 337–358.
- Miller, T. (2010) *Making Sense of Fatherhood*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Miletić-Stepanović, V. (2004) Strategije upravljanja rodnim/ženskim rizicima, u: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 405–444.
- Miteraer M., Zider, R. (1988) Nastanak ciklusa moderne porodice, u: A. Milić (ur.) *Radanje moderne porodice*, Beograd: ZUNS.
- Mitev, P., Kovacheva, S. (2014) *Young People in European Bulgaria. A Sociological Portrait 2014*, Sofia: Friedrich Ebert Stiftung.
- Mitić, M. (1997) *Porodica i stres*, Institut za psihologiju Beograd.
- Morgan, D. H. J. (1975) *Social Theory and the Family*, London: Routledge.
- Morgan, D. H. J. (1985) *The Family, Politics and Social Theory*, London: Routledge.
- Morgan, D. H. J. (1996) *Family Connections: An Introduction to Family Studies*, Cambridge: Polity Press.
- Morgan, D. H. J. (2011) *Rethinking Family Practices*, London: Palgrave Macmillan.
- Morgan, D. H. J. (2020) Family practices in time and space, *Gender, Place & Culture. A Journal of Feminist Geography*, 27 (5): 733–743.
- Morgan, L. H. (1981) *Drevno društvo*, Beograd: Prosveta.
- Moxes, K. (2003) Risk factors in divorce. Perceptions by the children involved, *Childhood*, 10 (2): 131–146.
- Mowrer, E. (1927) *Family Disorganisation*, Chicago Press.
- Murray, C. (1990) *The Emerging British Underclass*, London: IEA Health and Welfare Unit.
- Murray, C. (1994) *Underclass: The Crisis Deepens*, London: Institute for Economic Affairs.

N

- Naldini, M., Jurado, T. (2013) Family and Welfare State Reorientation in Spain and Inertia in Italy from a European Perspective, *Population Review Sociological Demography Press*, 52 (1).

- Nilsen, A., Brannen, J., Lewis, S. (ur.) (2013) *Transitions to Parenthood in Europe. A comparative life course perspective*, Bristol: Policy Press.
- Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2010) *Nasilje u porodici u Vojvodini*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije.

O

- Oakley, A. (1972) *Sex, Gender and Society*, London: Temple Smith Gower.
- Oakley, A. (1974a) *Housewife*, London: Allen Lane.
- Oakley, A. (1974b) *The Sociology of Housework*, London: Martin Robertson.
- Oakley, M., Farr, R., Scherer, D. (2017) Same-Sex Parent Socialization: Understanding Gay and Lesbian Parenting Practices as Cultural Socialization, *Journal of GLBT Family Studies*, 13 (1): 56–75.
- OEBS (2019) *Dobrobit i bezbednost žena*, Beograd: OSCE.
- Olson, D. (1999) Circumplex Model of Marital & Family Systems, (Empirical Approaches to Family Assessment), special edition of the *Journal of Family Therapy*.
- Ortner, S. (1972) Is Female to Male as Nature Is to Culture?, *Feminist Studies*, 1 (2): 5–31.
- Owens, G., Reed, A., Rostosky, S. C. (2003) Lesbian Parents, u: J. J. Ponzetti, Jr. (ur.) *International Encyclopedia of Marriage and Family*, Macmillan Reference USA: 1047–1051.

P

- Palkovitz, R. (2002) *Involved Fathering and Men's Adult Development*, Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Palmije, Ž. M. (1977) *Vilhelm Rajh. Ogljed o rođenju frejdomarksizma*, Beograd: BIGZ.
- Papić, Ž., Sklevický, L. (1980) K antropologiji žene, *Revija za sociologiju*, 1/2: 9–46.
- Parsons, T., Bales, R. (1956) *Family Socialization and Interaction Process*, London: Routledge.
- Parsons, T. (1955) The American family: Its relations to personality and to the social structure. In T. Parsons & R. F. Bales (Eds.), *Family: Socialization and interaction process*. Glencoe, IL: Free Press: 3–34.
- Parsons, T. (1959) The social structure of the family, u: Anshen R. N. (ur.), *The Family: its Functions and Destiny*, New York: Harper and Row.
- Parsons, T. (2009) *Društveni sistem i drugi ogleđi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Pavlović, Z. (2009) *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom*, Beograd: Institut društvenih nauka.

- Pejtman, K. (2001) *Polni ugovor* (prevod Ranko Mastilović), Beograd: Feministička.
- Petrović, D. (2015) Kad bi bila na pustom ostrvu – Analiza diskursa o *attachment parenting-u*, u: *Politike roditeljstva*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 189–205.
- Petrović, M. (1993) *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beograd: IDN.
- Petrović, M. (2004) Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji, u: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 277–315.
- Petrović, M. (2009) Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: Između (pre)modernosti i (post)modernosti, u: A. Milić i S. Tomanović (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–135.
- Petrović, M. (2010) Potrošnja domaćinstava i socijalna diferencijacija u Srbiji 2003–2007, u: S. Cvejić (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 125–152.
- Petrušić, N., Žunić, N., Vilić, V. (2018) *Krivično delo nasilja u porodici u sudskoj praksi – nove tendencije i izazovi*, Beograd: OEBS.
- Pešić, J. (2018) *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, Beograd: ISI FF.
- Piorkowska-Petrović, K. (1990) *Dete u nepotpunoj porodici*, Beograd: Prosveta.
- Plamer, K. (2009) Skiciranje sociološkog geja: prošlost, sadašnjosti i budućnosti sociologije istopolnih odnosa, *Teme*, 33 (1): 47–66.
- Plantin, L., Mansson, S., Kearney, J. (2003) Talking and doing fatherhood: On fatherhood and masculinity in Sweden and Britain, *Fathering*, 1 (1): 3–26.
- Pleck, H. (1997) Paternal involvement: Levels, sources, and consequences, u: *The role of the father in child development*, 3rd edition, New York: Wiley: 66–103.
- Pleck, J. (1987) American fathering in historical perspective, u: M. S. Kimmel (ur.) *Changing men: New directions in research on men and masculinity*, Beverly Hills, CA: Sage.
- Plummer, K. (1995) *Telling Sexual Stories: Power, Change and Social Worlds*, London: Routledge.
- Poleti, D., Petrović Trifunović, T. (2017) Institucionalna podrška usklađivanju profesionalne i porodične sfere u Srbiji, *Limes* 2/2017: 49–74.
- Popenoe, D. (1988) *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*, New Brunswick, London: Aldine Transaction.
- Popenoe, D. (1993) American Family Decline, 1960–1990: A Review and Appraisal, *Journal of Marriage and Family*, 55 (3): 527–542.
- Postman, N. (1982) *The Disappearance of Childhood*, New York: Laurel.

- Pryor, J., Trinder, L. (2003) Children, Families, and Divorce, u: J. Scott, J. Treas, M. Richards (ur.) *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, Blackwell Publishing Ltd: 327–333.
- Putnam, R. D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Q

- Qvortrup, J. (1995) Childhood and modern society: A paradoxical relationship?, u: J. Brannen i M. O'Brien (ur.) *Childhood and Parenthood*, London: Institute of Education: 189–199 (prevod: Kvortrup, J. (2004) „Detinjstvo i savremeno društvo: Paradoksalan odnos?“, u: S. Tomanović (prir.) *Sociologija detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 133–142).

R

- Radoman, M. (2015) Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji, u: I. Jarić (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 101–122.
- Radoman, M. (2016) LGBT perspektiva – izazov za savremenu sociologiju, *Sociologija*, 58, Posebno izdanje: 324–345.
- Radoman, M. (2018) *Homoseksualne zajednice u Beogradu – komparativno istraživanje stavova heteroseksualaca i homoseksualaca o fenomenu homoseksualnih zajednica*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Rakovec-Felser, Z. (2014) Domestic Violence and Abuse in Intimate Relationship from Public Health Perspective, *Health psychology research*, 2(3), 1821.
- Reay, D. (2000) A Useful Extension of Bourdieu's Conceptual Framework?: Emotional Capital as a Way of Understanding Mother's Involvement in Their Children's Education?, *Sociological Review*, 48: 568–585.
- Reich, W. (1933/1973) *Masovna psihologija fašizma*, Beograd: Mladost.
- Reiter, H. (2009) Beyond the equation model of society – postponement of motherhood in post-state socialism in an interdisciplinary life-course perspective, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, (22) 2: 233–246.
- Renner, T. (2009) Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice, u: A. Milić i S. Tomanović (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 29–43.
- Republički zavod za statistiku (RZS) (2023) *Statistički godišnjak Republike Srbije*, 2023.
- Reynolds, T. (2005) *Caribbean Mothers: Identity and Experience in the UK*, London: Tufnell Press.
- Ribbens McCarthy, J., Edwards, R. (2002) The individual in public and private: the significance of mothers and children, u: A. Carling, S. Duncan and R.

- Edwards (ur.) *Analysing Families: Morality and Rationality in Policy and Practice*, London: Routledge: 199–217.
- Ribbens McCarthy, J., Edwards, R. (2011) *Key Concepts in Family Studies*, SAGE.
- Ribbens McCarthy, J., Edwards, R., Gillies, V. (2003) *Making Families: Moral Tales of Parenting and Step-parenting*, Durham: Sociology Press.
- Rodgers, R. H., White, J. M. (1993) Family development theory, u: G. Pauline, P. G. Boss, W. J. Doherty, R. La Rossa, W. R. Schumm, S. K. Steinmetz (ur.), *Sourcebook of family theories and methods: A contextual approach*, New York: Kluwer/Plenum Press.
- Rodriguez E., Lasch K. E., Chandra, P., Lee J. (2001) Family violence, employment status, welfare benefits, and alcohol drinking in the United States: what is the relation? *J Epidemiol Community Health*, 55 (3): 172–178.
- Rosino, M. (2016) ABC-X Model of Family Stress and Coping, u: C. L. Shehan (ur.) *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Family Studies*, First Edition, Blackwell Publishing.
- RZSZ (2023) *Izveštaj o radu centara za socijalni rad*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd.
- Ruiz, S. A., Silverstein, M. (2007) Relationships with grandparents and the emotional well-being of late adolescent and young adult grandchildren, *Journal of Social Issues*, 63 (4), 793–808.

S

- Savage, T., Frisiell, M., Rostosky, M. (2003) Gay Parents, u: J. J. Ponzetti, Jr. (ur.) *International Encyclopedia of Marriage and Family*, Macmillan Reference USA: 720–723.
- Scott, J. (1997) Changing households in Britain: Do families still matter?, *The Sociological Review*, 45 (4): 591–620.
- Scott, J. (1998) Changing Attitudes to Sexual Morality: A Cross-National Comparison, *Sociology*, 32 (4): 815–845.
- Scott J. W. (1986) Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *The American Historical Review*, 91 (5): 1053–1075.
- Scottish Government Social Research (2009) *The Experiences of Children with Lesbian and Gay Parents – An Initial Scoping Review of Evidence*
- Sgritta, G., Saporiti A. (1989) Myth and Reality in the Discovery and Representation of Childhood, u: P. Close (ur.) *Family Divisions and Inequalities in Modern Society*, London: Macmillan.
- Segalen, M. (1988) *Historical Anthropology of the Family*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Segalen, M. (2009) *Sociologija porodice*, Beograd: Clio.
- Sekulić, N. (2017) Populaciona politika iz ugla žena – analiza iskustava i političkih opredeljenja, *Limes Plus* 2/2017: 15–48.

- Sennett, R. (1988) *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in New Capitalism*, New York: Norton.
- Shorter, E. (1976) *The Making of the Modern Family*, London: Wilham Collins.
- Sigle-Rushton, W., Kenney, C. (2004) Public Policy and Families, u: J. Scott, J. Treas, M. Richards (ur.) *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, Blackwell Publishing Ltd.
- Silverstein, M., Bengston, V. (1997) Intergenerational Solidarity and the Structure of Adult Child-Parent Relationships in American Families, *American Journal of Sociology*, 103 (2): 429-460.
- Silverstein, M., Marenco, A. (2001) How Americans enact the grandparent role across the family life course, *Journal of Family Issues*, 22: 493-522.
- Smart, C. (2007) *Personal Life*, Cambridge: Polity Press.
- Sörensen, K., Bergqvist, C. (2002) Gender and the Social Democratic Welfare Regime. A comparison of gender-equality friendly policies in Sweden and Norway. Arbetslivsinstitutet.
- Spasić, I. (2004) *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd: ZUNS.
- Sprey, J. (2000) Theorizing in Family Studies: Discovering Process, *Journal of Marriage and the Family*, 62: 18-31.
- Srdić Srebro, A. (2014) Materinstvo: prirodni zakon ili sociokulturni konstrukt?, *Etnološko-antropološke sveske*, 23 (2): 37-50.
- Stacey, J., Biblarz, T. J. (2001) (How) does the sexual orientation of parents matter?, *American Sociological Review*, 66 (2): 159-183.
- Standing, G. (2011) *The Precariat: The New Dangerous Class*, New York: Bloomsbery Academic.
- Stanković, B. (2014) Žena kao subjekt porođaja: telesno, tehnološki i subjektivni aspekt, *Sociologija*, 56 (4): 524-544.
- Stanković, B., Penev, G. (2010) Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u širem evropskom kontekstu, *Stanovništvo*, 1: 1-24.
- Stanković, B., Skočajić, M., Đorđević, A. (2017) Upravljanje porođajem u Srbiji: Medicinske intervencije i porođajna iskustva, *Limes Plus* 2/2017: 197-225.
- Stanojević, D. (2018) *Novo očinstvo u Srbiji. Sociološka studija o praksama i identitetima očeva*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Stanojević, D., Stokanić, D. (2014) Između Sicilije i Lombardije: odnos poverenja, građanskih normi i društvene participacije među građanima Srbije, *Sociologija*, 56 (2): 181-200.
- Stanojević, D., Tomašević A. (2021) Housing and Family Trajectories of Young Adults in Five Countries: Sweden, Germany, United Kingdom, Italy and Serbia – Sequence Analysis of European Social Survey Data, *Sociologija*, LXIII (2): 262-288.

- Stanojević, D., Tomanović, S. (2013) Getting on their Feet? Changes in Economic Status of Young People in Serbia between 2003 and 2011, u: C. Gordon, M. Kmezic, J. Oparidija (ur.) *Stagnation and Drift in the Western Balkans The Challenges of Political, Economic and Social Change*, Bern: Peter Lang: 245–268.
- Stanojević, D. (2022) Odgovor na izazov depopulacije iz perspektive porodičnog života – da li je moguće uskladiti rodne uloge i dostići željeni broj dece?, *Nacionalni izveštaj o humanom razvoju*, Beograd: UNDP.
- Stevens, M. L. (2003) The Normalisation of Homeschooling in the USA, *Evaluation & Research in Education*, 17 (2–3): 90–100.
- Stith, S. M., Rosen, K. H., Middleton, K. A., Busch, A. L., Lundeberg, K., Carlton, R. P. (2000) The Intergenerational Transmission of Spouse Abuse: A Meta-Analysis, *Journal of Marriage and Family*, 62 (3), 640–654.
- Sholevar G. P. (1995) Family development and life cycle, *Psychiatry*, 2, Philadelphia.

Š

- Škorić, M., Kišjuhas, A. (2013) Harijet Martino: prva sociološkinja, u: L. Spario-
usu (ur.) *Društveno-humanistički ogledi / Eseuri socio-umaniste: zbornik u čast Lia Magdu*, Novi Sad: Filozofski fakultet: 213–223.
- Štulhofer, A., Miladinov, K. (2004) Kraj intimnosti? Suvremenost, globalizacija i ljubavne veze, *Sociologija*, 46 (1): 1–18.
- Švab, A., Huber, Ž. (2010) Two different stories? Active Fathering and Equal Division of Family Labour in Slovenia, *Annales, Annals for Istrian and Mediterranean Studies, Series Historia et Sociologia*, 20 (1): 81–91.

T

- Takács, J., Kuhar, R. (ur.) (2011) *Doing Families: Gay and Lesbian Family Practices*, Ljubljana: Peace Institute.
- Timotijević, M. (2011) U osvit novog doba, u: M. Timotijević et al., *Istorija privatnog života u Srba od srednjeg veka do savremenog doba*, Beograd: Clio: 289–291.
- Togouchi Swartz, T., Bengston O'Brien, K. (2009) Intergenerational support during the transition to adulthood, u: A. Furlong (ur.) *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge: 217–226.
- Tokvil, Aleksis de (2002) *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci: IK Zorana Stojanovića.
- Tomanović, S. (2002) Porodična atmosfera i odnosi generacija, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 315–339.

- Tomanović, S. (prir.) (2004a) *Sociologija detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Tomanović, S. (2004b) Family Habitus as the Cultural Context of Childhood, *Childhood: A global journal of child research*, 11 (3): 339–360.
- Tomanović, S. (2004c) Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije, u: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 349–375.
- Tomanović, S. (ur.) (2006) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF.
- Tomanović, S. (2008) Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy, *Sociologija*, 50 (1): 1–16.
- Tomanović, S. (2010a) *Odrastanje u Beogradu. Oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, S. (2010b) Socijalni kapital porodica, u: *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 77–93.
- Tomanović, S. (2010c) Odlike roditeljstva, u: *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 177–195.
- Tomanović, S. (2012) Tranzicije u porodičnom domenu, u: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubičić (ur.) *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja: 127–147.
- Tomanović, S. (2014) Od društvene pretnje do individualizacije: Jednoroditeljske porodice u savremenom društvu, u: Tomanović, S. Ljubičić, M., Stanojević, D. *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja: 9–36.
- Tomanović, S. (2017) Roditeljstvo između familizma i individualizacije: primer Srbije, u: S. Ignjatović i A. Bošković (ur.) *Individualizam*, Beograd: Institut društvenih nauka: 162–181.
- Tomanović, S. (2019) O čemu govorimo kad govorimo o porodici? Kontekstualizacija koncepta, *Sociologija*, 61 (3): 301–322.
- Tomanović, S. (2020) Experience of Unplanned Maternity: Case Studies of Two Young Single Mothers in Belgrade, *Sociologija*, 62 (2): 153–170.
- Tomanović, S. (2021a) *Na svom putu. Longitudinalno kvalitativno istraživanje socijalnih biografija mladih*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Tomanović, S. (2021b) Porodične prakse i solidarnost u toku pandemije kovid-19 u Srbiji. Kvalitativna analiza „porodičnih priča“, u: M. Petrović (ur.) *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji*:

- Nove solidarnosti i nove nejednakosti*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet: 65–80.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004) Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja, u: S. Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa: 39–64.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2006) Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia, *Sociologija*, 58 (1) 55–72.
- Tomanović, S., Ignjatović, S., (2010) The Significance and Meaning of Family Transitions for Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective, *Annales – Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, (20) 1: 27–40.
- Tomanović, S., Petrović M. (2006) Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja, u: S. Tomanović (prir.) *Društvo u previranju*, Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja: 139–157.
- Tomanović, S., Stanojević, D. (2015) *Mladi u Srbiji 2015*, Beograd: FES i SeCons.
- Tomanović, S. Ljubičić, M., Stanojević, D. (2014) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja.
- Tomanović, S., Stanojević, D., Ljubičić, M. (2016) *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Tomanović S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M. (2012) *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović Mihajlović, S. (1996) Detinjstvo u istoriji, između ideje i prakse, *Sociologija*, 37 (3): 429–443.
- Tomanović Mihajlović, S. (1997) *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Townsend, N. W. (2002) *The Package Deal: Marriage, Work and Fatherhood*, u: *Men's Lives*, Philadelphia: Temple University Press.
- Trebješanin, Ž. (2008) *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*, Beograd: Sofos.
- Tripković, G. (1997) *Materinstvo. Kulturni obrazac Srba*, Novi Sad: Matica srpska.
- Tripković, G. (2009) Odnosi generacija u Srbiji: porodični i društveni nivo, u: *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 231–247.
- Turza, K. (1996) *Modernost na biciklu*, Beograd: ARKA.
- Turtianen, P., Karvonen, S., Rahkonen, O. (2007) All in the Family? The Structure and Meaning of Family Life among Young People, *Journal of Youth Studies*, 10 (4): 477–493.
- The Fathering Indicator Framework (FIF) (2001) *Report Roundup. Youth Today*.

U

- Ule, M., Kuhar, M. (2008) Orientations of Young Adults in Slovenia toward the Family Formation, *Young* 16 (2): 153–183.
- UNICEF (2006) *Stanje dece u Srbiji 2006*.
- UNICEF (2019) Istraživanje višestrukih pokazatelja – MICS, UNICEF, Beograd.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs (2023) *World Social Report 2023: Leaving No One behind in an Ageing World*.
- Usdansky, M. (2008) The Emergence of a Social Problem: Single-Parent Families in U.S. Popular Magazines and Social Science Journals, 1900–1998, *Sociological Inquiry*, 78 (1): 74–96.

V

- Valerstin, I. (2005) *Uvod u analizu svjetskog sistema* (preveo Nikola Nikolaidis), Cetinje: Otvoreni kulturni forum Cetinje.
- Van de Kaa, D. J. (1997) Options and sequences: Europe's demographic patterns, *Journal of the Australian Population Association*, 14 (1): 1–30.
- Van de Kaa, D. J. (2002) The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries, Paper presented at the *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- Vesković Anđelković, M., Bobić, M. (2015) Partnerstvo sa dijasporom kao strategija smanjenja siromaštva na lokalnom nivou, *Sociološki godišnjak*, 10: 89–108.
- Veber, M. (1976) *Privreda i društvo*, I tom, Beograd: Prosveta.
- Vilenica, A. (2013) Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji, u: A. Vilenica (ur.) *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*, Novi Sad, Beograd: Danijel Print: 9–32.
- Vlajić, M. (2021) Dominantni teorijski pristupi u proučavanju intergeneracijskih odnosa u porodici, *Sociologija*, 63 (4): 708–727.
- Vogler, C., Pahl, J. (1994) Money, power and inequality in marriage, *Sociological Review*, 42 (3): 263–288.
- Vuletić, A. (2006) Vlast muškaraca, pokornost žena – između ideologije i prakse, u: M. Ristović (ur.) *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd: Clio.
- Vučković Juroš, T. (2019) 'Why is it that here we can be a family, and there we cannot?': How Wider Socio-Institutional Frameworks Shape Experiences of LGBT Parenting, *Revija za sociologiju*, 49 (2): 205–229.
- Vučetić, R. (2007) Žena u gradu, u: M. Ristović (ur.) *Privatni život kod Srba u XX veku*, Beograd: CLIO.

W

- Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*, London: Blackwell.
- Walby, S. (2004) The European Union and Gender Equality: emerging varieties of gender regime, *Social Politics*, 11 (1): 4–29.
- Wallace, C. (2002) Household Strategies: Their Conceptual Relevance and Analytical Scope in Social Research, *Sociology*, 36 (2): 275–292.
- Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998) *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, London: MacMillan.
- Wallerstein, J. S., Lewis, J. M. (2004) The Unexpected Legacy of Divorce: Report of a 25-Year Study, *Psychoanalytic Psychology*, 21 (3): 353–370.
- Walther, A. (2006) Regimes of Youth Transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts, *Young*, 14 (1): 119–141.
- Walther, A., Stauber, B., Pohl, A. (2009) *Youth: Actor of Social Change*. Final Report. Tübingen: IRIS.
- Warde, A. (1990) Household Work Strategies and Forms of Labour: Conceptual and Empirical Issues, *Work, Employment and Society*, 4 (4): 495–515.
- Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. (1999) Partners by Choice: Equality, Power and Commitment in Non-Heterosexual Relationships, u: G. Allan (ur.) *The Sociology of the Family. A Reader*, London: Blackwell: 111–128.
- Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. (2001) *Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments*, London: Routledge.
- Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. (2004) The Lesbian and Gay Family, u: J. Scott, J. Treas, M. Richards (ur.) *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, Blackwell Publishing Ltd.: 340–355.
- Weinraub, M., Horvath, D. L., Gringlas, M. B. (2002) Single Parenthood, u: M. H. Bornstain (ur.) *Handbook on Parenting*, 3, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wellman, B., Carrington, P., Hall, A. (1988) Networks as personal communities, u: B. Wellman i S. Berkowitz (ur.) *Social Structures: A Network Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- White, J., Klein, D. (2008) *Family Theories* (3rd edition), London: Sage.
- White, R. N. (1994) About Fathers: Masculinity and the Social Construction of Fatherhood, *Journal of Sociology*, 30: 119–131.
- Widmer, E. D. (2006) Who are My Family Members? Bridging and Binding Social Capital in Family Configurations, *Journal of Social and Personal Relationships*, 23 (6): 979–998.
- Wilson, W. (1989) *The Ghetto Underclass*, London: Sage.
- Winn, M. (1980) *Children Without Childhood*, New York: Pantheon Books.
- Winter, I. (2000) *Family Life and Social Capital: towards a theorised understanding*, Working Paper No. 21, Melbourne: Australian Institute of Family Studies.

- Woodhouse B. (1996) A Public Role in the Private Family: The Parental Rights and Responsibilities Act and the Politics of Child Protection and Education, *Ohio State Law Journal*, 57 (2).
- Wong, I. Y-L., Garfinkl, I., McLanahan, S. (1992) Single-Mother Families in Eight Countries: Economic Status and Social Policy, *Luxembourg Income Study Working Paper Series Luxembourg Income Study* (LIS), Working Paper No. 76.
- Woolcock, M. (2001) The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes, *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1): 1–17.

Y

- Yates, Gr. (ur.) (1985) *Harriet Martineau on Women*, New Brunswick: Rutgers University Press.
- Young, M., Willmott P. (1957) *Family and Kinship in East London*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Young, M., Willmott, P. (1975) *The Symmetrical Family*, Harmondsworth: Penguin.

Z

- Zelizer, V. (1985) *Princing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*. New York: Basic Books.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
316.356.2(075.8)

ТОМАНОВИЋ, Смиљка, 1963–

Sociologija porodičnog života / Smiljka Tomanović,
Dragan Stanojević. – 1. izd. – Beograd : Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja, 2024 (Beograd : Službeni
glasnik). – 305 str. : graf. prikazi ; 24 cm

Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija: str. 277–305.

ISBN 978-86-6427-326-8

1. Станојевић, Драган, 1978– [аутор]

а) Социологија породице

COBISS.SR-ID 153651465

ISBN 978-86-6427-326-8

Smiljka Tomanović
Dragan Stanojević

Sociologija porodičnog života